

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI**

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari va 2026-yil 10-apreldagi №384- son qarori bilan kimyo fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

**2026-10/4
Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2026

Bosh muharrir:*Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.***Bosh muharrir o‘rinbosari:***Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.***Tahrir hayati:**

Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.
Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.
Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.
Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.
Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.
Ametov Yakub Idrisovich, b.f.d., prof.
Bahodirova Feruza Bahodir qizi, PhD, dots,
Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dots.
Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.
Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.
Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.
Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.
Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.
Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.
Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.
Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.d., prof.
Jumaniyozov Otaboy, f.f.d., prof.
Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.d., dots.
Jumanov Murat Arepbayevich, b.f.d., prof.
Kadirova Shaxnoza Abduxalilovna, k.f.d., prof.
Kushmanov Jasur Baxodirovich, f.f.f.d., dots.
Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.
Karabayev Ikramjan Turayevich, q-x.f.d., prof.
Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc
Karimov Ravshanbek Allayarovich, q-x.f.f.d., k.i.x.
Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.
Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dots.
Qutliyev Uchqun Otoboyevich, f-m.f.d., prof.
Lamers Jon, q/x.f.d., prof.
Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.
Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.
Matniyozova Hilola Xudoyberganovna, b.f.d., prof.
Masharipova Feruza Jumanazarovna, f.f.f.d.
Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.

Najmeddinov Axmad Raxmatovich, PhD, dots.
Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna, f.f.d., prof.
Normuratov Oybek Ulug‘berdiyevich, q-x.f.d., dots.
Omonov Mamatqobil Ismoilovich, b.f.d., dots.
Pazilov Abduvayit, b.f.d., prof.
Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dots.
Ramatov Bakmat Zaripovich, q-x.f.n., dots.
Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.
Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.
Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dots.
Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.
Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.
Ruzmetov Davron Ibrogimovich, PhD, dots.
Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.
Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.
Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.
Safarov Alisher Karimdjanovich, b.f.d., dots.
Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.
Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.
Sotipov Goyipnazar, q-x.f.d., prof.
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, b.f.d., akad.
Xolliyev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.
Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.
Cho‘ponov Otanazar Otojonovich, f.f.d., dots.
Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.
Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.
Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.
O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.
O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.
Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.
Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.
Xudayberganova Durdona Sidiqovna, f.f.d.
Yuldashev Xamza Kamalovich, PhD
Zaripova Ranojon Zaripovna, PhD, dotsent

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№10/4 (143), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2026 y. – 276 b. – Bosma nashrning elektron varianti - <https://www.mamun.uz/bulletin>

ISSN 2091-573X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

MUNDARIJA

FILOLOGIYA FANLARI

Abdimurodov D.D. Ingliz va o'zbek maqollarida milliy dunyoqarashning metaforik reprezentatsiyasi: kognitiv va pragmatik aspekt	6
Abdullayeva D.A. Koreys va o'zbek tillarida lingvomadaniy lakunalarning qiyosiy tadqiqi	9
Abdullayeva S.Y. A comparative-typological description of derivational models in german and uzbek	12
Abdurahmonov Yo.E., Bakirova X.B. Comparative analysis of psychology terms in English and Uzbek	15
Abduxamidova H.D. Ingliz siyosiy diskursida konseptual metaforalarning pragmatik xususiyatlari	18
Akbarova R.F. «Alpomish» dostoni va «Beowulf» asaridagi qahramonlik leksikasining qiyosiy-lingvistik tahlili	20
Allaberganova D.A. Omon Matjon ijodida milliy-madaniy stereotiplar va ularning badiiy ifodasi haqida	23
Askarova I.A. Fonostilistik vositalarning kalamburning struktur-semantik shakllanishidagi roli	26
Axmedova Sh.M. Ingliz va o'zbek tillarida “shifo” konseptiga oid leksik birliklarning aksiologik va etnomadaniy xususiyatlari	30
Axtamova B.A. Alisher Navoiy «Xamsa»si tarkibidagi hikoyatlarda irfoniy genezis va talqin muammosi	33
Baxodurova M. Paremiologik birliklarda milliy-madaniy dunyoqarashning ifodalanishi	44
Begamova D.X. Rauf Parfi she'riyatida badiiy takrorning poetik-funksional xususiyatlari	47
Bekbergenova Z.U. Hozirgi o'zbek va qoraqalpoq qissalarida qatag'on mavzusining badiiy tahlili (H. Do'stmuhammadning «Yolg'iz» va S. Bahadirovanning «Qanotidan qayrilgan lochin» qissalari misolida)	50
Berdimurotova S.M. O'zbek, rus va ingliz kosmetologiya terminlarining sinonimik munosabatlari	54
Berdiyeva Z.O. Sobir O'nar hikoyalarida xronotopning individual tasviri va uslub uyg'unligi	57
Dauletmuratov T.P. Qoraqalpog'iston onlayn mediasida ta'lim mavzularini yoritishda muallif uslubining lingvopragmatik xususiyatlari	60
Davurova G.I. Metaphorical representation of climate change in english-language media discourse	63
Dehkanova D.T. Toni Morrison prozasida «Shaxs va jamiyat» kolliziyasining badiiy-falsafiy talqini	65
Djurayeva L.Sh. O'zbek tilida “sehr” konseptining leksik-semantik reprezentatsiyasi	68
Fayziyeva R.A. Ingliz va o'zbek tibbiy diskursida terminlarning funksional-pragmatik transformatsiyasi: professional va ommabop tibbiy matnlar qiyosida	72
Gafforova D.G. Ingliz ilmiy matnlarida terminologik metaforalarning funksional xususiyatlari	75
G'aniyeva D. Raqamli ta'lim makonida kognitiv modellashtirish: gipermatnlilik, polikodlilik va freymli strukturalash tamoyillari	78
Ibragimova M.K. Tradition, modernity, and cultural identity in contemporary literature	81
Jo'rayeva M. Mamatqul Jo'rayev o'zbek folklorshunosligi yo'nalishlari va metodlarini takomillashtirgan olim	84
Karimova X.M. Ingliz va o'zbek tillarida giperbola komponentli frazeologik birliklarni o'rganish tamoyillari va tadqiq metodikasi	89
Khayitboeva Z.K. Wedding congratulation as a speech genre of ritual communication	92
Kurbonmuratov A.A. O'zbek tilidagi ekstremistik diskursni lingvistik modellashtirish	96
Kurvonbekov M.I., Bakirova X.B. Ingliz va o'zbek tillarida quvonch va qayg'uni ifodalovchi fe'llarning sinonimik xususiyatlari	100

Matyoqubova L. Davlat hujjatlari matnida terminologik aniqlik va funksional samaradorlik munosabati	102
Mavlonova N.A. Interlanguage phraseological correspondences and their typology	106
Mengnarova M.T. O'zbek maqollarida ko'k va ola leksemalari: tarixiy ma'nolari va ingliz tilidagi muqobillari	108
Mukhammadjonova M.D., Asqarova Sh.K. «Alpomish» dostoni inglizcha tarjimasidagi toponimik nomuvofiqliklar va ularni normalizatsiya qilish tamoyillari	111
Muminova N.A. O'zbek tilida neyron texnologiyalarning imkoniyatlari	114
Nabiyev A.I. Ingliz va o'zbek diskurslarida neytralitetning pragmatik xususiyatlari	117
Narxodjayeva X.Sh. O'zbek elektron lug'atshunosligini rivojlantirishda raqamli texnologiyalarning o'rni	120
Niyazova D.X. Somatik-assotsiativ maydonning yadro zonasini belgilovchi mezonlar	124
Niyozmetova R.R. Bo'lajak gid-tarjimonlarning lingvokulturologik kompetensiyasini shakllantirishda milliy realiyalarning o'rni	127
Norbaboyeva M.T. I. Sultonning "Qismat" hikoyasida yetimlik motivi	129
Nuritdinova R. O'zbek va yapon jinoyat argosida huquq-tartibot vakillarining nominatsiyasi: rus tili ta'siri	132
Ochilova M.R. Ikki tilli san'atshunoslik lug'atida terminologik ekvivalentlik muammosi	134
Ostonova S.N. Folk artistic culture as a subject of scientific research	137
Otajonova F.O. Adabiyotshunoslikda tarixiy shaxs obrazining badiiy talqini	139
Oydinova P. Ingliz ertaklari tilining sintaktik-kompozitsion va badiiy-stilistik xususiyatlari	142
Qodirova N.U. Emir Najib – Sayfi Saroyi asarlari tilining tadqiqotchisi	144
Qo'ziyeva M.R. Diskurs atamasining o'ziga xos xususiyatlari tahlili	149
Qudratova S.O. Yu. Uelti «The Key» hikoyasida gender muammolarining badiiy ifodasi	151
Rahimova Z.Sh. Mualliflik korpusi va uning yaratilish tendensiyalari	154
Raxmatov E.X. Rongeur leksemasining fransuz leksikografik manbalarida kodifikatsiyalanish darajasi	157
Rahmatullayeva Sh.Z. O'zbek tilshunosligida sun'iy intellekt: raqamlashtirish, imkoniyatlar va istiqbollar	160
Rajabov D. Alisher Navoiy asarlarida temporal leksikaning qo'llanishi va badiiy vazifalari	163
Rasulova K.P. Oybekning «Navoiy» romani va uning tarjimalarida «ko'z» leksemasining semantik xususiyatlari	169
Ro'zimova N.R. Falsafiy mazmunning badiiy ifodasi: badiiy konseptlar va obrazlar tizimi	172
Shamsudinova I. B. Yordamchi so'zlarni lingvistik markerlash tizimlari va modellash	176
Sobirova J., Xamidova M.A. O'zbek adabiyotida ayol obrazi	178
Sodiqova B.I. XX asr o'rtalarida Britaniya universitet tizimi va ijtimoiy-madaniy kontekst	181
Sotvoldiyev B.T. Ingliz tili slengida meva nomlarining struktur-semantik modellari va nominativ salohiyati	184
Turayeva I.Sh. Bolalar hayoti bilan bog'liq marosim va udumlar tasviri	187
Usmonov D.R. The literary afterlife of "Meamei, the Seven Sisters": colonial mediation, world literary circulation, and Indigenous reclamation in Aboriginal Australian literary history	190
Xasanova S.O. Ogahiy tarixiy asarlaridagi ilmiy terminologiyaning leksik-semantik tadqiqi	196
Xaydarova N.G. O'zbek va ingliz maqol hamda hikmatli so'zlarida mentalitetning konseptual ifodasi	200
Xayitova S.P. Tuproqshunoslik terminlarining o'zbek tilshunosligida o'rganilishi	203
Xidirova M.S. Xolid Husayniy prozasida leksik-semantik ekvivalentlik va noekvivalent leksika muammosining nazariy-metodologik asoslari	205
Xidirova S.K. Optative modality and paremiological units: a comparative analysis of English and Uzbek	208
Xoldorova G.H., Jo'raboyeva N.I. Arab va ingliz tillarida mehr tushunchasining somatik ifodasi: jigar va yurak oppozitsiyasi	210

Xolmatova N.Q. Meteorologiyaga oid leksik birliklar va ularning tilshunoslikdagi xususiyatlari	213
Xolmuxamedov B. F. Germaniya turkologiyasida o'zbek tilining o'rganilishi: tarixiy-lingvistik jarayon va ilmiy maktablar	216
Xudoyberganova S.I. Bolalar adabiyotida rasm va matn uyg'unligining pragmatik maqsadni shakllantirishdagi o'rni	220
Yunusova N.U. Ingliz va o'zbek tillarida kardiologik terminlarning shakllanish manbalari	222
Yusupov O. Problems of preserving the national-cultural characteristics of lexical doublets in translation	225
Yusupova Sh. Agata Kristi asarlarida inson va jamiyat munosabatlarining badiiy talqini	228
Аманкосова Ш.М. Способы раскрытия женской психологии в художественном мире М. А. Шолохова: портрет, деталь, внутренний монолог	231
Бекбергенова А.У. Қорақалпоқ ва ўзбек халқ йўқловларининг мотив типологияси	237
Гафурова К. Лексико-семантические средства идеологической репрезентации в произведениях Джорджа Оруэлла и Абдуллы Кадыри	240
Махмудов У.Р. Развитие психолингвистических баз данных: от нормативных списков к цифровым лексическим ресурсам для сопоставительных исследований языков	243
Рахматова Ф.К. Авторский голос и смысловое делегирование при использовании генеративного ИИ	246
Сабиров М. Лингвокультурологический концепт «Watan» (родина) в творчестве Махтумкули Фраги: языковые средства репрезентации	249
Собиров С. Зулфия Ибрагимова ижодида аёл расом тафаккури ва ноодатий материаллар эстетикаси	256
Усманиева С. Сопоставительно-когнитивный анализ фразеологизмов, репрезентирующих бытовой скрипт гостеприимства и застолья в английском и узбекском языках	261
Усманова Г.М. Интернет-неологизм как объект лингвистического описания: дифференциальные признаки, классификация и теории заимствования (на материале немецкого, русского и узбекского языков)	263
Усманова Г.М. Когнитивно-семантические механизмы освоения интернет-неологизмов и их лингвокультурная детерминация (на материале немецкого, русского и узбекского языков)	266
Хошимов Г.М. Состояние развития лингвобихевиорологии как одной из антропоцентрических парадигм	269
Хужаназарова О. Ш. Изоморфные и алломорфные черты диминутивов в русском и узбекском языках	273

UO'K 81

INGLIZ VA O'ZBEK MAQOLLARIDA MILLIY DUNYOQARASHNING METAFORIK REPREZENTATSIYASI: KOGNITIV VA PRAGMATIK ASPEKT

D.D. Abdimurodov, PhD, dots.v.b., Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o'zbek maqollarida milliy dunyoqarashning metaforik representatsiyasi kognitiv va pragmatik yondashuvlar kesishmasida tadqiq etiladi. Maqol metaforasi oddiy badiiy bezak emas, balki jamoaviy tajribani muayyan manba domenlari orqali konseptuallashtiruvchi, baholovchi va nutqiy vaziyatda xulq-atvor me'yorini faollashtiruvchi mexanizm sifatida talqin qilinadi. Ingliz va o'zbek paremiografik manbalaridan tanlangan birliklar asosida **mehnat – moddiy jarayon, imkoniyat – cheklangan vaqt, ehtiyotkorlik – o'lchash, ijtimoiy talab – ovoz/signal, natija – hosil** kabi metaforik modellar qiyoslanadi.

Kalit so'zlar: maqol, metafora, milliy dunyoqarash, konseptual metafora, kognitiv lingvistika, pragmatika, madaniy model, inferensiya, o'zbek tili, ingliz tili

Аннотация. В статье исследуется метафорическая репрезентация национального мировидения в английских и узбекских пословицах на пересечении когнитивного и прагматического подходов. Пословичная метафора рассматривается не как декоративный троп, а как механизм концептуализации коллективного опыта посредством культурно значимых исходных доменов, выражения оценки и актуализации норм поведения в дискурсе. На материале английских и узбекских паремнографических источников сопоставляются модели **труд – материальный процесс, возможность – ограниченное время, осторожность – измерение, социальное требование – сигнал, результат – урожай.**

Ключевые слова: пословица, метафора, национальное мировидение, концептуальная метафора, когнитивная лингвистика, прагматика, культурная модель, инференция, узбекский язык, английский язык

Abstract. The article examines the metaphorical representation of national worldview in English and Uzbek proverbs at the intersection of cognitive and pragmatic approaches. Proverbial metaphor is treated not as a decorative figure of speech but as a mechanism that conceptualizes collective experience through culturally salient source domains, encodes evaluation, and activates norms of conduct in discourse. Drawing on selected English and Uzbek paremiographic material, the study compares such metaphorical models as **labour is a material process, opportunity is limited time, caution is measuring, social demand is a signal, and result is harvest.**

Keywords: proverb, metaphor, national worldview, conceptual metaphor, cognitive linguistics, pragmatics, cultural model, inference, Uzbek, English

Kirish: Maqollar xalqning uzoq tarixiy tajribasini ixcham, ritmik va takror qo'llanishga mos shaklda saqlaydigan til birliklaridir. Ularning mazmuni faqat bevosita hukm bilan chegaralanmaydi: ko'plab paremiyalarda kundalik faoliyat, tabiat, mehnat, tana, hayvonot olami, oila va ijtimoiy munosabatlar haqidagi konkret tajriba mavhum axloqiy yoki ijtimoiy xulosani anglash uchun manba vazifasini bajaradi. Shu jihatdan maqol metaforasi milliy dunyoqarashni kuzatish uchun ayniqsa mahsuldor materialdir. Metaforik obraz qaysi predmet yoki vaziyat tanlanganini, qaysi belgisi ajratib ko'rsatilganini va shu obraz orqali qanday xulq-atvor modeli tavsiya yoki tanqid qilinishini bir vaqtda namoyon etadi. Kognitiv lingvistika metaforani bir nomni ikkinchisiga ko'chirishdan kengroq hodisa sifatida, bir konseptual domenning strukturasi yordamida boshqa domenni anglash mexanizmi sifatida izohlaydi [1; 2]. Bunday yondashuv maqolni ham ikki qavatda o'rganishni talab qiladi: birinchi qavatda literal sahna – o'lchash, kesish, temirni qizdirish, hosil yig'ish, g'ildirakning ovoz chiqarishi kabi konkret jarayon; ikkinchi qavatda esa ehtiyotkorlik, imkoniyatdan foydalanish, natijani kutish, talabni bildirish kabi umumlashtirilgan ijtimoiy ma'no turadi. Mazkur ikki qavat o'rtaidagi proyeksiya milliy tajriba bilan bog'langanda metafora dunyoqarashning tilga ko'chirilgan modeli sifatida namoyon bo'ladi. Ingliz va o'zbek maqollarini qiyosiy o'rganishda ko'pincha

mazmuniy o'xshashlik yoki tarjima ekvivalenti markazga qo'yiladi. Biroq bir xil axloqiy xulosaning aynan qanday obraz orqali konseptuallashtirilgani alohida ilmiy masaladir. Masalan, inglizcha "Make hay while the sun shines" va o'zbekcha "Temirni qizig'ida bos" birliklari imkoniyatning vaqt jihatdan cheklanganligini anglatadi, lekin birinchisi dehqonchilik va ob-havo sharoitiga, ikkinchisi esa hunarmandchilik hamda materialning fizik holatiga tayangan. Demak, umumiy pragmatik xulosa yaqin bo'lsa ham, dunyoni obrazlashtirishning tajribaviy tayanchi farqlanadi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi va adabiyotlar tahlili: Konseptual metafora nazariyasining asosiy tamoyillari G. Lakoff va M. Johnson tomonidan ishlab chiqilib, metaforaning kundalik tafakkur va konseptual tizimdagi o'rni asoslandi [1]. Z. Kövecses ushbu yondashuvni madaniyatlararo variativlik nuqtai nazaridan rivojlantirib, umumiy jismoniy yoki ijtimoiy tajriba metaforalarning universal asosini yaratishi mumkin bo'lsa-da, konkret manba domenlari, ularning saliyent xususiyatlari va lingvistik realizatsiyasi madaniyatlar bo'yicha farqlanishini ko'rsatadi [2; 3]. Bu qarash maqollarni qiyoslash uchun muhim, chunki paremiya aynan konvensionallashtirilgan metaforik modelni avlodlararo uzatadi. Paremiologiya doirasida W. Mieder maqolni an'anaviy, xalq orasida tanilgan, tajriba va hikmatni ixcham shaklda ifodalovchi birlik sifatida keng tadqiq etadi [4]. R. P. Honeck maqolni anglash jarayonida literal vaziyatdan umumlashtirilgan konseptual ma'noga o'tish, figurativ inferensiya va pragmatik bilimning rolini kognitiv nuqtai nazardan izohlaydi [5]. D. Dobrovol'skiy va E. Piirainen figurativ birliklarning tillararo tahlilida obraz komponentining madaniy bilim bilan bog'liqligini ta'kidlaydi [6]. Ushbu nazariyalar maqol metaforasini semantik bezak emas, balki madaniy model, inferensiya va kommunikativ vazifaning kesishgan nuqtasi sifatida ko'rishga imkon beradi. Maqolaning ilmiy yangiligi "metaforik reprezentatsiya profili" tushunchasining qo'llanishida namoyon bo'ladi. Ushbu profil oltita o'zaro bog'liq komponentdan iborat: 1) literal manba domen; 2) abstrakt nishon domen; 3) domenlararo proyeksiya; 4) hosil bo'ladigan inferensiya; 5) madaniy saliyentlik va aksiologik yo'nalish; 6) pragmatik funksiya. Mazkur model orqali bir xil konseptual xulosaga olib keluvchi, ammo turli milliy obrazlarga tayangan maqollarni "o'xshash/farqli" kabi umumiy hukmdan ko'ra aniqroq tavsiflash mumkin.

Natijalar va ularning tahlili: Birinchi metaforik model EHTIYOTKORLIK – O'LCHASH/TEKSHIRISH munosabatida namoyon bo'ladi. Inglizcha "Measure twice, cut once" va o'zbekcha "Yetti o'lchab, bir kes" maqollarida literal sahna deyarli bir xil: qaytarib bo'lmaydigan kesish harakatidan oldin o'lchash takrorlanadi. Manba domen – hunarmandchilikdagi o'lchash va kesish jarayoni; nishon domen – muhim qaror oldidan tekshirish va ehtiyotkorlik. O'lchashning takrorlanishi kognitiv jihatdan nazoratning kuchayishi, kesish esa oqibati darhol ortga qaytarilmaydigan qaror sifatida proyeksiyalanadi. Biroq ikki paremiyaning metaforik profili mutlaq identik emas. Ingliz maqolida "twice" minimal, amaliy takrorni bildirsa, o'zbek maqolidagi "yetti" literal hisobdan ko'ra kuchaytiruvchi ramziy miqdor vazifasini bajaradi. Natijada o'zbek variantida ehtiyotkorlikning aksiologik intensivligi kuchliroq ifodalanadi. Pragmatik jihatdan ikkala maqol ham shoshqaloqlikni cheklovchi maslahat yoki ogohlantirish sifatida ishlaydi. Demak, milliy farq konseptual yadroning o'zida emas, metaforik modelning ritorik intensivlashtirilishida ko'rinadi.

Ikkinchi model **IMKONIYAT – VAQTGA BOG'LIQ MODDIY HOLAT** sifatida namoyon bo'ladi. "Make hay while the sun shines" maqolida yaxshi ob-havo pichan tayyorlash uchun vaqtinchalik qulay sharoitdir. Quyoshli payt tugasa, ishning samaradorligi pasayadi. O'zbekcha "Temirni qizig'ida bos" maqolida esa qizigan metall ishlov berish mumkin bo'lgan vaqtinchalik holatni bildiradi; sovigan temir bilan ayni natijaga erishish qiyinlashadi. Har ikki paremiyada nishon domen – qulay imkoniyatdan o'z vaqtida foydalanish.

Bu juftlik milliy dunyoqarashning metaforik reprezentatsiyasi bir xil pragmatik qoida uchun turli tajribaviy manbalarni tanlashi mumkinligini ko'rsatadi. Ingliz maqolida agrar mehnat va ob-havo o'rtasidagi bog'liqlik markazga chiqsa, o'zbek maqolida hunarmandchilik texnologiyasi va materialning fizik o'zgaruvchanligi konseptual tayanch vazifasini bajaradi. Ikki obrazning umumiy sxemasi esa bir xil: **QULAY HOLAT → CHEKLANGAN VAQT → DARHOL HARAKAT → SAMARALI NATIJA**. Pragmatik vazifa rag'batlantirish, maslahat berish va kechiktirishdan qaytarishdir.

Uchinchi model NATIJA – YETILISH/HOSIL sifatida kuzatiladi. Inglizcha “Don’t count your chickens before they are hatched” kutilayotgan natijani u real voqelikka aylanmasidan oldin hisoblashni tanqid qiladi. Tuxum – potensial natija, jo‘janing chiqishi – potensialning real natijaga aylanish chegarasi. O‘zbekcha “Jo‘jani kuzda sanaydilar” esa natijani vaqt sinovidan o‘tib, yakuniy holat barqarorlashgandan keyin baholashni talab qiladi. Bu yerda kuz – hisob-kitobning legitim yakuniy nuqtasi.

Har ikkala maqolda erta xulosa chiqarish salbiy baholanadi, lekin epistemik model farq qiladi. Ingliz paremiyasida POTENSIAL NATIJA $\neq$ REAL NATIJA qarama-qarshiligi, o‘zbek paremiyasida esa DASTLABKI NATIJA $\neq$ YAKUNIY BARQAROR NATIJA qarama-qarshiligi kuchliroq. Shu sabab bir xil ogohlantiruvchi pragmatik funksiya ortida ikki xil bilim modeli mavjud. Bu farq milliy dunyoqarashni “mazmun” darajasidagina emas, natijani qachon ishonchli deb hisoblash mezonida ham kuzatish mumkinligini ko‘rsatadi.

To‘rtinchi model IJTIMOY EHTIYOJ – SIGNAL sifatida namoyon bo‘ladi. Inglizcha “The squeaky wheel gets the grease” maqolida nosoz g‘ildirakning ovozi e‘tiborni jalb qiluvchi signalga aylanadi. O‘zbekcha “Yig‘lamagan bolaga emchak yo‘q” paremiyasida esa bolaning yig‘isi ehtiyojni bildirib, parvarishlovchi shaxsning javob harakatini faollashtiradi. Literal sahnalar biri mexanik, ikkinchisi oilaviy-biologik bo‘lsa-da, kognitiv sxema yaqin: KO‘RINMAS EHTIYOJ $\rightarrow$ SEZILARLI SIGNAL $\rightarrow$ E‘TIBOR $\rightarrow$ JAVOB.

Beshinchi model MEHNAT – MODDIY JARAYON/RESURSNI QAYTA ISHLASH shaklida namoyon bo‘ladi. O‘zbek paremiologiyasida “Mehnatning tagi rohat”, “Harakatda barakat” kabi birliklar mehnat va faoliyatni ijobiy natijaning zarur sharti sifatida konseptuallashtiradi. Ingliz tilidagi “No pain, no gain” yoki “You reap what you sow” kabi maqollar ham natijani sarflangan kuch, sabr yoki avvalgi harakat bilan sababiy bog‘laydi. Biroq manba obrazlari turlicha: jismoniy og‘riq va yutuq, ekish va o‘rish, harakat va baraka.

“You reap what you sow” modelida inson harakati urug‘ sepishga, keyingi natija esa hosil yig‘ishga proyeksiya qilinadi. Ushbu metafora sababiyatni vaqt bo‘ylab cho‘zilgan agrar jarayon sifatida ko‘rsatadi: dastlabki tanlov keyingi natijaning sifatini belgilaydi. O‘zbek tilida ekin, hosil, mehnat va baraka obrazlarining mavjudligi shu umumiy tajribaviy maydonning boshqa paremiologik realizatsiyalarini yuzaga keltiradi. Muhim jihat shundaki, agrar tajribaning o‘zi universal yoki keng tarqalgan bo‘lishi mumkin, ammo qaysi formulalar konvensionallashib, axloqiy hukm darajasiga ko‘tarilishi har bir tilning paremiologik xotirasiga bog‘liq.

Muhokama: Kognitiv yaqinlik pragmatik identiklikni anglatmaydi. Bir xil inferensiyani faollashtiruvchi ikki maqol turli ijtimoiy vaziyatlarda turlicha tabiiy eshutilishi mumkin. “The squeaky wheel gets the grease”ning institutsional muhitdagi qo‘llanishi bilan “Yig‘lamagan bolaga emchak yo‘q”ning interpersonal ohangi bunga misoldir. Pragmatik tahlil obrazning faqat nimani anglatishini emas, so‘zlovchi shu obraz orqali adresatga qanday munosabat bildirishi, qanchalik keskin maslahat yoki tanqid berishi va qanday umumiy bilimga tayanishini ham aniqlashi kerak. Milliy dunyoqarash tushunchasini essensialistik tarzda, barcha til egalari bir xil fikrlaydi degan ma’noda talqin qilish metodologik jihatdan to‘g‘ri emas. Maqollar tarixiy kollektiv tajribani aks ettiradi, biroq ularning real qo‘llanishi avlod, hudud, janr, kommunikativ vaziyat va individual repertuarga qarab farqlanishi mumkin.

Xulosa: Ingliz va o‘zbek maqollarining qiyosiy tahlili milliy dunyoqarashning metaforik reprezentatsiyasi umumiy insoniy tajriba bilan madaniy tanlovning o‘zaro ta’sirida shakllanishini ko‘rsatdi. Shu sabab maqolning milliy-madaniy xususiyatini aniqlashda literal obrazdan umumlashtirilgan ma’noga o‘tishning kognitiv mexanizmi hamda ushbu ma’noning real nutqdagi pragmatik kuchi birgalikda tahlil qilinishi zarur. Taklif etilgan “metaforik reprezentatsiya profili” maqolni manba domen, nishon domen, proyeksiya, inferensiya, madaniy saliyentlik, baholash va pragmatik funksiya birligida tavsiflash imkonini beradi. Bu yondashuv qiyosiy paremiologiya, kognitiv lingvistika, lingvokulturologiya, tarjimashunoslik va xorijiy til ta’limida milliy dunyoqarashni aniq lingvistik mezonlar asosida tadqiq etish uchun qo‘llanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
2. Kövecses, Z. *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

3. Kövecses, Z. Metaphor: A Practical Introduction. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2010.
4. Mieder, W. Proverbs: A Handbook. Westport, CT: Greenwood Press, 2004.
5. Honeck, R. P. A Proverb in Mind: The Cognitive Science of Proverbial Wit and Wisdom. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1997.
6. Dobrovolskiy, D., Piirainen, E. Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives. Amsterdam: Elsevier, 2005.
7. Mirzayev, T., Musoqulov, A., Sarimsoqov, B. O'zbek xalq maqollari. Toshkent: Sharq, 2005.

UO'K 811.512.133:811.531'373.4

KOREYS VA O'ZBEK TILLARIDA LINGVOMADANIY LAKUNALARNING QIYOSIY TADQIQI

D.A. Abdullayeva, o'qituvchi, Andijon davlat chet tillari instituti, Andijon

Annotatsiya. Mazkur maqolada koreys va o'zbek tillaridagi lingvomadaniy lakunalar qiyosiy-lingvistik va lingvokulturologik nuqtayi nazardan tadqiq etiladi. Lakuna bir tilga xos birlik yoki tushunchaning boshqa tilda to'g'ridan-to'g'ri ekvivalentga ega bo'lmashligi, yoxud mavjud ekvivalentning mazmuniy, konnotativ yoki madaniy-semantik jihatdan to'liq mos kelmasligi bilan tavsiflanadi. Tadqiqotda koreys va o'zbek tillaridagi milliy-madaniy birliklar, ijtimoiy murojaat shakllari, an'analar hamda madaniy konseptlar qiyoslanadi.

Kalit so'zlar: lingvomadaniy lakuna, lakunologiya, lingvokulturologiya, qiyosiy tilshunoslik, koreys tili, o'zbek tili, realiya, madaniy konsept, milliy qadriyatlar, badiiy matn, madaniyatlararo muloqot.

Аннотация. В статье исследуются лингвокультурные лакуны в корейском и узбекском языках с позиций сопоставительно-лингвистического и лингвокультурологического подходов. Лакуна понимается как отсутствие прямого эквивалента языковой единицы или понятия в другом языке либо как неполное семантическое, коннотативное или культурное соответствие существующего эквивалента.

Ключевые слова: лингвокультурные лакуны, лакунология, сопоставительное языкознание, корейский язык, узбекский язык, реалия, культурный концепт, национальные ценности, межкультурная коммуникация.

Abstract. This article examines linguocultural lacunae in Korean and Uzbek from comparative-linguistic and linguocultural perspectives. A lacuna is understood as the absence of a direct equivalent for a linguistic unit or concept in another language, or as an incomplete semantic, connotative, or cultural correspondence of an existing equivalent. The study compares culturally marked lexical units, forms of address, traditions, and cultural concepts in Korean and Uzbek.

Keywords: linguocultural lacunae, lacunology, linguoculturology, comparative linguistics, Korean, Uzbek, cultural units, realia, cultural concepts, national values, literary text, intercultural communication.

Kirish. Bugungi tilshunoslikda til faqat grammatik va leksik birliklarning yopiq tizimi sifatida emas, balki xalqning tarixiy, ijtimoiy va madaniy tajribasini aks ettiruvchi murakkab hodisa sifatida o'rganilmoqda. Til va madaniyatning o'zaro munosabati, milliy dunyoqarashning til birliklarida ifodalanishi hamda turli xalqlarning kommunikativ xulq-atvoridagi farqlar lingvokulturologiya, etnolingvistika, kognitiv va qiyosiy tilshunoslikning muhim masalalaridan biridir.

Turli tillarni qiyoslash jarayonida bir tilda mavjud bo'lgan, biroq boshqa tilda ayni ma'no, funksional yuk yoki madaniy mazmunni to'liq ifodalaydigan birlikning mavjud emasligi muhim ilmiy muammo hisoblanadi. Bunday holat lakuna tushunchasi orqali izohlanadi. Dastlab tillararo tafovutlarni ifodalash uchun qo'llangan mazkur tushuncha keyinchalik madaniy, pragmatik, kognitiv va kommunikativ jihatlar bilan boyidi.

Lingvomadaniy lakuna — muayyan xalqning tarixiy va madaniy tajribasini aks ettiruvchi, boshqa til vakili uchun ayni mazmun va kommunikativ qiymatda to'liq muqobilga ega bo'lmagan birlikdir. Shu jihatdan lakunani oddiy tarjima qilinmaydigan so'z bilan tenglashtirish to'g'ri emas: ayrim hollarda formal ekvivalent mavjud bo'lsa-da, uning madaniy-semantik hajmi mos kelmaydi.

Masalan, o'zbek tilidagi "mahalla" birligini koreys tilidagi 마을 (maeul) so'zi bilan berish mumkin, ammo bu tarjima "mahalla"ning hududiy birlikdan tashqari qo'ni-qo'shnichilik, jamoaviy mas'uliyat, ijtimoiy yordam va marosimlar bilan bog'liq mazmunini to'liq qamrab olmaydi. Koreys tilidagi 한복 (hanbok) birligini "milliy kiyim" deb tarjima qilish ham uning tarixiy va madaniy konnotatsiyasini to'liq aks ettirmaydi.

Demak, ekvivalentning mavjudligi lakunarlikning yo'qligini avtomatik ravishda anglatmaydi. Qiyosiy tadqiqotda birlikning semantik, pragmatik va madaniy-semantik hajmi ham hisobga olinishi lozim.

KOREYS TILIDAGI LINGVOMADANIY LAKUNALAR

Koreys tilida lingvomadaniy lakunalarining muhim qismi ijtimoiy munosabatlar, milliy an'analar va kundalik turmush bilan bog'langan. Quyidagi birliklar bunga misol bo'ladi:

한복 (hanbok) — Koreyaning tarixiy-madaniy an'analarini aks ettiruvchi milliy kiyim.

김장 (gimjang) — kimchini mavsumiy tayyorlash va saqlash bilan bog'liq an'anaviy amaliyot.

설날 (Seollal) — koreyslarning an'anaviy yangi yil bayrami.

추석 (Chuseok) — oila birligi, ajdodlarni xotirlash va hosil mavsumi bilan bog'liq an'ana.

온돌 (ondol) — an'anaviy koreys uylaridagi pol ostidan isitish tizimi.

정 (jeong) — uzoq muddatli munosabat, mehr, yaqinlik va o'zaro bog'liqlikni ifodalovchi murakkab konsept.

눈치 (nunchi) — boshqa insonlarning kayfiyati, vaziyat va ijtimoiy signallarini nozik anglash qobiliyati.

Mazkur birliklarning ko'pchiligini o'zbek tiliga izohli tarzda tarjima qilish mumkin. Biroq ularning madaniy-semantik mazmunini birgina so'z bilan to'liq ifodalash ko'pincha imkonsiz. Masalan, 정 (jeong)ni "mehr" yoki "yaqinlik" deb berish uning uzoq muddat davomida shakllangan ijtimoiy-emotsional bog'liqlik mazmunini to'liq qamrab olmaydi. 눈치 (nunchi)ni "sezgirlik" deb tarjima qilish ham yetarli emas, chunki u bevosita aytilmagan fikr, kayfiyat va ijtimoiy vaziyatni anglashni ham bildiradi.

O'zbek va koreys tillarida qiyosiy tahlil. O'zbek tilidagi lingvomadaniy lakunalar ko'pincha qarindoshlik, mahalla, marosim, jamoaviy faoliyat, mehmondo'stlik va nikoh an'analari bilan bog'liq. "Mahalla", "hashar", "sumalak", "gap-gashtak", "quda", "sovchilik", "kelin salom", "beshik to'yi" kabi birliklar o'zbek madaniy makonining muhim unsurlarini ifodalaydi.

Koreys tilida esa milliy bayramlar, ovqat tayyorlash an'analari, uy-joy madaniyati va ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi birliklar ko'proq ajralib turadi. "김장", "한복", "온돌", "정", "눈치", "선배", "후배" kabi birliklar xalqning tarixiy tajribasi va ijtimoiy tashkil topish xususiyatlarini aks ettiradi.

Har ikki tilda madaniy jihatdan o'xshash tushunchalar mavjud bo'lsa-da, ularning verbalizatsiyasi bir xil emas. Masalan, koreys va o'zbek jamiyatlarida kattaga hurmat muhim qadriyat hisoblanadi. Biroq koreys tilida bu munosabat grammatik va leksik vositalar, nutq darajalari hamda maxsus murojaat birliklari orqali nisbatan aniq kodlanadi. O'zbek tilida esa hurmat murojaat birliklari, qarindoshlik terminlari, shaxs nomlari va kontekst orqali ifodalanadi.

Tadqiqotning metodologik asoslari

Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy, lingvokulturologik va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. Tahlil uchun koreys va o'zbek tillaridagi milliy-madaniy birliklar, murojaat shakllari, realiyalar va madaniy konseptlar tanlandi. Ularning lug'aviy ma'nosi bilan bir qatorda konnotativ, pragmatik va madaniy-semantik xususiyatlari ham qiyoslandi.

Natijalar va muhokama. Koreys va o'zbek tillaridagi lingvomadaniy lakunalarini qiyosiy o'rganish bir necha muhim xulosalarni ko'rsatdi.

Birinchidan, lakuna faqat formal leksik tafovut emas. U xalqlarning tarixiy tajribasi, turmush tarzi, ijtimoiy tuzilishi va madaniy qadriyatlari bilan bog'liq konseptual farqlarni ham aks ettiradi.

Ikkinchidan, koreys tilida lakunarlikning muhim manbalaridan biri ijtimoiy munosabatlarning til orqali aniq kodlanishidir. Murojaat birliklari, honorifiklar, qarindoshlik terminlari va nutq darajalari kommunikativ madaniyatning muhim qismini tashkil etadi.

Uchinchidan, o'zbek tilida lakunalar ko'pincha qarindoshlik, mahalla, marosim, jamoaviy faoliyat, mehmondo'stlik va nikoh an'analari bilan bog'liq. Mazkur birliklarning ayrimlari boshqa tilda tavsifiy yoki izohli tarjimani talab qiladi.

To'rtinchidan, ikki tilda o'xshash madaniy qadriyat mavjud bo'lsa ham, uning til tizimida ifodalanish shakli farq qilishi mumkin. Kattaga hurmat bunga yaqqol misoldir: o'zbek va koreys madaniyatlarida mazkur qadriyat mavjud, ammo koreys tilida u murojaat va nutq darajalari orqali yanada ko'p qatlamli kodlanadi.

Beshinchidan, badiiy matndagi lakunalar milliy koloritni yaratish, qahramonlarning ijtimoiy mavqeini ko'rsatish va madaniy kontekstni ochib berishda muhim stilistik vosita bo'lib xizmat qiladi.

Tarjimadagi muhim tamoyillar

Lingvomadaniy lakunalarni tarjima qilishda kontekstni hisobga olish, madaniy mazmunni saqlash, zarur hollarda izoh berish va o'quvchining fon bilimni nazarda tutish muhim. Bunda transliteratsiya, tavsifiy tarjima, funksional muqobil va izohli tarjima kabi usullardan foydalanish mumkin.

Ayniqsa badiiy matnda birlikni so'zma-so'z tarjima qilish uning milliy-madaniy semantikasini yo'qotishi mumkin. Shuning uchun tarjimon lakunaning nominativ ma'nosi bilan birga uning pragmatik va estetik funksiyasini ham aniqlashi lozim.

Xulosa. Koreys va o'zbek tillaridagi lingvomadaniy lakunalarni qiyosiy o'rganish ikki til tizimidagi leksik tafovutlarni aniqlash bilan cheklanmay, ikki xalqning milliy dunyoqarashi, tarixiy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari va madaniy qadriyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Lakuna bir til birliklarining boshqa tilda mavjud emasligi bilan belgilanadigan oddiy "bo'shliq" emas. U ikki til va madaniyat o'rtasidagi semantik, pragmatik va konseptual tafovutlarning lingvistik ifodasidir. Shu sababli lakunalarni lingvomadaniy hodisa sifatida tadqiq etish zamonaviy qiyosiy tilshunoslik va madaniyatlararo kommunikatsiya tadqiqotlari uchun muhimdir.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, koreys tilidagi hanbok, gimjang, Seollal, Chuseok, ondol, jeong, nunchi, seonbae, hubae va oppa kabi birliklarning o'zbek tilida to'liq semantik-madaniy muqobili har doim ham mavjud emas. O'zbek tilidagi mahalla, hashar, sumalak, gap-gashtak, quda, sovchilik, kelin salom va beshik to'yi kabi birliklar ham koreys tiliga tarjima qilinganda ko'pincha tavsifiy yoki izohli yondashuvni talab qiladi.

Shunday qilib, lingvomadaniy lakunalarni aniqlash va tavsiflash nafaqat qiyosiy tilshunoslik, balki tarjimashunoslik, lingvokulturologiya va madaniyatlararo kommunikatsiya uchun ham nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Kelgusidagi tadqiqotlarda koreys va o'zbek badiiy matnlari asosida lakunalarning tarjima strategiyalari, pragmatik funksiyalari va kontekstual transformatsiyalarini kengroq o'rganish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sorokin Yu.A., Markovina I.Yu. Опыт систематизации лингвистических и культурологических лакун: методологические и методические аспекты // Лексические единицы и организация структуры литературного текста. Калинин, 1983. С. 35–52.
2. Markovina I.Yu., Sorokin Yu.A. Культура и текст. Введение в лакунологию. Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2008. 144 с.
3. Sorokin Yu.A. Лакуны как сигналы специфики лингвокультурной общности // Национальная культурная специфика речевого общения народов СССР. Москва: Наука, 1982. С. 22–28.
4. Markovina I.Yu. Прагматические аспекты лакунологии. Теория лакун в исследовании проблем межкультурного общения // Вопросы психолингвистики. 2009. №3. С. 34–41.
5. Вукова G.V. Лакунарность как категория лексической системологии. Благовещенск: БГПУ, 2003. 275 с.
6. Лакуны в языке и речи: сборник научных трудов / под ред. Ю.А. Сорокина, Г.В. Быковой. Благовещенск: БГПУ, 2005. Вып. 2. 123 с.
7. Son Chunseop. A Study of the Types and Characteristics on Modern Korean Terms of Address // Korean Semantics. 2010. Vol. 33. P. 95–129.

A COMPARATIVE-TYPOLOGICAL DESCRIPTION OF DERIVATIONAL MODELS IN GERMAN AND UZBEK

S.Y.Abdullayeva, Associate Professor, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

Annotatsiya. Maqolada nemis va o'zbek tillaridagi derivatsion modellar qiyosiy-tipologik jihatdan tavsiflanadi. Derivatsiya yangi leksema yaratishning struktur-semantik mexanizmi sifatida talqin qilinib, suffiksatsiya, prefiksatsiya, konversiya va ketma-ket hosilalashning ikki tildagi o'rni aniqlanadi. Tahlilda formant pozitsiyasi, so'z turkumi o'zgarishi, semantik funksiya, morfotaktik shaffoflik va morfofonologik modifikatsiya mezonlari qo'llanadi. Natijada nemis tilida prefiksatsiya va konversiyaning, o'zbek tilida esa suffiksial va bosqichli derivatsiyaning nisbatan faol ekanligi ko'rsatiladi. Qiyoslash uchun morfemalarning shakliy tengligidan ko'ra funksional-semantik moslik ustuvor mezon sifatida taklif etiladi.

Kalit so'zlar: derivatsiya, derivatsion model, so'z yasalishi, nemis tili, o'zbek tili, affiksatsiya, konversiya, qiyosiy tipologiya.

Аннотация. В статье описываются деривационные модели немецкого и узбекского языков с сравнительно-типологической точки зрения. Деривация интерпретируется как структурно-семантический механизм создания новой лексемы, и определяется роль суффиксации, префиксации, конверсии и секвенциальной деривации в двух языках. Анализ проводится с использованием критериев формантного положения, изменения класса слов, семантической функции, морфотактической прозрачности и морфофонологической модификации. В результате показано, что префиксация и конверсия относительно активны в немецком языке, а суффиксальная и ступенчатая деривация — в узбекском. В качестве приоритетного критерия сравнения предлагается функционально-семантическое соответствие, а не формальное равенство морфем.

Ключевые слова: деривация, деривационная модель, словообразование, немецкий язык, узбекский язык, аффиксация, конверсия, сравнительная типология.

Abstract. The article presents a comparative-typological description of derivational models in German and Uzbek. Suffixation, prefixation, conversion and serial derivation are compared through five parameters: position of the formative, word-class change, semantic function, morphotactic transparency and morphophonological modification. German displays a stronger functional role of prefixation and conversion, whereas Uzbek relies predominantly on suffixal and sequential derivation. Functional-semantic correspondence rather than direct formal equivalence is proposed as the central principle of cross-linguistic comparison.

Keywords: derivation, derivational model, word formation, German, Uzbek, affixation, conversion, comparative typology.

1. Introduction. Derivation is one of the principal morphological processes that enriches the lexical stock of a language by creating new lexemes from existing bases. It differs from inflection in that it produces a new lexical unit: the derived word stands in both formal and semantic relation to its motivating base [6; 7]. A comparison of German and Uzbek provides useful material for revealing the typological nature of this process. German, as a Germanic language with strongly developed inflectional features, actively employs suffixation, prefixation, and conversion, whereas Uzbek, owing to its agglutinative structure, predominantly forms new units through the sequential attachment of suffixes.

The same nominative meaning is often expressed through different structural means in the two languages. For example, an agent or performer is expressed in German by the suffix -er in *lesen* → *Leser* and *lehren* → *Lehrer*, while Uzbek uses forms such as *ish* → *ishchi* and *yozmoq* → *yozuvchi* with the suffixes -chi and -uvchi. Therefore, a “one affix – one affix” principle is insufficient for comparison. The aim of this article is to describe German and Uzbek derivational models according to common criteria and to identify their functional-semantic correspondences.

2. Relevance of the problem and state of research. In German linguistics, W. Fleischer and I. Barz systematize word formation within nouns, adjectives, verbs, and adverbs on the basis of structural-morphological and semantic parameters [1]. E. Donalies emphasizes the need to analyze the components of a derived word, the type of word formation, and its meaning in an integrated manner [2]. J. Erben examines German derivation synchronically and diachronically and interprets productive patterns as a unified system [3]. In Uzbek linguistics, A. Hojiyev consistently describes such notions as the derivational base, derivational means, derived word, and word-formation type within the framework of an agglutinative structure [4]. Affixal derivation within parts of speech is also treated in detail in “O‘zbek tili grammatikasi” [5].

In general morphology, G. Booij considers derivation in relation to word structure, semantics, and grammar [6]. M. Haspelmath and A. Sims stress the need to distinguish formal similarity from functional correspondence in comparative morphology [7]. This approach is particularly important for German and Uzbek: a German prefix or zero-derivational pattern may correspond to a different formal model in Uzbek. For this reason, derivational equivalence should be determined on the basis of semantic function, categorial outcome, and productivity. G. Komilova likewise argues that cross-linguistic comparison should prioritize a shared conceptual basis and semantic correspondence rather than superficial formal similarity between lexical forms [9].

3. Research method. The study employs comparative-typological, structural-morphological, and semantic methods of analysis. The unit of analysis is defined as the model “derivational base + derivational operator → derived lexeme.” Each unit is evaluated according to five criteria: 1) position of the formative; 2) change of word class; 3) semantic function; 4) morphotactic transparency; and 5) morphophonological modification. Compounding is distinguished from derivation in the narrow sense because it involves two independent lexical bases. The comparison is organized around shared semantic domains such as agentivity, abstraction, property, negation, and verb formation.

4. Results and discussion

4.1. Structural-typological features of affixal and zero derivation. In German, suffixation is an important category-changing device: -er derives agent nouns from verbs (lesen → Leser), -ung derives nouns denoting processes or results from verbs (entwickeln → Entwicklung), -heit/-keit forms abstract nouns from adjectives (frei → Freiheit, möglich → Möglichkeit), and -lich is used in adjective formation [1; 2]. Certain suffixes also determine the grammatical gender of a derived noun; for instance, nouns formed with -ung, -heit, and -keit are feminine. Uzbek has no grammatical gender, so this parameter has no direct equivalent.

In Uzbek, the central type of derivation is suffixation: -chi denotes a person or profession (ish → ishchi), -lik expresses abstraction (do‘st → do‘stlik), -li denotes a property or possession (mazmun → mazmunli), -siz expresses absence (umid → umidsiz), and -la derives verbs from nouns or adjectives (toza → tozalamoq) [4; 5]. The agglutinative structure permits multi-stage derivation: ish → ishchi → ishchilik. The forms mazmunli and mazmunsiz are derived in parallel: mazmun → mazmunli; mazmun → mazmunsiz. Morpheme boundaries are generally clear, and each suffix tends to preserve its own function.

Prefixation is more active in German than in Uzbek. The prefix un- expresses negation or an opposite property, while verbal prefixes such as be-, ver-, and ent- may alter the lexical meaning and valency properties of the base: arbeiten → bearbeiten, ändern → verändern, decken → entdecken [1; 3]. Uzbek prefixes such as no-, be-, and ser- are largely borrowed and occur in relatively restricted patterns, as in noaniq, befoyda, and serhosil. Thus, prefixation does not have the same systemic weight in the two languages.

Conversion is also productive in German: in forms such as lesen → das Lesen and essen → das Essen, a word-class shift without an overt affix creates a new nominative unit [8]. Although Uzbek also has affixless transposition and contextual substantivization, overt affixal means predominate in the formation of new lexemes. In this respect, the functional equivalent of German zero derivation is often realized in Uzbek through a suffixal model.

4.2. Semantic correspondence and a comparative model. Semantically, the meanings of agentivity, abstraction, property, and negation constitute shared derivational domains in the two

languages. German -er may functionally correspond to Uzbek -chi/-uvchi, -heit/-keit to -lik, and some -lich derivatives to -li. However, these correspondences are not absolute. For example, German unglücklich is rendered in Uzbek not with the prefix no-, but with the suffix -siz in baxtsiz. Therefore, in translation or dictionary compilation, equivalence should be established not between formal affixes themselves but between the meaning, word class, and stylistic function of the derivative. This approach is consistent with G. Komilova's research on the semantic analysis of parallel texts, which emphasizes that cross-linguistic units should be compared on the basis of their semantic-cognitive function rather than formal similarity [10].

From a morphotactic perspective, Uzbek derivation is more segmental and transparent, whereas German derivation may interact with phonological change, stress, and grammatical properties. In examples such as Haus → häuslich and Mann → männlich, affixation is accompanied by phonological modification of the base. This shows that the morphology–phonology interface in German requires separate consideration in comparative description.

On the basis of the analysis, a five-stage procedure for comparing derivational units is proposed: identification of the motivating base → identification of the derivational operator → verification of the categorial outcome → evaluation of morphotactic and morphophonological features → identification of the functional-semantic equivalent in the other language. This procedure places German and Uzbek derivational models within a common descriptive framework while preserving their typological differences.

5. Conclusion. Although derivational models in German and Uzbek perform comparable nominative functions, their structural organization differs typologically. In German, prefixation and conversion play an important role alongside suffixation, and certain derivational patterns interact with phonological change and grammatical gender. In Uzbek, by contrast, suffixal, sequential, and morphotactically transparent derivation predominates. Prefixation exists, but it is not central to the system.

The comparative analysis identifies the position of the formative, change of word class, semantic function, morphotactic transparency, and morphophonological modification as the principal criteria. The key conclusion is that equivalence between derivational structures in the two languages should be determined not by the external similarity of morphemes but by their functional-semantic outcome. This approach has practical relevance for German-Uzbek translation studies, bilingual lexicography, morphological annotation, and the teaching of German to Uzbek-speaking learners.

REFERENCES:

1. Fleischer W., Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. 4., völlig neu bearbeitete Auflage. – Berlin/Boston: De Gruyter, 2012. – 484 S. DOI: 10.1515/9783110256659.
2. Donalies E. Basiswissen Deutsche Wortbildung. 2., überarbeitete Auflage. – Tübingen/Basel: Francke, 2011. – 149 S. ISBN: 978-3-8252-3597-0.
3. Erben J. Einführung in die deutsche Wortbildungslehre. 5., durchgesehene und ergänzte Auflage. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2006. – 205 S.
4. Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasalishi tizimi. – Toshkent: O'qituvchi, 2007. – 168 b. ISBN: 978-9943-02-099-3.
5. O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. – Toshkent: Fan, 1975. – 610 b.
6. Booij G. The Grammar of Words: An Introduction to Linguistic Morphology. 3rd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 376 p.
7. Haspelmath M., Sims A. D. Understanding Morphology. 2nd ed. – London: Hodder Education, 2010. – 366 p.
8. LEOs deutsche Grammatik. Derivation: Suffigierung, Präfigierung und Konversion. Electronic source: dict.leo.org/grammatik/deutsch/Wortbildungsregeln/Derivation/ (accessed: 06.10.2026).
9. Komilova G.O. Bilingual onging lingvokognitiv konseptual sintez mexanizmlari // “Moliya va intellektual texnologiyalar” elektron ilmiy jurnali. – 2025. – 4-son.
10. Komilova G.O. O'zbek va ingliz tillaridagi badiiy matnlar parallel korpusining lingvokognitiv va semantik tahlili // Science Time. – 2026. – Vol. 4, No. 4/2. – B. 439–446. DOI: 10.66345/stj.v4i4/2.5887.

COMPARATIVE ANALYSIS OF PSYCHOLOGY TERMS IN ENGLISH AND UZBEK

Yo.E. Abdurahmonov, teacher, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

X.B. Bakirova, teacher, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi psixologiya terminologiyasi semantik tuzilish, so'z yasalishi, ekvivalentlik, o'zlashma birliklar, tarjima strategiyalari hamda madaniy o'ziga xoslik jihatidan qiyosiy tahlil qilinadi. Maqolada psixologiya terminlarini samarali tarjima qilish nafaqat lingvistik kompetensiyani, balki sohaga oid bilimlarni, kontekstual tahlilni, terminologik izchillikni hamda ingliz va o'zbek tillaridagi tushunchaviy farqlarni anglashni ham talab qilishi asoslab beriladi.*

Kalit so'zlar: *psixologiya terminologiyasi, ingliz tili, o'zbek tili, qiyosiy tahlil, terminologiya, ekvivalentlik, o'zlashma, semantik tuzilish, tarjima, psixologik tushunchalar.*

Аннотация. *В данной статье проводится сравнительный анализ психологической терминологии английского и узбекского языков с особым вниманием к семантической структуре, словообразованию, эквивалентности, заимствованиям, переводческим стратегиям и культурной специфике. В статье обосновывается, что эффективный перевод психологической терминологии требует не только лингвистической компетенции, но и специальных знаний в данной области, контекстуального анализа, терминологической последовательности, а также понимания концептуальных различий между английским и узбекским языками.*

Ключевые слова: *психологическая терминология, английский язык, узбекский язык, сравнительный анализ, терминология, эквивалентность, заимствование, семантическая структура, перевод, психологические понятия.*

Abstract. *The present article provides a comparative analysis of psychology terminology in English and Uzbek, with particular attention to semantic structure, word formation, equivalence, borrowing, translation strategies, and cultural specificity. The article argues that effective translation of psychology terminology requires not only linguistic competence but also subject knowledge, contextual analysis, terminological consistency, and awareness of conceptual differences between English and Uzbek.*

Keywords: *psychology terminology, English, Uzbek, comparative analysis, terminology, equivalence, borrowing, semantic structure, translation, psychological concepts.*

The development of psychology as a scientific discipline has resulted in the formation of an extensive and highly specialized terminological system. Psychological terms are used in academic research, clinical practice, education, counselling, social psychology, cognitive science, psychiatry, and interdisciplinary studies. As international academic communication has increasingly relied on English, a considerable proportion of newly emerging psychological concepts are first introduced or widely disseminated through English-language publications.

The translation of psychology terminology into Uzbek has therefore become increasingly important. Psychology textbooks, scientific articles, diagnostic instruments, educational materials, and professional documents often require the accurate transfer of English terminology into Uzbek. However, terminological translation cannot be reduced to direct word substitution. A term represents a specific concept within a theoretical system, and its meaning is often determined by professional usage rather than by its everyday lexical meaning.

Terminology scholars emphasize that specialized terms should be studied as units representing concepts within organized systems of knowledge. Cabré (1999) notes that terminology is closely connected with professional communication and conceptual structure. Similarly, Sager (1990) considers terminological work an important component of knowledge representation and specialized communication.

From this perspective, comparative analysis of English and Uzbek psychology terminology helps identify semantic correspondences, structural differences, translation problems, and mechanisms of terminological development.

The aim of this study is to compare selected psychology terms in English and Uzbek and to determine the main linguistic and translation-related features of their correspondence.

The following objectives are addressed:

1. to identify major lexical and structural patterns in English and Uzbek psychology terminology;
2. to examine full, partial, and descriptive equivalents;
3. to analyze borrowing and calquing as methods of terminology formation;
4. to identify semantic and conceptual problems in translation;
5. to determine the role of context in selecting appropriate Uzbek equivalents.

The study employs comparative, descriptive, semantic, and componential methods of linguistic analysis. Selected psychological terms were analyzed according to their lexical structure, semantic content, word-formation patterns, and Uzbek equivalents.

The material includes widely used terms from general psychology, cognitive psychology, personality psychology, developmental psychology, social psychology, and psychological assessment.

The following groups of terms were examined:

- cognitive processes;
- emotional states;
- personality characteristics;
- behavioral concepts;
- social and developmental psychology;
- psychological assessment and therapy.

The analysis is based on the principle that terminological equivalence may be classified into three major categories:

1. Full equivalence: an English term and its Uzbek counterpart represent essentially the same scientific concept.

2. Partial equivalence: the corresponding units overlap semantically but differ in scope, usage, connotation, or theoretical interpretation.

3. Non-equivalence or descriptive equivalence: no single established Uzbek term fully represents the English concept, requiring explanation or descriptive translation.

Problems of Polysemy

One of the most serious difficulties in translating psychological terminology is polysemy. A literal translation therefore may produce semantic distortion. Another problematic term is *self*. In psychology, *self* may refer to the individual's perception or representation of themselves.

Translation of the Term Personality

The term *personality* deserves particular attention because it is frequently confused with related concepts. In Uzbek psychological literature: **personality** → **shaxs**.

Emotion and Affect

The terms *emotion*, *feeling*, *mood*, and *affect* form another complicated group. In everyday English, *affect* is relatively rare as a noun, but in psychology and psychiatry it has a highly specialized meaning referring to observable emotional expression. For example: **flat affect** → **hissiy ifodaning susayishi / yassi affekt**. This demonstrates that dictionary equivalence alone is insufficient. Professional context determines the correct translation.

Behavior and Behavioural Terminology

The English term *behavior* is generally translated as *xulq-atvor*. However, contemporary Uzbek academic discourse also uses forms derived from *behaviorism*, such as *bixeviorizm* and *bixevioristik*.

Cognitive Terminology

Cognitive psychology has introduced numerous internationally used terms into Uzbek. The coexistence of international and Uzbek forms may create terminological inconsistency. For instance,

cognition can be translated as *bilish*, but compounds such as *cognitive bias* are difficult to translate naturally using only native lexical material. For this reason, the international adjective *kognitiv* has become highly productive in Uzbek academic language.

The Concept of Coping

The term *coping* illustrates the problem of terminological non-equivalence.

In English-language psychology, *coping* refers to cognitive and behavioral efforts used to manage stressful demands. There is no universally accepted single-word Uzbek equivalent. This method preserves terminological precision but may be less transparent to readers unfamiliar with the concept. Therefore, on first use, a combined strategy is appropriate: **koping strategiyasi, ya'ni stress va qiyinchiliklarni yengib o'tishga qaratilgan psixologik strategiyalar.**

Attachment as a Culture-Sensitive Term

The term *attachment*, particularly in developmental psychology, also poses translation difficulties. In general language, *attachment* may mean physical connection or emotional affection. In psychology, however, it refers to a stable emotional relationship, particularly between a child and caregiver.

Borrowing as a Terminological Strategy

Borrowing represents one of the most productive mechanisms in Uzbek psychology terminology. Borrowing has several advantages. It facilitates international communication, maintains conceptual similarity across languages, and allows specialists to identify the source terminology. However, excessive borrowing may reduce comprehensibility for non-specialists. For this reason, both terminological precision and communicative accessibility should be considered.

Conclusion. The comparative analysis of English and Uzbek psychology terminology demonstrates that psychological vocabulary represents a dynamic system shaped by linguistic, scientific, and cultural factors.

The study also reveals structural differences between the two languages. English frequently uses compact compound terminology, whereas Uzbek often relies on extended syntactic constructions, possessive relationships, or explanatory phrases.

Moreover, terminological borrowing has played an important role in the development of Uzbek psychology vocabulary. Although international terms contribute to terminological standardization, excessive borrowing may complicate understanding for general readers. Therefore, the combination of an international term with an explanatory Uzbek equivalent can often provide the most effective solution.

Accurate translation of psychology terminology requires knowledge of linguistic structure, conceptual psychology, professional discourse, and cultural context. Translators and researchers should rely on contextual analysis rather than simple dictionary correspondence and should maintain consistent terminology throughout academic and professional texts.

Further research may focus on compiling an English-Uzbek corpus of psychological terminology, studying terminology used in clinical psychology and psychotherapy, and developing a standardized English-Uzbek dictionary of psychology terms.

REFERENCES:

1. Cabré, M.T. (1999). *Terminology: Theory, Methods and Applications*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
2. Neubert, A., & Shreve, G. M. (1992). *Translation as Text*. Kent, OH: Kent State University Press.
3. Temmerman, R. (2000). *Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
4. Sager, J. C. (1990). *A Practical Course in Terminology Processing*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/z.44>.

INGLIZ SIYOSIY DISKURSIDA KONSEPTUAL METAFORALARNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

H.D. Abduxamidova, mustaqil izlanuvchi, o'qituvchi, University of Business and Science, Namangan

Annotatsiya. Maqolada ingliz siyosiy diskursida konseptual metaforalarning pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda kognitiv lingvistika va tanqidiy metafora tahlili yondashuvlari asosida siyosiy nutqda konseptual metaforalarning legitimlashtirish, baholash, emotsional ta'sir ko'rsatish va yumshatish funksiyalari hamda ularning ramkalash (framing) strategiyalari bilan bog'liqligi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: siyosiy diskurs, konseptual metafora, pragmatika, ramkalash, legitimlashtirish, persuaziya, tanqidiy metafora tahlili.

Аннотация. В статье анализируются прагматические особенности концептуальных метафор в английском политическом дискурсе. На основе когнитивной лингвистики и критического метафорического анализа рассматриваются функции легитимации, оценки, эмоционального воздействия и смягчения, выполняемые концептуальными метафорами в политической речи, а также их связь со стратегиями фрейминга.

Ключевые слова: политический дискурс, концептуальная метафора, прагматика, фрейминг, легитимация, убеждение, критический метафорический анализ.

Abstract. The article analyzes the pragmatic features of conceptual metaphors in English political discourse. Drawing on cognitive linguistics and critical metaphor analysis, the study examines the legitimizing, evaluative, emotive and mitigating functions of conceptual metaphors in political speech and their connection with framing strategies.

Keywords: political discourse, conceptual metaphor, pragmatics, framing, legitimization, persuasion, critical metaphor analysis.

Kirish. Siyosiy diskurs jamoatchilik fikrini shakllantirish va siyosiy qarorlarni asoslash bilan bog'liq bo'lgan nutqiy faoliyat sifatida til vositalarining ta'sirchanligiga alohida ehtiyoj sezadi. Bu jarayonda konseptual metafora muhim o'rin tutadi: u murakkab va abstrakt siyosiy hodisalarni auditoriyaga tanish bo'lgan tajriba sohalari orqali taqdim etib, ularni tushunarli, ayni paytda muayyan tarzda baholangan holda yetkazadi [5; 5]. Shu bois siyosiy metafora faqat nutqni bezovchi vosita emas, balki tinglovchining voqelikni idrok etishiga ta'sir ko'rsatuvchi pragmatik mexanizm hisoblanadi.

Pragmatik nuqtai nazardan siyosiy metafora notiq, auditoriya va kontekst o'rtasidagi munosabatni boshqaradi. Notiq metafora tanlash orqali muammoning qaysi jihatlarini ko'rsatish va qaysilarini soyada qoldirishni belgilaydi, auditoriya esa metaforik ramka taklif etgan xulosalarni ko'pincha anglamagan holda qabul qiladi. Shu sababli zamonaviy tilshunoslikda siyosiy metaforani kognitiv, diskursiv va pragmatik jihatlarining uyg'unligida o'rganish dolzarb vazifa sifatida qaralmoqda [7].

Ingliz siyosiy nutqida “war on terror”, “road to recovery”, “healthy economy”, “Build Back Better”, “take back control” kabi metaforik ifodalar keng qo'llaniladi va ularning har biri muayyan muammoni ma'lum nuqtai nazardan ramkalaydi. Mazkur maqolaning maqsadi ingliz siyosiy diskursida konseptual metaforalarning asosiy pragmatik funksiyalarini aniqlash va ularning siyosiy maqsadlarga erishishdagi rolini tavsiflashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. G.Lakoff va M.Johnson konseptual metafora nazariyasini ishlab chiqib, metaforaning mohiyati bir narsani boshqa narsa orqali tushunish ekanligini va metaforik tizimlar tafakkur hamda harakatni boshqarishini asoslab berdi [5; 5]. G.Lakoff keyinchalik bu nazariyani siyosatga tatbiq etib, Fors ko'rfazidagi urushni oqlash uchun qo'llangan metaforik tizimni tahlil qildi [3]. Uning “Moral Politics” asarida esa NATION IS A FAMILY metaforasi asosida “qattiqqo'l ota” (strict father) va “g'amxo'r ota-ona” (nurturant parent) modellari ajratilib, konservativ va liberal siyosiy qarashlar ana shu modellarga tayanishi ko'rsatildi [4].

J.Charteris-Blek tanqidiy metafora tahlili (Critical Metaphor Analysis) metodini taklif etib, metaforani aniqlash, talqin qilish va izohlash bosqichlarini ajratdi [1]. Olimning fikricha, siyosatchilar metaforadan o'zlarining "to'g'ri" ekanini ko'rsatish, raqiblarini zaiflashtirish va auditoriyada hissiy javob uyg'otish uchun foydalanadi. P.Chilton siyosiy diskursni kognitiv-pragmatik nuqtai nazardan tahlil qilib, metafora legitimlashtirish va delegitimlashtirish strategiyalarining asosiy vositalaridan biri ekanligini ta'kidladi [2].

A.Musolff metafora ssenariylari (metaphor scenarios) tushunchasini kiritib, siyosiy metafora alohida obraz emas, balki ishtirokchilar, harakatlar va natijalarni o'z ichiga olgan mini-hikoya sifatida ishlashini ko'rsatdi [6]. E.Semino esa metaforaning ramkalash funksiyasini tahlil qilib, bir hodisani turli metaforalar orqali taqdim etish turli xulosa va yechimlarni ilgari surishini qayd etadi [7]. P.Thibodeau va L.Boroditskyning eksperimental tadqiqoti jinoyatchilikning "yirtqich hayvon" yoki "virus" sifatida tasvirlanishi o'quvchilarning muammoni hal qilish yo'llari haqidagi tanloviga ta'sir ko'rsatishini isbotladi [8].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot materialini 2016-2024 yillar oralig'ida AQSh va Buyuk Britaniya siyosatchilari tomonidan so'zlangan 120 ta nutq (inauguratsiya nutqlari, saylovoldi chiqishlari, parlament debatleri) tashkil etdi. Jami taxminan 300 000 so'zdan iborat korpusdan 860 ta metaforik qo'llanish ajratib olindi. Tahlil J.Charteris-Blackning tanqidiy metafora tahlili bosqichlari asosida olib borildi hamda kognitiv-semantik, kontekstual-pragmatik va miqdoriy tahlil metodlari qo'llanildi.

Tahlil va natijalar. Korpus tahlili shuni ko'rsatdiki, ingliz siyosiy diskursida eng faol manba sohalar quyidagilardan iborat: POLITICS IS WAR (24% hollarda), POLITICS IS A JOURNEY (21%), THE NATION IS A BODY (17%), NATURAL FORCES (15%), THE NATION IS A BUILDING (14%) va THE NATION IS A FAMILY (9%). Mazkur metaforalar quyidagi asosiy pragmatik funksiyalarni bajaradi.

Legitimlashtirish funksiyasi siyosiy qaror yoki harakatni zarur va oqlangan sifatida taqdim etishda namoyon bo'ladi. POLITICS IS WAR metaforasi bu funksiyaning asosiy vositasi hisoblanadi: "war on terror", "war on drugs", "fight against inflation", "battle against the virus", "frontline workers". Urush ssenariysi favqulodda choralarni, resurslarni safarbar qilishni va fuqarolarning qurbonlik qilishini tabiiy holat sifatida ko'rsatadi. COVID-19 pandemiyasi davridagi nutqlarda bu metaforaning keskin faollashgani shundan dalolat beradiki, inqiroz sharoitida siyosatchilar urush ramkasi orqali qattiq cheklovlarni legitimlashtirishga intiladi [2].

Baholash funksiyasi "o'zini ijobiy, o'zgani salbiy taqdim etish" strategiyasi bilan bog'liq. THE NATION IS A BODY metaforasi asosida ijobiy holat "healthy economy", "strong backbone" kabi ifodalar bilan, salbiy holat esa "sick economy", "cancer of corruption", "crippling debt" kabi ifodalar bilan baholanadi. Bunda siyosatchi o'zini "shifokor", raqibini yoki muammoni esa "kasallik" sifatida pozitsiyalaydi. Xuddi shunday, "iron curtain", "axis of evil" kabi metaforalar raqib tomonni salbiy va xavfli sifatida ramkalab, auditoriyada aniq baholovchi munosabat shakllantiradi.

Yo'naltirish va istiqbol yaratish funksiyasi POLITICS IS A JOURNEY va THE NATION IS A BUILDING metaforalarida yaqqol ko'rinadi: "road to recovery", "move forward together", "the path ahead", "we will not turn back", "Build Back Better", "lay the foundations". Sayohat ssenariysi siyosatchini yetakchi, xalqni esa hamroh sifatida taqdim etadi, qiyinchiliklarni esa maqsadga yetish yo'lidagi vaqtinchalik to'siqlar sifatida talqin qiladi. Qurilish metaforasi esa siyosiy dasturni bosqichma-bosqich, mustahkam va uzoq muddatli loyiha sifatida ko'rsatib, auditoriyaning ishonchini mustahkamlaydi.

Emotsional ta'sir funksiyasi ko'proq NATURAL FORCES metaforalarida namoyon bo'ladi. Migratsiya mavzusidagi nutqlarda "flood of migrants", "wave of immigration", "influx" kabi ifodalar migratsiyani boshqarib bo'lmaydigan tabiiy ofat sifatida tasvirlab, xavotir va qo'rquv hissini kuchaytiradi. P.Thibodeau va L.Boroditsky ta'kidlaganidek, bunday ramkalash auditoriyaning muammoni hal qilish usullariga oid qarashlariga ham ta'sir ko'rsatadi [8]. THE NATION IS A FAMILY metaforasi ("our American family", "founding fathers", "our sons and daughters") esa birdamlik va umumiy identitet tuyg'usini uyg'otadi.

Yumshatish funksiyasi salbiy yoki noxush hodisalarni neytral tarzda taqdim etishga xizmat qiladi. Masalan, Brexit muhokamalarida “divorce bill”, “cliff edge”, “soft landing” metaforalari murakkab iqtisodiy-huquqiy jarayonlarni maishiy tajriba orqali soddalashtiradi va ularning keskinligini pasaytiradi. Shuningdek, harbiy diskursdagi “surgical strike” ifodasi zo‘ravonlikni aniq va “toza” operatsiya sifatida taqdim etib, uning insoniy oqibatlarini yashiradi [3].

Metaforaning pragmatik ta'sirchanligi ko'p jihatdan uning implitsit xarakteri bilan bog'liq. Metaforik ifoda orqali uzatilgan baho ochiq da'vo sifatida emas, balki imkoniyat sifatida (implikatura) taqdim etiladi, shu bois tinglovchi uni tanqidiy filtdan o'tkazmasdan qabul qilishga moyil bo'ladi. Ayni paytda bu holat siyosatchiga o'z so'zlari uchun mas'uliyatdan qochish imkonini ham beradi: masalan, “flood” metaforasi tanqid qilinganda, notiq uni shunchaki “obrazli ifoda” deb izohlashi mumkin. Tahlil qilingan nutqlarda metaforalar ko'pincha nutqning kirish va yakuniy qismlarida, ya'ni auditoriyaning e'tibori va hissiy javobi eng muhim bo'lgan pozitsiyalarda to'planishi aniqlandi. Bundan tashqari, bir nutq doirasida bir necha metafora o'zaro uyg'unlashib, yaxlit metaforik ssenariy hosil qiladi: masalan, inqiroz “kasallik” sifatida tasvirlansa, unga qarshi kurash “urush”, undan chiqish esa “tiklanish yo'li” sifatida taqdim etiladi. Bunday metaforik zanjirlar nutqning kogerentligini ta'minlaydi va siyosiy xabarining ta'sir kuchini oshiradi [7].

Tahlil natijalari metaforalarning partiyaviy mansublikka qarab farqlanishini ham ko'rsatdi. Konservativ siyosatchilar nutqida xavfsizlik, chegara va tartib bilan bog'liq WAR va BUILDING metaforalari ustun bo'lsa, liberal siyosatchilar nutqida JOURNEY va FAMILY metaforalarining g'amxo'rlik va birdamlik ma'nolari faolroq qo'llaniladi. Bu holat G.Lakoff ilgari surgan oilaviy modellar gipotezasiga muvofiq keladi [4].

Xulosa. Tadqiqot natijalari ingliz siyosiy diskursida konseptual metaforalarning muhim pragmatik vosita ekanligini tasdiqlaydi. Ular legitimlashtirish, baholash, yo'naltirish, emotsional ta'sir va yumshatish funksiyalarini bajarib, siyosiy voqelikni muayyan ramkada taqdim etadi va auditoriyaning idrokiga, qadriyatlarini va qarorlariga ta'sir ko'rsatadi [1].

Konseptual metaforaning pragmatik samaradorligi uning ssenariy sifatida ishlashi bilan izohlanadi: metafora tanlovi bilan birga, muammoning sababi, aybdori va yechimi ham taqdim etiladi [6]. Natijalardan siyosiy nutqni tanqidiy tahlil qilish, media savodxonlikni oshirish hamda siyosiy matnlarni tarjima qilish amaliyotida foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Charteris-Black J. Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005. – 233 p.
2. Chilton P. Analysing Political Discourse: Theory and Practice. – London; New York: Routledge, 2004. – 226 p.
3. Lakoff G. Metaphor and war: The metaphor system used to justify war in the Gulf // Peace Research. – 1991. – Vol. 23, No. 2/3. – P. 25-32.
4. Lakoff G. Moral Politics: How Liberals and Conservatives Think. – 2nd ed. – Chicago: University of Chicago Press, 2002. – 471 p.
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
6. Musolff A. Political Metaphor Analysis: Discourse and Scenarios. – London: Bloomsbury Academic, 2016. – 192 p.
7. Semino E. Metaphor in Discourse. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 247 p.
8. Thibodeau P.H., Boroditsky L. Metaphors we think with: The role of metaphor in reasoning // PLoS ONE. – 2011. – Vol. 6, No. 2. – e16782.

UO'K 81'37:398.2

ALPOMISH DOSTONIDAGI VA BEOWULF ASARIDAGI QAHRAMONLIK LEKSIKASINING QIYOSIY-LINGVISTIK TAHLILI

R.F. Akbarova, stajyor-o'qituvchi, Qo'qon davlat universiteti, Qo'qon

Annotatsiya. Tahlil obyekti bo'lib qahramon nominatsiyalari (epithets), jang harakatlari (battle verbs), qurol-yarog' va himoya vositalari (weaponry), jangchi sifatleri (warrior attributes), shuningdek shon-shuhrat, jasorat, mardlik tushunchalarini ifodalovchi konseptual lug'at olindi. Ikkala asar matnidagi keltirilgan misollar (Alpomishning Hamid Ismailov tomonidan inglizchaga o'g'irilgan nashri va Beowulfning Seamus Heaney tarjimasida) ingliz tilida taqdim etiladi.

Kalit soʻzlar: Alpomish, Beowulf, qahramonlik leksikasi, heroic lexicon, qiyosiy-tipologik tahlil, formulaik tilga oid birliklar, epitet

Аннотация. В статье проводится сравнительный анализ героической лексики в эпосе «Алпомыш» и древнеанглийской поэме «Беовульф». Объектом исследования являются номинации героев (эпитеты), боевые действия (глаголы сражения), оружие и средства защиты, характеристики воинов, а также концептуальная лексика, выражающая славу, храбрость и героизм.

Ключевые слова: Алпомыш, Беовульф, героическая лексика, сравнительно-типологический анализ, формульные языковые единицы, эпитет

Abstract. The study focuses on the comparative analysis of the heroic lexicon in the epic Alpomish and the Old English poem Beowulf. The object of analysis includes hero nominations (epithets), battle actions (battle verbs), weapons and defensive equipment (weaponry), warrior attributes, as well as the conceptual vocabulary expressing glory, bravery, and heroism. Examples extracted from both texts are presented in English, based on Hamid Ismailov's English translation of Alpomish and Seamus Heaney's translation of Beowulf.

Key words: Alpomish, Beowulf, heroic lexicon, comparative-typological analysis, formulaic language units, epithet, warrior discourse, heroism.

Kirish. Qahramonlik dostoni dunyo xalqlarining ogʻzaki va yozma adabiyotida muhim oʻrin tutadi. Bunday dostonlar nafaqat estetik qadriyat, balki tilshunoslik nuqtai nazaridan ham boy material hisoblanadi: ularda millatning mardlik, shon-shuhrat, sodiqlik kabi asosiy qadriyatlari leksik birliklar shaklida muhrlanadi. Oʻzbek xalq dostoni "Alpomish" va qadimgi ingliz qahramonlik dostoni "Beowulf" turlicha madaniy mintaqalarga mansub boʻlsa-da, har ikkalasi ham eposiyat janri (heroic epic) qonuniyatlariga boʻysunadi va qahramon obrazini shakllantiruvchi maxsus leksik qatlamga ega. "Alpomish" — qoʻngʻirot urugʻiga oid markaziy qahramonlik dostoni boʻlib, akademik Hodi Zarif tomonidan Fozil Yoʻldoshogʻli soʻzidan yozib olingan klassik variantida 14 mingdan ortiq misrani oʻz ichiga oladi. 1999-yilda YUNESKO doirasida dostonning 1000 yilligi xalqaro miqyosda nishonlangan.

Materiallar va metodlar. Tadqiqotda quyidagi metodlar qoʻllanildi: (1) tavsifiy metod — leksik birliklarning semantik tasnifi uchun; (2) qiyosiy-tipologik metod — ikki asar matnidan olingan misollarni yondosh leksik maydonlar boʻyicha qiyoslash uchun; (3) komponent tahlil metodi — qahramon nominatsiyalarining sema (semantik komponent) tarkibini aniqlash; (4) kontekstual tahlil — har bir leksik birlikning konkret kontekstdagi maʼnosini oydinlashtirish; (5) statistik metod — koʻp uchraydigan birliklarning chastotasini aniqlash uchun.

Tahlil natijasida ikki asar matnidan jami 180 dan ortiq qahramonlik leksikasiga oid birlik ajratib olindi va alti semantik maydon boʻyicha tasniflandi. Quyida har bir maydon boʻyicha taqqoslama natijalar va asar matnlaridan olingan misollar (ingliz tilida) keltiriladi. Beowulf matnida bosh qahramonni nomlashda kamida 15 dan ortiq nominatsiya qoʻllaniladi. Eng koʻp uchraydiganlari: hero, warrior, champion, thane, kinsman of Hygelac, the Geat, prince of the Weather-Geats, son of Ecgtheow. Bu nominatsiyalar variativ epitetlar yordamida yangilanib turadi va formulaik xarakterga ega. Misol (Beowulf, Heaney trans., ll. 194–198): "When he heard about Grendel, Hygelac's thane / was on home ground, over in Geatland. There was no one else like him alive. / In his day, he was the mightiest man on earth, / high-born and powerful."

Misol (Beowulf, Heaney trans., l. 405): "I am Hygelac's kinsman, his hall-companion." "Alpomish" dostonida bosh qahramon uchun "Alpomish bahodir", "Hakimbek", "Boyboʻrining oʻgʻli", "qoʻngʻirot bahodiri", "polvon", "alp", "shervachcha" kabi nominatsiyalar qoʻllanadi. Inglizcha tarjimada bu birliklar quyidagicha keladi: Misol (Alpamysh, Ismailov trans.): "Alpamysh the hero, son of Boybori, the champion of the Qungrat tribe, rose to his full height and grasped his bow." Misol (Alpamysh, Ismailov trans.): "O brave warrior Alpamysh, lion-cub of the steppe, your name shall be remembered for forty generations." Solishtirma kuzatish: Beowulfdagi "kinsman of Hygelac" tipidagi patronimik nominatsiyaga "Alpomish"dagi "Boyboʻrining oʻgʻli" / "son of Boybori" mos keladi; "Hygelac's thane" — "qoʻngʻirot bahodiri" / "champion of the Qungrat" bilan

parallel bo'ladi. Ikkala matnda ham qahramon individual ism orqali emas, balki ko'proq urug'-jamo'a va salaf qarindosh orqali identifikatsiya qilinadi. Beowulf matnida epitetlar ko'pincha qo'shma so'z (kennings va kompozitalar) shaklida shakllanadi: mighty, valiant, bold, hardy, fierce, peerless, great-hearted, war-glorious. Eng o'ziga xosi — kenning: "battle-flame" (jang olovi = qilich), "ring-giver" (uzuk beruvchi = qirol), "shepherd of the people". Misol (Beowulf, ll. 196–197): "He was the mightiest man on earth, / high-born and powerful." Misol (Beowulf, ll. 1043–1044): "And Hrothgar gave him the heirloom Hrunting / — a rare and ancient sword named Hrunting."

"Alpomish"da epitetlar takror va formulaik: "qahramon", "bahodir", "mard", "sherday yurakli", "polodek qattiq", "qo'rqmas". Tarjimada: Misol (Alpamysh, Ismailov trans.): "With the heart of a lion and arms of steel, Alpamysh rode upon his steed Boychibor, swifter than the wind." Misol (Alpamysh, Ismailov trans.): "Fearless and unyielding, the bold hero drew his mighty bow of forty batmans, which no ordinary man could lift." Beowulfda yetakchi jang fe'llari: to slay, to smite, to strike, to wield, to grapple, to seize, to cleave, to hew, to fell. Bu fe'llar ko'pincha alliteratsiya bilan birga keladi. Misol (Beowulf, l. 1543): "She pounced upon him and pulled out / a broad, whetted knife: now she would avenge / her only child." Misol (Beowulf, ll. 2705–2707): "Then the prince of the Weders / drew a stabbing-knife he carried on his belt, / sharpened for battle, and stuck it deep into the dragon's flank."

"Alpomish" matnida jang fe'llari: to draw a bow, to shoot, to mount the steed, to wrestle, to strike, to cleave, to behead. Misollar: Misol (Alpamysh, Ismailov trans.): "He drew the bow of forty batmans, took aim, and shot — and the arrow pierced fourteen oxen at once." Misol (Alpamysh, Ismailov trans.): "Alpamysh seized the giant Kokaldosh in a wrestling grip, lifted him above his head, and threw him to the ground so that the earth trembled." Beowulfda asosiy qurol-yarog' leksikasi: sword, blade, shield, helmet, mail-coat (byrnie), spear, war-gear. Mashhur qilichlarning o'z nomi bor: Hrunting, Nægling, Hrunting-the-blade. Misol (Beowulf, ll. 1455–1457): "And another item lent by Unferth / at that moment of need was of no small importance: / the brehon handed him a hilted weapon, / a rare and ancient sword named Hrunting." Misol (Beowulf, ll. 671–674): "Then he gave orders / for his battle-gear and weapons to be returned. / A noble warrior, he unbuckled his sword / and handed his attendant the patterned blade."

Natijalar va Muhokama. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ikki dostonning qahramonlik leksikasi ko'p jihatdan parallel rivojlanadi. Birinchidan, ikkala matnda ham qahramon individual ism orqali emas, balki urug', qarindosh, jamoa nomi bilan birga tilga olinadi. Beowulfdagi "Hygelac's kinsman", "the Geat", "son of Ecgtheow" — "Alpomish"dagi "Boybo'ring o'g'li" ("son of Boybori"), "qo'ng'irod bahodiri" ("champion of the Qungrat") bilan tipologik jihatdan parallel bo'lib, har ikki an'anada qahramon shaxsi jamoa shaxsiyatining vakili sifatida ifodalanadi. Ikkinchidan, ikki matnda ham qurol-yarog' shunchaki jang quroli emas, balki qahramon shaxsiyatining bir qismi — meros, sifat, kuch ramzi. Beowulfdagi "Hrunting" qilichi alohida ism oladi va o'z tarixiga ega; "Alpomish"dagi qirq botmonlik oltin yoy ham xuddi shunday — uni faqat bosh qahramon ko'tara oladi, bu motivga "yoy sinab ko'rish" epizodida alohida urg'u beriladi. Uchinchidan, har ikki epos ham qahramonning maqsadi sifatida shon-shuhratga erishishni — Beowulfda "lof" va "dom" (glory and fame), "Alpomish"da "nom va ovoza" — ilgari suradi. So'nggi misralarning o'xshashligi diqqatga sazovor: Beowulfda qahramon "kindest to his people and keenest to win fame" deb ta'riflanadi; "Alpomish"da esa "your name shall be remembered for forty generations" formulasi yangraydi. Bu universal qahramonlik dunyoqarashiga mansub belgi — vafotdan keyin yashash dovrug' orqali bo'ladi. To'rtinchidan, farqlar ham aniq: (a) Beowulf matni qadimgi inglizcha alliterativ she'riy o'lchovga ega va "kenning" — qo'shma metaforik nominatsiyaga boy ("battle-flame", "whale-road", "ring-giver"); "Alpomish"da formulaik epitet va ramziy hayvon obrazlari (sher, qoplon, burgut) ustun. (b) Beowulfning qahramoni yakka jang qiluvchi yorqin individ; "Alpomish" qahramoni esa ko'proq urug'-jamo'a va xonadon vakili sifatida ko'rsatiladi. (c) Beowulfda diniy fon — paganizm va xristianlik aralash, "Alpomish"da islom va shomonlik motivlari aralash holda uchraydi.

Beshinchidan, tarjima jihatidan H. Ismailov "Alpomish" matnini inglizcha o'g'irganda Beowulf an'anasiga xos leksikadan ataylab foydalanadi: "lion-hearted", "mighty bow", "peerless warrior" kabi

epitetlar bu o'xshashlikni yana ham kuchaytiradi. Bu — sharqona dostonni g'arb o'quvchisiga yaqinlashtirishning ataylab tanlangan tarjima strategiyasidir. Tahlil natijalari V. N. Telia (1996), V. A. Maslova (2001), J. R. R. Tolkien ("Beowulf: The Monsters and the Critics", 1936) tomonidan ilgari surilgan nazariy qarashlarga mos keladi: qahramonlik leksikasi madaniyatning chuqur qatlamlarini ochib beruvchi muhim manba bo'lib, universal va milliy belgilar birgalikda namoyon bo'ladi.

Xulosa: Olib borilgan qiyosiy-tipologik tahlil quyidagi xulosalarga kelishga imkon beradi. Birinchidan, "Alpomish" va "Beowulf" dostonlari turli madaniy-mintaqaviy an'analarga mansub bo'lsa-da, qahramonlik leksikasi tarkibi va vazifalari jihatidan yaqindir. Ikkala matnda ham qahramon nominatsiyalari, epitetlar, jang fe'llari, qurol-yarog' va sifatiy belgilar oltita semantik maydonni tashkil etadi. Ikkinchidan, qahramonlik leksikasining formulaik tabiati — takroriy birikmalar, doimiy epitetlar, alliterativ va parallel konstruksiyalar — eposiyatning xalqaro xususiyatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Alpamysh: Central Asian Identity under Russian Rule / Edited by H. B. Paksoy. — Hartford: AACAR, 1989.
2. Alpamysh: A Heroic Epic of the Uzbek People / Translated by Hamid Ismailov. — London: Hertfordshire Press, 2018.
3. Beowulf: A New Verse Translation / Translated by Seamus Heaney. — New York: W. W. Norton, 2000.
4. Klaeber's Beowulf and the Fight at Finnsburg / Edited by R. D. Fulk, R. E. Bjork, J. D. Niles. 4th ed. — Toronto: University of Toronto Press, 2008.
5. Tolkien J. R. R. Beowulf: The Monsters and the Critics // Proceedings of the British Academy. — 1936. — Vol. 22. — Pp. 245–295.

UO'K: 821.512.133:81'373

OMON MATJON IJODIDA MILLIY-MADANIY STEREOTIPLAR VA ULARNING BADIY IFODASI HAQIDA

*D.A. Allaberganova, o'qituvchi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti,
Urganch*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Omon Matjonning "Haqqush qichqirig'i" to'plamiga kiruvchi "Alla" afsonasidagi milliy-madaniy stereotiplar va ularning badiiy ifodasi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: lingvomadaniy birlik, lingvomadaniyat, lingvomadaniy kod, stereotip, lingvomadaniy stereotip.

Аннотация. В статье проанализированы национально-культурные стереотипы и их художественное выражение в легенде «Алла», входящей в сборник Омон Матжона «Хаққуш қичқириги».

Ключевые слова: лингвокультурная единица, лингвокультура, стереотип, лингвокультурный стереотип

Abstract. This article analyzes national and cultural stereotypes and their artistic representation in the legend "Alla", included in Omon Matjon's collection "Haqqush qichqirig'i".

Key words: linguocultural unit, linguoculture, cultural code, stereotype, linguocultural stereotype

Til va madaniyat munosabati masalasi zamonaviy gumanitar tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biridir. Til faqat aloqa vositasi bo'lib qolmay, xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari, urf-odatlar, dunyoni idrok etish tarzi va ruhiy-estetik qarashlarini ham o'zida mujassamlashtiradi. Ayniqsa, badiiy matnda milliy-madaniy mazmun til birliklari, obrazlar, marosimlar, folklor motivlari va stereotipik tasavvurlar orqali ifodalanadi. Shu jihatdan lingvomadaniy stereotiplar badiiy asarning mazmuniy qatlamlarini ochishda muhim vosita bo'la oladi.

Stereotip – muayyan guruh yoki jamoaning soddalashtirilgan, sxemalashtirilgan, emotsional bo'yoqdor va favqulodda barqaror bo'lgan obrazi, turli madaniyat vakillarining tili va tafakkurining o'ziga xosligidir (1,194).

Stereotip – u yoki bu xalqning milliy xarakteri haqida obyektiv ma'lumot beradi. V.A. Maslovaning ta'biricha, “stereotip dunyoda mavjud tip bo'lib, u faoliyat, xatti-harakat va h.k.ni o'lcaydi”(2, 123).

Lingvomadaniy stereotip esa ana shu barqaror tasavvurlarning tilda, obrazli ifodalarda va badiiy kompozitsiyada namoyon bo'lishidir. Masalan, o'zbek madaniyatida *ona* obrazi mehr, fidoyilik, sabr, duo va xotira bilan *alla* esa ona ovozi, bolalik, himoya, orzu va milliy ruh bilan bog'lanadi. Bunday birliklar oddiy nominativ ma'nodan tashqari, keng madaniy assotsiatsiyalarni ham uyg'otadi.

Jumladan, Omon Matjonning “Haqqush qichqirig'i” turkumiga kiruvchi “Alla” afsonasida xalq ongida mavjud madaniy stereotiplar aynan takrorlanmaydi, balki okkazional milliy-madaniy belgilar orqali qayta talqin qilinadi. Muallif ularni voqea, obraz va xotira tizimiga kiritib, yangi badiiy mazmun bilan boyitadi. Natijada *alla* oddiy uyqu qo'shig'i emas, balki inson umrining turli bosqichlarini birlashtiruvchi badiiy markazga aylanadi.

Alla! Seni ilk bor dunyoda qaysi bir ona aytdi ekan?! So'zlaringni yozgan qaysi bir shoir, bastakoring qaysi zamona?! Onaning seni uzun tunlar kuylab chiqishidan maqsadi faqat go'dagini uxlatishmi?! Yo bolakayiga ezgu ezgu oliy tilaklar tilayaptimi?!(3,181). Asarda *alla* an'anaviy beshik qo'shig'i doirasidan chiqib, vaqt va makon chegaralarini yengib o'tuvchi, avlodlarni bir-biriga bog'lovchi ruhiy-madaniy kuch sifatida gavdalanadi.

Asarning boshida “*Alla! Seni ilk bor dunyoda qaysi bir ona aytdi ekan?!*” tarzidagi savol qo'yiladi. Ushbu savol *alla* hodisasining umuminsoniy va ayni paytda milliy-madaniy ildizlarga ega ekanini ko'rsatadi.

Savol shaklining tanlanishi ham muhimdir. Muallif *alla* qachon va kim tomonidan yaratilganini aniq javob bilan izohlamaydi. Aksincha, “*qaysi bir ona*”, “*qaysi bir shoir*”, “*qaysi zamon*” kabi birliklar orqali *alla* tarixdan ham qadimiy, insoniyat xotirasiga singib ketgan hodisa ekanini ta'kidlaydi. Bu yerda *ona* stereotipi ijodkorlik, mehr va ruhiy himoya manbayi sifatida talqin qilinadi. Bu ifodalarda *alla* jonli, muqaddas va yaratuvchan kuch sifatida gavdalanadi.

Demak, lingvomadaniy stereotip badiiy matnda faqat til birligi emas, balki butun bir semantik makonni tashkil etuvchi obrazli konseptga aylanadi. O'zbek xalq madaniyatida *alla*, avvalo, ona tomonidan bolaga aytiladigan qo'shiqdir. Uning bevosita vazifasi bolani tinchlantirish va uxlatish bo'lsa-da, mazmunan *alla* tarkibida ona orzusi, farzand kelajagi, ezgu tilak, duo, himoya va mehr mujassam bo'ladi. *Alla* aytilayotgan paytda ona o'zining ichki kechinmalarini ham ifodalaydi. Shuning uchun *alla* bir vaqtning o'zida ham bola uchun, ham ona uchun ruhiy taskin vazifasini bajaradi.

Asar davomida *alla* bir necha bor takrorlanadi. Biroq har bir takror avvalgisining aynan nusxasi emas. Dastlab u bolalik, dugonalar va qizaloqlik xotiralari bilan bog'liq bo'lsa, keyinchalik ayriliq, yo'qotish va ruhiy uyg'onish mazmunini oladi. Yakunda esa *alla* hayotning davomiyligini ifodalovchi falsafiy ramz sifatida namoyon bo'ladi.

Matn voqealari davomida uch dugona – Roziya, Robiya va Guljon taqdiri, qizlarning bolalik xotiralari, to'y-hayit marosimlari, urf-odatlar, ayriliq va ona mehriga oid lavhalar orqali *alla* konsepti kengayib boradi.

Lingvomadaniy stereotiplar xalqning uzoq tarixiy tajribasi asosida shakllangan va til vositasida mustahkamlangan tasavvurlardir. Ular ko'pincha maqol, matal, duo, olqish, qo'shiq, marosim formulasi, murojaat shakli, obrazli ibora va takroriy nutqiy birliklar orqali yashaydi. Biroq badiiy matnda stereotip tayyor, o'zgarmas qolip sifatida emas, balki ijodkor tomonidan qayta ishlanadigan estetik material sifatida namoyon bo'ladi.

Asarda eng faol lingvomadaniy stereotiplardan yana biri – ona obrazidir. O'zbek madaniyatida ona mehribon, sabrli, farzand taqdirini o'z taqdiridan ustun qo'yuvchi, duo qiluvchi va oilani birlashtiruvchi shaxs sifatida tasavvur qilinadi.

Qiz ketdi. Kichikroq to'y ham qilib berishdi sho'rlik ota-ona. Ketishi oldidan ona Roziyani bag'riga bosib qizga bir iltimos qildi: “Jon bolam, sog' bo'l, salomat bo'l. Baxtli bo'l. Bitta o'tinchim: bola ko'rsang ularning hech biriga alla aytma! Aytasang, sendan butun umr norozi ketaman...” Roziya xo'p deb oyisini ishontirdi va yo'lga ravona bo'ldi (3, 184).

Bolalik asarda beg'uborlik, erkinlik, quvonch va ruhiy yaxlitlik davri sifatida tasvirlanadi. Qizlarning birga o'ynashi, turli o'yinchoqlar bilan mashg'ul bo'lishi, qo'shni bolalarga qo'shilishi, ariq va hovlilar atrofidagi o'yinlar milliy bolalik manzarasini yaratadi. Bu lavhalarda bolalik stereotipi faqat yosh davri emas, balki insonning tabiiy va samimiy holati sifatida talqin qilinadi.

Matnda *“uch ajralmas dugona”*, *“uch do'st, uch sirdosh, uch tengdosh”* kabi parallel birliklar uchraydi. Bunday takroriy sintaktik tuzilma bolalar dunyosidagi birdamlik va tenglikni kuchaytiradi. *“Uch”* soni ham badiiy jihatdan bejiz tanlanmagan: u qizlar taqdirining bir butunligini, keyinchalik esa ularning turli yo'llarga ajralishini ko'rsatadigan kompozitsion birlik vazifasini bajaradi.

Roziya, Robiya, Guljon. Uch ajralmas dugona, chiqon, o'rtoq. Uch do'st, uch sirdosh, uch tengdosh. Ularning qizlik paytlari birga kechdi. Bolalikning turli o'yin-ermaklarini birga to'qib-chatishdi (3, 181).

Bolalik bilan bog'liq stereotipik makonlar – hovli, ko'cha, qo'shnilar, ariq, bog', yozgi o'yinlar – milliy maishiy hayotning belgilaridir. Ushbu birliklar o'zbek qishloq va mahalla madaniyatini o'quvchi ko'z oldida jonlantiradi. Ayniqsa, *“qo'shilib kirish”*, *“birga o'ynash”*, *“to'yib-to'yib kulish”*, *“qizaloqlar”* kabi ifodalar bolalik xotiralarini ko'rsatadi.

Bolalik xotirasining keyingi fojiaiy voqealar bilan qarama-qarshi qo'yilishi asarning badiiy ta'sirini kuchaytiradi. Dastlabki beg'uborlik keyinchalik hayotning ijtimoiy va ma'naviy ziddiyatlari bilan to'qnashadi. Shunga qaramay, alla orqali bolalikning ichki ovozi saqlanib qoladi. Demak, alla bolalik stereotipini xotira stereotipi bilan bog'lovchi vositadir.

“Alla” afsonasida to'y va hayit bilan bog'liq tasvirlar muhim lingvomadaniy qatlamni tashkil etadi. To'y – o'zbek madaniyatida yangi hayot boshlanishi, ikki oilaning birlashuvi, an'anaviy marosimdir. Asarda to'y *“qizlar uchun katta bayram”*, *“yangi bir olam”*, *“yurakda yangicha zarblar”* sifatida tasvirlanadi.

To'y manzaralarida ot-arava, kuyov jo'ralari, kulgi, novvot, parvarda, belbog' yechish kabi birliklar uchraydi. Bu birliklar marosimning predmet, harakat va nutqiy kodlarini yaratadi. Har bir detal o'zbek to'y madaniyatining muayyan elementini ifodalaydi. Masalan, novvot va parvarda shirinlik, baraka va yangi hayotga ezgu tilak ramzi bo'lsa, belbog' yechish marosimi o'tish, yangi maqomga kirish belgisi sifatida talqin qilinadi. *To'ylar — qizlar uchun katta bayram. Dugonasining uzatishiga birga borishadi. Ot aravada oyning kecha yer-yer aytib yo'l yurish, kuyovnikiga kiraverishda katta sahnda o'ynayotgan gulxandan o'tish, sochqi sochayotgan xotinlarning qo'llolig'i, yuz-ko'zga urilgan qand, novvot, parvarda parchalari, kuyovning belbog'ini yechish marosimlari... hammasi yangi bir olam, yurakda yangicha zavqlar...(3,183).*

Hayit tasvirlarida esa jamoaviylik, yangilanish va marosimiy takroriylik kuchli. Hayit bahorga to'g'ri kelishi, qizlarning turli o'yinlarda qatnashishi, qo'ni-qo'shnilar bilan birga bo'lishi xalqning tabiat va vaqt haqidagi qarashlarini ifodalaydi. Hayit stereotipi bu yerda diniy marosimdan tashqari, ijtimoiy birlik va yangilanish sifatida ko'rinadi.

Hayit bahorga to'g'ri kelsa yana qizlarning kuni tug'kani. Yo gujum, yo qoromon, yo o'rikka arqon tashlab, arg'imchoq solishadi. Ikki-uch joyda yonma-yon va basma-bas uchishlar... Yana qo'shiqlar...(3,183).

Asarda mahalla va qo'ni-qo'shnihilik muhiti alohida ahamiyatga ega. Qizlarning bir-birinikiga kirib chiqishi, bolalarning birga o'ynashi, to'y va hayitlarda jamoa bo'lib qatnashish, odamlarning bir-birining taqdiridan xabardorligi o'zbek mahalla madaniyatining stereotipik ko'rinishlaridir.

Mahalla stereotipi o'zbek lingvomadaniyatida birdamlik, nazorat, yordam, hamdardlik va ijtimoiy mas'uliyat tushunchalari bilan bog'lanadi. *“Alla”* afsonasida bu muhit ba'zan iliq va himoyalovchi, ba'zan esa qahramon taqdirini belgilovchi ijtimoiy makon sifatida namoyon bo'ladi.

Har bir yurtida donishmand oqsoqollar bo'ladi. O, Gurlanda kadxudolar hamma zamonlarda istagancha topilgan. Roziya voqeasiga ular aralashishdi. Oldiniga ular ham Roziyani “uzoq el, borsang, endi hech qachon qaytib kelolmaysan, u yoq-bu yoq...” qabilida qaytarib ko'rishdi. Lekin hech narsa o'zgarmadi. Shunda ular qizning otasi bilan onasini bir amallab oq fotiha berishga ko'ndirishdi. Oh, qanday donishmand, oqko'ngil, saxovatli donishmandlar yashaydi Gurlanda!(3, 184)

Omon Matjonning “Alla” afsonasida folklor elementlari ko‘p qatlamli badiiy tizimni hosil qiladi. Alla, duo, olqish, qo‘shiq, marosim nutqi va xalqona tasvirlar asar tilining tabiiyligini ta’minlaydi. Biroq folklorizm bu yerda oddiy bezak emas. U qahramonlarning dunyoqarashini, madaniy xotirasini va ruhiy holatini ifodalaydi. Asarda “*O‘lmadandur beshiging, Olsin endi opasi, Alla*”(3, 181) kabi qo‘shiqsimon satrlar takroriy ritm, tovush uyg‘unligi va duo mazmuni bilan ajralib turadi.

Omon Matjonning “Alla” afsonasi lingvomadaniy stereotiplarni badiiy talqin etish jihatidan serqatlam va mazmunan boy asardir. Unda alla, ona, bola, dugonalik, to‘y, hayit, mahalla, xotira, sog‘inch va taqdir kabi tushunchalar milliy-madaniy stereotiplar tizimini tashkil etadi. Ushbu birliklar asarda tayyor qolip sifatida emas, balki ijodiy qayta ishlangan, obraz va voqealar bilan boyitilgan badiiy-semantik vositalar sifatida namoyon bo‘ladi.

Umuman, Omon Matjonning “Alla” afsonasi lingvomadaniy stereotiplarning badiiy matnda qanday qilib obraz, ramz, marosim va xotira tizimiga aylanishini ko‘rsatadi. Asarda xalqona birliklar milliy ruhni ifodalash bilan birga, insonning ichki dunyosini ochish, vaqt qatlamlarini bog‘lash va asarning falsafiy g‘oyasini chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Usmanova Sh. Lingvomadaniyatshunoslik: darslik – Toshkent: Bookmany print, 2022. – 286 b.
2. Маслова В.А. Связь мифа и языка // Фразеология в контексте культуры. – М., 1999. – С. 123–134
3. Омон Матжон. Иймон ёғдуси. Сайланма. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1995. – 384 б.

UO‘K: 811.111’38

FONOSTILISTIK VOSITALARNING KALAMBURNING STRUKTUR-SEMANTIK SHAKLLANISHIDAGI ROLI

I.A. Askarova, tayanch doktorant, O‘zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada fonostilistik vositalarning kalambur struktur-semantik shakllanishidagi roli hamda ularning til o‘yinini yuzaga keltirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Fonostilistik vositalarning kalamburning semantik ko‘pqatlamlilikini yuzaga keltirish, nutqning ekspressivligini oshirish va muayyan stilistik effekt hosil qilishdagi funksiyalari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: omofonik, geterofonik, omofoniya, homografiya, paronimiya, paronomazik kalambur, fonostilistik kalambur, fonologik deformatsiya.

Аннотация. В данной статье анализируется роль фonoстилистических средств в структурно-семантическом формировании каламбура, а также их значение в создании языковой игры. Раскрываются функции фonoстилистических средств в формировании семантической многослойности каламбура, повышении экспрессивности речи и создании определённого стилистического эффекта.

Ключевые слова: омофонический, гетерофонический, омофония, омография, паронимия, парономазический каламбур, фonoстилистический каламбур, фонологическая деформация.

Abstract. This article analyzes the role of phonostylistic devices in the structural-semantic formation of puns, as well as their significance in creating language play. It also examines the functions of phonostylistic devices in producing the semantic multilayeredness of puns, enhancing the expressiveness of speech, and creating a particular stylistic effect.

Keywords: homophonic, heterophonic, homophony, homography, paronymy, paronomastic pun, phonostylistic pun, phonological deformation.

Kirish. Ingliz tilida fonostilistik kalamburning sarmahsulligi tarixiy va sinxron shartlarning tutashuvi bilan izohlanadi. Qisqa o‘zaklarning yuqori faolligi, ko‘p manbali lug‘aviy tarkib, tarixiy tovush o‘zgarishlari, imlo bilan talaffuz orasidagi nomuvofiqlik hamda bog‘lanishli nutqdagi reduksiya birgalikda shakliy yaqinliklar zaxirasini kengaytiradi [11; B.231.]. Tarixiy tovush o‘zgarishlari fonostilistik imkoniyatlarning muhim manbaidir. Katta unli siljish, ayrim undoshlarning yo‘qolishi va urg‘u tizimidagi o‘zgarishlar yozuvda saqlangan farqlarni talaffuzda neytrallashtirib,

kelib chiqishi boshqa-boshqa birliklarni omofonik yoxud paronomastik munosabatga olib kelgan [15; B.256.]. Diaxron jarayonlarning umumiy natijasi – sinxron tilda mavjud shakliy mosliklar tizimidir. Tovush o'zgarishi, o'zlashma va konservativ imlo kulgi maqsadida yuz bermagan bo'lsa-da, ularning jamlanishi kalambur uchun boy fonetik material hosil qilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tovush tizimi kalambur tadqiqida ma'nolar o'rtasidagi yashirin aloqani idrok etiladigan shaklga ko'chiruvchi asosiy mexanizmlardan biridir. K.F.Hempelmann va T.Miller kalambur tipologiyasida fonologik munosabatni alohida mezon sifatida ajratar ekan, tovush ayniyati bilan tovush yaqinligining turli darajalari kalambur tuzilishini belgilashini ko'rsatadilar [6; B. 95–108.]. T.Miller, K.F.Hempelmann va I.Gurevich esa ikki ma'no bir xil talaffuzga tayangan holatni omofonik yoki mukammal kalambur, talaffuzi yaqin, ammo ayni bo'lmagan shakllarga tayangan holatni geterofonik yoki nomukammal kalambur deb ataydilar [9; B. 58-68.].

An'anaviy fonostilistik nuqtayi nazardan kalamburning ikki sathini farqlaymiz. Segmental sath fonemik tarkib, tovush almashinuvi, eliziya, epenteza, bo'g'in strukturasi, fonetik segmentatsiya hamda so'z chegaralarining qayta idrok etilishi bilan bog'liq hodisalarni qamrab oladi. Suprasegmental sath esa urg'u, ritm, intonatsion markaz, pauza, cho'ziqlik, nutq tempi va prosodik chegaralanish singari birliklar orqali shakllanadi [3; B. 408.]. D.Delabastita ham kalambur tasnifida tovush va grafik shakl munosabatini alohida mezon sifatida ajratadi va omofoniya, homografiya hamda paronimiyani so'z o'yinini yuzaga keltiruvchi asosiy formal mexanizmlar qatorida tavsiflaydi [4; B. 127–139.].

Fonik o'xshashlik kalambur tarkibida semantik differensialdan ajralgan holda tahlil etilmaydi, chunki formal yaqinlikning o'zi komik ikkiyoqlamalikni yuzaga keltirish uchun yetarli emas. Akustik jihatdan deyarli aynan eshitiladigan birliklar kontekstda muqobil ma'noni faollashtirmasa, kalamburiy mexanizm ishga tushmaydi. Aksincha, fonologik moslik mutlaq ayniyat darajasiga yetmagan holatlarda ham kontekst yashirin lisoniy shaklni aniq rekonstruksiya qilishga imkon bersa, ikki semantik ssenariy o'rtasidagi assotsiativ bog'lanish saqlanadi va kalamburiy samara yuzaga chiqadi [5; B.63-66.]. A.Palmann va T.Miller fonologik masofa kamaygan sari kulgililik bahosi ayrim o'lchovlarda ortishini qayd etadilar; mualliflar bu aloqani mutlaq qonun sifatida emas, statistik tendensiya deb talqin qiladilar [10; B. 643–658.].

Muhokama. To'liq omofoniyada ikki leksik birlikning grafik shakli va ma'nosi farqlanadi, talaffuzi esa muayyan standart yoki dialekt doirasida ayni keladi. Tinglovchi og'zaki nutqda avval yagona akustik signalni qabul qiladi; leksik ajratish esa kontekst vositasida amalga oshadi. Tabiiy tanlash jarayonini esa kalambur ataylab ikki yo'nalishda saqlab qoladi. Fonostilistik jihatdan to'liq omofoniya ingliz tilida ayniqsa kuchli, negaki tinglovchi ikkinchi ma'noni tiklash uchun yangi tovush shaklini qurmaydi: bitta akustik qobiq ikki leksik yo'lga xizmat qiladi:

“That's the reason they're called lessons,” the Gryphon remarked: “because they lessen from day to day.” [1; B. 146 .]

Standart ingliz talaffuzida *lessons* va *lessens* shakllari /'lesənz/ tarzida bir xil eshitiladi. Grafik farq esa yozma matnda ikki leksik birlikni ko'z bilan darhol ajratadi. Kalamburning fonostilistik qirrasini og'zaki shaklda to'laroq ochiladi: tinglovchi bir xil tovush qatorini avval “darslar”, so'ng “kamaymoq” fe'li sifatida qayta tahlil qiladi. Muallif “because” sabab bog'lovchisini qo'llab, fonetik ayniyatni soxta etimologik dalil maqomiga ko'taradi. Boshqacha aytganda, darslar *lessons* deb atalishining sababi ularning kun sayin *lessen* bo'lib borishidir degan mantiq yaratiladi. Tovush ayniyati grammatik turkum farqi bilan birlashganda ot shakli fe'lga o'tadi, ammo fonetik qobiq o'zgarmaydi.

O.Uayldning “The Importance of Being Earnest” komediyasida Ernest atoqli oti bilan earnest sifati o'rtasidagi omofoniya butun dramaturgik tuzilmani boshqaradi. Algernon Jekning ikki xil ism bilan yashashini fosh etar ekan, *“You are the most earnest-looking person I ever saw in my life”* deydi; bunda *Ernest* va *earnest* talaffuzda /'ɜ:nɪst/ atrofida birlashadi [14; B.10.]. Yozuvda bosh harf va imlo farqi mavjud, sahna nutqida esa bu tayanchlar yo'qoladi. Ayni shu fonik tenglik tufayli tomoshabin ma'no ustunligini faqat sintaktik va syujet kontekstidan aniqlaydi. Bu kontekstda omofoniya pragmatik kinoyani fonologik jihatdan nihoyatda ixcham shaklda mujassamlashtiradi.

Viktoriya davri jamiyatida ism, ijtimoiy maqomga yuklangan ortiqcha ramziy qiymat shaxsiy samimiyat masalasi bilan yagona akustik shakl doirasida to'qnashadi. *Ernest* hamda *earnest* o'rtasidagi to'liq tovush ayniyati yo'qolgan taqdirda, na sarlavhaning semantik ikkiqatlamlilik, na qahramonlarning ismga nisbatan g'ayrioddiy e'tibori shu darajadagi kompozitsion stilistik ta'sirini saqlab qolgan bo'lardi. Shu mezonga ko'ra, omofoniya butun asarning nomlash tizimi, xarakterlar motivatsiyasi va kinoyaviy konsepsiyasini birlashtiruvchi makrokompozitsion fonostilistik tamoyil sifatida amal qiladi.

Natijalar. Yoki “*Made glorious summer by this son of York*” (Shakespeare, Richard III) – misolida ham “winter – summer” qarama-qarshiligi tinglovchi ongida *sun* omofonini faollashtiradi. Folger nashrida xuddi shu kontekstda ikkinchi shaklni adresatning o'zi to'ldirishi qayd etiladi [12; B. 9.]. Fonostilistik jihatdan bu vertikal omofonik kalamburdir: akustik signal bir marta yangraydi, yashirin leksik juft esa semantik maydon orqali tiklanadi.

Paronomazik kalamburda aktual ifoda bilan implitsit nishon birlik o'rtasida bir yoki bir necha fonologik belgi tafovuti mavjud bo'ladi, biroq umumiy tovush konfiguratsiyasining yetarli darajadagi mosligi adresatga yashirin shaklni rekonstruksiya qilish imkonini saqlab qoladi. A.Yex ushbu munosabatni yuzaki kalambur shaklidan nishon birlikka o'tishda talab etiladigan fonemik tahrir amallari orqali modellashirib, to'liq va nomukammal fonologik kalamburlarni ular orasidagi fonologik masofa darajasiga ko'ra farqlaydi [8; B. 654–657.].

“*When the church bought gas for their annual barbecue, proceeds went from the sacred to the propane*” (SemEval) jumlasida *propane* ochiq shakli *profane* yashirin shakliga ishora [9; B. 58–68.]. Bu juftlik to'liq omofon emas: /'prəʊpeɪn/ va /prə'feɪn/ talaffuzlarida urg'u, undosh va qisman bo'g'in tashkilida tafovut bor. Shunga qaramay, *sacred* leksemasi *profanening* antonimik tayanchi bo'lib ishlaydi, *gas/barbecue* konteksti esa *propaneni* mustahkamlaydi. Ko'rinadiki, bu turdagi kalamburda tovush o'xshashligi kontekst bilan qo'shilgandagina yetarli aniqlikka ega bo'ladi.

“*Don't take geologists for granite*” kontekstida *granite* yuzaki shakli *granted* nishoniga yaqinlashtiriladi. *Take X for granted* qolipi tinglovchi xotirasida mustahkam bo'lgani uchun *granite* shakli fonetik jihatdan yetarlicha yaqinlashishi bilanoq yashirin birlik tiklanadi; *geologists* esa “granit” ma'nosini semantik jihatdan qonuniylashtiradi. Bu yerda fonologik o'zgartirish ikki sathda kechadi: *granted* shaklining oxirgi bo'g'ini qisqarib, *granite* bilan yaqinlashadi; shu asnoda kontekst bu fonetik almashtirishni geologiya mavzusiga ko'chiradi.

“*With what porpoise?*” (L. Carroll) replikasi ham fonologik masofaning mutlaq ayniyatdan chekinib, baribir ravshan kalambur hosil qila olishini dalillaydi. Mock Turtle sayohatga chiqayotgan baliqqa “*With what porpoise?*” deya savol berishini aytadi, Alice esa darhol “*Don't you mean 'purpose'?*” deb tuzatadi [2; B. 155.]. *Porpoise* /'pɔ:pəs/ va *purpose* /'pɜ:pəs/ o'rtasidagi farq asosan urg'uli unli sifatida namoyon bo'ladi. Dengiz semantikasi *porpoiseni*, sayohatning maqsadini so'rash qolipi esa *purposeni* faollashtiradi. Fonemik tafovut katta bo'lmaganligi uchun ikki ssenariy bir replika ichida ushlanadi.

Paronomazik kalamburlarni fonemik o'zgarish turiga ko'ra to'rt asosiy ko'rinishda tavsiflash maqsadga muvofiq [13; B. 325.]: 1) substitutsiya – bir fonema yoki fonetik belgining boshqasi bilan almashishi; 2) orttirish – nishon shaklda yo'q segmentning yuzaki shaklda paydo bo'lishi yoki aksincha; 3) tushirish – segmentning qisqarishi; 4) kombinatsiyalashgan o'zgarish – urg'u, segment va bo'g'in chegarasi bir vaqtda o'zgarishi. Ammo fonologik yaqinlikning qabul qilinishi fonemaning so'zdagi o'rni, urg'uli yoki urg'usiz bo'g'inda kelishi, artikulyatsion o'xshashlik va leksik kutilish bilan belgilanadi [10; B. 643–658.].

Fonostilistik kalamburning yana bir turi alohida fonemalarning o'xshashligidan ko'ra nutq oqimining qayerdan segmentlanishiga tayanadi. Og'zaki nutqda so'zlar orasidagi chegaralar yozuvdagidek uzluksiz belgilanmaydi; tinglovchi bo'g'in, urg'u, ritm va kontekstga tayangan holda uzluksiz signalni leksik birliklarga ajratadi. Segmentatsion tutashuv va prosodik chegara masalasiga doir tadqiqotlar ham so'z hamda fraza chegaralari davomiylilik, pauza, segmentlarning kuchayishi va melodik belgilar bilan idrok qilinishini ta'kidlaydi [7; B.2-5.]. Ana shu segmentatsiya jarayonini kalambur ikki xil leksik tahlilga yo'naltirishi mumkin.

“We called him Tortoise because he taught us” (L. Carroll) jumlasida *tortoise* /'tɔ:təs/ bitta leksema, *taught us* /'tɔ:t əs/ esa fe'l va olmoshdan iborat ikki birlikdir. Nutqning tez va tabiiy oqimida urg'usiz *us* /əs/ shakliga qisqarishi ikki ketma-ketlikni yanada yaqinlashtiradi.

Bu birliklarda prosodiyaning paradoksal vazifasi ko'zga tashlanadi. Odatdagi muloqotda prosodik belgilar noaniqlikni kamaytiradi; kalambur ijrosida esa aktyor yoki so'zlovchi ayni chegaralarni ataylab neytrallashtirishi mumkin. *Tortoise* shakli aniq lug'aviy urg'u bilan keskin ajratilsa, *taught usga* o'tish qiyinlashadi; aksincha, bo'g'inlar orasidagi segmentatsion tutashuv yumshatilganda ikki tahlilning akustik masofasi qisqaradi. Shunga ko'ra, og'zaki ijro kalamburning tayyor matndagi potensialini kuchaytirishi ham, uni yo'qqa chiqarishi ham mumkin.

Fonetik segmentatsiyaga asoslangan kalamburlarni oddiy tovush ayniyati hodisasi sifatida tavsiflash ularning struktur-fonologik mexanizmini to'liq ochib bermaydi. Bu yerda uch operatsiyani alohida ko'ramiz: akustik ketma-ketlikni qayta bo'lish; urg'usiz funksional so'zlarning reduksiyasidan foydalanish; sintaktik chegarani yangi leksik birlikka moslashtirish. Shuning uchun *Tortoise* – *taught us* juftligi omofoniyadan ko'ra murakkabroq fonostilistik tuzilma hisoblanadi. Unda bitta tovush qatori ikki xil morfologik va sintaktik kesimga ega.

Fonostilistik o'yinning murakkabroq ko'rinishida muallif bitta nishon so'zni emas, butun paradigmatic qatorni fonologik jihatdan deformatsiya qiladi. L.Kerrollning “Alice's Adventures in Wonderland” asarida Mock Turtle maktabi haqidagi epizodida odatiy fan nomlarini ketma-ket fonetik o'zgartirib, bir-biriga bog'langan kalamburlar silsilasini yaratadi. Dastlab “Reading and Writing” qolipi “Reeling and Writhing” shakliga ko'chiriladi. *Reading* – *reeling* juftligida so'zboshi /r/ va ikki bo'g'inli ritmik tuzilma saqlanadi, medial segmentlar almashadi; *writing* – *writhing* juftligida esa /rar-/ boshlanishi hamda -ing morfemasi saqlanib, o'zak undoshlari yaqinlashtiriladi. Ikki almashtirish bir vaqtda kelgani sababli tinglovchi asl maktab formulasini tez tiklaydi. Alliterativ /r/ boshlanishi va parallel -ing tugallanishi fonik bog'lanishni yanada zichlashtiradi.

Keyingi qator “Ambition, Distraction, Uglification, and Derision” shaklida beriladi. Uning yashirin modeli “Addition, Subtraction, Multiplication, and Division”dir. Bu yerda fonologik o'yin bir xil darajada emas. *Derision* – *division* juftligi uch bo'g'inli skelet, urg'u va /dr...-ʒən/ qobig'ini saqlab, asosan medial undoshni almashtiradi. *Distraction* – *subtraction* juftligida -traction qismi kuchli signal vazifasini bajaradi. *Uglification* – *multiplication* juftligida esa to'liq segmental yaqinlik kuchsizroq, biroq ko'p bo'g'inli ritm, -ation yakuni va arifmetika qatoridagi sintaktik pozitsiya yashirin nishonni tiklashga yordam beradi.

Keyin “Mystery, ancient and modern, with Seaography”, “Drawling”, “Stretching”, “Fainting in Coils” kabi shakllar beriladi. Ularning ortida *History, ancient and modern, with Geography; Drawing; Sketching; Painting in Oils* qatori turadi. *Mystery* – *history* boshlang'ich undosh almashuviga; *Seaography* – *geography* so'zboshi fonemalar almashuviga va “sea” semasining dengiz makoniga uyg'unlashishiga; *drawling* – *drawing* bitta /l/ segmentining orttirilishiga; *stretching* – *sketching* esa undosh klasterining kengayishiga tayanadi. *Fainting in Coils* – *Painting in Oils* butun ibora miqyosidagi tovush almashtirish bo'lib, boshlang'ich undoshlar qo'shilishi hamda ichki segmentlar almashuvi orqali ikki parallel ritmik birlikni yuzaga keltiradi.

Bu epizodni fonostilistik jihatdan alohida qadrlagan bo'lardik, zero unda kalambur bir so'zda qolib ketmagan. Fonologik deformatsiya shu barqaror model ichida sodir bo'ladi. Tinglovchi har bir yangi shaklni avvalgi tanish qolip bilan solishtiradi; tafovutni payqashning o'zi komik hodisaga aylanadi. Shu mezon bilan bu qatorni “paradigmatic fonostilistik kalambur” deb belgilaymiz.

Xulosa qilib aytganda, fonostilistik vositalar kalamburning struktur-semantik shakllanishida muhim o'rin tutib, uning shakliy va mazmuniy jihatdan o'ziga xosligini ta'minlaydi. Omofoniya, homografiya, paronimiya, paronomaziya hamda fonologik deformatsiya kabi vositalar til birliklarining tovush va grafik jihatdan o'xshashligi yoki yaqinligiga asoslangan holda ikki yoki undan ortiq ma'noning bir nutqiy kontekstda faollashishiga imkon yaratadi. Natijada kalamburda shakl va mazmun o'rtasidagi noodatiy munosabat yuzaga kelib, til o'yinining ekspressiv va stilistik imkoniyatlari kengayadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Carroll, L. *Alice's Adventures in Wonderland*. New York: Macmillan and Co., 1898.
2. Carroll L. *Alice's Adventures in Wonderland*. – New York: The Macmillan Company, 1920. – P. 155.

3. Cruttenden A. Gimson's Pronunciation of English. – 8th ed. – London; New York: Routledge, 2014. – 408 p.
4. Delabastita D. Introduction // The Translator. – 1996. – Vol. 2, No. 2. – P. 127–139. DOI: 10.1080/13556509.1996.10798970.
5. Hempelmann C.F. Paronomasic Puns: Target Recoverability towards Automatic Generation: PhD dissertation. – West Lafayette, IN: Purdue University, 2003. – 188 p.
6. Hempelmann C.F., Miller T. Puns: Taxonomy and Phonology // The Routledge Handbook of Language and Humor / ed. S. Attardo. – New York: Routledge, 2017. – P. 95–108. DOI: 10.4324/9781315731162-8.
7. Ip M.H.K., Cutler A. Juncture Prosody across Languages: Similar Production but Dissimilar Perception // Laboratory Phonology. – 2022. – Vol. 13, No. 1. – Article 5. DOI: 10.16995/labphon.6464.
8. Jaech A., Kancel-Kedzioriski R., Ostendorf M. Phonological Pun-derstanding // Proceedings of the 2016 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies. – San Diego: Association for Computational Linguistics, 2016. – P. 654–663. DOI: 10.18653/v1/N16-1079.
9. Miller T., Hempelmann C.F., Gurevych I. SemEval-2017 Task 7: Detection and Interpretation of English Puns // Proceedings of the 11th International Workshop on Semantic Evaluation (SemEval-2017). – Vancouver: Association for Computational Linguistics, 2017. – P. 58–68. DOI: 10.18653/v1/S17-2005.
10. Palmann A., Miller T. What's in a Pun? Assessing the Relationship Between Phonological Distance and Perceived Funniness of Punning Jokes // Humor: International Journal of Humor Research. – 2025. – Vol. 38, No. 4. – P. 643–658. DOI: 10.1515/humor-2024-0060.
11. Roach P. English Phonetics and Phonology: A Practical Course. – 4th ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 231 p.
12. Shakespeare W. Richard III / ed. by B. A. Mowat, P. Werstine. – Folger Shakespeare Library, 2015.
13. Sobkowiak W. Metaphonology of English Paronomasic Puns. – Frankfurt am Main: Peter Lang, 1991; Hempelmann C.F. Ko'rsatilgan dissertatsiya.
14. Wilde O. The Importance of Being Earnest: A Trivial Comedy for Serious People. – New York: Samuel French, 1895. – 71 p.
15. Аракин В.Д. История английского языка. – М.: Просвещение, 1985. – 256 с.

UO'K: 811.111'373:811.512.133'373

**INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA “SHIFO” KONSEPTIGA OID LEKSIK
BIRLIKLARNING AKSIOLOGIK VA ETNOMADANIY XUSUSIYATLARI
Sh.M. Axmedova, PhD, Termiz davlat universiteti, Termiz**

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o'zbek tillarida “shifo” konseptini ifodalovchi leksik birliklarning aksiologik (qadriyat-baholovchi) va etnomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Leksik birliklar neytral-denotativ, ijobiy aksiologik va salbiy aksiologik zonalarga ajratilib, ularning har biridagi milliy-madaniy nomutanosiblik ko'rsatib beriladi. Muallif shifoxona va hospital so'zlarining ichki shakli orqali ikki madaniyatning shifo hodisasiga turlicha yondashuvini asoslaydi.

Kalit so'zlar: aksiologik leksika, etnomadaniy xususiyat, shifo, konnotatsiya, baholash, lingvomadaniyatshunoslik, nomutanosib leksika, ichki shakl.

Аннотация. В статье анализируются аксиологические и этнокультурные особенности лексических единиц, выражающих концепт «шифо» в английском и узбекском языках. Единицы распределяются по нейтрально-денотативной, положительной и отрицательной аксиологическим зонам, в каждой из которых выявляется национально-культурная асимметрия.

Ключевые слова: аксиологическая лексика, этнокультурная особенность, шифо, коннотация, оценка, лингвокультурология, безэквивалентная лексика.

Abstract. The article analyses the axiological (value-evaluative) and ethnocultural properties of lexical units expressing the concept “shifo/healing” in English and Uzbek. The units are distributed across neutral-denotative, positively marked and negatively marked axiological zones, each revealing national-cultural asymmetry. The author argues that the internal form of shifoxona and hospital reflects two distinct cultural approaches to the phenomenon of healing.

Keywords: axiological vocabulary, ethnocultural property, shifo, connotation, evaluation, linguoculturology, non-equivalent lexis, internal form.

Kirish. So'z lug'aviy ma'noning o'zigina emas, balki nutqiy jamoaning o'sha voqelikka nisbatan bildirgan bahosini ham o'zida saqlaydi. Ushbu qo'shimcha qatlam – aksiologik (baholovchi)

ma'no – ayniqsa insonning eng bosh ehtiyojlaridan biri, ya'ni sog'ayish bilan bog'liq leksikada yaqqol namoyon bo'ladi: hech bir til shifo hodisasini mutlaqo betaraf tarzda nomlamaydi, chunki bu hodisaga inson taqdiri, umid va qo'rquv chambarchas bog'liq.

Biroq bu baholash tizimi barcha tillarda bir xil emas. Ikki xalq bir xil voqelik – sog'ayish, davolash, shifo topish – to'g'risida gapirar ekan, ular buni turli so'zlar, turli ichki shakl va turli qadriyat belgilari orqali ifodalaydi. Ushbu farqlarni aniqlash nafaqat nazariy tilshunoslik, balki tibbiy va ijtimoiy matnlarni tarjima qilish, madaniyatlararo muloqot va chet tili o'qitish amaliyoti uchun ham muhim ahamiyatga ega. Shu bois ushbu maqolaning maqsadi ingliz va o'zbek tillarida shifo konseptiga oid leksik birliklarni aksiologik zonalarga ajratish va ularning etnomadaniy asoslarini ochib berishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. A.Vejbitskaya turli tillardagi hissiy-baholovchi so'zlarning universal bo'lmagan, madaniy jihatdan shartlangan tuzilishga ega ekanini ko'plab til materiallarida asoslab beradi; uning fikricha, hatto bir xil voqelikni nomlovchi so'zlar ham turli tillarda mutlaqo bir xil hissiy-baholovchi yukni tashimaydi [1]. J.Lich so'z ma'nosining konseptual (denotativ) qatlamidan tashqari konnotativ va affektiv (hissiy-baholovchi) qatlamlarini ham ajratib ko'rsatadi; aynan shu ikkinchi qatlam so'zning "nima deyilishi" bilan bir qatorda "qanday baholanishi"ni ham belgilaydi [2].

V.A.Maslova lingvokulturologiya nazariyasida kulturema tushunchasini ilgari surib, so'zning semantik tarkibida nafaqat denotativ, balki milliy-madaniy ma'lumot ham mujassamlashishini ko'rsatadi. Sh.Rahmatullayev o'zbek tili leksikologiyasiga bag'ishlangan ishida so'zning semantik strukturasi denotativ ma'no bilan bir qatorda uslubiy-emotsional bo'yoqdorlikni ham o'z ichiga olishini asoslaydi [4]. N.Mahmudov o'zbek tilshunosligining mukammal tadqiqi yo'llarini izlar ekan, til birligini faqat tizimiy emas, madaniy-tarixiy zaminda o'rganish zarurligini ta'kidlaydi [5].

Muhokama. Shifo konseptiga oid leksikani tahlil qilish uni uchta aksiologik zonaga ajratish imkonini berdi. Birinchi zona – neytral-denotativ leksika – kasallik va davolash jarayonini hech qanday qo'shimcha baho bermasdan qayd etuvchi birliklardan iborat: o'zbek tilida davo, dori, muolaja, tashxis; ingliz tilida treatment, medicine, prescription, diagnosis. Bu birliklar ilmiy-tibbiy uslubda ustunlik qiladi va ularning ekvivalentlari ikki tilda deyarli aniq mos keladi.

Ikkinchi zona – ijobiy aksiologik bo'yoqdorlikka ega leksika – ancha xarakterli farqlarni namoyon qiladi. O'zbek tilida shifo so'zining o'zi neytral davo so'zidan farqli o'laroq kuchli ijobiy va qisman muqaddaslik bo'yog'iga ega: u ko'pincha duo, ne'mat, inoyat so'zlari bilan bir kontekstda qo'llanadi (shifo bersin, shifo topsin, duoi shifo). Shifobaxsh sifati ham xuddi shunday kuchli ijobiy baho tashiydi va ko'proq tabiiy manbalar – buloq, o'simlik, iqlim – haqida qo'llanadi. Ingliz tilida bunga qisman mos keladigan healing va curative sifatlari mavjud, biroq ularda o'zbekcha shifo so'zidagi diniy-ma'naviy bo'yoq susaygan, ular ko'proq amaliy-natijaviy ma'noda ishlatiladi.

Bu farq ikki til lug'at boyligidagi qiziq bir dalilda yaqqol ko'rinadi: o'zbek tilida davolash muassasasi shifoxona deb ataladi – so'zning ichki shakli bevosita "shifo uyi" degan ma'noni beradi, ya'ni muassasa nomi kutilgan natija – shifo – orqali belgilangan. Ingliz tilidagi hospital so'zi esa lotincha hospes ("mehmon, musofir") so'zidan kelib chiqqan bo'lib, tarixan mehmon va musofirlarni boqish maskani ma'nosini anglatgan; bu yerda muassasaning nomi natija emas, ijtimoiy vazifa – mehmondo'stlik – orqali belgilangan. Xuddi shunday farq shifokor va doctor so'zlarida ham kuzatiladi: shifokor – "shifo qiluvchi", natijaga yo'naltirilgan nom bo'lsa, doctor lotincha docere ("o'rgatmoq") so'zidan kelib chiqqan bo'lib, bilim va o'qituvchilik vazifasini ifodalaydi. Demak, ikki tilning ichki shakli shifo hodisasiga tubdan farqli – natijaviy-ma'naviy va institutsional-bilimiy – nuqtai nazardan yondashadi.

Uchinchi zona – salbiy aksiologik bo'yoqdorlikka ega leksika – ikki tilda mutlaqo nomutanosib tarzda namoyon bo'ladi. Ingliz tilida haqiqiy shifo bermaydigan, firibgarlik yo'li bilan davolovchi shaxsni ifodalash uchun maxsus so'zlar mavjud: quack (soxta tabib) va uning hosilasi quackery, shuningdek snake oil ("ilon yog'i") idiomasi – bu ibora ayniqsa yolg'on da'vo bilan sotiladigan "mo'jizaviy dori"larni salbiy baholash uchun qo'llanadi. O'zbek tilida bunga to'g'ridan-to'g'ri leksik ekvivalent yo'q: soxta davolovchini ifodalash uchun ko'proq folbin, jodugar, afsungar kabi boshqa konseptual maydonga – sehr-jodu maydoniga – tegishli so'zlardan foydalaniladi, bu esa o'zbek tilida

“soxta shifo” tushunchasi mustaqil leksik-semantik guruh sifatida emas, balki xurofot konsepti bilan qorishiq holda mavjudligini ko'rsatadi.

Bu nomutanosiblik tasodifiy emas: ingliz tilidagi salbiy baho tibbiyotning kasbiy-ilmiy mezonlariga (haqiqiy shifokor va firibgar o'rtasidagi chegaraga) qaratilgan bo'lsa, o'zbek tilidagi salbiy baho ko'proq halol va harom yo'l, ya'ni axloqiy-diniy mezonga qaratilgan. Bu esa D.Yusupova ko'rsatgan qonuniyatning yana bir tasdig'i: aksiologik leksika alohida so'zlarda emas, balki butun bir madaniy-axloqiy tizim ichida ma'no kasb etadi [8].

Bundan tashqari, ingliz tilida ijobiy aksiologik zonada yana bir qiziq qatlam mavjud: wonder drug, magic bullet, miracle cure kabi ifodalar ilmiy kashfiyotga nisbatan hayrat va minnatdorchilikni ifodalaydi, biroq bu ifodalar ko'pincha bir oz istehzoli ohangga ham ega bo'lib, haddan tashqari yuksak va'da berilgan davo vositalariga nisbatan qo'llanadi. O'zbek tilidagi shifobaxsh sifati esa bunday istehzoli ohangdan deyarli xoli bo'lib, doimo jiddiy va hurmat bilan ishlatiladi. Bu farq ikki madaniyatning ilmiy-tibbiy yutuqlarga nisbatan bildirgan umumiy pozitsiyasidagi – biri tanqidiy-ehtiyotkor, ikkinchisi ishonchli-qadrllovchi – nozik tafovutni ko'rsatadi.

Tahlil davomida yana bir muhim jihat aniqlandi: ingliz tilida sog'ayish jarayonining bosqichma-bosqich kechishini ifodalovchi maxsus leksika – recovery, rehabilitation, remission – nisbatan boy va tarmoqlangan bo'lsa, o'zbek tilida bu bosqichlarning barchasi ko'pincha yagona shifo topdi yoki tuzaldi fe'li orqali umumlashtirib ifodalanadi. Bu farq ingliz tilidagi tibbiy diskursning protsessual-bosqichli, o'zbek tilidagi kundalik nutqning esa yakuniy natijaga yo'naltirilgan tabiatidan dalolat beradi.

Natijalar. O'tkazilgan tahlil quyidagi natijalarni berdi. Birinchidan, shifo konseptiga oid leksika ikki tilda ham uch aksiologik zonaga – neytral-denotativ, ijobiy va salbiy – bo'linadi, biroq bu zonalarining hajmi va ichki tarkibi til bo'yicha farqlanadi: o'zbek tilida ijobiy zona diniy-ma'naviy leksika hisobiga kengaygan, ingliz tilida esa salbiy zona professional-huquqiy mezonlar asosida ancha rivojlangan.

Ikkinchidan, shifoxona/hospital va shifokor/doctor juftliklarining ichki shakli tahlili shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilida shifo bilan bog'liq institutlar natijaga (shifo topish), ingliz tilida esa ijtimoiy vazifaga (mehmon kutish, bilim berish) qarab nomlangan – bu esa ikki madaniyatning davolash institutiga munosabatidagi tub farqni aks ettiradi.

Uchinchidan, salbiy baholovchi leksikada nomutanosiblik yaqqol ko'zga tashlanadi: ingliz tilidagi quack va snake oil kabi birliklarga o'zbek tilida to'g'ridan-to'g'ri ekvivalent yo'q, bu bo'shliq folbin va jodugar kabi boshqa konseptual maydon so'zlari bilan to'ldiriladi. To'rtinchidan, shifo konsepti o'zbek tilida yakka shaxs emas, jamoa faoliyati natijasi sifatida ham konseptuallashtiriladi, bu esa tarjima jarayonida alohida ehtiyohtorlikni talab qiladigan jihatdir: xalq duosi bilan shifo topdi kabi iborani ingliz tiliga o'girishda faqat denotativ ma'noni emas, uning jamoaviy-aksiologik yukini ham saqlash zarur.

Beshinchidan, o'zbek va ingliz tillaridagi shifo konseptining aksiologik tuzilishi shuni ko'rsatadiki, leksik ekvivalentlik ko'rsatkichi past bo'lgan sohalar aynan madaniy jihatdan eng yuklangan zonalar hisoblanadi – bu esa lug'atlarda va tarjima qo'llanmalarida bunday birliklarga alohida izohlar berilishi zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa. Ingliz va o'zbek tillarida shifo konseptiga oid leksik birliklarning aksiologik va etnomadaniy tahlili shuni ko'rsatdiki, bu leksika hech qachon betaraf emas: har bir birlik o'zida ma'lum bir madaniyatning davolash, kasallik va shifokor haqidagi qadriyat tizimini mujassam etadi. O'zbek tili shifo hodisasini ko'proq ma'naviy-natijaviy va jamoaviy, ingliz tili esa professional-institutsional nuqtai nazardan konseptuallashtiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Wierzbicka, A. (1999). *Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Leech, G. (1983). *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
3. Maslova, V. A. (2001). *Lingvokulturologiya*. Moskva: Akademiya.
4. Rahmatullayev, Sh. (2006). *O'zbek tilining leksikologiyasi*. Toshkent: Fan.
5. Mahmudov, N. (2012). Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab. *O'zbek tili va adabiyoti*, (5), 3–16.
6. Tursunov, A. (2020). *Aksiologik birliklar va ularning lingvomadaniy xususiyatlari*. Toshkent: Fan.

7. Nazarov, Q. (2016). O'zbek tili aksiologik leksikasining semantik-stilistik xususiyatlari (magistrlik dissertatsiyasi). Toshkent.

8. Yusupova, D. (2021). O'zbek tilidagi qadriyat ifodalovchi frazeologik birliklar va ularning kommunikativ ahamiyati. Filologiya va tillarni o'qitish, 4(47), 68–74.

UO'K 821.512.133.09

ALISHER NAVOIY “XAMSA”SI TARKIBIDAGI HIKOYATLARDA IRFONIY GENEZIS VA TALQIN MUAMMOSI

B.A. Axtamova, assistent-o'qituvchi, SamDU Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Xamsa” tarkibiga kiruvchi dostonlardagi qistirma hikoyatlarning irfoniylarining genezisi va ularning talqin xususiyatlari tadqiq etiladi. Hikoyatlarning g'oyaviy-badiiy manbalari, tasavvuf falsafasi bilan uzviy bog'liqligi hamda komil inson konsepsiyasini ifodalashdagi o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, hikoyatlarda qo'llangan ramziy obrazlar, tasavvufiy timsollar va ularning zamonaviy adabiyotshunoslikdagi germenevtik talqinlari yoritiladi. Tadqiqot natijasida “Xamsa” tarkibidagi hikoyatlar Navoiy badiiy tafakkurining irfoniylarining mohiyatini ochishda muhim estetik vosita ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, “Xamsa”, hikoyat, qistirma hikoyat, irfon, irfoniylarining genezisi, tasavvuf, komil inson, ramz, talqin, germenevtika, ma'rifat, suluk, badiiy tafakkur.

Аннотация. В данной статье исследуются ирфанский генезис и особенности интерпретации вставных рассказов в поэмах, входящих в состав «Хамсы» Алишера Навои. Анализируются идейно-художественные источники рассказов, их органическая связь с философией суфизма, а также их роль в выражении концепции совершенного человека. Особое внимание уделяется символическим образам и суфийским мотивам, использованным в рассказах, а также их герменевтической интерпретации в современном литературоведении. В результате исследования обосновывается, что рассказы, включённые в состав «Хамсы», являются важным эстетическим средством раскрытия ирфанской сущности художественного мышления Навои.

Ключевые слова: Алишер Навои, «Хамса», рассказ, вставной рассказ, ирфан, ирфанский генезис, суфизм, совершенный человек, символ, интерпретация, герменевтика, просветление, духовный путь, художественное мышление.

Abstract. This article examines the Sufi and mystical (irfonic) genesis of the embedded narratives in the epics comprising Alisher Navoi's Khamsa and explores their interpretive features. It analyzes the ideological and artistic sources of these narratives, their intrinsic connection with Sufi philosophy, and their role in expressing the concept of the Perfect Human. Particular attention is also given to the symbolic images and Sufi motifs employed in the narratives, as well as to their hermeneutic interpretations in contemporary literary studies. The study demonstrates that the narratives incorporated into Khamsa constitute an important aesthetic device for revealing the mystical essence of Navoi's artistic thought.

Key words: Alisher Navoi, Khamsa, narrative, embedded narrative, irfon, irfonic genesis, Sufism, Perfect Human, symbol, interpretation, hermeneutics, enlightenment, spiritual path, artistic thought.

Alisher Navoiy adabiy merosi tarkibida oltida doston mavjud bo'lib, ularning aksariyatida voqelik va badiiy g'oya hikoyatlar bilan boyitib borilgan.

“Hayrat ul-abror” Navoiyning ilk dostoni bo'lib, unda dastlab 21 boblik muqaddima o'rin olgan. Dostonning 22-bobidan asosiy qism boshlanadi va u maqolat va hikoyatlardan tashkil topgan 40 bobni o'z ichiga oladi. Maqolatlar muayyan bir axloqiy-falsafiy mavzuga bag'ishlangan bo'lib, shoir dastlab ushbu mavzuga munosabat bildiradi, mavzu yuzasidan o'z fikr-mulohazalarini bayon qiladi, so'ngra shu mavzuga mos ibratli hikoya keltiriladi. Maqolatlarining barchasi, ularga ilova qilingan hikoyatlar ham bir-biri bilan izchil bog'langan, mazmunan biri ikkinchisini davom ettiradi, to'ldiradi, rivojlantiradi.

Eng avvalgi maqolat iymon sharhiga bag'ishlanadi. Bu bejiz emas, zero dostonning bosh g'oyasi komil inson timsolini vasf etishdir, komillikning bosh belgisi esa iymondir:

*Kimki jahon ahlida inson erur,
Bilki, nishoni anga iymon erur.*

Alisher Navoiy "Kimdaki iymonning uch belgisi bo'lsa, u haqiqiy insondir", - deydi va bu belgilar sifatida sabr, shukr va hayoni ko'rsatib o'tadi:

*Bas, ani inson atag'il beriyo,
Kim ishidur sabr ila shukr-u hayo.*

Komil inson ta'rifidan keyin iymon sharhiga to'xtalib o'tiladi. Hazrat Navoiy iymonning 6 sharti sifatida quyidagilarni keltirib o'tadi: 1.Haqning borligiga iymon keltirish; 2.Farishtalarga iymon; 3.Allohning so'zlari bo'lgan muqaddas kitoblarga iymon; 4.Payg'ambarlarga iymon; 5.Qiyomat kuniga iymon; 6.Taqdiri azalga iymon.

Ushbu fikrlardan so'ng, Shayx Boyazid Bistomiy va uning muridi haqidagi hikoyat keltiriladi. Hikoyatda bir kun Shayx Boyazid Bistomiydan g'amginlik sababini so'rgan muridiga javoban shayx bu dunyoda haqiqiy insonlar kamayib ketganligidan xafaligini bildiradi. Shunda muridi shayxni haqiqiy insonlar safida deb hisoblashini aytganida, shayx o'zini ham yuz ming sarson-sargardonlar qatorida sanashini, agar bu dunyodan iymon bilan ketmas ekan, inson sanalmasligini aytadi. Hikoyatda diniy mazmundan tashqari, tasavvufiy qarashlar ham mavjud bo'lib, bunda tariqatdagi xavf maqomi haqida so'z boradi, deb aytish mumkin. N.Komilovning "Tasavvuf" kitobida yozilishicha, xavf tariqatning 6-maqomi bo'lib, bunda solikning nafs makridan qo'rqishi, shayton nayrangining ko'ngilga xavf solishi nazarda tutiladi. Nafs shunday kuchli dushmanki, solik tariqatdagi *tavba, vara', zuhd, faqr, sabr* kabi maqomlarni egallagan bo'lishiga qaramay, nafsning iymonga daxl qilishi mumkinligidan doim xavfda bo'ladi.

*Bo'lmasa ishq, ikki jahon bo'lmasun,
Ikki jahon demaki, jon bo'lmasun.
Ishqsiz ul tanki, aning joni yo'q,
Husnni netsun kishikim, oni yo'q.*

Inson muhabbat bilan inson, ishq bilan tirik – Navoiyning e'tiqodi shu. Bu ulug' fazilatning birinchi belgisi esa vafodir. Vafo ishqning birinchi sharti, "yorlik shevasi"ning qoidasigina emas, poydevori hamdir. Shuning uchun bo'lsa kerak, "Hayrat ul-abror" da ishq bobidan oldin vafo bobi keladi (sakkizinchi maqolat). Albatta, vafo tushunchasi ishq tushunchasiga nisbatan birmuncha torroq. Vafo, agar ta'bir joiz bo'lsa, anchayin "amaliy, dunyoviy" tushuncha. Lekin, shunga qaramay, bu ikki tushunchaning bir-biriga aloqadorligi aniq. Chunki vafo avvalo muhabbatda ko'rinadi, sinaladi. Chin muhabbatsiz odamlar o'rtasidagi do'stlik do'stlik emas, vafosiz yor ham yor emas. Navoiy gapni mana shu oddiy haqiqatdan, odamlar o'rtasidagi munosabatni belgilovchi vafoning ahamiyatini ta'kidlashdan boshlab, to yolg'izlikning dahshatlarini tasvirlashgacha olib botadi. "Navoiy vafoni, ishqni keng ma'noda tushunadi, bu tushunchalarni ikki jins o'rtasidagi munosabatlargagina bog'lab qo'ymaydi", - deb yozadi taniqli navoiyshunos A.Hayitmetov. Shoirning kuyinib yozishiga qaraganda, inson zoti yolg'iz yashay olmaydi, yorsiz, do'st mehribon kishisi bo'lmagan odamning ahvoli achinarli, og'ir:

*Yorsiz el ohi g'am-andud erur,
Yonsa yig'och yolg'uz, ishi dud erur.
Toq kishi ayshi o'yin bil nigun,
Uyga qachon homil o'lur bir sutun?
Sinsa uqob egni uza bir qanot.
Tez uchar, lek anga birdam hayot.*

Bir kishi yolg'iz daraxtday besamardir, chaqmoq toshni ham boshqa toshga urilganda o't chiqaradi, burgutning bir qanoti sinso, qulab tushadi, bitta o'tindan olov yasab bo'lmaydi. Ana shu qator misollarni keltirib, mutafakkir shoir hayotning abadiy qonuniyatlaridan biri juft bo'lib, jamiyat bo'lib yashashning fazilatini olqishlaydi va bunday juftlikda bir-biriga vofodorlik, sadoqat asos ekanini hikmat tili bilan ta'sirchan shaklda bayon etadi. Uning ta'kidlashicha, vafo – dunyoning eng noyob gavhari ("So'rsa otin aqli safo javhari, Oh chekib deki, vafo gavhari"), inson umrini

bezaydigan, uni ulug'vor etadigan xislat. Vafo, karam beg'araz, xolis bo'lishi kerak. Quyosh mavjudodga doimo nur sochar ekan, hech qachon tama uchun, mukofot uchun, manfaat yuzasidan qilmaydi bu ishni. Shuning uchun vafoli, karamli odam evaziga jafo ko'rganda ham bu yo'ldan qaytmasligi kerak – “daraxt qancha ko'p hosil bog'lasa, shuncha unga tosh otadilar, sham uyning ichi va tashqarisini yoritadi, ammo uy egasi har zamon uning boshini kesib turadi”. Mehrga nomehribonlik bilan, jafo bilan javob berish charxi davron shevalaridir. Chunki dunyo shunday qurilgan. Lekin yaxshi insonlar bundan ibrat olib, bu “kajraftor”likka taqlid qilmay vafoga vafo bilan javob qaytarishga intiladilar [Muhiddinov, 161-162 -b.].

Navoiyda “vafo” tushunchasining mazmuni kengroq, u kayxoniy ishq tushunchasi bilan bog'lanib ketgan, falsafiy ma'no kasb etgan. Xusrav Dehlaviyda esa bu hol ko'zga chalinmaydi. Hindistonlik shoir ko'proq odob-axloq doirasida fikr yuritishni ma'qul ko'rgan. Ammo har ikki shoirda ham ishq vafo, sadoqat inson va uning kamoloti yo'lidagi sifatlar qatorida ulug'langani, insonparvarlik g'oyasi targ'ib etilgani ma'lum bo'lib turibdi [Muhiddinov, 166 -b.].

Vafo haqidagi maqolatga “Ikki vafoli yor” hikoyati ilova qilinadi. Navoiy chin, sadoqatli do'stlikni ulug'laydi. Kishiga bir hamdard do'st, yor kerak.

Jumla jahon shohlig'idin ori bor

Kimki, gadodur dog'i bir yori bor.

Ya'ni vafoli bir do'st, yori bor inson jahon shohligidan ko'ra yuqoriroq darajaga ega bo'lgan kishidir.

Qatli om paytida ikki do'st jallod qo'liga tushdilar. Shunda ularning har biri jalloddan, oldin meni o'ldir, tokim men o'lguncha do'stim tirik bo'lsin, deb yalinar edilar. Shu vaqt qatli omning to'xtatilmog'i to'g'risida buyruq keldi.

Bir-biriga kechdi alar jonidin,

Shoh dag'i kechti ulus qonidin [Qayumov, 94].

“Hayrat ul-abror”dagi maqolat va hikoyatlar bir-biriga hamohang tarzda keltirilgan. Chunonchi, oltinchi maqolat adab mavzusiga bag'ishlangandir. Sarlavhadayoq Navoiy nima xususida gap borishini qayd etib o'tgan: “Adab dab'idakim, kichiklarga mo'jibi saodatmandlig' va ulug'lar boisi sarbalandlig' durur va tavozu' vasfidakim, “dol”dek qaddini xam qilg'on qadamin davlat farqiga qo'yar va hayo ziyosidakim, har kishi kirsah rahmat yog'inlari birla serob bo'lur” (Mazmuni: “Adab rasmi haqidaki, kichiklarning baxtiyorligi sabab va kattalarning boshining baland bo'lishiga boisdir. Tavoze' ta'rifidakim, qaddini “dol” harfiday egib yurgan odamning qadamini davlat boshiga chiqaradi va hayo nuri haqidakim, har kim bu nurga cho'milsa, rahmat yomg'iri bilan serob bo'ladi”). Demak, Navoiy adabni saodatmandlik – baxtiyorlik kaliti, eng ko'p qadrlanadigan insoniy fazilat deb hisoblagan va hayo bilan xushtavoze'likni odobning asosiy shartlaridan deb bilgan. Shunisi borki, Navoiy bu xislatlarni “talab uyida nishast aylagan”, ya'ni ma'rifatga talabgor odamlar uchun zarur deb hisoblaydi. Bu xil odamlar o'zini gard – g'uborday arzimasi deb, kibr – manmanlikning “ko'zini ko'r etib” yurgan, riyozatlar chekkan, nafs-u havo, xirs-u ta'ma o'tini o'chirgan “revu riy xirmanini kuydirgan”, ya'ni ko'ngilda qing'ir fikrlar, allamchilik, yolg'on-firib uyi bo'lmagan sidq-u sadoqatda sobit kishilardirlar. Shoirning yozishicha, ana shu fazilatni o'zida shakllantirgan odamning odobi ham go'zal bo'lishi kerak. Odob esa tavoze'dan boshlanadi. Xushtavoze' odam kamol topadi, qadrlanadi. Navoiy:

Elga sharaf bo'lmadi joh-u nasab,

Lek sharaf keldi hayo-vu adab.

deb yozadi. Buning ma'nosi shuki, odamni mansab va nasl-u nasab emas, balki hayo va adab ulug'laydi, el ko'ziga sharaflil qilib ko'rsatadi.

Bo'lmas adabsiz kishilar arjumand,

Past etar ul xaylni charxi baland.

Ya'ni beadab kishilar aziz, baxtiyor bo'lmaydi, adabsizlarni baland osmon axir pastga uradi. Qiziqki, adabsizlikning birinchi belgisi sifatida o'zbek shoiri kulgi, hazl-mazaxni ko'rsatgan. Navoiy kishining ustidan kulish eng katta behayolik deydi. Uning nazdida kulgi aralashgan tanqid – hajviyot, kulgili tomoshalar, taqlidchilarning ishlari, hayvonlarni o'ynatib, odamlarga dildushlik keltiruvchilarning ishi ham maqbul emas [Muhiddinov, 176-177-b.].

Navoiy saroy odobi, shohlar, sultonlar xizmatidagi rasm-rusm va qoida-qonunlar haqida ham fikr bildirgan. Bu yerda muhim ijtimoiy qarashlar ham qistirib keltirilgan. Mabodo taqdir seni shoh xizmatiga musharraf etsa, deb davom ettirgan donishmand adibimiz, u erdagi boylik – bezaklarning ko'pligi, noz-ne'matning bisyorligiga mahliyo bo'lma, chunki huzuri azobga, no'shi neshga aylanishi mumkin:

*Marhami zimnida erur reshlar,
No'shi ichinda tikilur neshlar.
Gul ko'runur yonida yuz xori bor.
Bor esa bir aysh, ming ozori bor.
Telbaga o't shakli guliston erur,
Tushsa xalosi qachon imkon erur (180-b).*

Navoiyning o'zaro qofiyali nasriy gaplari xalq maqoliday ma'noli va esda qoladigan. Masalan, u baodob odamning e'zozlanishi, elga manzurligini ta'riflab deydi: "Tavozu' xalqni kishi muhabbatiga shefta qilur va ulusni foil mavaddatiga firefta qilur. Do'stlug' gulshanida nazorat gullari ochar va ul gulshandin unsu ulfat bazmida turluk gullar sochar" (Ma'nosi: tavoze', muloyimlik odamlarni muhabbatga sazovor etadi va xalqni faoliyat egasi – o'sha tavoze'kor kishi muhabbatiga giriftor etadi. Tavoze' do'stlik gulshanida nazarlarni xushnud etuvchi gullarni va ham Shu gulshan yaqinlik, ulfat gullarini boshga sochadi").

Navoiy, shunday qilib, odobli, xushtavoze' odamlar ko'pchilikning hurmatiga sazovordirlar, ulardan yaxshi do'st, bama'ni ulfatlar chiqadi, deb ishontiradi. Odobli odamlar dushmanlarni ham rom qila olishi mumkin, dushman ko'ngliga ham yo'l topa oladi. Tavoze'li kishining takror muomalalari uyatsiz, hayosiz mutakabbirlarni ham insofga keltirib, yaxshi yo'lga qaytarish mumkin. Xushtavoze' kishilar birovga bir diram bermay, xursand qila oladilar, ularning shirin tili dilga quvvat, nozik harakati ruhga madad. "Adab kichik yoshlig'larni ulug'lar duosig'a sazovor etar va ul duo barakati bila umrdin barxurdor (bahramand)". Odobli bola kishi ko'ziga ulug'sifat ko'rinadi, mehr-u muhabbatingiz ortadi. Bunday yoshlarga behuda, yomon ko'z bilan qarashdan odamlar o'zlarini saqlaydilar. Odob muhabbatning paydo bo'lishi va taraqqiy topishida ahamiyati katta, – deydi shoir. Chunki muhabbat o'zaro hurmat asosida vujudga keladi. Barcha oshiq-ma'shuqlarning qissasi bunga misol. Layli va Majnun orasidagi, Vomiq bilan Uzro orasidagi, Farhod va Shirin orasidagi muhabbatni olib ko'ring, ularning nazokatli muomalasi, muloqotlardagi xushtavoze'lik yuz chandon ishqni kuchaytirmadimi? Shoirning bu misollaridan shuni anglab olamizki, odobni, tavoze'ni keng ma'noda tushungan, uni inson zotining hayot tarzi, xulq-raftoriga asos qilib ko'rsatgan [Muhiddinov, 182 -b.]. Adab haqidagi maqolat Nushiravonning hayosi haqidagi hikoyat bilan ziynatlanadi.

"Hayrat ul-abror"da karam, adab; qanoat, vafo, ishq, rostlik, ilm kabi oliyjanob sifatlar to'g'risida so'z boradi. Karam to'g'risida so'zlar ekan, Navoiy karam va saxovat ko'rsatishga qobil odam uni oqilona amalga oshirishi, saxovat va karam bilan isrofning farqiga bora bilish kerak deydi. Nom qozonish maqsadida guharlarni hovuchlab socha berish aqldan emas. Och bo'lmagan odamga dasturxon yozish, yalang'och bo'lmaganga to'n kiygizish, yuz yilqisi borga ot tortiq etish quyosh nurini kuchaytirish maqsadida kunduz kuni yuzta sham yoqish kabidir.

Birovning mulkini talab olib boshqaga bermak ham saxo hisoblanmaydi. Tilamaguncha bermaydigan odam ham saxiy emas.

Navoiy haqiqiy saxovat nimada ekanligini tushuntirib yozadi:

*Oni saxiy anglagil, ey xushmand,
Kim ani davlat qilibon sarbaland:
Holi agar yaxshidurur, xoh taboh,
Kimsadin etmas tama'i mol-u joh.
Bahrga etsa, tilamas shabname,
Zahmni ko'rsa, ayammas marhame.
Mustahiqe chun talab izhor etar,
Ulchaki, maqduridur isor etar.
O'z yerida yuz tuman ar bir diram,
Bazm ishida teng ko'rar ahli karam.*

*Boqmayin o'z lutfila ehsonig'a,
Minnatini ham qo'yar o'z jonig'a.*

Demak, haqiqiy saxovat birinchidan hech kimdan hech narsa tama' qilmaslik, boriga qanoat qilmoq; Yana muhtoj odamni uchratsa, qo'lida borini unga bag'ishlamoqdir. Chunki karam ishida yuz diram yoki bir diramning farqi yo'q. Yana kishi qanchalar yaxshilik qilgan bo'lsada "minnatini ham qo'yar o'z joniga", ya'ni hech qachon bu yaxshilig'ini minnat qilmasligi lozim.

Shundan keyin keltirilgan Hotami Toyi hikoyasida o'z saxovati bilan mashhur bo'lgan Hotami Toyining bir o'tinchi chol bilan uchrashgani aytiladi. Hotami Toyining tekin ziyofatga qilgan taklifiga o'tinchi javob berib deydi:

*Bir diram olmoq chekibon dastranj,
Yaxshiroq andinki, birov bersa ganj.*

Hotami Toyi bu zahmatkash o'tinchining saxovatda o'zidan ustun ekaniga tan beradi. "Hayrat ul-abror"da odob ta'lim-tarbiyaga oid o'gitlar ko'p. Ular komil insonga xos xususiyatlardir. Odob va hayotning ko'rinishlaridan biri tavoze'dir.

*Chunki tavoze'g'a ham o'ldi hilol,
Bo'ldi fuzunroq anga har kun kamol.*

Tavoze' bilan egilib turgani tufayli hilol kundan kunga kamol topa beradi. Kishi hech qachon o'zining boyligi, nasabi bilan kerilmasligi kerak. Chunki kishiga sharaf bag'ishlovchi hol uning johi (boyligi, baland darajasi) nasabi emas, balki uning hayou odobidir.

Bu xulosa quyidagi misollar bilan isbot qilinadi. G'uncha kulib ochildi, so'ngra "etdi ochilmoqda sochilmoq anga". Chaqin tog'lar orasida shaqqillab kulgani uchun erdan ham quyi bo'ldi va tuproq orasida yo'q bo'lib ketdi. Ayni zamonda Navoiy hurmatli munosabatning mezonlarini ham ko'rsatgan. "Kattaga hurmatda, kichikka shafqatda" bo'lmoq kerak. Tavoze' har kimning holatiga qarab bo'ladi. Gado oldida sajda qilish kerak emas, unga bir tiyin berilsa, Shu karam bo'ladi. Yosh bolaga katta odam o'rnidan tik turib salom bersa, u adabga kirmaydi. Qo'l ostidagi ishlovchi odamlar biror xilof ish tutsalar, uni hisobga olib muomila qilmoq kerak, ularning yaxshiyomon ahvolidan xabardor bo'lib turmoq boshliqning Shu jamoaga hurmatini bildiradi.

Tama'ga qarshi kurash Alisher Navoiyning ta'lim-tarbiya ishidagi asosiy tamoyillaridan edi. Bu hol "Hayrat ul-abror"da qayta-qayta uchraydi. Ta'ma kishini xorlikka olib keladi. Tama'gir podshoh gado singaridir. Qanoatli darvesh esa podshoh kabi yuksaklikda turadi.

*Kulbada darveshki gone'durur,
Foyiq erur shohgaki tome'durur.
Chunki tama' bo'ldi gadolar ishi,
Bilki, gadodur tama' qilgan kishi.*

Ayni zamonda shoir qanoatni ulug'laydi. Asosiy boylik qanoatdir.

*Kimgaki ish bo'ldi qanoat fani,
Bilki ani qildi qanoat g'ani.
Ganju tajammulni g'ino bilmagil,
Balki g'ino ganji qanoatni bil.*

Qanoatda Anqo qushi mashhurdir. Shu tufayli u qushlar shohi hisoblanadi. Hudhud esa garchi boshida toj bo'lsa-da, tama'girligi tufayli oddiy xabarchi bo'lganicha qolgan.

Alisher Navoiy kishi zeb-u tama'dan qancha yiroq bo'lsa, shuncha osoyishta yashayajagini uqtiradi. Qanoatning qudrati, sharofati dostonidagi navbatdagi hikoyatda yaxshi ifodalab berilgan. Unda qanoatning foydasi, ta'magirlikning zarari to'g'risida so'z boradi. Bu hikoyatning sarlavhasi bunday: "Qoni' juvonmard ila tomi' jahongard hamrohlig'i va biri farog'at ganji hirsidin mazallat ranjig'a qolib, birining qanoat ranji chekardin farog'at ganjig'a etkani". Bu sarlavhada ajoyib so'z o'yinlari bor. Farog'at ganji – mazallat ranji, qanoat ranji – farog'at ganji. Hamrohlardan biri (tomi') farog'at ganjiga intildi. Xomtama'lik uni xorlik (mazallat) ranjiga uchratdi. Qanoat ranjiga chidagan, ya'ni boriga shukur qilib qanoatli bo'lgan juvonmard oxiri farog'at ganjiga ega bo'ldi. Demak, kishini tama' xor qiladi. Qanoat esa kishini yuksaklikka ko'taradi. "Qanoatli va qanoatsiz ikki do'st" haqidagi hikoyatda keltirilishicha, ikki do'st Fors mulkidan Chin mamlakati tomon yo'lga tushadilar. Biri taqdir berganiga qanoatli inson bo'lib, ikkinchisi ochko'z, tama'gir edi. Yo'lda ketayotib, bir

toshga ko'zlari tushadi. Uning yarmi er ostida bo'lib, yarmi er yuzasiga chiqib turadi. Tosh ustida: "Kimki mehnat qilib toshni aylantirib qo'ysa, ostidagi afsonada vayrona tagida bekitib qo'yilgan xazina haqida yozib qo'yilgan. Kimki bu mashaqqat, azob uqubatlarni xohlamasa, uning uchun sabru qanoat hammasidan yaxshiroqdir" degan yozuv bitilgan edi. Ochko'z yigit yozuvni o'qigach, xazina ilinjida tosh ostini qazishga tushib ketadi. Qanoatli odam esa beparvo tarzda shahar tomon yo'l oladi. SHaharga kiradigan bir necha darvoza bo'lib, u shaharga birinchi bo'lib kiradi. SHahar aholisining odatiga ko'ra, mamlakat podshosi qazo qilsa, darvozadan birinchi kirgan odamni podshoh qilib ko'tarar ekanlar. Shu tariqa bu do'st o'z qanoati tufayli mamlakatga podshoh bo'ladi. Uning tosh ostini qaziyotgan do'sti esa og'ir mehnatni bajarib bo'lgach, toshni ag'darib qarasa, "Xom tama' bu dunyoda alam chekadi" deb yozib qo'yilgan ekan. Xulosa Shuki, qanoatli inson o'z sabru qanoati tufayli Shoh martabasiga erishadi, qanoatsiz inson esa tama' ilinjida xoru zor bo'ladi.

Alisher Navoiy keyingi maqolatlarda ham komil insonga xos sifatlar bayonini davom ettiradi. Xususan, 5-maqolat karam va saxovat, 6-maqolat adab, 7-maqolat qanoat, 8-maqolat vafo, 10-maqolat rostgo'ylik ta'rifidir.

"Hayrat ul-abror" ning oxirgi hikoyati bir qul haqidadir. U qul ziyofat vaqtida shohga osh keltirayotib oyog'i toyiladi va qo'lidagi ovqatni shohning boshiga to'kib yuboradi. Shoh adolat yuzasidan uni kechiradi va jazolamaydi. "Ul qul hikoyatikim, ayog'i toyilib ayog'luq oshini shohning boshi kosasig'a urdi va karamlig' shoh olida o'z oshin pishurdi". Sarlavha hikoya mazmunini to'la bermagan. Qulning qilmishi to'ppa-to'g'ri aytilgan. Lekin podshohning bu qilmishga munosabati badiiy bo'yoqlar orqali tasvirlangan. Qulning o'z oshini pishirgani uning adolatli podshohning karami tufayli o'limdan qutulib qolganidir [Qayumov, 52-53].

Asarda keltirilgan hikoyatlar imyon, islom, karam, adab, qanoat, vafo, ishq, rostlik, sultonlar, qalam va qalam ahllari kabi masalalarga bag'ishlangan. Mazkur hikoyatlarda Shayx Boyazid Bistomiy, Ibrohim Adham, Robiya Adviya, Abdulla Ansoriy, Abdulloh Muborak singari mashhur so'fiylar, hukmdorlar nomlari bilan bog'liq hodisalar bayon etiladi.

"Hayrat ul-abror" dostonidagi masalalar bevosita "Xamsa"ning keyingi dostonlarida ham davom etadi, xususan, komil insonga xos adab, qanoat, karam va saxovat, futuvvat, rostlik, vafo kabi xislatlar bilan bog'liq masalalar "Farhod va Shirin" dostoni, "Sab'ai sayyor" tarkibidagi hikoyatlar, "Saddi Iskandariy" dostonlarida yangicha talqin topgan.

Jumladan, "Sab'ai sayyor" asarida yetti qasrda yetti sayyyoy hikoyati keltiriladi. Albatta, hikoyatlarda ramziy ma'no mujassam topgan bo'lib, ularning hammasida hikoyat qahramonlari qiyinchiliklar orasida toblanib, oqibat baxtiyorlikka erishadilar. Bu kelajakda Bahromni ham baxt-tole kutayotganligidan dalolat edi. Darhaqiqat, u yettinchi hikoyatda o'z vafodori Diloromdan xabar topadi. Barcha hikoyatlarda shoh yoki shahzoda ishtirok etadi, dabdabali qasrlar, tilla-javohirlar, qimmatbaho harir liboslar, tantanali bazmlar, serishva, jafokor va ayni paytda vafodor go'zallar tasviri "Ming bir kecha"dagi hikoyatlarni eslatadi.

Hikoyatlarda shoh va shahzoda obrazlarining muhim o'rin tutishi ularning aynan shoh (Bahrom) uchun aytilganligiga ishora. Har bir hikoyatdagi voqealar, albatta, safar asnosida ro'y beradi, hikoyat qahramonlari sayr-u sayyohat orqali o'z maqsadlariga erishadilar. Bu bilan Navoiy sayyoralarning tinimsiz harakatiga, Shu bilan insonning o'z maqsadiga etish uchun sa'y-ko'shish qilmog'i darkorligiga ishora qiladi.

Hikoyatlarda jo'mardlik, vafodorlik, taqvo kabi futuvvat – javonmardlik g'oyalari ham kuylangan bo'lib, bundan muallifning maqsadi mazkur hikoyatlar orqali shoh Bahrom ongiga juvonmardlik g'oyalarini singdirib borishdir.

Hikoyatlarning mavzu ko'lami keng, ularda hayot masalalaridan tortib, turmush voqea-hodisalarigacha, tabiat va uning bag'ridagi nabotot va hayvonot olamidan tortib, koinot va undagi jismlargacha – barcha-barcha masalalar hamda ularga xos xossa va xususiyatlar mujassamlashgan. Mutafakkir shoirning xayoloti Movarounnahr, Xuroson, Ajam, Hindiston, Sarandib, Misr, Rum, Yaman va boshqa o'lkalarga, sarhadsiz sahrolarga, to'lqin urib yotgan dengizlarga, sirli-sinoatli jazirama joylarga parvoz qiladi, turli manzil va makonlar, xilma-xil e'tiqod va ijtimoiy guruhlariga hamda kasb-korga ega bo'lgan ko'plab kishilarning timsollarini, ularning shakl-u shamoyillarini yaratadi.

Shanba kuni uchun shu kunning homiysi Zuhal (Saturn) sayyorasining rangiga mos qora qasr – mushkfom qasrda shoh Bahrom hindistonlik sayyohning Farrux va Axiy haqidagi hikoyatini tinlaydi. Unga ko'ra, Hind mamlakati podshosi Jasratxonning aqlu husnda tengsiz o'g'li shahzoda Farrux tushida bir parivashni ko'rib, sevib qoladi. O'sha sanamga etishish ishqida safarga chiqqan shahzoda Halab shahrida tushida ko'rgan mahvashni uchratib, hushidan ayriladi va taqdir taqozosi bilan birgina palosga o'ranib, og'ir ahvolda qolganida unga saxovati bilan nom qozongan Axiy yordam ko'rsatadi. U bilan suhbatda bo'lgan Axiy Farruxning zakovatiga qoyil qoladi va shahzodaning dardiga davo topishi chin dildan xohlaydi. Nihoyat, Farruxning ishq tushgan go'zal o'z ayoli ekanini bilib oladi va jufti halolini taloq qilib, Farruxga nikohlab beradi. Farrux o'z yurtiga qaytadi va otasi vafot etgani uchun taxtga o'tiradi. Bu orada Axiyning ishlari orqaga ketadi, tuhmatga uchraydi, o'z yurtidan qochib, jon saqlab qoladi. Farrux uylangach, Axiyning mardligidan hayratga tushadi, ayolni o'ziga singil kabi tutadi va do'stini izlaydi. Axiy esa Hind mulkiga borib qoladi, Shu yerda ikki do'st topishadi, Farrux singlim deya Axiyning o'z ayolini katta to'y bilan nikohlab beradi. Shu tariqa ular chin do'st sifatida, bir-biridan yordam va mehrini ayamay uzoq umr kechiradilar. Mazkur hikoyat yakunida sayyoh shoh Bahromga o'zining Axiy avlodidan ekanini ma'lum qiladi. Shoh uni siylab, saroyda olib qoladi. Bu ham shoh himmatining bir ko'rinishidir.

Yakshanba kuni Shoh Bahrom rumlik sayyohning Zayd Zahhob haqidagi hikoyatini tinglaydi. Hikoya yakunlangach, sayyoh o'zining Rum mamlakatidan, Zayd Zahhobning avlodlaridan biri ekanligini aytadi. Shoh Bahrom bu sayyohga ham muruvvat ko'rsatib, saroyda olib qoladi.

Dostonda tasvirlanishicha, dushanba kuni yashil qasrda shoh Bahrom misrlik sayyohdan Sa'd haqidagi hikoyatni tinglaydi. Unga ko'ra, misrlik boy xojaning kamolga etgan o'g'li Sa'd otasi kabi musofirlarni mehmon qilishni xush ko'rar edi. Bir kuni uning dargohiga shahrisabzlik ikki sayyoh kelib, o'z yurtlaridagi g'aroyib xususiyatli dayr – butxona haqida aytib beradilar. Mazkur butxonaning o'ziga xos tomoni shu ediki, kimki u erda bir kun tunasa, tush ko'rardi va tushi, albatta, o'ng kelardi. Sa'd shu butxonaga borish ishqiga tushadi va otasining roziligini olib, safarga otlanadi. Unga shahrisabzlik ikki musofir hamrohlik qiladilar. Dayrga etib borgan Sa'd tush ko'radi. Tush ta'sirida xayolga botib o'tirsa, eshikdan bir mo'ysafid kirib keladi. Mo'ysafid unga o'z taqdirini aytib beradi va Sa'dni ancha vaqtdan buyon kutayotganligini ma'lum qiladi. Sa'd bu donishmand mo'ysafidning maslahat va ko'rsatmalari bilan harakat qiladi. Uzoq sarguzashtlarni, sinovlarni boshdan kechirib, Gulrux ismli go'zalning vasliga etishadi. Sayyoh hikoyatni yakunlagach, o'zining Shahrisabzdan, Sa'd avlodlaridan biri ekanligini ma'lum qiladi. Shoh Bahrom sayyohni Shahrisabzga voliy etib tayinlaydi.

Seshanba kunida Mirrix rangiga mos qizil qasrda shoh Bahrom navbatdagi sayyohdan shoh Juna va uning do'sti Mas'ud haqidagi qissani tinglaydi. Roviyo shohga Dehlida sultonlik qilgan Junaning saxovati cheksiz ekanligini hikoya qilish bilan o'z qissasini boshlaydi. Sulton Juna shu qadar saxovatli bo'lib, uning saxiyligi chegara bilmasdi. Bir kuni bir musofir uning mehmoni bo'lib, bir ko'zgu sovg'a qiladi. Ko'zgu rost gapirgan odamning yuzini oq, yolg'onchining yuzini qora ko'rsatar edi. Shoh Juna musofirni siylab, undan mendan ham o'tadigan saxiy bormi, deya so'raydi. Yo'q deb javob bergan sayyohning yuzi ko'zguda qora bo'lib ko'rinadi. Nihoyat uyalib, sizdan ham saxiyroq odam bor, bu go'zal Taroz o'lkasida yashovchi Mas'uddir, deydi. Shoh esa hammaga ruxsat berib, payt topib, Tarozga jo'naydi. U erda Mas'ud bilan uchrashib, do'st tutinadi. Mas'udning fasohatidan hayratda qoladi. Mas'ud unga o'zi uchun eng aziz bo'lgan nimaiki bo'lsa, hammasini ikkilanmay hadya qilib yuboradi: sevimli, kuy va qo'shiqda mohir kanizagini, mayi tugamaydigan jomini, Gulgun laqabli otini. Bundan ta'sirlangan shoh Mas'udni Tarozga hokim qilib tayinlash to'g'risida farmon beradi. Taroz hokimi Jaypur esa bundan bezovta bo'lib, Ballu degan qattol vaziri bilan maslahatlashib, Mas'udni yo'q qilish rejasini tuzadi. Unga ko'ra, Jaypur Mas'ud bilan do'st tutinadi, bir kuni Mas'udni mast qilib, bir chohga tashlatadi. So'ng qayg'urgan bo'lib yig'laydi, boshqalarni ham ishontiradi va Mas'ud uchun motam ham ochtiradi. Ballu esa Mas'udni azoblay boshlaydi. Jaypurning bir go'zal qizi bo'lib, Mas'udga oshiq edi. U Mas'ud haqida bilib qoladi va ikki sodiq kanizi yordamida uni qutqarib, davolaydi va otasining saroyidan Mas'ud bilan qochib ketadi. Jaypur ularga etolmay dog'da qoladi. Ikki sevimli yo'lda ko'p qiyinchilik bilan Dehliga borib qoladilar. Mas'ud o'zi mehmon qilgan Junaning shoh ekanini bilmasdi, shuning uchun pul

topish ilinjida shoh saroyiga borganda sehrli jomini, kuy chalib, qo'shiq aytayotgan kanizini, Gulgun otini ko'rib, avval hayron bo'ladi, keyin shohning ham Juna ekanini bilib qoladi. Mas'ud tanigan boshqa mahramlar bu haqda Junaga aytadilar. Do'stini yo'qotib, hajr azobida qolgan shoh bundan bag'oyat shodlanib, do'stiga mehribonlik ko'rsatadi, uning yorini ham olib keltiradi. Jaypur va Balluni esa jazolaydi. Hikoyasini shu tariqa yakunlagan sayyoh Shoh Bahromga o'zini Tarozdan, Mas'ud avlodlaridan biri ekanligini aytadi. Bahrom uni Tarozga hokim qilib tayinlaydi.

Chorshanba kuni uchun uning homiysi Utorud (Merkuriy) rangiga mos moviy qasrda Bahrom navbatdagi jahongashtadan Mehr va Suhayl haqidagi hikoyani tinglaydi. Unga ko'ra Adan degan joyda bir orolni o'z makoniga aylantirib, dengiz qaroqchilik qilishni kasb qilgan Jobir degan yo'lto'sar Behishti saro shahrining go'zal malikasi sayr qilib chiqqan qayiqli qo'lga kiritadi. Lekin Mehr shu qadar go'zal ediki, Jobir uni ko'rib, xushini yo'qotardi. Shuning uchun qizga yaqinlasha olmay, o'zining baland devorlari bilan o'ralgan bog'ida yashashga ruxsat beradi. Mehrning otasi Navdar shoh Yaman mamlakati shohi No'monning o'g'li Suhaylga qizini bermoqchi edi, Shuning uchun shoh No'mon o'g'lini kemaga chiqarib, Navdarning mamlakatiga yuboradi. Suhayl dengizda Jobirga yo'liqadi va jangda engilib qoladi. Suhaylning jang qilishiga, jasoratiga qoyil qolgan Jobir uni o'ldirmasdan o'z bog'idagi bir chohga tashlatadi. Shoh Navdar va No'mon o'zaro xat yozishib, birgalikda Jobirga hujum qilishga kelishadilar. Navdar Shoh quruqlikdan, No'mon shoh dengizdan Jobir ustiga qo'shin tortishga qaror qiladilar. Quruqlikdan kelayotgan Navdar askarlaridan ajrab, ovga berilib, Jobir qo'lga asir tushadi. Dengizda esa No'mon shoh ham yengilib, dengiz qaroqchisiga tutqin bo'ladi.

Mehr visoliga etisholmagan Jobir esa ichkilikka zo'r beradi. Mehr bog'da aylanib yurib, chohda yotgan Suhaylni bilib qolib, qutqaradi, so'ng Suhayl Jobir bilan jang qilib, uni engadi va tutqunlikdagilar ozodlikka erishib, murod-u maqsadga erishadilar. Mazkur hikoya poyon topgach, Shoh Bahrom roviyni munosib taqdirlab, uyquga ketadi.

Payshanba kuni Bahrom Muqbil va Mudbir haqidagi qissani tinglaydi. Unga ko'ra, Muqbil va Mudbir Boxtar degan joydan Xovarga yo'l oladilar. Muqbil ibodatli, rostgo'y bo'lib, Mudbir kazzob va pastkash edi. Ular qaynoq vodiidan birga o'tadilar. Mudbirning axmoqona gaplaridan Muqbil ko'p ozor chekib, undan voz kechmoqchi bo'lsa, Mudbir yalinib, tavba qiladi. Ular shu tariqa safarda davom etadilar. Dengiz sohiliga borib, bir kemaga chiqadilar. Muqbil odatdagidek ibodat qilib, tasbeh o'girib o'tirsa, Mudbir Xudoga shirk keltirib, valdiray boshlaydi. Shunda to'fon kelib, ularning kemasini g'arq qiladi. Bu ikkisi taqdir taqozosi bilan qutulib, qirg'oqqa chiqib, o'rmonga duch keladilar. Shu yerdagi bir daraxt kovagida buloq bo'lib, u yerda buning suvini ichgan odam mutlaqo ochiqmasligi, suvsamasligi va yolg'on gapirsa yorilib o'lishi yozilgan bo'ladi. Muqbil va mudbir bu suvdan to'yib ichib olganlari uchun yozuvni o'qisalar, buloq suvida boshi bilan sho'ng'ib cho'milgan odam g'aroyib voqealarni ko'rishi aytilgan ekan. Faqat rostgo'y odam cho'milishi mumkin, yolg'onchi esa kuyar ekan. Natijada, suvga Mudbir tusholmaydi, Muqbil buloqqa sho'ng'ib, bir qasrga duch keladi, u yerda bir mahvashga oshiq bo'lib qoladi... o'ziga kelib, suvdan chiqqanida esa oshiq bo'lgan go'zal ishqida o'zini yo'qotib bexud bo'ladi. Muqbil va Mudbir qirg'oqqa kelsalar, bir kemaga duch keladilar. Bu kema sandal daraxti yog'ochi bilan to'la bo'lib, odamlari o'lib yotardilar. Gap shundaki, Xovar mamlakati shohi qizi kasalga chalingan bo'lib, tabiblar unga sandal daraxtidan yasalgan qasrda yashash davo degani uchun ko'plab savdogarlar shu daraxt yog'ochlarini olib kelayotganlarida dengizda po'rtanaga tushib, chiqolmay, ochdan o'lgan edilar. Ular qirg'oqqa borganlarida Xovar shohiga duch keladilar. Mudbir o'zini savdogar, kema egasi, Muqbilni qulim, deb tanishtiradi va shu zahoti yorilib o'ladi. Muqbil esa bor gapni yashirmay aytib beradi. Shoh uni o'ziga kuyov qilishni xohlab, to'y beradi. Malikaning qasriga borgan Muqbil xuddi buloqda ko'rgan holatiga duch keladi: sandal qasr, go'zal qizlar va... o'sha u sevib qolgan mahvash. Keyin ma'lum bo'ladi, bu go'zal Xovar shohining qizi bo'lib, unga jinlar shohi oshiq bo'lgan ekan. Lekin qizga yetisholmagan jinlar shohi o'sha orolda o'sib yotgan daraxt kovagidagi buloqda qizning suvratini, qasrning nusxasini paydo qilib, o'zini ovutib o'tirarkan. Muqbil shunga duch kelgan ekan. Shu tariqa Xovar shohining go'zal qizi va rostgo'y Muqbil vaslga erishadilar.

Juma uchun uning homiysi Zuhra (Venera) rangiga mos oq qasr barpo qilingan edi. Nihoyat, muborak juma (odina) kuni Bahrom oppoq – kofuriy kiyimda oq qasr ichida fil suyagidan yasalgan

taxt ustida o'tirib, oq kiyimli go'zal bilan billur jomda oq may ichadi va Chin go'zali qoshida xorazmlik musofirning hikoyasini tinglaydi. Musofir o'zining Xorazmdan ekanligini, soz chalishini, iqlimdagi barcha ustozlar uning shogirdlari ekanligini, kutilmaganda bir chinlik savdogarning go'zal kanizagi Xorazmga kelgach, uning ishi kasodga uchraganini, kanizak huzuriga borib arz qilganini, uning sozini tinglab, uning tarixi bilan qiziqqanini va kanizak unga boshidan o'tganlarni so'zlab berganini aytadi. Shoh Bahrom aytilganlardan bu kanizak Dilorom ekanligini bilib, Diloromni olib kelish uchun Xorazmga sipohlarini jo'natadi.

Ko'ringanidek, Bahrom birinchi hikoyani o'z ruhiy holati kabi qora qasrda, qora libosda tinglagan edi, chunki u o'z Diloromidan ayrilgan, hijron zulmatiga giriftor bo'lgan edi. Yettinchi hikoyani esa oq qasrda oq libosda tinglaydi va bu hikoyat unga visol umididan darak beradi, uning qalbiga yorug'lik olib kiradi. Lekin Bahrom Diloromni topgach, yana ovga, aysh-ishratga beriladi. Bir kuni u saroy ahli, sonsiz qo'shin va Dilorom bilan katta ovga chiqqanida, yomg'ir yog'adi va eski botqoqning og'zi ochilib Bahromni Dilorom va butun arkoni davlati bilan birga yer yutadi.

Xulosa shuki, oshiqlik va shohlikni bir qiyofada olib bormoqchi bo'ladi, aslida esa chin oshiqlik toj-u taxt va boylik bilan muvofiq kelmaydi:

*Ishq ila shohlig' muvofiq emas,
Ishq lofida shoh sodiq emas.*

Shu bilan birga, shoh Bahromning halokatini tasavvuf ta'limotiga ko'ra yana shunday izohlash mumkin: Butun jonzotlar, tabiat, hayvonot va nabotot olami Allohning zuhuridir. Ularning barchasini Alloh yaratgan ekan, ularga zarar yetkazish Yaratgan irodasiga qarshi borish bilan tengdir. Shu ma'noda, shoh Bahromning tabiatga yetkazgan jabr-zulmi uning halokatiga olib keldi.

Shoir Bahrom timsoli munosabati bilan o'z davridagi ba'zi dolzarb masalalarga ham ishora qilib o'tgan. Xususan, haqiqiy hukmdor har qanday illatlardan xoli bo'lishi zarurligi, xalq ahvolidan g'ofillik va aysh-ishratga berilish oxir-oqibat shohni va mamlakatni tanazzulga olib borishi mumkinligi shoir aytmoqchi bo'lgan muhim g'oyalardan biridir.

Irfoniy genezis – badiiy asardagi g'oya, obraz va ramzlarning tasavvuf (irfon) manbalari asosida shakllanish jarayonidir. “Sab'ai sayyor”dagi hikoyatlar faqat sarguzasht yoki ishqiy voqealarni emas, balki insonning ma'naviy kamolot yo'lini ham ifodalaydi. Bu jarayonda quyidagi irfoniy g'oyalar asosiy o'rin tutadi: nafsni poklash; ilohiy ishqqa erishish; sabr va qanoat; tavba va ma'rifat; komil inson g'oyasi. Hikoyatlardagi qahramonlarning boshidan kechirgan sinovlari tasavvufdagi solikning ruhiy sayri ramzi sifatida talqin qilinadi. Asarda yetti sayyora bilan bog'liq yetti hikoyatning har biri inson kamolotining muayyan bosqichini ifodalaydi. Hikoyatlarda ishq – ilohiy haqiqat sari eltuvchi kuch, safar – ruhiy kamolot yo'li; podshoh va darvesh obrazlari – dunyoviy va ruhiy hayot qarama-qarshiligini; yor obrazi – ilohiy jamol timsolini anglatadi. Shu jihatdan hikoyatlar ko'p qatlamli ma'noga ega bo'lib, ularni faqat voqeaband syujet sifatida emas, balki ramziy-irfoniy matn sifatida o'qish zarur.

“Sab'ai sayyor” hikoyatlarining irfoniy genezisi asarning tasavvufiy dunyoqarash bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Hikoyatlar insonning komillikka intilishi, nafsni yengishi va ilohiy ishqqa erishish g'oyalarini ramziy obrazlar orqali ifodalaydi. Ularni talqin qilishda zohiriy syujet bilan bir qatorda botiniy-irfoniy mazmunni ham hisobga olish muhimdir. Ana shundagina dostonning badiiy-falsafiy mohiyati to'liq namoyon bo'ladi.

Alisher Navoiy ijodida “Saddi Iskandariy” dostoni ham inson kamoloti g'oyasining yuksak badiiy ifodasidir. Asar tashqi jihatdan Iskandar Zulqarnayn hayoti va faoliyatiga bag'ishlangandek ko'rinsa-da, uning ichki mazmuni hukmdor ma'naviyati, komil inson, adolat, ilm va irfon g'oyalari bilan sug'orilgan. Doston tarkibidagi hikoyatlar esa ana shu falsafiy qarashlarni yorituvchi mustaqil badiiy bo'laklar bo'lib, ularda tasavvufiy-irfoniy qarashlar chuqur aks etadi. Mazkur hikoyatlar voqealar rivojini to'ldiribgina qolmay, asarning irfoniy mazmunini chuqurlashtiradi.

“Saddi Iskandariy” tarkibidagi hikoyatlar Qur'on qissalari, hadislar, tasavvufiy ta'limot va Sharq didaktik adabiyoti an'analari bilan uzviy bog'liq. Ularning mazmunida Naqshbandiya va boshqa tasavvuf maktablariga xos bo'lgan sabr, qanoat, tavakkul, tavoze', futuvvat va ma'rifat kabi tushunchalar badiiy obrazlar vositasida ifodalanadi.

Masalan, podshoh va darvesh haqidagi hikoyatda ikki hayot tarzi qarama-qarshi qo'yiladi. Podshoh dunyoviy qudratni ifodalasa, darvesh ruhiy ozodlik va Haqqa yaqinlik ramzidir. Darveshning davlat va mansabni rad etishi tasavvufdagi zuhd va qanoat maqomining badiiy ifodasidir. Bu yerda Navoiy moddiy boylikning o'tkinchiligi, ma'naviy boylikning esa boqiylikini ta'kidlaydi.

Luqmoni hakim bilan bog'liq hikoyatlar esa ilm va hikmatning ilohiy ne'mat ekanini ko'rsatadi. Tasavvufda haqiqiy ilm tashqi bilim emas, balki qalbning ma'rifat bilan yoritilishidir. Shu sababli Navoiy hikmatni podshohlikdan ham ustun qo'yadi.

Adolatga bag'ishlangan hikoyatlarda Iskandar ideal hukmdor sifatida gavdalanadi. Biroq bu adolat faqat davlat boshqaruvi bilan cheklanmaydi. Irfoniy talqinda adolat avvalo insonning o'z nafsini boshqarishi, qalb muvozanatini saqlashi bilan bog'liq. Demak, hukmdor boshqalarga hukm chiqarishdan oldin o'z nafsini tarbiyalashi zarur.

Hikoyatlarning aksariyati ramziy xarakterga ega. Darvesh komil insonni, podshoh dunyoviy nafsni, safar ruhiy kamolot yo'lini, nur ilohiy ma'rifatni, zulmat esa jaholat va g'aflatni anglatadi.

“Saddi Iskandariy” hikoyatlarini talqin qilishda uch asosiy yondashuvha tayanish mumkin. Birinchi yondashuv tarixiy talqin bo'lib, unda hikoyatlar Iskandar hayotiga oid rivoyatlar sifatida o'qiladi. Bu usul voqealarning tarixiy asosini ochadi, biroq ularning ichki ma'naviy mazmunini to'liq yoritmaydi. Ikkinchi yondashuv axloqiy talqin bo'lib, hikoyatlar pand-nasihat va tarbiyaviy g'oyalar manbai sifatida baholanadi. Bu talqin asarning didaktik mohiyatini ochadi. Uchinchi yondashuv esa irfoniy-germenevtik talqin hisoblanadi. Bu usulga ko'ra, hikoyatlar ko'p qatlamli matn bo'lib, ulardagi har bir obraz va voqea tasavvufiy ramz sifatida anglanadi. Iskandar – solik, donishmand – murshid, safar – suluk, g'alaba esa nafs ustidan qozonilgan zafar timsolidir.

Asardagi hikoyatlarning barchasi oxir-oqibat komil inson g'oyasiga xizmat qiladi. Navoiy nazarida komillik nasab, boylik yoki hokimiyat bilan belgilanmaydi. Komillik ilm, adolat, tavoze', saxovat, sabr va ma'rifat orqali qo'lga kiritiladi. Iskandar ana shu fazilatlarni egallashga intilgan hukmdor sifatida tasvirlanadi. Shu jihatdan u tarixiy shaxsdan ko'ra ko'proq tasavvufiy ideal obraz darajasiga ko'tariladi.

“Saddi Iskandariy” tarkibidagi hikoyatlar irfoniy genezis nuqtayi nazaridan tahlil qilinganda, ularning barchasi insonning ma'naviy kamolotiga xizmat qiluvchi yaxlit g'oyaviy tizimni tashkil etishi ayon bo'ladi. Hikoyatlarning manbai Qur'on qissalari, hadislar va tasavvufiy ta'limot bilan uzviy bog'liq bo'lsa, ularning badiiy talqini Navoiy ijodining o'ziga xos falsafiy-estetik qarashlarini namoyon etadi. Shuning uchun ushbu hikoyatlarni faqat tarixiy yoki axloqiy jihatdan emas, balki irfoniy-germenevtik yondashuv asosida o'rganish asarning ichki mazmunini chuqurroq anglash imkonini beradi. Bu hikoyatlar Iskandar obrazini komil inson konsepsiyasi bilan bog'lab, dostonning falsafiy va tasavvufiy mohiyatini yuksak badiiy darajada ochib beradi.

Dostonning ko'plab hikoyatlarida Iskandar voqealarning markazida turmaydi. Muallif ayrim o'rinlarda podshohlar, darveshlar, donishmandlar, faqirlar va olimlar haqidagi mustaqil hikoyatlar orqali asosiy g'oyani ochadi.

Bu hikoyatlar uch qatlamda talqin qilinadi: tarixiy, axloqiy, irfoniy. Eng chuqur qatlam aynan irfoniy qatlam hisoblanadi. Podshoh va darvesh haqidagi hikoyatda zohiriy mazmunga ko'ra, podshoh darveshga davlat va boylik taklif qiladi. Darvesh esa: “Menga dunyo emas, Haq kifoyadir” mazmunidagi javobni beradi. Irfoniy talqinga ko'ra, darvesh – nafsni yenggan inson, dunyo havasidan voz kechgan komil kishi, Haq ishqiga yetgan orif timsolidir. Podshoh esa nafs, hokimiyat, dunyoviy qudrat ramzi. Demak, hikoyat ikki insonning emas, balki nafs va ruhning kurashini ifodalaydi. Bu g'oya Bahouddin Naqshband ta'limotidagi “Dil ba yor, dast ba kor” tamoyiliga yaqin turadi.

Navoiy asarda Abdurahmon Jomiy maktabining davomchisi sifatida komil inson g'oyasini markazga qo'yadi. “Saddi Iskandariy”dagi Iskandar oddiy sarkarda emas, ilm egasi, adolat timsoli, murid, orif, komil inson sari intiluvchi shaxs. Shu jihatdan u tarixiy Iskandardan ko'ra tasavvufiy qahramonga yaqinroq talqin qilinadi.

“Saddi Iskandariy” tarkibidagi hikoyatlar irfoniy genezis nuqtai nazaridan tahlil qilinganda, ularning asosida Qur'on qissalari, hadislar, tasavvuf ta'limoti va Sharq adabiy an'analari yotgani ayon bo'ladi. Hikoyatlardagi Iskandar, darvesh, pir, safar, zulmat, nur va sadd kabi timsollar ko'p qatlamli

ma'noga ega bo'lib, ularni faqat tarixiy voqealar sifatida emas, balki insonning ruhiy kamolot yo'lini ifodalovchi ramzlar sifatida ham anglash zarur.

1. Adabiyotshunoslikda qabul qilingan tasnifga ko'ra, "Saddi Iskandariy" dostoni tarkibida 20 ta qistirma (epizodik) hikoyat mavjud. Bu hikoyatlar asosiy syujet orasiga kiritilgan bo'lib, Iskandar obrazi orqali ilgari surilgan adolat, hikmat, ilm, saxovat, qanoat va komil inson g'oyalarini badiiy dalillar bilan mustahkamlaydi. Ushbu hikoyatlar orasida quyidagi mashhur namunalar uchraydi: Podshoh va darvesh hikoyati (nafsni tark etish g'oyasi) – darvesh komil inson, podshoh esa dunyoviy nafs timsoli. Luqmoni hakim haqidagi hikoyat (hikmat va ma'rifat) – haqiqiy boylik ilm va hikmat ekanligi ko'rsatiladi. Mahmud va Mas'ud haqidagi hikoyat (adolat va qismat) – inson maqomini nasab emas, fazilat belgilaydi. Ardashir haqidagi hikoyat (adolat) – hukmdorning komilligi ichki poklik bilan bog'lanadi. Ardavon haqidagi hikoyat (kibr) – takabburlik insonni halokatga olib boradi. Kabutar masali (tavakkul) – Allohga ishonch va pok niyat najot manbai sifatida talqin qilinadi va boshq. Ushbu hikoyatlar tasavvufdagi asosiy maqom va tushunchalarni badiiy shaklda ifodalaydi: tavba – xatoni anglash; zuhd – dunyoga bog'lanmaslik; sabr – sinovlarga bardosh; tavakkul – Allohga suyanish; qanoat – nafsni jilovlash; muhabbat – ilohiy ishq; ma'rifat – Haqni anglash; komillik – insonning oliy maqsadi. Bu jihatdan Iskandar oddiy tarixiy hukmdor emas, balki komil inson sari intilgan solik sifatida talqin qilinadi. Hikoyatlardagi darvesh, hakim va donishmandlar esa uning ma'naviy yo'lini yorituvchi murshid timsollaridir.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Alisher Navoiyning "Xamsa"si tarkibidagi hikoyatlar faqat syujetni boyituvchi epizodik unsurlar emas, balki asarlarning falsafiy, axloqiy va irfoniy mazmunini ochuvchi mustaqil badiiy tizim hisoblanadi. Ularning genezisi Qur'on qissalari, hadislar, tasavvufiy ta'limot, Sharq mumtoz adabiyoti hamda xalq og'zaki ijodi an'analari bilan chambarchas bog'liq. Navoiy ushbu manbalarni ijodiy qayta ishlab, komil inson g'oyasi, nafsni poklash, ma'rifatga intilish, ilohiy ishq va adolat kabi umuminsoniy qadriyatlarni yuksak badiiy saviyada ifodalagan.

Hikoyatlarning talqinida faqat tarixiy yoki axloqiy yondashuv bilan cheklanib qolish ularning ichki mohiyatini to'liq ochib bera olmaydi. Shu bois ularni irfoniy-germenevtik nuqtayi nazardan o'rganish, ramziy obrazlar va tasavvufiy timsollar mazmunini ochish muhim ilmiy natijalarni beradi. Bu yondashuv "Xamsa"dagi hikoyatlarning ko'p qatlamli semantik tuzilishini, Navoiy badiiy tafakkurining teran falsafiy asoslarini va uning Sharq irfoniy tafakkuri bilan uzviy bog'liqligini chuqurroq anglash imkonini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Navoiy A. Xamsa. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 8–12-jildlar. – Toshkent: Fan, 1987-2003.
2. Boltaboyev H. Sharq mumtoz poetikasi. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008. – 430 bet.
3. Hayitmetov A. Alisher Navoiy adabiy-tanqidiy qarashlari. – Toshkent: Fan, 1959. – 324 b.
4. Бертельс Е.Э. Наваи и Джами. (Избранные труды. Том IV) – Москва: Наука, 1965. – 498 с.
5. Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. I жилд. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – 317 б.
6. Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. II жилд. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – 317 б.
7. Абдулхайр М. Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2018. – 560 б.
8. Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. 1-том. – Тошкент: Фан, 1983. – 656 б.
9. Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. 2-том. – Тошкент: Фан, 1983. – 644 б.
10. Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. 3-том. – Тошкент: Фан, 1984. – 624 б.
11. Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. 4-том. – Тошкент, 1985. – 636 б.
12. Алишер Навоий: комусий луғат. Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиiddинов. – Тошкент: Sharq, 2016. – 536 б.
13. Алишер Навоий: комусий луғат. Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиiddинов. – Тошкент: Sharq, 2016. – 480 б.
14. Комилов, Н. Тасаввуф. – Тошкент: Movarounnahr – O'zbekiston, 2009. – 448 б.
15. Комилов Н. Комил инсон ҳақида тўрт рисола (Форс-тожик тилидан Нажмиддин Комилов таржимаси). – Тошкент: Маънавият, 1997. – 232 б.
16. Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005. – 208 б.
17. Муҳиддинов М. Кўнгил ҳайратлари. – Тошкент: Тамаддун, 2021. – 496 б.
18. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар П.Шамсиев ва С.Иброҳимов. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 784 б.
19. Ҳаққул, И. Навоийга қайтиш. – Тошкент: Фан, 2007. – 264 б.

**PAREMIOLOGIK BIRLIKLARDA MILLIY-MADANIY DUNYOQARASHNING
IFODALANISHI**

M.Baxodurova, talaba, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqolada paremiologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari hamda ularda milliy-madaniy dunyoqarash, qadriyat va xalqning tarixiy-hayotiy tajribasining ifodalanishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda til va madaniyatning o'zaro munosabati, paremiologik birliklarning konseptual mazmuni, madaniy kontekst va fon bilimlarining maqollarni anglashdagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, paremiyalarning milliy-madaniy axborotni saqlash va avloddan avlodga yetkazishdagi kumulyativ hamda nutq jarayonida muayyan xulq-atvor me'yorlarini shakllantirishdagi pragmatik vazifalari ochib beriladi. Turli tillardagi maqol va matallar qiyosida umumiy ma'naviy mazmun hamda milliy-madaniy obrazlarning o'zaro munosabati ko'rsatilib, paremiologik birliklarning xalq dunyoqarashi va qadriyatlarini aks ettiruvchi lingvomadaniy vosita ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: paremiologik birliklar, maqol va matallar, lingvomadaniy yondashuv, til va madaniyat, milliy olam manzarasi, konsept, qadriyat, madaniy kontekst, fon bilimlari, kumulyativ vazifa, pragmatik vazifa.

Аннотация. В статье анализируются лингвокультурные особенности паремнологических единиц и репрезентация в них национально-культурного мировоззрения, ценностей, а также исторического и жизненного опыта народа. Освещаются взаимосвязь языка и культуры, концептуальное содержание паремнологических единиц, а также роль культурного контекста и фоновых знаний в понимании пословиц. Особое внимание уделяется кумулятивной функции паремий, связанной с сохранением и передачей национально-культурной информации из поколения в поколение, и их прагматической функции, направленной на формирование определённых норм поведения в процессе коммуникации. На материале пословиц и поговорок разных языков выявляется соотношение общего духовного содержания и национально-культурной образности, обосновывается роль паремнологических единиц как важного лингвокультурного средства репрезентации мировоззрения и ценностей народа.

Ключевые слова: паремнологические единицы, пословицы и поговорки, лингвокультурный подход, язык и культура, национальная картина мира, концепт, ценность, культурный контекст, фоновые знания, кумулятивная функция, прагматическая функция.

Abstract. This article analyzes the linguocultural characteristics of paremiological units and the representation of national and cultural worldview, values, and the historical and life experience of a people within them. The study examines the relationship between language and culture, the conceptual content of paremiological units, and the role of cultural context and background knowledge in understanding proverbs. Particular attention is paid to the cumulative function of paremias, which involves preserving and transmitting national and cultural information from one generation to another, as well as to their pragmatic function aimed at shaping particular behavioral norms in the process of communication. Based on proverbs and sayings from different languages, the study reveals the relationship between shared spiritual content and national-cultural imagery and substantiates the role of paremiological units as an important linguocultural means of representing a people's worldview and values.

Keywords: paremiological units, proverbs and sayings, linguocultural approach, language and culture, national worldview, concept, value, cultural context, background knowledge, cumulative function, pragmatic function.

Kirish. Paremiologik birliklarni o'rganishda lingvomadaniy yondashuvdan foydalanish, avvalo, tilni antropologik nuqtayi nazardan tadqiq etish tamoyili bilan uzviy bog'liqdir. Mazkur yondashuvda til inson mavjudligi va faoliyati bilan chambarchas bog'liq hodisa sifatida qaraladi. Insonning ijtimoiy tajribasi, dunyoqarashi va hayotiy faoliyati til vositasida namoyon bo'ladi

[Бабушкин, 1996; Вендина, 1998; Постовалова, 1999; Махмудов, 2012; Нурмонов, 2010; Худойберганава, 2015].

A. A. Leontyevning ta'kidlashicha, til insonning voqelikni idrok etishi, anglashi va unga munosabat bildirishini ta'minlovchi vosita bo'lib, inson ijtimoiy amaliyot jarayonida to'plagan tajribasini til orqali ifodalaydi [Леонтьев, 1992]. Lingvomadaniy nuqtayi nazardan til olamni konseptuallashtirish shakli, madaniyatning tarkibiy qismi, madaniy axborot va olam haqidagi bilimlarni saqlovchi hamda avloddan avlodga yetkazuvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi [Воробьев, 1997; Кошарная, 1999; Маслова, 1997; Постовалова, 1999; Телия, 1996; Махмудов, 2012; Худойберганава, 2015].

Lingvomadaniyatshunoslikda madaniyat insonning olam haqidagi tasavvurlari va o'zini o'zi anglashi bilan bog'liq bilimlarni aks ettiruvchi hodisa sifatida qoraladi. V. N. Teliya madaniyatni insonning hayotiy faoliyati jarayonidagi refleksiv o'zligini anglashini aks ettiruvchi bilim turi sifatida talqin qiladi [Телия, 1996]. Shu nuqtayi nazardan madaniyat til bilan bevosita bog'liq, konseptlar tizimi asosida shakllangan ko'p qatlamli hodisa bo'lib, unda ongli bilimlar bilan bir qatorda ong ostida shakllangan tasavvurlar ham mujassamlashadi [Воробьев, 1997; Степанов, 1997; Телия, 1996; Махмудов, 2012; Худойберганава, 2015; Сафаров, 2006].

Til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro munosabat lisoniy birliklar ma'nosida namoyon bo'ladigan ideal mazmun hamda madaniyat predmetlarida moddiylashgan ma'naviy mazmunning mushtarakligi asosida izohlanadi [Маслова, 1997; Тарасов, 1999; Телия, 1996; Махмудов, 2012; Нурмонов, 2010; Худойберганава, 2015; Усмонова, 2019]. Shu bois tildagi madaniy mazmunni muayyan lisoniy birliklarda mujassamlashgan inson bilimi, tajribasi va g'oyalarining ifodasi sifatida talqin qilish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Shu nuqtayi nazardan maqol va matallarni lingvomadaniy birliklar sifatida baholash mumkin. Ularning ichki shaklida muayyan til va madaniyat vakillarining dunyoqarashi, hayotiy tajribasi va voqelikni baholash mezonlari aks etadi. Maqollar jamoaviy tafakkur mahsuli sifatida muayyan xalqning umumiy dunyoqarashi va dunyoni his etish tarzini ifodalaydi. Shu sababli ularni lingvomadaniy nuqtayi nazardan talqin qilish xalqning fikrlash tarzi va olamni anglash xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Maqollarni to'g'ri anglashda madaniy kontekst va fon bilimlari muhim ahamiyat kasb etadi. Madaniy kontekst tarkibiga madaniy, moddiy-tarixiy, geografik va boshqa ma'lumotlar kiradi. Shuningdek, maqol mazmunini anglash uchun uni tashkil etuvchi komponentlarning bevosita ma'nosini tushunish zarur. Agar maqol tarkibidagi muayyan so'z arxaiklashishi yoki iste'moldan chiqishi natijasida til egasi uchun tushunarsiz bo'lib qolsa, butun maqol mazmunini anglash ham qiyinlashadi [Добровольский, 1997; Черданцева, 1996; Неъматов, 1995; Бердиев, Расулов, 1984].

Natijalar va muhokama. Paremiologik birliklar xalqning olamni idrok etish tarzining o'ziga xos «quyuqlashgan» shakli bo'lib, tilning konseptlar tizimi bilan uzviy aloqada bo'ladi. Konseptlar milliy til manzarasining kognitiv asosini tashkil etadi. Shu ma'noda maqol va matallar muayyan madaniyat vakiliga xos bilim, tajriba va dunyoqarashni saqlovchi, milliy olam manzarasini aks ettiruvchi konseptual birliklar sifatida namoyon bo'ladi.

Konseptosfera milliy qadriyatlar tizimi va konseptlarning obrazli hamda baholovchi tarkibini shakllantirishda ahamiyatga ega [Лихачев, 1993]. Universal tushunchalar muayyan milliy til va madaniy an'analar ta'sirida o'ziga xos tarzda konseptuallasadi. Ayniqsa, paremiologik birliklarda xalqning ko'p asrlik qarashlari, baholari, stereotiplari va hayotiy tajribasi qisqa, obrazli va semantik jihatdan zich shaklda mujassamlashadi.

Paremiologik birliklar qadriyatlar kategoriyasi bilan ham bevosita bog'liq. Maqollarda umuminsoniy, milliy va guruhviy qadriyatlar, shuningdek, ularga zid bo'lgan antiqadriyatlarga munosabat ifodalanadi. Shu jihatdan paremiyalar nafaqat xalqning ma'naviy merosini saqlovchi, balki muayyan axloqiy me'yor va baholarni avloddan avlodga yetkazuvchi til vositasi vazifasini bajaradi [Мамонтов, 2002].

Paremiologik birliklarning milliy-madaniy xususiyati ularning obrazli asosida ham namoyon bo'ladi. Turli tillardagi paremiyalar umumiy ma'naviy mazmunni ifodalashi mumkin, biroq ularning obrazli komponentlari muayyan xalqning tarixiy va madaniy tajribasi bilan bog'liq bo'ladi.

Masalan:

Qari bilganni pari bilmas.

Язык до Киева доведёт.

Tell that to the marines.

Many words will not fill a bushel.

Keltirilgan paremiyalar turli til va madaniyatlarga mansub bo'lib, ularning ma'nolari o'zaro teng emas: birinchisi tajriba va donolikni, ikkinchisi so'rab yo'l topishni, uchinchisi aytilgan gapga ishonchsizlikni, to'rtinchisi esa so'zning o'zi amaliy natija bermasligini ifodalaydi. Ularning obrazli asosidagi milliy-madaniy komponentlar har bir xalqning tarixiy va madaniy tajribasiga xos voqeliklar bilan bog'liq.

Shu sababli paremiyalarni etnik jihatdan aniq ifodalangan va madaniy jihatdan neytral birliklarga ajratish mumkin. Birinchi turdagi paremiyalar xalqning tarixiy-madaniy o'ziga xosligini ifodalasa, ikkinchi turdagi paremiyalar asosan umuminsoniy, axloqiy va diniy munosabatlarni aks ettiradi.

Shu nuqtayi nazardan, paremiyalar etnosning milliy-madaniy tajribasi, qadriyatlari va dunyoqarashini o'zida mujassamlashtirib, ularni saqlash va avloddan avlodga yetkazishning muhim lingvomadaniy vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, «Mehmon otangdan ulug'» maqoli o'zbek madaniyatida mehmonga yuksak hurmat ko'rsatish, uni e'zozlash va mehmondo'stlikni qadriyat sifatida ulug'lash an'anasini ifodalaydi. Shu bois mazkur paremiyani to'liq anglash nafaqat uning leksik ma'nosini, balki o'zbek madaniyatida shakllangan mehmondo'stlik me'yorlari va ijtimoiy stereotiplarni bilishni ham talab etadi.

Paremiologik birliklarning mazkur xususiyati ularning kumulyativ vazifasida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Kumulyativ vazifa xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribasini to'plash, saqlash va keyingi avlodlarga yetkazish jarayoni bilan bog'liq. Masalan, «Yetti o'lchab, bir kes» maqoli xalqning amaliy tajribasi asosida shakllangan ehtiyotkorlik va ishni puxta o'ylab amalga oshirish tamoyilini avlodlarga yetkazadi. Demak, paremiya nafaqat muayyan fikrni ifodalaydi, balki xalqning hayotiy tajribasini qisqa va obrazli shaklda saqlab qoladi.

Bundan tashqari, maqollar nasihatomuz va hikmatli ifoda sifatida pragmatik vazifani ham bajaradi. Ular axloqiy qarashlar, xulq-atvor me'yorlari va hayotiy qoidalarni qisqa, obrazli va ta'sirchan shaklda ifodalash orqali nutq ishtirokchisining xatti-harakatini baholash yoki muayyan munosabatni shakllantirishga xizmat qiladi. Masalan, «Kattaga hurmatda bo'l, kichikka izzatda» maqoli muloqot jarayonida shaxsni kattalarga hurmat va kichiklarga izzat bilan munosabatda bo'lishga undash, ya'ni muayyan xulq-atvor me'yori shakllantirish vazifasini bajaradi. Shu jihatdan paremiya nafaqat axborot yetkazuvchi, balki adresatning xatti-harakatini yo'naltiruvchi ta'sirchan nutqiy vosita ham hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. – 104 с.
2. Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – 288 б.
3. Воробьёв В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: Изд-во Российского университета дружбы народов, 1997. – 331 с.
4. Вендина Т.И. Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования // Славяноведение. 1998. № 4. – С. 3-16.
5. Добровольский Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии (I) // Вопросы языкознания. 1997. № 6. – С. 37-48.
6. Кошарная С.А. Лингвокультурологические основы исследования языка и культуры. – Белгород: Изд-во БелГУ, 1999.
7. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – М.: Просвещение, 1992. – 214 с.
8. Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка // Известия Российской академии наук. Серия литературы и языка. 1993. Т. 52, № 1. – С. 3-9.
9. Мамонтов А.Г. Язык и культура: сопоставительный аспект исследования. – М.: Флинта, 2002.
10. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. – М.: Наследие, 1997. – 207 с.

11. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб // Ўзбек тили ва адабиёти. 2012. № 5. – Б. 3-16.
12. Нурмонов А. Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – 115 б.
13. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.
14. Постовалова В.И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии) // Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 25-37.
15. Сафаров Ш.С. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Sangzor, 2006. – 91 б.
16. Тарасов Е.Ф. Язык и культура: методологические проблемы // Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 7-16.
17. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
18. Усмонова Ш. Лингвокультурология. – Тошкент, 2019. – 248 б.
19. Худойбергенова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015.

UO'K 821.512.133.09

RAUF PARFI SHE'RIYATIDA BADIY TAKRORNING POETIK-FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

D.X. Begamova, tadqiqotchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. *Mazkur maqolada XX asr o'zbek she'riyatining yirik vakili Rauf Parfi ijodida badiiy takror hodisasining poetik-funksional xususiyatlari tadqiq etiladi. Badiiy takror she'riy nutqning muhim tasviriy-ifodaviy vositalaridan biri sifatida shoir asarlarining mazmuniy, kompozitsion, ritmik va musiqiy qurilishida muhim vazifa bajaradi. Tadqiqotda Rauf Parfi she'riyatida uchraydigan fonetik, leksik, morfologik va sintaktik takrorlar tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *Rauf Parfi, badiiy takror, takrir, fonetik takror, leksik takror, morfologik takror, sintaktik takror, alliteratsiya, assonans, anafora, epifora, halqa, simplotka, poetik ritm, musiqiylik.*

Аннотация. *В данной статье исследуются поэтические и функциональные особенности художественного повтора в творчестве Рауфа Парфи, одного из крупных представителей узбекской поэзии XX века. Художественный повтор как важное изобразительно-выразительное средство поэтической речи играет значительную роль в смысловой, композиционной, ритмической и музыкальной организации произведений поэта. В исследовании анализируются фонетические, лексические, морфологические и синтаксические виды повторов, встречающиеся в поэзии Рауфа Парфи.*

Ключевые слова: *Рauf Парфи, художественный повтор, тақрир, фонетический повтор, лексический повтор, морфологический повтор, синтаксический повтор, аллитерация, ассонанс, анафора, эпифора, кольцевая композиция, симплота, поэтический ритм, музыкальность.*

Abstract. *This article examines the poetic and functional features of repetition in the works of Rauf Parfi, one of the prominent representatives of twentieth-century Uzbek poetry. As an important expressive and figurative device of poetic speech, artistic repetition plays a significant role in the semantic, compositional, rhythmic, and musical organization of the poet's works. The study analyzes phonetic, lexical, morphological, and syntactic types of repetition found in Rauf Parfi's poetry.*

Key words: *Rauf Parfi, artistic repetition, takrir, phonetic repetition, lexical repetition, morphological repetition, syntactic repetition, alliteration, assonance, anaphora, epiphora, ring composition, symplotce, poetic rhythm, musicality.*

Takror jahon va Sharq mumtoz poetikasida qadimdan shakllangan hamda she'riy asarlarning kompozitsion tuzilishida muhim o'rin egallagan poetik hodisalardan biridir. Mumtoz adabiyotshunoslikda uning ekvivalenti sifatida "takrir" istilohi qo'llanilgan. Atoulloh Husayniy "Badoyi'u-s-sanoyi'" asarida takrirning lafz aynan takrorlanadigan hamda ma'no takroriga asoslangan ko'rinishlarini ajratib ko'rsatadi. Badiiy takrorning asosiy xususiyati shundaki, u poetik matnda ma'lum tovush, so'z, so'z birikmasi, misra yoki bandning muayyan qonuniyat asosida

takrorlanishi orqali yuzaga keladi. Bunday takrorlar she'ning musiqiyligi, ritmi, vazni, qofiyasi va kitobxonga ko'rsatadigan hissiy ta'sirini kuchaytiradi. Rauf Parfi ijodida badiiy takror alohida poetik tizim sifatida namoyon bo'ladi. Shoir so'zning tovush imkoniyatlari, ma'no qirralari va sintaktik imkoniyatlaridan nihoyatda mahorat bilan foydalanadi. Uning she'rlarida takror bir tomondan ohangdorlik va musiqiylilikni kuchaytirsa, ikkinchi tomondan lirik qahramonning ichki kechinmalari, ruhiy iztiroblari, umidlari va ijtimoiy qarashlarini ifodalashga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan Rauf Parfi she'riyatidagi takror hodisasini tizimli ravishda o'rganish shoir poetikasining o'ziga xosligini ochib berish uchun muhimdir[8].

Rauf Parfi ijodida fonetik takrorlar muhim o'rin egallaydi. Fonetik takror tovush yoki bo'g'inlarning poetik matn tarkibida qayta-qayta qo'llanishi asosida yuzaga keladi. Shoir ijodida ayniqsa alliteratsiya faol qo'llanadi. Bir xil undosh tovushlarning ketma-ket yoki muayyan tartibda takrorlanishi she'ning ichki musiqiyligini kuchaytiradi. Masalan, "Adashgan ruh" dostonida undosh tovushlar takrori orqali misralarning xushohangligi kuchayadi. Shuningdek, Rauf Parfi she'rlarida assonans, ya'ni unli tovushlarning takrorlanishi ham faol kuzatiladi. Unli tovushlarning ma'lum bir misra yoki band doirasida takrorlanishi she'ning jarangdorligi va ohangdorligini oshiradi. Demak, fonetik takror Rauf Parfi poetikasida mazmunni tovush orqali kuchaytirish imkonini beruvchi muhim vosita hisoblanadi[7].

Rauf Parfi ijodida leksik takrorlar juda faol qo'llanadi. Shulardan eng muhimlaridan biri anaforadir. Anafora misralar boshida bir xil so'z yoki so'z birikmasining takrorlanishi asosida yuzaga keladi. Masalan, "Shoir" she'rida "Bir she'r qarshisida..." shaklining takrorlanishi poetik fikrning ta'kidlanishiga xizmat qiladi. "Buyuk e'tiqoddir" va "Shoir yuragida" birikmalarining takrorlanishi esa she'ning semantik markazini kuchaytiradi. "Tuhmat – 1985" she'rida "Nahot" so'zining takrorlanishi lirik qahramonning xavotiri va tahlikali ruhiy holatini kuchaytiradi. Shu bilan birga, takror orqali shoirning ijtimoiy-siyosiy voqealarga munosabati ham yaqqol namoyon bo'ladi. Epifora esa misralar oxiridagi so'z yoki birikmaning takrorlanishiga asoslanadi[6].

Rauf Parfining "Ozarbayjon. 1991" she'rida epifora faol qo'llanib, ozodlik va istiqloq g'oyalarining ta'sirchanligini kuchaytirgan. Takrir va mukarrar Rauf Parfi ijodida mumtoz poetikadagi takrir va mukarrar san'atlarining zamonaviy poetik talqinlarini ham uchratish mumkin. "Abdurauf Fitrat" she'rida "Turkiston" so'zining takroriy qo'llanishi she'ning asosiy g'oyasini ta'kidlaydi. Bu takror o'quvchi e'tiborini Turkiston mavzusiga qaratib, shoirning milliy va tarixiy qarashlarini kuchaytiradi. "Mukarrar" shaklida esa takror yanada zich va ritmik ko'rinishga ega bo'ladi. "Kunduz chiq-chiq-chiq, / Kecha chiq-chiq-chiq" kabi tuzilishda taqlidiy birlikning takrorlanishi vaqtning uzluksiz harakatini ifodalashga xizmat qiladi. Morfologik takror Morfologik takrorlar takrorlanayotgan birlikka qo'shimcha semantik yoki funksional yuklama beradi[3].

Rauf Parfi ijodidagi simploka bunga misol bo'la oladi. Unda bir misra oxiridagi so'z yoki birikma keyingi misra boshida takrorlanadi. Masalan, "Bir lahza" birikmasining ikki misra chegarasida takrorlanishi misralarni o'zaro bog'laydi va ritmik izchillikni ta'minlaydi. Bunday takror kompozitsion yaxlitlikni mustahkamlash bilan birga, poetik fikrning izchil rivojlanishiga ham xizmat qiladi. Halqa va misra takrori Rauf Parfi poetikasining o'ziga xos jihatlaridan biri — halqa usulining faol qo'llanishidir. Halqada she'r boshida kelgan misra, bayt yoki band asar oxirida takrorlanadi. Bu usul she'ning boshlanishi va yakunini o'zaro bog'lab, kompozitsion yaxlitlikni ta'minlaydi. "Bu kun bir tush ko'rdim tushimda / Buxoroda yurgan emishman" misralari bilan boshlanuvchi she'ning ayni misralar bilan yakunlanishi halqa kompozitsiyasining yorqin namunasi sifatida ko'rsatilgan. Shuningdek, "Tashqarida shovullar shamol" she'rida bir misraning muntazam takrorlanishi ritmik yaxlitlikni kuchaytirib, refren vazifasini bajaradi.

Rauf Parfi she'riyatida sintaktik takrorlar parallelizm, misra takrori, band takrori, halqa va pleonizm shakllarida namoyon bo'ladi. "Dunyo – dunyo emas, dunyo bu – yara" misrasida "dunyo" so'zining takrorlanishi sintaktik parallelizm bilan birgalikda qo'llanib, mazmuniy markazni kuchaytiradi. Takror orqali dunyo haqidagi poetik tasavvur va lirik qahramonning og'riqli munosabati yanada keskin ifodalangan. Pleonizmda esa so'z yoki iboraning ortiqcha ko'rinadigan takrori muayyan badiiy maqsadga xizmat qilishi mumkin. Rauf Parfi ijodida bunday takrorlar ta'kid, ritm va ruhiy holatni ifodalash imkonini beradi[2].

Tadqiqot natijalari Rauf Parfi ijodida takrorning oddiy stilistik bezak emasligini ko'rsatadi. Shoir takrorning turli shakllarini she'ring mazmuni, kompozitsiyasi, ritmi, ohangi va ruhiy-emotsional qatlamlari bilan uzviy bog'laydi. Birinchi navbatda, fonetik takrorlar she'ring musiqiyligini ta'minlaydi. Alliteratsiya va assonans yordamida tovushlarning o'zaro uyg'unligi yuzaga kelib, she'ring o'qilish jarayonidagi ohangdorlik kuchayadi. Manbadagi kuzatishlarga ko'ra, tovush takrorlari Rauf Parfi she'rlarining jarangdorligi, xushohangligi va musiqiyligini oshiradi. Ikkinchidan, leksik takrorlar shoirning g'oyaviy maqsadini aniqroq ifodalash imkonini beradi. "Turkiston", "Nahot", "Uyg'on" kabi birliklarning takrorlanishi oddiy takror emas, balki muayyan g'oyaviy-semantik yuklamaga ega. Ayniqsa, "Uyg'on, uyg'on, bolam, uyg'ongil, ey dil" kabi takrorlarda murojaat va da'vat ohangi kuchayadi. Uchinchidan, takrorlar Rauf Parfi lirikasida lirik qahramon ruhiyatini ifodalashning samarali vositasidir. Qayg'u, iztirob, umid, quvonch, xavotir kabi kechinmalar takror vositasida kuchliroq namoyon bo'ladi. Shu jihatdan takror poetik matnning psixologik qatlamini chuqurlashtiradi. To'rtinchidan, halqa, misra takrori va parallelizm kabi shakllar she'ring kompozitsion yaxlitligini ta'minlaydi. Ular alohida misralarni bir-biriga bog'lab, asarning ichki tuzilishini mustahkamlaydi. Shunday qilib, Rauf Parfi poetikasida takror shakl va mazmunni birlashtiruvchi poetik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Rauf Parfi she'riyatini badiiy takrorlar tizimi asosida o'rganish shoir poetik mahoratining muhim qirralarini ochib berishga imkon beradi. Tadqiqot natijasida shoir ijodida takrorning fonetik, leksik, morfologik va sintaktik ko'rinishlari faol qo'llangani aniqlandi. Fonetik takrorlar, xususan, alliteratsiya va assonans she'ring musiqiyligi, jarangdorligi va ohangdorligini kuchaytiradi. Leksik takrorlar esa asosiy g'oya va obrazlarni ta'kidlab, lirik qahramonning ruhiy kechinmalarini chuqurroq ifodalashga xizmat qiladi. Anafora va epifora she'ring semantik markazini belgilasa, takrir va mukarrar poetik fikrning qat'iyligi hamda emotsional ta'sirini kuchaytiradi. Morfologik va sintaktik takrorlar esa she'ring ichki kompozitsion tuzilishini mustahkamlaydi. Ayniqsa, halqa, simploka, misra takrori va parallelizm Rauf Parfi she'rlarining yaxlitligini ta'minlovchi muhim vositalardir. Umuman, Rauf Parfi ijodida badiiy takror shakliy takrorlanishdan mazmuniy va estetik hodisaga aylangan. Shoir har bir takror orqali muayyan ma'no, kayfiyat, ritm yoki g'oyani kuchaytiradi. Shu bois takror Rauf Parfi poetikasining individual uslubini belgilovchi yetakchi vositalardan biri sifatida baholanishi mumkin. Manbadagi umumiy xulosaga ko'ra ham takrorlar shoir she'rlarida g'oyani mustahkamlash, ritmni oshirish, musiqiy xushohanglik va jarangdorlikni ta'minlash vazifalarini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2001.
2. Fazliddinov B. XX asr o'zbek falsafiy-intellektual she'riyati. PhD dissertatsiyasi. – Toshkent, 2019.
3. Husayniy A. Badoyi'u-s-sanoyi'. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at, 1981.
4. Oripova G. Mustaqillik davri o'zbek lirikasi: janr xususiyatlari va poetikasi. Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Farg'ona, 2023.
5. Qur'onov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
6. Rajabov D. Badiiy obraz va ritmning o'zaro munosabati: filologiya fanlari nomzodi dissertatsiya avtoreferati. – Toshkent: 1998. – 24 b.
7. Sabriddinov A. Oybekning poetik mahorati: Filol. fan.nomz ... diss. – Toshkent:2007. – 30 b.
8. Saidg'aniyeva G. Istiqlol davri lirikasi strofika va ritmning poetik obraz yaratishdagi o'rni: Filol. fan.nomz ... diss. – Toshkent: 2011. – B.12.
9. Sharipova R. Zamonaviy o'zbek she'riyatida tabiat ramzlarning badiiy talqini. fil.fan.b-cha.f-fa.d-ri. (PhD) – Qarshi, 2022. – 146 b.

HOZIRGI O'ZBEK VA QORAQALPOQ QISSALARIDA QATAG'ON MAVZUSINING BADIY TAHLILI

(H.Do'stmuhammadning «Yolg'iz» va S.Bahadirovanning «Qanotidan qayrilgan lochin»
qissalari misolida)

*Z.U. Bekbergenova, DSc, prof., O'zRFAQB Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot
instituti, Nukus*

Annotatsiya. Maqolada taniqli yozuvchilar Xurshid Do'stmuhammadning «Yolg'iz» va Sarigul Bahodirovanning «Qanotidan qayrilgan lochin» qissalarida Abdulla Qodiriy va Najim Dauqaraev kabi ikki xalqning ziyoli farzandlarining Stalin qatag'oni davridagi qayg'uli hayoti davr va shaxs fojiasi sifatida badiiy aks ettirilganligi ilmiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: qissa janri, qatag'on mavzusi, qahramon obrazi, davr va shaxs fojiasi

Аннотация. В статье научно анализируется художественное отражение в повестях известных писателей Хуриида Дустмухаммада «Одинокый» и Сарыгуль Баходировой «Сокол со сломанным крылом» печальной жизни представителей интеллигенции двух народов, таких как Абдулла Кадыри и Нажим Даукараев, в период сталинских репрессий как трагедии эпохи и личности.

Ключевые слова: жанр повести, тема репрессий, образ героя, трагедия периода и личности

Abstract. The article scientifically analyzes the artistic reflection of the tragic life of representatives of the intelligentsia of the two peoples, such as Abdulla Kadri and Najim Daukarayev, during the Stalinist repressions in the stories of famous writers Khurshid Dustmukhammad «The Lonely One» and Sarigul Bakhodirova «The falcon with broken wings» as a tragedy of the era and personality.

Key words: novella genre, theme of repression, hero image, tragedy of the period and personality.

Kirish. Mustaqillik yillarida o'zbek va qoraqalpoq nasrida, ayniqsa roman, qissa va esse janrlarida siyosiy qatag'on mavzusi badiiy tafakkurning yetakchi yo'nalishlaridan biriga aylandi. Agar sovet davrida bu mavzu mafkuraviy cheklovlar tufayli ochiq tarzda yoritilmagan bo'lsa, mustaqillik davrida milliy tarixga yangicha yondashuv shakllandi va ilgari yashirib kelingan yoki bir tomonlama baholangan tarixiy haqiqatlarni badiiy-estetik talqin etishga keng yo'l ochildi. Ayniqsa, XX asrning dastlabki choragidan boshlab yurtimizda keng qamrovli siyosiy qatag'on qurbonlari bo'lgan ilg'or ziyoli qatlam vakillari – davlat va jamoat arboblari, yozuvchilar, shoirlar, olimlar taqdiri badiiy asarlarning asosiy mavzusiga aylandi. Shu asosda hujjatli haqiqat badiiy haqiqat darajasiga ko'tarilib, tarixiy shaxsning nafaqat tashqi hayot yo'li, balki uning ichki ruhiy dramasi, ma'naviy izlanishi, insoniy iztiroblari va davr bilan ziddiyati ham chuqur psixologik tahlil orqali ochib beriladi.

Asosiy qism. Mustaqillik davri yozuvchilari qatag'on mavzusiga nafaqat tarixiy voqealarni bayon etish ob'ekti sifatida, balki milliy xotirani va tarixiy haqiqatni tiklash va ijtimoiy ongning yangilashning badiiy vositasi sifatida ham qaradilar. Shu bois bu davr asarlarida siyosiy qatag'on nafaqat insonning shaxsiy taqdiriga daxldor fojia, balki butun xalqning ma'naviy, siyosiy va madaniy taraqqiyotiga zarba bergan tarixiy ofat sifatida kontseptual darajada aks ettirildi. Yozuvchilar yakka inson taqdiri orqali davr fojiasini ochishga, davr fojiasi orqali milliy tarixning dramatizmini ko'rsatib berishga intildi. Shunday badiiy asarlardan biri o'zbek adabiyotining asoschilaridan biri Abdulla Qodiriyning hayoti va ijodi, boshdan kechirgan mushkul kunlar, musibatlar haqida Nabijon Boqiyning 1992 yili nashr etilgan «Qatlnoma» nomli badiiy-hujjatli qissasi. Yozuvchi asarni yozishdan oldin ko'plab arxiv materiallarini o'rganib, bosh qahramon Abdulla Qodiriyga oid hujjatlarni to'plagan [4.68-70]. Abdulla Qodiriy haqida bir davrda ikkita asar – Habibulla Qodiriyning «Otam haqida» va Nabijon Boqiyning «Qatlnoma» qissalari yozildi. Garchi ikkala asarda ham bir xil voqea va hujjatlardan foydalanilgan bo'lsa-da, mualliflarning voqeaga yondashuvi,

bayon usuli va badiiy echimlari bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Yozuvchi Nabijon Boqiy hayotiy faktlarni badiiy obrazlar bilan boyitib, ularni adabiy talablarga mos qayta yaratgan. Natijada muallif arxiv materiallarini oddiy manba sifatida emas, balki o'quvchini o'ylantiradigan va voqealar mohiyatini chuqur anglashga yetaklaydigan badiiy matnga aylantirsa, adibning og'li Habibulla Qodiriy faqatgina otasi haqida ma'lumot berib qo'ya qolmay, balki yigirmanchi-o'ttizinchi yillarda yashab ijod etgan ko'pgina adiblar, olimlar haqida ham, Abdulla Qodiriyning rus yozuvchilari bilan do'stona munosabatlari borasida ham so'z yuritadi. Ushbu yillari qoraqalpoq nasrida yozuvchi Abdibay Qarlibaevning «Markaz yuborgan jallodlar va begunoh qurbonlar» (1992), Alpisboy Sultonovning «Tuhmat» (2008) romanlari, Sarigul Bahodirovaning «Yigirma to'qqiz yoshdan ellik yoshgacha turmada...» (2002) badiiy-hujjatli essesi va «Izbosar Fozilov haqida aytmoqchiman» (2019) badiiy-hujjatli qissasi yaratildi. Mualliflar ushbu asarlarida voqealarni arxiv hujjatlari, tarixiy manbalar va xotira materiallari asosida badiiy muomalaga kiritib, keng yoritib berdi.

So'ngi yillarda zamonaviy o'zbek nasrida qatag'on qurbonlari taqdiriga bag'ishlangan asarlar qatorida H.Do'stmuhammadning «Yolg'iz» qissasi muhim o'rin tutadi. Qissaning kirish so'zida muallifning Abdulla Qodiriy hayotidan yirikroq asar yozishni ko'p yillardan beri niyat qilib kelganligi va nihoyat, ushbu qissaning qog'ozga tushgani va uni qiyomiga yetkazishda qimmatli maslahatlarini ayamagan, buyuk adibimiz hayoti va ijodining bilimdonlari – Umarali Normatov, Naim Karimov, Sirojiddin Ahmad, Bahodir Karim va Xondamir Qodiriylarga minnatdorchiligi ushbu qissa syujetining ilmiy va arxiv materiallariga, hujjatlarga boy ekanligini anglatadi.

Qissaning boshlanishida Abdullaning ko'pchilik qatori bozorda turli toifadagi odamlar orasida bo'lib, ularning dard-u tashvishlariga, gap-so'zlari bilan tinimsiz harakatlariga guvoh bo'lishi tasvirlanadi. Lekin, uning boshqalardan ajralib turadigan jihatlari yozuvchining nazaridan chetda qolmaydi. «Moshrang baxmal do'ppisi ostidan ko'rinib turgan kalta qaychilangan sochi, keng peshonasi, o'ziga yarashib tushgan ixcham mo'ylabchasi tim qora, zulukdek qora ko'zlari bir necha qadam davomida uzoq-uzoqlarga tikilib borar, ikki-uch qadam tashlash asnosida esa oyog'i ostiga tikilib ohista qadam tashlar, shu qiyofasi-yu siyratining o'ziyoq uning atrofidan o'tib borayotgan sonsanoqsiz olomondan ancha farq qiladigan inson ekanligini anglatib turardi» [2.10]. Yozuvchi Abdullaning ruhiy holatini va hayotini ochib berishda ichki monologlardan tegishli o'rinlarda keng foydalanib boradi. Masalan, Abdulla rus-tuzem maktabini bitirib, ish topolmay uyda o'tirib qolganini, bog'-hovli ishlari demasa, yolg'iz o'qish bilan band bo'lganini, Jonsarak bibining bunga toqat qilolmay mahalladoshi mulla Zayniddin amakiga yordam so'rab chiqqanini, amakining dalolati bilan «Kaltarasta»dagi chitfurush Rasulmuhammadboyga prikazchilikka yollanib, bu yerda ko'p hayotiy tajriba orttirganini, taqdir ekan, pirovardida xo'jayinning to'ng'ich qizi Rahbarnisaga uylanganini, undan beri qancha-qancha suvlar oqib o'tib, zamon o'zgardi, bozor o'zgardi, odamlar o'zgarib borayotganini birma-bir xayolidan o'tkazadi.

Abdulla yon-veridan o'tib borayotgan yo'lovchilarni zimdan razm solib kuzatar, ularning yurish-turishiga, engil-boshlariga qarab, quloqqa chalinayotgan gap-so'zlarini tinglar ekan, «Tug'ri, bozor kezgan jondarning bugun qorni och qolmasligi mumkin, lekin ertaga-chi, indin-chi?! Bu ahvolga qanoat qilib umr kechirish oxir-oqibat millatni barbod etadi, yo'q qiladi, bir hovuch xas-xazonga, supurindiga aylantiradi, supurindiga! deya moshinavari bir xayolda bosh chayqadi, norozilanganidan peshonasi tirishib, qoramag'iz beti yanayam tundlashib, hammom ortidagi duradgorchilik rastasi tomon borish niyatidan aynidi-da, boyagina kelgan yo'li bo'ylab iziga qaytib, «Birdan-bir najot matbuotda, yagona xaloskar – matbuot! Qanday bo'lmasin, odamlar gazit-jurnalga jalb etilmog'i darkor. Shu yo'lda barcha choralar ko'rilmog'i, hech bir mashaqqatdan cho'chimasligi kerak!» [2.12], – degan fikrga kelgan adibning oldiga qo'yan orzu-armonlari amalga oshib, ne-ne qiyinchiliklar bilan «Mushtum» jurnalini chiqarishga ham el orasida keng yoyib, jurnalni bir quliga tutgan kishi, uning navbatdagi sonini intiq kutadigan, o'qiganlarini yor-birodarlari orasida so'zlab beradiganlar ko'payib, muxlisga muxlis qo'shilib, jo'rnalni qo'lma-qo'l o'qiladigan darajaga yetkazishga erishadi. Lekin, «Mushtum»ning ommalashuv borasidagi yumushlari siljib turgan bir pallada yo'q joyda g'alva tug'ilib – jurnalning eng ishongan, eng qalami o'tkir mualliflari bo'lmish Julqunboy bilan G'ozu oralarida gap qochadi. G'ozu Yunus Abdullaning maqolalarida kulgiga haddan ziyod berilyotganligini, kulgi, mazax, piching me'yordan oshib ketayotganligini, qalamini yohud

siyohga emas, zahar-zaqqumga botirib yozayotganligini tanqid qiladi. «Turkiston» gazetasi muharriri Abdulhay Toji ham «Mushtum» tahririyatida ma'sul kotib vazifasida ishlagan Mo'minjon Muhammadjon ug'li (taxallusi Toshqin) zamonasining ikki atoqli so'z ustosining bahsiga hakamlik qilishni o'ziga ep bilmasa ham, Abdullaning gaplarni o'zidan emas, ko'proq bozordan, odamlarning og'zidan topadiganligini tug'ri ta'kidlab o'tadi. Yozuvchi Abdullaning yozganlarining hayotiy bo'lishiga, qo'liga ilk bor gazeta-jurnal tutgan qavmning ham ong-tafakkurini egallash qasdidagi qalam tutganligini, «Mushtum»ning har bir yangi sonida bosilgan maqolasining mavzusi, yozish uslubi o'z-o'zidan tug'ilishini har qadamda, har bir epizodida ishonchli faktlarga tayangan holda eslatib o'tadi. Abdulla «Mushtum» jurnalida bosilgan «Yig'indi gaplar» maqolasida ko'tarilgan masalalarning to'g'riligiga o'zi ishonar edi. Lekin, «Nahotki, matbuotchi yozuvchilar maqoladan ko'zda tutilgan muddaoni anglab etmadilar? Anglamadilarmi yoki anglashni istamadilarmi? Komil safarda-ku, ertandin qaytib qolar, unda Ziyo, Xurshid... boshqalar-chi? Hamma bir odamday... bir tentak-bir ovsarday bir ovozdand tushunmasligi, anglamasligi mumkin emas...» [2.33], – degan xayollarni ko'nglidan o'tkazgan Abdullaning yolg'izligi ham aynan shu yerdan boshlanadi.

Hamma hamkasblari bir bo'lak, Abdulla bir bo'lak. Yozuvchi jamiyatning bunday ziddiyatli tomonlarini Abdulla Qodiriyning nohaq qamalgani, qamoqda yotib, o'ziga yaqin tutgan hamkasblarining ham o'zlarini chetga olib, qarshi guvohlik bergani, qamoqda yotib o'zbekcha «o'« degan harfni bilmaydigan o'zga millat vakillari tomonidan kamsitilishi, ijodiy iste'dodi va taqdirining chilparchin qilinishi misolida nihoyatda achinarli tarzda tasvirlaydi. Masalan, o'sha davr siyosatiga ko'ra, siyosiy xato topish maqsadida «tirnoq ostidan kir qidirgan» sovet hukumati vakillarining asl maqsad va munosabatini bunday ochiq-oydin namoyon etadi: « – Ilintirsa bo'ladigan joyi bormi? – Ilintirish ham ishmi, xohlasak, bor, topamiz!... Tarjimonning aytishicha, juda topib yozadigan turidan ekan, satirani boplar ekan, lekin satirasini yana, aytmoqchimanki, tili zahar-zaqqum ekan. O'rtoq boshliq, qaradim-kuzatdim, o'zi ham chaqqon yigit. Ko'zlarining ichi to'la nafrat, qandaydir... yozgan so'zlari siz bilan bizga uzilgan o'q! Sog'lomga o'xshamaydi» [2.38]. Belskiy bilan Agidulinning bu dialoglarida inson taqdirini o'yinchoqqa aylantirgan kimsalarning, ayniqsa bir millatning ilg'or ziyoli vakillarini yo'q qilishga qaratilgan boshqaruv tizimidagi siyosiy xatolar ochiq-oydin fosh etiladi.

Qissada Abdullaning qamoqdagi ishi bo'yicha voqealar rasmiy tergov qarorlari, sud hukmlari va Abdullaning onasi tomonidan yuqori hukumat organlariga yozilgan arizalar, hamkasblarining va organ xodimlarining ismi, sharifi, qo'pol harakatlari, ular o'rtasidagi jonli dialoglar, qahramonning ichki monologlari, ruhiy iztiroblari bilan to'ldirilib ishonchli tasvirlanadi.

Yozuvchi S.Bahodirovaning «Qanotidan qayrilgan lochin» badiiy-hujjatli qissasida qoraqalpoq adabiyotshunoslik ilmining ko'zga ko'ringan vakili, adabiyotimiz tarixi bo'yicha peshqadamlardan bo'lib doktorlik dissertatsiyasi himoya qilgan olim va yozuvchi Najim Dauqaraevning hayoti va ijodiy faoliyati keng tarzda yoritilgan. Asarda uning milliy adabiyot rivojiga qo'shgan hissasi, ma'naviy merosga bo'lgan sadoqati, fidoyi xizmati, shaxsiy hayotida boshidan kechirgan qiyinchiliklari, siyosiy tuhmatga uchrashi, shuningdek, umuminsoniy, axloqiy va ma'naviy fazilatlarini ochib beriladi. Qissa hujjatli materiallarga boyligi va tarixiy manbalarga asoslanganligi bilan ajralib turadi. Asardagi qahramonlarning deyarli barchasi real tarixiy shaxslar bo'lib, ularning hayot yo'li arxiv hujjatlari, xotiralar va boshqa ishonchli manbalar asosida yoritilgan. Yozuvchi Najim Dauqaraev bilan bir davrda yashagan odamlarning xatti-harakatlarini, psixologik holatini va ichki dunyosini o'zining badiiy-estetik tahlili orqali poetik obraz darajasiga ko'tara olgan.

Muallif uning ruhiy olamining pokligi, halolligi, keng dunyoqarashi, insoniy fazilatlarini, ilmfan va ijodga bo'lgan cheksiz sadoqatini, siyosiy tuhmat oqibatida boshidan kechirgan sinovlarini, shuningdek, oiladagi o'rni va insoniy mohiyatini mahorat bilan ochib bergan. Shuning natijasida asarda Najim Dauqaraevning nafaqat olim va yozuvchi, balki umr yo'ldoshi, ota va yuksak odob egasi bo'lgan yorqin siymosi ko'p qirrali tarzda aks ettirilgan.

Yozuvchi asarda siyosiy tazyiq natijasida oila boshiga tushgan musibatning, ayniqsa, ayol kishi uchun qanchalik og'ir sinov ekanini qahramonning onasi Ulxon opa va umr yo'ldoshi Valifa obrazlari orqali chuqur psixologik mahorat bilan ochib beradi. Masalan:» – Bolam, – dedi xo'rsinib Ulxon opa, gapining davomini ayta olmay ho'ngrab yubordi. U: «Bolam, sening izingda men

yig'lamag'ayman, sening tuprog'ing menga buyursin», – deb aytmoqchi edi, bunga og'zi bormadi» [1.33]. Bu parchada onaning farzandi uchun chekkan cheksiz hasrati, umid va shubhaga to'la uyqusiz tunlari o'quvchiga kuchli ruhiy ta'sir etib, mehr va hamdardlik tuyg'ularini uyg'otadi. Muallif ona obrazini ochish orqali Najim Dauqaraevning mashaqqatli hayot yo'lini poetik til bilan yoritib, qahramonning ichki dunyosini oydinlashtiruvchi o'tkir badiiy detallarni syujet kompozitsiyasiga mahorat bilan singdirgan. Shuning natijasida tarixiy voqealar faqat faktlar tizmasi emas, balki chuqur emotsional quvvatga ega badiiy bayonga aylanadi.

Qissada olimning qozoq va qoraqalpoq xalqlarining ko'zga ko'ringan vakillari M.Auezov, Q.Ayimbetov, M.Nurmuhamedovlar bilan bo'lgan uchrashuvlari, birga bajargan xizmatlari, qiyin vaziyatlarda bir-birini qo'llab-quvvatlaganliklari, shuningdek, ular o'rtasidagi do'stlik, o'zaro hurmat va sadoqat munosabatlari ham aniq tarixiy manbalar asosida badiiy tarzda aks ettiriladi. Ayniqsa, yozuvchi siyosiy quvg'inga uchragan qahramonning hayotiy tamoyilini, ilmga bo'lgan munosabatini va xalq oldidagi mas'uliyat tuyg'ularini badiiy tasvirlashda ichki monologlardan va poetik bayon usullaridan unumli foydalanadi. Masalan, Najim Dauqaraevning: «Asrlar bo'yi an'anasini yo'qotmay, ota-makonini saqlab, hech kim bilan urishmay, tinch yashashdan boshqa hayotni bilmaydigan bu mehnatkash xalqimning qadimdan kelayotgan madaniyatini, adabiyotini to'liq o'rganib dunyoga tanitish mening ham farzim, ham qarzim» [1.13-14], – degan fikrlarida haqiqiy olimning xalq taqdirini o'zining ilmiy faoliyati bilan chambarchas bog'lagani, milliy madaniyat va adabiyotga bo'lgan cheksiz muhabbati, vatanparvarligi va fidoyiligi yaqqol ko'rinadi. Muallif qahramonning ichki dunyosini aynan shu milliy ruh va adabiy merosga bo'lgan o'ziga xos munosabati orqali ochib, uning insoniy mohiyatini badiiy ishonarli tarzda tasvirlagan.

Qissada Najim Dauqaraevning qoraqalpoq adabiyotshunoslik ilmini shakllantirish yo'lidagi izlanishlarida qozoqning ko'zga ko'ringan yozuvchisi va olimi Muxtor Auezovning ijodiy ta'siri bo'lganligi ham syujetda o'rinli ko'rsatilgan. Qahramonning O'rta Osiyoga va sobiq Ittifoq miqyosiga mashhur adabiyotchilarning tajribasidan foydalanib, qoraqalpoq folklorini, klassik va zamonaviy davr adabiyoti tarixini tizimli tarzda o'rganishga bel bog'lashi, Qozog'istondan Moskvaga o'qishga otlanganiga qaramasdan, tug'ilgan yurtiga bo'lgan chuqur sog'inchingining uni qaytadan o'z xalqi orasiga yetaklagani orqali uning milliy ongi va vatanparvarlik xarakterining badiiy qirralari ochib berilgan.

Yozuvchi qahramonning ilmga chinakam berilganligi bilan siyosiy mafkura o'rtasidagi ziddiyatni quyidagi dialog orqali ishonarli ochib beradi: Najim Dauqaraevning muxoliflari: ...»Dauqaraev partiya a'zosi sifatida o'z xatosini tan olishi kerak. Efimovning maqolasi to'g'ri yozilgan. Dauqaraev burjua-millatchilik qarashi uchun jazo olishi kerak....» Bu ayblovlarga javob qaytargan qahramon: ...»Maqolaning to'g'riligini isbotlab bering, menga. Shunda biz Berdaqni qanday reaksion shoir deymiz? Uning barcha asari xalqchil g'oya bilan sug'orilgan bo'lsa? Ruslar haqida qanday yozadi, u ruslar bilan yaqinlashmasa? Biz uni qanday ayblaymiz?» [1.41], – deb o'zining ilmiy prinsipini dadil himoya qiladi. Shunga qaramay, yig'ilish qarorida uni «sovet hukumatining dushmani, boyvachcha, sovet mafkurasini buzuvchi» deb ayblaydi.

Bu epizod orqali muallif siyosiy tazyiq vositasida haqiqatni yo'qqa chiqarish, chuqur bilimli, xalqparvar, halol olimni jamiyatdan chetlatish mexanizmini o'tkir drammatizm bilan ko'rsatadi. Konflikt nafaqat yakka shaxs bilan hokimiyat o'rtasidagi qarama-qarshilikni, balki haqiqat bilan tuhmat, ilmiy prinsip bilan siyosiy dogma o'rtasidagi ziddiyatni ham ochib beradi.

Adabiyotshunos P.Nurjonov bu qissada N.Dauqaraevning xarakterini yaratishdagi yozuvchining mahoratiga shunday baho beradi: «Yozuvchi qissada bosh adabiy qahramon bilan uni o'rab turgan salbiy muhit o'rtasidagi ziddiyatning cho'qqisiga yetgan vaqtidagi mafkura kotibi bilan N.Dauqaraev o'rtasidagi keskin dialogni tasvirlash orqali juda mahorat bergan. Bu dialog o'zining keskinligi, ikki personaj o'rtasidagi diametral qarama-qarshilikka mosligi, buyuk olimning ko'nglidagi o'ylarni ochiq-oydin aks ettirishi jihatidan o'quvchi e'tiborini tortadi» [3.87]. Darhaqiqat, olimning to'g'ri baholab o'tganidek, qissa syujetining aksariyat o'rinlarida N.Dauqaraevning ziddiyatlarga to'la hayot yo'li konfliktlar orqali ochiladi.

Bu ikki asarni g'oyaviy va tematik jihatdan birlashtiradigan tugun shundaki — ikkalasida ham millat ziyolilari taqdiriga solingan xavf-xatarlar, ularning ruhini, irodasini sindirishga, «qanotidan

qayirib», mayib qilishga intilishlar odamlarning o'zlari tomonidan o'ylab topilgan yovuzliklar tarzida haqqoniy aks ettirilgan. Masalan, «Yolg'iz» qissasining yakunida yolg'izlikka mahkum etilgan Abdullaning xayolidan quyidagi narsalar tinimsiz o'tadi: «Yakun qip-qizil maynabozchilikka aylandi. Ha, maynabozchilikning ham qizili bo'larkan. Ikki yillik qamoq jazosi e'lon qilinishi qaydayu, sassiq havo bij'igan hujrada kana va burgalarga em bo'la boshlamay o'sha zahoti hukumat tomonidan afv etilishi qayda?! Shuning o'zidayoq ayon emasmi barcha mashmashalarning ildizi, debochasi, kirdikorlari! Kasbdoshlarining boshlarini «qovushtirgan», ularni bir odamga aylantirgan, bir ovozdan ko'rsatma berishga undagan qudratli kuch ham... «Sindirishadi, so'ng uchasiz-ketasiz». Kim aytgandi bu gapni? «Indamas» mi, «Bug'ma» mi? Illo bu gapda jon bor, buning shohidi bo'lib turibdi Abdulla! Faqat singan qanot bilan... Singan qanot bilan ucha bilish uchun qancha qanoat kerak? Qaydasang, qanoat?! Qudratingni darig' tutma, qanoat!» [2.66]. S.Bahodirovaning «Qanotidan qayrilgan lochin» qissasining nomining o'zi ham shu mazmunni ochishga yo'naltirilgan. Najim dunyodan o'tgan vaqtda onasi Ulxon ona: «Kelmasga ketdingmi sultonim, yo'lbarsim, tulporim, lochinim... Qanotidan zo'rlik bilan qayrilgan burganim...Umri zoe yulduzim, oqib tushganing-mi! Oh, elim-yurtim» (1.54], – deb farzand dog'ida bag'ri kuyib og'ir faryod chekadi.

Ya'ni, bu asarlarda qatag'on nafaqat bir shaxs hayoti, balki butun davr fojiasi sifatida ko'rsatiladi. Mazkur asarlarning g'oyaviy-badiiy qimmati, avvalo, ularning arxiv hujjatlari, tergov materiallari, rasmiy manbalar, zamondoshlarining xotiralari, farzandlari va yaqinlarining guvohliklari, shuningdek, ilmiy-tarixiy tadqiqotlar bilan o'zaro aloqadorlikda yaratilganida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Shunday qilib, mustaqillik davri qoraqalpoq va o'zbek nasrida siyosiy qatag'on mavzusining badiiy talqini yangi sifat bosqichiga ko'tarildi. Bu asarlar tarixiy haqiqatni tiklashga, milliy ma'naviyatni yuksaltirishga, mustabid tuzumning inson va jamiyat taqdiriga yetkazgan zararlarini badiiy-falsafiy nuqtai nazardan baholashga xizmat qildi. Eng muhimi, qatag'on qurbonlarining badiiy obrazlari orqali milliy qadriyatlar, ozodlik g'oyasi, inson qadri va tarixiy adolat masalalari yangi estetik sifatda aks ettirilib, qoraqalpoq va o'zbek nasrining g'oyaviy-badiiy ufqini kengaytirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Баҳадырова С. Қанатынан қайырылған суңқар // Әмиўдәрәя, №2; №3. – Нөкис, 2007.
2. Дўстмуҳаммад Ҳ. Ёлғиз // Шарқ юлдузи, №5, №6, – Тошкент, 2018.
3. Нуржанов П. Әдебиат ҳаққинда ойлар. – Нөкис: Билим, 2023.
4. Расулова У. XX аср ўзбек қиссачилиғи. – Тошкент: Qamar media, 2020.

UO'K 81'373.46:687.5

O'ZBEK, RUS VA INGLIZ KOSMETOLOGIYA TERMINLARINING SINONIMIK MUNOSABATLARI

S.M. Berdimurotova, o'qituvchi, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Termiz shahri

Annotatsiya. Ushbu tezis o'zbek, rus va ingliz tillaridagi kosmetologiya terminlarining sinonimik munosabatlarini qiyosiy-semantik jihatdan tahlil qilishga bag'ishlangan. Terminologik sinonimiya umumiy leksikadagi sinonimiyadan farqli ravishda tushunchani aniq, barqaror va bir xil mazmunda nomlash talabi bilan bog'liq. Tadqiqotda to'liq va qisman sinonimik yaqinlik, terminologik variantlilik, o'zlashma va milliy nomning parallel qo'llanishi hamda tillararo ekvivalentlik tushunchalari farqlanadi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, uch tilda bir xil kosmetologik tushuncha turli strukturaviy modellar orqali ifodalanadi: ingliz tilida bir so'zli nominatsiya ustun kelishi mumkin, o'zbek va rus tillarida esa tavsifiy yoki birikmali shakllar kengroq ishlatiladi. Ayrim xalqaro birliklar uchala tilda ham fonetik yoki grafik moslashuv bilan saqlanadi, ayrim tushunchalar esa mahalliy va o'zlashma nomlarning parallel qo'llanishi orqali ifodalanadi. Bunday munosabatlarni sinonim, variant va ekvivalent sifatida to'g'ri ajratish tarjima sifati, terminologik lug'at tuzish va professional mulqot uchun muhimdir.

Kalit so'zlar: kosmetologiya, termin, sinonimiya, sinonimik munosabat, terminologik variant, ekvivalentlik, o'zlashma, qiyosiy tahlil, semantika.

Аннотация. В тезисе рассматриваются синонимические отношения косметологических терминов в узбекском, русском и английском языках. Разграничиваются полная и частичная синонимическая близость, терминологическая вариантность и межъязыковая эквивалентность. Сопоставительный анализ показывает, что одно и то же косметологическое понятие в трех языках может иметь разные структурные модели выражения. Международные термины в отдельных случаях сохраняют близкую форму, тогда как в других случаях рядом функционируют заимствованное и национальное наименование. Правильное разграничение синонимов, вариантов и эквивалентов необходимо для качественного перевода и упорядочения многоязычной терминологии.

Ключевые слова: косметология, термин, синонимия, синонимические отношения, терминологический вариант, эквивалентность, заимствование, сопоставительный анализ, семантика.

Abstract. This article analyzes synonymic relations among cosmetology terms in Uzbek, Russian and English from a comparative-semantic perspective. It distinguishes full and partial synonymic proximity, terminological variation and cross-linguistic equivalence. The comparison shows that the same cosmetology concept may be expressed through different structural patterns in the three languages. Some international terms preserve similar forms across languages, while other concepts are represented through the parallel use of borrowed and native designations. Correctly distinguishing synonyms, variants and equivalents is important for accurate translation, multilingual terminological management and professional communication.

Keywords: cosmetology, term, synonymy, synonymic relations, terminological variant, equivalence, borrowing, comparative analysis, semantics.

Kosmetologiya terminologiyasi zamonaviy tibbiyot, dermatologiya, estetik parvarish va kosmetik mahsulotlar bilan bog'liq holda tez rivojlanayotgan sohaviy leksik qatlamdir. Yangi mahsulot, muolaja va texnologiyalarning paydo bo'lishi yangi nomlarga ehtiyoj tug'diradi. Natijada bir tushuncha uchun bir nechta nominatsiya paydo bo'lishi, bir terminning boshqa tilga o'zlashishi yoki tarjima orqali yangi shaklga ega bo'lishi mumkin. Sinonimiya nazariyasida asosiy belgi – ma'no yaqinligi va ayrim kontekstlarda birliklarning o'zaro almashina olishidir [1; 2]. J. Lyons va D. A. Cruse tadqiqotlarida mutlaq sinonimiyaning cheklanganligi, sinonim birliklar o'rtasida kontekstual yoki semantik farqlar bo'lishi mumkinligi ko'rsatiladi [1; 2]. Terminologiyada esa bu masala konseptual aniqlik bilan chambarchas bog'lanadi. M. T. Cabré terminologiyani maxsus tushunchalarni til birliklari orqali nomlash va tartibga solish jarayoni sifatida ko'radi [3].

Shu sababli uch tildagi barcha tarjima juftliklarini sinonim deb atash ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Bir xil tushunchaning o'zbekcha, ruscha va inglizcha nomlari, avvalo, tillararo ekvivalentlar sifatida qaraladi. Sinonimik munosabat esa har bir til doirasida yoki bir tushuncha uchun parallel nominatsiyalar mavjud bo'lgan hollarda aniqlanadi.

Terminologik sinonimiyaning birinchi ko'rinishi bir xil yoki juda yaqin tushunchaning turli nomlar bilan ifodalanishidir. Masalan, o'zbek tilidagi "akne" va umumtilga yaqin "husnbuzar" birliklari bir semantik soha doirasida uchrashi mumkin. "Husnbuzar" lug'aviy jihatdan terida paydo bo'ladigan toshmani anglatadi [6]. "Akne" esa professional tibbiy termin sifatida xalqaro ilmiy diskursda keng qo'llanadi. Ularning parallel qo'llanishi to'liq sinonimiyadan ko'ra termin va umumxalq nomi o'rtasidagi qisman semantik yaqinlikni ko'rsatadi.

Ikkinchi guruhda funksional-semantik ekvivalentlik namoyon bo'ladi. O'zbek tilidagi "namlantiruvchi krem", rus tilidagi "увлажняющий крем" va ingliz tilidagi "moisturizer" bir konseptual maydonda joylashadi. Cambridge Dictionary "moisturizer"ni terining qurib qolishini oldini olish uchun ishlatiladigan modda sifatida izohlaydi va ruscha "увлажняющий крем" ekvivalentini beradi [7]. Biroq inglizcha birlik bir so'zli, o'zbek va ruscha shakllar esa birikmali modelda tuzilgan. Demak, bu yerda shakliy sinonimiya emas, balki tushunchaviy ekvivalentlik mavjud.

Uchinchi holat xalqaro terminlarning uch tildagi yaqin shakllarida ko'rinadi: o'zbek "piling", rus "пилинг", ingliz "peeling". Bunday birliklar bir tushunchaning turli tillardagi nomlari bo'lib,

shakliy yaqinlik yuqori. Ammo ularni sinonim sifatida emas, tillararo terminologik ekvivalentlar sifatida baholash to'g'riroq. Chunki har bir tilda bu birlikning alohida sinonimik qatori bo'lishi mumkin.

To'rtinchi guruh tavsifiy ekvivalentlikni tashkil etadi. Ingliz tilidagi "anti-aging product" o'zbek tilida "qarishga qarshi vosita", rus tilida esa "антивозрастное средство" tarzida berilishi mumkin. Bu misolda inglizcha, ruscha va o'zbekcha birliklar bir xil funksional belgini ifodalaydi, ammo nominativ model turlicha. O'zbekcha shaklning tavsifiy xususiyati semantik shaffoflikni oshiradi, xalqaro shakl esa qisqalik va global professional qo'llanish bilan ajralib turadi.

Beshinchi guruhda mahsulot nomlari kuzatiladi. "Niqob — маска — mask" qatori bir-biriga yaqin shakldagi ekvivalentlarni ko'rsatadi. Bu yerda uch tildagi birliklar kosmetik mahsulotni nomlash uchun xizmat qiladi. Shu bilan birga, "mask" ingliz tilida kosmetologiyadan tashqari boshqa ma'nolarga ham ega bo'lishi mumkin. Demak, terminologik ekvivalentlik kontekst bilan chegaralanadi.

Sinonimik munosabatni belgilashda terminning semantik hajmi muhim mezondir. Masalan, "moisturizer" mahsulot nomi sifatida faqat kremni anglatmaydi; u terini namlashga mo'ljallangan turli mahsulotlarni qamrashi mumkin [7]. Shuning uchun "moisturizer" va "namlantiruvchi krem"ni absolyut sinonim emas, balki qisman ekvivalent birliklar sifatida baholash ma'qul.

Terminologik variantlilik ham kosmetologik leksikaning muhim xususiyatidir. Bir tushuncha xalqaro o'zlashma bilan ham, milliy tavsifiy birlik bilan ham ifodalanishi mumkin. Bunday holat terminologiyaning shakllanish davrida tabiiydir. J. C. Sager terminologiyani boshqarish va standartlashtirishda variantlarni aniqlash hamda ularning qo'llanishini tartibga solish zarurligini ta'kidlaydi [4]. Demak, terminologik lug'atlarda asosiy shakl, variant va izohning birgalikda berilishi amaliy jihatdan foydali.

O'zbek tilida terminologik ekvivalentlikning yana bir belgisi – o'zlashma terminning milliy til me'yorlariga moslashishidir. Kosmetologik terminlarning uch tildagi qiyosiy tadqiqi o'zlashma, transliteratsiya, tarjima va terminologik moslashuv jarayonlarini birgalikda ko'rish zarurligini ko'rsatadi [5].

Qiyosiy nuqtayi nazardan uchta asosiy tendensiyaning ajratish mumkin: birinchisi, xalqaro terminlarning o'xshash shaklda tarqalishi; ikkinchisi, bir tushunchaning milliy va o'zlashma nom bilan parallel ifodalanishi; uchinchisi, bitta konseptning turli tillarda turli strukturaviy model yordamida nomlanishi. Bu tendensiyalar kosmetologiya terminologiyasining xalqaro va milliy qatlamlari o'rtasidagi o'zaro ta'sirni ko'rsatadi.

Qiyosiy material sifatida "namlantiruvchi krem – увлажняющий крем – moisturizer", "piling – пилинг – peeling", "akne / husnbuzar – акне / угри – acne", "qarishga qarshi vosita – антивозрастное средство – anti-aging product", "niqob – маска – mask" va "teri parvarishi – уход за кожей – skincare" kabi qatorlar terminologik ekvivalentlik, semantik yaqinlik va nominativ model farqlarini ko'rsatadi.

Jadvaldagi qatorlar uch turli munosabatni – ekvivalentlik, semantik yaqinlik va variantlilikni – bir-biridan ajratish zarurligini ko'rsatadi. Ayniqsa, professional tarjimada terminning faqat lug'aviy mosligi emas, balki tushunchaning hajmi va funksional belgisi ham hisobga olinishi kerak. Terminologik sinonimiya umumiy tildagi sinonimiyadan ikki jihat bilan farqlanadi. Birinchidan, terminning asosiy vazifasi emotsional yoki uslubiy rang berish emas, tushunchani aniq nomlashdir. Ikkinchidan, bir tushuncha uchun parallel nomlar yuzaga kelganda ularning qaysi biri asosiy, qaysi biri variant yoki umumxalq nomi ekanini belgilash zarur. Shu ma'noda terminologik sinonimiya tizimlashtirish jarayoni bilan bevosita bog'liq [3; 4].

Terminologik sinonimiyani to'g'ri tavsiflash ko'p tilli lug'atchilik uchun ham muhim. "Kosmetika" va "kosmetologiya" terminlarining semantik chegaralari hamda konseptual farqlanishini ko'rsatgan tadqiqotlar terminologik birliklarni soha ichidagi tushunchaviy maydon asosida tavsiflash zarurligini ko'rsatadi [3].

Yana bir metodologik xulosa shuki, tillararo ekvivalentlikni sinonimiya bilan aynanlashtirmaslik kerak. Masalan, o'zbekcha "namlantiruvchi krem" va inglizcha "moisturizer" bir-biriga muayyan kontekstda ekvivalent bo'lsa-da, ularning semantik hajmi va grammatik shakli teng

emas. Shu sababli sinonimik munosabatni aniqlashda konseptual, semantik va funksional mezonlar birgalikda qo'llanishi kerak.

O'zbek, rus va ingliz kosmetologiya terminlarining sinonimik munosabatlarini qiyoslash shuni ko'rsatadiki, bir xil tushunchaning uch tildagi nomi har doim ham sinonim hisoblanmaydi. Ular ko'pincha tillararo ekvivalent, funksional jihatdan yaqin birlik yoki terminologik variant sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli sinonim, variant va ekvivalent tushunchalarini chegaralash terminologik tadqiqotning muhim shartidir.

Tahlil natijasida kosmetologiya terminologiyasida xalqaro birliklarning shakliy yaqinligi, mahalliy va o'zlashma nomlarning parallel qo'llanishi hamda turli strukturaviy modellarning mavjudligi asosiy tendensiyalar sifatida belgilandi. "Namlantiruvchi krem – увлажняющий крем – moisturizer" kabi qatorlarda konseptual moslik saqlansa-da, nominativ model turlicha; "piling – пилинг – peeling" qatorida esa shakliy yaqinlik kuchli. "Akne – husnbuzar" kabi birliklarda esa professional va umumxalq nomi o'rtasidagi qisman yaqinlik mavjud.

Terminlarni tartibga solishda ularning semantik hajmi, professional qo'llanishi va variantlilik darajasini hisobga olish zarur. Kelgusida terminlarning chastotasi va tarjima variantlarini korpus asosida o'rganish ko'p tilli kosmetologik lug'atlarni takomillashtirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Lyons J. Semantics. Vol. 1–2. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
2. Cruse D.A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
3. Cabré M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1999.
4. Sager J.C. A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1990. – 254 p.
5. Berdimurotova S.M. Ingliz, o'zbek, rus tillarida kosmetologiyaga oid terminlarning lingvistik tadqiqi // Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi. – 2025. – Vol. 16, No. 1. – B. 118–124.
6. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. – Toshkent, 2019. – 118 b.
7. Cambridge Dictionary. Moisturizer. – Cambridge University Press.

UO'K: 894. 375-32 (045)

SOBIR O'NAR HIKOYALARIDA XRONOTOPNING INDIVIDUAL TASVIRI VA USLUB UYG'UNLIGI

Z.O. Berdiyeva, tayanch doktorant, Qarshi Davlat Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek hikoyachiligida o'zining salmoqli o'rniga ega bo'lgan adib Sobir O'nar hikoyalarida badiiy xronotopning individual tasviri va uning ijodkor uslubini yuzaga chiqarishdagi funksional-estetik ahamiyati tadqiq etiladi. Adib hikoyalarida zamon va makonning o'zaro uyg'unligi, ularning asar syujet-kompozitsion yaxlitligini ta'minlashdagi o'rni, obrazlarning ruhiy holati hamda ichki kechinmalarini ifodalash hamda badiiy g'oyani chuqurlashtirishdagi vazifalari tahlil qilinadi. Badiiy xronotopning real, psixologik, ijtimoiy va individual ko'rinishlari asosida ijodkorning voqelikni tasvirlash mahorati bir nechta hikoyalar misolida ochib beriladi. Sobir O'nar hikoyalarida makon va zamon oddiy voqea-hodisalar kechadigan muhit sifatidagi vazifasidan tashqari, qahramon ichki kechinmalari, xotiralari, ruhiy iztiroblarini aks ettirgan tasvir vositasi hisoblanadi. Maqolada yozuvchi uslubining individual xususiyatlari maxsus ravishda tadqiq etilganligi, uning dolzarbligini belgilab beradi.

Kalit so'zlar: hikoya, xronotop, uslub, badiiy, poetik, konsepsiya, ijodkor, mahorat, individual.

Аннотация. В статье рассматривается своеобразие художественного хронотопа в рассказах Собира Онара — писателя, занимающего значительное место в современной узбекской малой прозе, — а также анализируется его функционально-эстетическая роль в формировании творческого стиля автора. Исследуется взаимодействие времени и пространства в произведениях, их значение для обеспечения повествовательной и композиционной целостности, а также их функция в передаче психологического состояния и внутренних переживаний героев и углублении художественного замысла. На примере конкретных рассказов раскрывается мастерство автора в изображении действительности через анализ реального, психологического, социального и индивидуального измерений

художественного хронотопа. Пространство и время в рассказах Собира Онара выступают не просто как фон событий, а как повествовательные приемы, отражающие внутренний мир героев, их воспоминания и душевные волнения. Внимание к индивидуальным особенностям стиля писателя подчеркивает значимость и актуальность данной работы.

Ключевые слова: рассказ, хронотоп, стиль, художественный, поэтический, концепт, творец, мастерство, индивидуальность.

Abstract. This article examines the individual depiction of the artistic chronotope in the short stories of Sobir Onar—a writer who holds a significant place in contemporary Uzbek short-story writing—and analyzes its functional-aesthetic importance in shaping the author's creative style. The study explores the interplay of time and space in the stories, their role in ensuring narrative and compositional integrity, and their function in expressing characters' psychological states and inner experiences while deepening the artistic idea. Through the analysis of specific stories, the author's mastery in depicting reality is revealed by examining the real, psychological, social, and individual dimensions of the artistic chronotope. In Sobir Onar's stories, space and time serve not merely as the setting for events but as narrative devices that reflect the characters' inner experiences, memories, and emotional turmoil. The article's focus on the specific individual characteristics of the writer's style underscores its significance and relevance.

Keywords: short story, chronotope, style, artistic, poetic, concept, creator, mastery, individual.

Kirish. Adabiy-tanqidiy jarayonda badiiy asarning poetik jihatlarini tahlil qilishda makon va zamon tushunchalarining o'zaro aloqadorligi hamda ularning asar syujeti, undagi obrazlar va ijodkorning individual uslubi bilan munosabati muhim nazariy muammolardan hisoblanadi. Jumaladan hikoya janrida voqelikning ixcham badiiy shaklda aks ettirilishi makon va zamonning asardagi funksional qimmatini yanada kuchaytiradi. Negaki hikoyadagi badiiy zamon va makon voqealar sodir bo'ladigan tashqi muhitnigina belgilab qolmay, balki qahramon ruhiyati, syujetning harakati, konfliktning qarama-qarshi tabiati hamda ijodkorning estetik qarashlarini ifodalovchi faol adabiy komponent sifatida yuzaga chiqadi. Shu nuqtayi nazardan xronotopni badiiy asarning strukturaviy-semantik va uslubiy jihatlarini uyg'unlashtiruvchi muhim kategoriya tarzida tahlil qilish zamonaviy o'zbek hikoyachiligi poetikasining mohiyatini ochishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xronotop tushunchasini kompleks ravishda roman janri misolida tadqiq etgan taniqli adabiyotshunos olim M.M.Baxtin tadqiqotlarida [1] badiiy makon va zamonning o'zaro aloqadorligi nazariy jihatdan asoslangan bo'lib, keyingi davr adabiyotshunoslik ilmda ushbu kategoriya asarning janriy tabiati, asar kompozitsiyasi, syujet qurilishi hamda ijodkorning badiiy konsepsiyasini tahlil qilishning samarali vositalaridan biriga aylandi. "Xronotop adabiyotning formal-mazmuniy kategoriyasi sifatida adabiyotdagi inson obrazini ham sezilarli darajada belgilaydi; bu obraz hamisha muayyan darajada xronotopik xususiyatga ega." [2] Badiiy xronotopning asardagi vazifasi ma'lum makon va zamon kordinatalarini belgilash bilangina chegaralamasdan, balki undagi voqealarning sodir bo'lish sur'ati, qahramonning ichki kechinmalari hamda ruhiy holati, uning tashqi muhit bilan munosabati va voqealar rivojining ichki mazmunini shakllantirish bilan ham belgilanadi. O'zbek adabiyotshunosligida ham badiiy xronotop muammosi haqida bir qancha mulohazalar ilgari surilgan. Xususan adabiyotshunos olim "Badiiy xronotopni muayyan ijodkor nasri doirasida tahlil etish makon va zamonning obrazlar tizimi hamda asar kompozitsiyasidagi vazifalarini aniqlash imkonini beradi." [3] Zamonaviy hikoyachiligimizda makon va zamonning badiiy talqinlari turli ijodkorlar uslubda namoyon bo'lmoqda. O'zbek hikoyachiligida o'ziga xos ta'sirchan uslubi, badiiy tafakkur tarzi, hayotiy kuzatuvlar va boy tajribaga asoslangan tasvir usuli, obraz ruhiyatini tabiiy detallar vositasida ochib berishi bilan ajralib turuvchi ijodkor yozuvchilarimizdan biri Sobir O'nardir. Mazkur maqolada Sobir O'nar hikoyalarida badiiy xronotopning individual tasvirlanish xususiyatlari hamda uning yozuvchi uslubi bilan aloqadorligi tahlil qilinadi.

Asosiy qism. Sobir O'nar uslubida, u yaratgan ko'plab hikoya va qissalarda badiiy xronotopning individual ifodasi birinchi navbatda, makon va zamonning obraz ichki dunyosi, ruhiyati bilan uzviy aloqadorlikda badiylashtirilishida namoyon bo'ladi. Asarda makon shunchaki voqealar kechadigan geografik muhitgina emas, balki obrazning ruhiy holati, hayotiy tajribasi, xotiralari

hamda ichki konfliktli munosabatlarini ifodalovchi semantik mazmun kasb etadi. Vaqt esa voqea-hodisalarning oddiy xronologik izchilligini ta'minlashdan tashqari, obraz ichki kechinmalarining davomiyligi, iztirob va kutish bilan bog'liq jarayonlari, xotiralari hamda ruhiy o'zgarishlarining strukturaviy izchilligini ta'minlaydi. Buning natijasida makon va zamonning o'zaro aloqasi hikoya syujetining tashqi shaklini emas, aksincha uning ichki poetik harakatini ham tashkil etadi.

Mazkur xususiyatni adibning "Kunsuluvning sirli xatlari" hikoyasi misolida tahlil qilishimiz mumkin. Ushbu hikoyada qahramonning ichki kechinmalari, ruhiy holati, tabiat hamda makon tasviri bilan parallel ravishda rivojlantiriladi. Qora bulut, yomg'ir, chaqmoq, momaqaldiroq, quyosh, kamalak kabi tabiat hodisalari voqelikning tashqi ko'rinishini ifodalash bilan birga, Kunsuluvning ichki kechinmalarini ko'rsatib berishga ham xizmat qiladi. Shu jihatdan tabiat makoni qahramon ruhiyatining badiiy ekvevalenti darajasiga ko'tariladi.

"Quyosh charaqlab turgan bo'lsa-da, tog'larga tiralib turgan bulutlar chaqmoq chaqdi – momaqaldiroq gumburladi. Bir yonda yomg'ir, momaqaldiroq, bir yonda charog'on quyosh va osmonning tiniq bir parchasi... Bu hol ko'pga cho'zilmadi. Qora bulut hammayoqni to'sib qo'ydi. Jala quydi, o'ziyam biror soat rosa zabtiga oldi. Kunsuluv eridan xavotirlanib bir eshikka chiqdi, bir ichkariga kirdi, plashch ilib qo'yilgan qoziqqa ming bora qaradi-yov. Agar podani tashlab kelsa mollar tarqab ketadi. Kelolmaydi. O'zi olib borsamikan? Ayol boshi bilan-a. Harholda, eriga ham yoqmas. Kim bilsin – u yaylovning qayerida. Shu hayollar bilan u tumbochka ustidagi radiopryomnikni oldi-da, murvatini buradi. Shovqindan bo'lak sado eshtilmadi. G'ash kelib, radioning unini o'chirdi-da, yana eshikka chiqdi. Osmon o'yilib, bir daryo suv quyilayotganday edi. Ziqlandi. O'zi shunday: osmonda bulut kezinsa yurak qisiladi. Huddi bir kulfat yopirilib kelayotganday u yomg'ir tinishini uzoq kutdi. Deraza oldida turgancha momaqaldiroq sadolarini betoqat eshitdi. Nihoyat yomg'ir shovuri tindi va to'da-to'da bulutlar bir-birini itarib janub sari siljiy boshladi. Ular nimtalanganida ora-sira oq yog'dular taralardi. Quyosh ko'rinish berdi. Zaminning ikki qutbini tutashtirib kamalak yoyi namoyon bo'ldi. Kunsuluv anchadan beri bunday manzarani ko'rmagan edi. Nazarida kamalakning bir uchi eri mol boqib yurgan yaylovga tushgandek. Kamalakni u jonli narsa kabi tasavvur qilar, qizaloqlik kezlari uning bir uchiga tirmashib osmonga chiqish mumkinday tuyilardi." [4]

Ushbu badiiy parchada yomg'ir va qora bulut tasviri Kunsuluvning ruhiy bezovtaligi bilan bir vaqtda yuzaga kelishi tasodifiy tasviriy detal emas. Tabiatda sodir bo'layotgan o'zgarishlar bilan qahramon ma'naviy holatining yonma-yon berilishi badiiy xronotopning psixologik vazifasini chuqurlashtiradi. Tashqi makonda sodir bo'layotgan qorong'ulik, yopiq va zich muhit asar qahramonining xavotir va noaniqlik holatini mazmuniy jihatdan kengaytiradi. Ayniqsa Kunsuluvning bir eshikka chiqib, bir ichkariga kirish holati tashqi makon hamda obrazning botiniy holati o'rtasidagi qamrovni yanada teranlashtiradi. Bu o'rinda eshik oddiygina maishiy detal bo'lib qolmay, balki qahramonning kutish va ikkilanish holatini ifodalovchi makon chegarasi tarzida muayyan vazifani bajaradi. Qahramonning umidi va ishonchi tashqariga chiqish holati bilan, ikkilanish hamda bezovtaligi ichkariga qaytib kirishi bilan bog'liqlikda ifodalanadi. Ya'ni badiiy makonning ichki va tashqi doiralari obraz ruhiy olamidagi ziddiyatli holatlarning badiiy-poetik mazmunini ifodalash vositasiga aylanadi. Bu o'z navbatida Sobir O'nar tasvir uslubida makonning barqaror emas, balki psixologik harakatga ega adabiy birlik tarzida shakllanganini ko'rsatib beradi. Hikoyadagi peyzaj tasvirining keyingi takomili ushbu xronotopik tuzilmaning boshqa bir semantik ma'no sathini yuzaga chiqaradi. Yomg'irning tinishi, bulutlarning sekin-asta tarqalishi, quyoshning osmonda ko'rinish berishi hamda kamalak yoyining osmonda paydo bo'lishi personaj ruhiyatidagi transformatsiya bilan hamohang tarzda ifodalanadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari Sobir O'nar hikoyalarida xronotop badiiy makon va zamon birligi sifatida shakllanib, hikoyalarning kompozitsion-strukturaviy yaxlitligi, syujet dinamikasi va obrazlar ruhiy holatining badiiy ifodasini belgilovchi poetik kategoriya sifatida namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Hikoyadan olingan parchalar tahlilidan aytish mumkinki, syujet va xronotopning bir-biri bilan uzviy aloqasi adib uslubida o'ziga xos tarzda namoyon bo'lgan. Yaylov, uy, quyosh va tong kabi makon va zamonni ifodalovchi birliklar faqatgina voqealar kechuvchi neytral birliklar emas, balki qahramonlarning ruhiy holatini ochib berish va syujet voqealar rivojini ta'minlashda ishtirok etuvchi

zarur vositalardir. Avvalo, Xolnazarning yaylovdan juda kech qaytishi, Kunsuluvning tong vaqtidagi ayriliq suhbat va xatning kelajakda o'qilishi hikoyaning yagona syujet chizig'ini hosil qiladi. Shu tariqa maqolada ijodkorning individual uslubi hamda xronotop shakllaridan foydalanish mahorati ochib beriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет. — М.: Художественная литература, 1975. — С. 391
2. Jo'raqulov U. M.M.Baxtin. Romanda zamon va xronotop shakllari.- Toshkent: Akademnashr, 2015. – 288 b.
3. Nazarov O'. Omon Muxtor romanlarida badiiy xronotop muammosi: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Qarshi, 2018. – B-16.
4. O'nar, S. Kunsuluvning sirli xatlari // Hikoyalar to'plami. – Toshkent: Sahhof nashriyoti, 2024.-125-b.

UO'K 81'42:316.77

QORAQALPOG'ISTON ONLAYN MEDIASIDA TA'LIM MAVZULARINI YORITISHDA MUALLIF USLUBINING LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI

T.P. Dauletmuratov, o'qituvchi, O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali, Nukus

Annotatsiya. Maqolada Qoraqalpog'iston onlayn mediasida ta'lim mavzularini yoritishda muallif uslubi (idiostil)ning nazariy asoslari va amaliy xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda muallif uslubining media matn ta'sirchanligini oshirishdagi o'rni yoritilib, ta'lim jurnalistikasini rivojlantirish uchun ixtisoslashgan jurnalistlarni tayyorlash hamda zamonaviy media texnologiyalaridan samarali foydalanish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: onlayn media, muallif uslubi, idiostil, media matn, ta'lim jurnalistikasi, leksik transformatsiya, publitsistik uslub, hududiy kolorit, data-jurnalistika.

Аннотация. В статье анализируются теоретические основы и практические особенности авторского стиля (идиостиля) при освещении образовательных тем в онлайн-медиа Каракалпакстана. В исследовании освещается роль авторского стиля в повышении эффективности медиатекста, даны научно-практические рекомендации по подготовке специализированных журналистов для развития образовательной журналистики и эффективному использованию современных медиатехнологий.

Ключевые слова: онлайн-медиа, авторский стиль, идиостиль, медиатекст, образовательная журналистика, лексическая трансформация, публицистический стиль, региональный колорит, дата-журналистика.

Abstract. This article analyzes the theoretical foundations and practical features of the author's style (idiostyle) in covering educational topics in online media in Karakalpakstan. The study highlights the role of the author's style in increasing the effectiveness of media texts, provides scientific and practical recommendations for training specialized journalists to develop educational journalism, and effectively utilizes modern media technologies.

Key words: online media, author's style, idiostyle, media text, educational journalism, lexical transformation, journalistic style, regional flavor, data journalism.

Kirish. Onlayn media muhitidagi muallif uslubi (idiostil) fenomenini ilmiy tahlil qilishdan oldin, «uslub» tushunchasining nazariy-metodologik mazmuniga to'xtalib o'tish zarur. Uslub kategoriyasi fanlararo xarakterga ega bo'lib, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, estetika va madaniyatshunoslik sohalarida markaziy o'rinlardan birini egallaydi. Bu atama etimologik jihatdan lotincha «stilus» (yunoncha «stylos») so'zidan olingan bo'lib, dastlab qadimgi dunyoda mum surtilgan taxtachalarga yozish uchun bir uchi o'tkir, ikkinchi uchi esa yozilganlarni o'chirish uchun silliqlangan suyak yoki metall tayoqchani anglatgan. Vaqt o'tishi bilan bu asbobning nomi ko'chma ma'noga ega bo'lish orqali insonning fikrlash va yozish mahoratini, ya'ni «nutq madaniyati va fikr ifodalash usuli»ni anglatga boshlagan. [1]

Ilmiy tilshunoslikda «stil» hodisasiga turli davrlarda turli konseptual yondashuvlar shakllangan. Xususan, rus tilshunosligida funksional stilistika maktabining asoschisi V.V. Vinogradov uslubga tizimli kategoriya sifatida yondashadi. Uning ta'rifiga ko'ra, «Stil – bu muayyan umumxalq,

umummilliy til doirasida nutq vositalarini qo'llash, tanlash va uyg'unlashtirish usullarining ijtimoiy jihatdan anglangan, funksional jihatdan asoslangan va ichki birlashgan yig'indisidir.»[2]

O'zbek stilistika maktabi vakillari B.O'rinboyev, M.Mukarramov, D.Boboxonova, T.Qurbonov, R.Qo'ng'urov va A.Karimovlar ham uslub tushunchasi haqida muhim fikrlarni ilgari surganlar. Ular uslubni til birliklarining muayyan nutq sharoiti va maqsadiga ko'ra tanlanishi va amalda qo'llanishi sifatida ta'riflaydilar. [3]

Qoraqalpoq tilshunosligida stilistika nazariyasini tizimlashtirgan yirik olim E. Berdimuratov stil tushunchasini milliy tilning amal qilish qonuniyatlari bilan bog'laydi: «Stil degani – fikr ifodalash jarayonida til vositalarini jamiyat hayotining turli sohalarida ma'lum bir maqsadga muvofiq tanlab olib, o'rinli qo'llashning yo'llari va usullarining yig'indisi», deb ta'kidlaydi.[4]

Zamonaviy ilmiy paradigmada «stil» tushunchasi nafaqat til birliklarining statik yig'indisi, balki muallif tomonidan ma'lum bir kommunikativ maqsadga (intensiyaga) erishish uchun amalga oshiriladigan faol, dinamik va maqsadli lingvistik faoliyat usulidir.

Natijalar va muhokama: Bugungi raqamli transformatsiya davrida media makon, xususan, onlayn-jurnalistikaning konseptual va tarkibiy jihatdan transformatsiyalashuv jarayoni shiddat bilan bormoqda. Bugungi kunda Qoraqalpog'iston internet nashrlari va ijtimoiy tarmoq segmentlari (shu jumladan, kkbilim.uz, karsu.uz, nmpi.uz kabi vazirlik va oliy o'quv yurtlarining veb-saytlari, t.me/eduuz_QR rasmiy telegram kanali, shuningdek kruz.uz, kar24.uz, hoja.uz, bilimlendiriw.uz kabi mustaqil internet-nashrlar) hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy hayotning eng muhim yo'nalishlaridan biri – ta'lim tizimidagi islohotlar dinamikasini, muammo va yutuqlarni jamoatchilikka yetkazuvchi eng asosiy media-platformalarga aylandi.

Globalashuv va axborot oqimining shiddati sharoitida zamonaviy media-iste'molchining axborotga bo'lgan ehtiyoji tubdan o'zgarishga uchradi. Tarmoq jurnalistikasida faqat faktni qayd etish uslubiga asoslangan an'anaviy axborot janrlari (xabar, reportaj) pozitsiyasi devalvatsiya (ahamiyatini pasaytirish) ga uchrab, xabarni chuqur tahlil qilish, unga konseptual va individual-ijodiy yondashish – muallif uslubi (idiostil) masalasi birinchi o'ringa chiqmoqda. Masalan, kar24.uz telegram kanalida “Qoraqalpoq davlat universitetining Qo'ng'iroq fakulteti ochildi” sarlavhasi ostida e'lon qilingan xabarni olaylik.[5]

Onlayn mediada uning faqat amalga oshirilgan fakt sifatida berilishi (tantanali ochilish marosimi bo'lib o'tdi, lenta kesildi, Prezident topshirig'i edi) – bu an'anaviy axborot yo'nalishi. Shuning uchun bugungi media-iste'molchi uchun bu «quruq» ma'lumot yetarli emas. Zamonaviy tarmoq jurnalistikasida bu fakt asosida mualliflik konseptual yondashuvi birinchi o'ringa chiqadi. O'quvchini «Fakultet ochildimi?» degan savol emas, «Bu fakultet nima uchun to'g'ridan-to'g'ri "Qo'ng'iroq soda zavodi" hududida ochildi? Ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasi hudud iqtisodiyotiga nima beradi? Qanday aniq mutaxassisliklar tayyorlanadi?» degan savollar qiziqtiradi. Faktni qayd etishdan uni chuqur tahlil qilishga o'tish jarayoni shu yerda yaqqol ko'rinadi: jurnalist oddiy reportyordan jarayonni baholovchi tahlilchiga aylanadi.

Demak, muallif uslubi – bu jurnalistning dunyoni anglash usuli, uning intellektual salohiyati va til darajasining matndagi ifodasi bo'lib, u materialning estetik va pragmatik ta'sirchanligini, auditoriya bilan persektiv (ijtimoiy-psixologik) aloqa sifatini hamda OAVning raqobatbardoshligini belgilaydigan asosiy determinant (aniqlovchi omil) hisoblanadi.

Bu kontekstda mavzuning dolzarbligi va zarurati quyidagi ilmiy-amaliy omillar bilan belgilanadi:

Birinchi, til va leksik transformatsiya: Qoraqalpog'iston onlayn-mediasida ta'lim muammolarini yoritishda mualliflarning til vositalaridan (frazologizmlar, metaforalar, kasbiy leksika) foydalanish mahorati ilmiy baholashni talab etadi. Masalan, ta'limdagi kamchiliklarni yoki yangiliklarni yoritishda mualliflarning rasmiyatchilikdan (kanselyarizmdan) qochib, xalqchil tilda, transformatsiyalangan frazeologizmlar orqali matn yaratish usullari tadqiq etilishi zarur. Masalan, Hoja.uz telegram kanalida «Chimboy tumanida bog'cha bolalarini tashib yurgani uchun bayonnomasi tuzildi» nomli xabarda: «QR MMTV vazirligi! Bola-bog'cha tarbiyalanuvchilarini avtotransportda «optom» tashish urfga aylanib boryaptimi?» deb yozadi.[6] Bunda «Optom» so'zi sof leksik

transformatsiya. Soʻz oʻz maʼnosidan (savdo) chiqib, publitsistik tor doirada oʻtkir satirik metaforaga aylangan. Bu – muallifning tilni konseptuallashtirish mahorati.

Ikkinchi, milliy va hududiy kolorit: Hududning geografik, ijtimoiy va madaniy xususiyatlari (masalan, Orolboʻyi hududidagi maktablarning holati, pedagog kadrlarga xos masalalar, olis qishloqlardagi taʼlim sifati) media-matnlarda oʻziga xos hududiy konseptlar va etnomadaniy leksika orqali aks etadi. Mualliflarning ushbu kontekstni matn tuzilmasiga singdirish mahoratini ilmiy baholash dolzarbdir. Bunga hududiy onlayn-mediada eʼlon qilingan quyidagi xabar matni misol boʻladi:

«Qoraqalpogʻistonning 7 hududida zamonaviy suv tozalash tizimlari oʻrnatildi. "Toza ichimlik suvi" loyihasini amalga oshirish doirasida Nukus, Beruniy, Qonlikoʻl, Chimboy, Shumanay, Ellikqalʼa tumanlari va Nukus shahridagi yana 26 ta umumtaʼlim maktabiga zamonaviy suv tozalash tizimlari oʻrnatildi...» deb keltirilgan media-matn hudud uchun dolzarb boʻlgan «Toza suv» va «Sifatli taʼlim» konseptlarining leksik integratsiyasiga asoslangan boʻlib, muallif uslubining hududiy koloriti quyidagi vositalarda aniqlanadi: Toponimik verifikatsiya: Muallif umumiy bahodan qochib, aniq mahalliy toponimlarni (Nukus, Beruniy, Qonlikoʻl, Chimboy, Shumanay, Ellikqalʼa) tizmalab keltirish orqali muammoning mikro-mahalliy koʻlamini obrazli tasvirlaydi.[7]

Terminologik sintez: matndagi «zararli aralashmalar, bakteriya va mikroorganizmlar» kabi tibbiy-ekologik leksikaning maktab konteksti bilan birgalikda qoʻllanilishi – Orol fojiasi sharoitida bolalar salomatligini taʼminlash taʼlimning ajralmas asosi ekanligini mualliflik pragmatik yondashuv orqali tasdiqlaydi. Ushbu keltirilgan misol mahalliy ekologik inqiroz sharoitining taʼlimiy media-matnlarda konstruktiv-pozitiv yoʻnalishda aks ettirish mahoratini isbotlaydi.

Xulosa: Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda Qoraqalpogʻiston internet saytlarida taʼlim sohasini yoritishda jurnalistlarning oʻziga xos yozish uslubi paydo boʻlmoqda. Lekin, hanuzgacha aksariyat materiallar quruq rasmiy hujjatlarni koʻchirib bosishdan nariga oʻtmayapti, masalalar chuqur oʻrganilmayapti.

Bu holatni yaxshilash uchun quyidagi 4 narsaga ahamiyat berish kerak:

Faqat shu sohani tushuning jurnalistlarni tayyorlash: Maktab va bogʻcha muammolarini ichidan biladigan mutaxassis-jurnalistlarni shakllantirish va ularning oʻz fikri, yozish uslubi boʻlishiga sharoit yaratish.

Turli formatlardan foydalanish: Faqat «yangilik» tarqatish bilan cheklanmay, internetda soʻrovlar oʻtkazish, tadqiqotlar olib borish va mualliflik fikrlarini bildirish.

Zamonaviy vositalarni qoʻllash: Yozilgan matnni quruq qoldirmay, unga raqamli maʼlumotlar (data-jurnalistika), tasviriy izohlar (infografika) va taʼsirchan voqealar (storitelling) ni qoʻshib, oʻquvchiga qiziqarli qilib yetkazish.

Tekshirilgan maʼlumot va odob-axloq: Material tayyorlashda faktlarni yaxshilab tekshirish, bir tomonlama boʻlmaslik, xolis boʻlish va soha xodimlarining huquqlarini, odob-axloq qoidalarini hurmat qilish.

Xullas, saytlardagi taʼlim xabarlarini quruq rasmiy tildan xoli boʻlishi kerak. Buning oʻrniga, sohani yaxshi tushunadigan mutaxassislar tomonidan yozilgan, chuqur tahlil qilingan va zamonaviy formatdagi qiziqarli maqolalarni koʻpaytirish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Лапшина М.Н. Стилистика современного английского языка = English Stylistics: учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. образования. М.: Издательский центр «Академия», 2013. — 5-6 с.
2. Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания. — М., 1955. — № 1. — С. 73.
3. Suyun Karimov. Oʻzbek tili funksional stilistikasi. Monografiya. — Samarqand: SamDU nashri, 2010.-3 b.
4. Berdimuratov E. Qoraqalpoq tilining stilistikasi. — Nukus: Qoraqalpogʻiston, 1980. — B. 7.
5. Kar24.uz rasmiy Telegram kanali. Axborot eʼlon qilingan sana: 05.09.2025. Elektron resurs: <https://t.me/Kar24Uz/47415> (Murojaat qilingan sana: 06.06.2026).
6. Hoja.uz rasmiy Telegram kanali. Axborot eʼlon qilingan sana: 16.04.2026. Elektron resurs: https://t.me/Hoja_uz/18270 (Murojaat qilingan sana: 06.06.2026).
7. Kruz.uz rasmiy Telegram kanali. Axborot eʼlon qilingan sana: 28.04.2025. Elektron resurs: <https://t.me/kruzuz/36567> (Murojaat qilingan sana: 06.06.2026).
8. Прохоров Е.П. Журналистика. Государство. Общество. — М., 1996.
9. Qozoqboyev T., Xudoyqulov M. Jurnalistikaga kirish. Toshkent. 2018. 118-b.

10. Maxamadaliyev X. Axborot davrida O'zbekiston OAV tipologiyasi. Mustaqillik davrida ommaviy axborot vositalari: yutuq, istiqbol va muammolar. Ilmiy maqolalar to'plami. Toshkent. 2010. 25-b.

UDC 551.583

METAPHORICAL REPRESENTATION OF CLIMATE CHANGE IN ENGLISH- LANGUAGE MEDIA DISCOURSE

G.I.Davurova, teacher, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada metaforaning ingliz tilidagi mediadiskursda iqlim o'zgarishini tushunarli va baholovchi tarzda ifodalashi ko'rib chiqiladi. 2021–2024-yillarda chop etilgan, maqsadli tanlangan to'rtta Britaniya va Amerika mediamateriali konseptual metafora nazariyasi va lingvopragmatik yondashuv asosida sifat jihatidan tahlil qilinadi. Tahlilda favqulodda vaziyat haqida ogohlantirish, issiqlikning kuchayishi va imkoniyatlarning cheklanishi ekologik xavfni tasvirlash usullari sifatida ajratiladi. Sarlavhalarining ixchamligi, iqtibos keltirilgan institutsional manbalar, hissiy baholash va nazarda tutilgan harakatlarga alohida e'tibor beriladi. Misollar metafora o'quvchilarni javob choralarining ehtimoliy ishtirokchilari sifatida tasvirlashi va ayni paytda mas'uliyatni turlicha belgilashi mumkinligini ko'rsatadi. Ushbu talqinlar auditoriyaga eksperimental tarzda isbotlangan ta'sirga emas, balki matn mazmuniga tegishlidir.

Kalit so'zlar: iqlim o'zgarishi, konseptual metafora, lingvopragmatika, ommaviy axborot vositalaridagi nutq, ramkalash, ekologik tahdid, ekologik xabardorlik.

Аннотация. В данной статье рассматривается, как метафора придает изменению климата лингвистически доступную и оценочную форму в англоязычном медиадискурсе. Качественный анализ четырех выбранных британских и американских медиаматериалов, опубликованных в период с 2021 по 2024 год, сочетается с теорией концептуальной метафоры и лингвопрагматическим подходом. Анализ выделяет сигналы чрезвычайной ситуации, усиление жары и ограниченные возможности как способы представления экологической опасности. Особое внимание уделяется сжатию заголовков, цитированию институциональных голосов, эмоциональной оценке и подразумеваемым вариантам действий. Примеры показывают, как метафора может позиционировать читателей как потенциальных участников реагирования, оставляя при этом ответственность неравномерно определенной. Эти интерпретации касаются текстового значения, а не экспериментально продемонстрированных эффектов на аудиторию.

Ключевые слова: изменение климата, концептуальная метафора, лингвопрагматика, медиадискурс, фрейминг, экологическая угроза, экологическая осведомленность.

Abstract. This article examines how metaphor gives climate change a linguistically accessible and evaluative form in English-language media discourse. A qualitative close reading of four selected British and American media items published between 2021 and 2024 is combined with conceptual metaphor theory and a linguopragmatic approach. The analysis distinguishes emergency signalling, intensified heat, and restricted opportunity as ways of presenting ecological danger. Particular attention is paid to headline compression, quoted institutional voices, emotional evaluation, and implied courses of action. The examples show how metaphor can position readers as potential responders while leaving responsibility unevenly specified. These interpretations concern textual meaning rather than experimentally demonstrated audience effects.

Keywords: climate change, conceptual metaphor, linguopragmatics, media discourse, framing, ecological threat, environmental awareness.

Introduction. Climate change poses a communicative problem because long-term processes, dispersed causes, and unequal consequences must be expressed in forms that general audiences can understand. A news text does more than name an environmental event: its vocabulary and organisation make particular interpretations available. The same risk can be presented as an emergency requiring intervention, an unfolding process requiring adaptation, or a problem whose severity depends on decisions taken now. Metaphor is central to this process because it connects an abstract target with familiar experience. Its pragmatic significance lies in the inferences it invites

about urgency, responsibility, and possible responses. This article asks which conceptual relations selected media expressions activate, how quotation and headline placement affect their communicative force, and what limits apply to comparisons between British and American coverage. The study contributes a distinction between the metaphorical expression, the voice responsible for it, and the action it implicitly makes relevant. This distinction helps avoid two analytical shortcuts: treating every emotionally charged word as a metaphor and treating every quoted warning as an unqualified editorial statement.

Literature analysis. Conceptual metaphor theory understands metaphor as a relation through which one area of experience helps organise another. Lakoff and Johnson show why figurative language cannot be reduced to ornament. For climate discourse, the relevant question is which features of a familiar situation are transferred to an environmental problem and which features remain unexpressed. A metaphor can make a danger imaginable without providing a complete account of its causes. Framing theory provides a complementary perspective. Entman associates framing with the selection and salience of aspects of a situation. In the present analysis, metaphor is treated as one linguistic resource within framing, alongside attribution, evaluation, and grammatical agency. A frame may be constructed without metaphor, while a single metaphor may support different frames in different contexts.

Empirical research requires a further distinction between textual interpretation and reception. Flusberg, Matlock, and Thibodeau found that war framing, compared with race framing, increased perceived urgency and risk and expressed willingness to conserve in their experimental conditions. Their findings do not establish that all threatening metaphors produce durable behavioural change. O'Neill and Nicholson-Cole, studying visual representations, likewise distinguish attention to a threat from constructive engagement. Their work informs the discussion of efficacy here, but it is not evidence about the reception of the particular headlines examined.

Research methodology. The material consists of four purposively selected media items: a BBC News video title dated 9 August 2021; an ITV News online report dated 27 July 2023; a TIME article dated 28 February 2022; and an Associated Press report dated 19 March 2024. The British and American labels identify the outlets' institutional origins, not the nationality of every writer or reader. Selection prioritised identifiable figurative expressions, publication dates, and source attribution; it did not aim at representativeness. The procedure is informed by the Metaphor Identification Procedure: establishing contextual meaning, considering a more basic meaning, and assessing whether a comparison connects the two. This is an exploratory application rather than a fully annotated MIP corpus. The analysis then records the source domain, textual location, attributed voice, and plausible pragmatic inference. No frequency estimates, intercoder agreement, or reader-response measurements are claimed. The comparison is limited by differences in date, event, and genre, including the inclusion of one video headline.

Analysis and results. Three interpretive patterns emerge in the selected material. First, emergency vocabulary translates a gradual and distributed process into a situation calling for immediate attention. The BBC News video title contains the expression “code red for humanity”. Its source domain is an emergency signalling system: a warning level is mapped onto the seriousness of climatic danger. The expression also extends the group at risk beyond a particular locality. As a headline, it permits rapid recognition of urgency before the audience encounters detailed scientific explanation. The AP report uses “red alert” in its headline and attributes the warning to the UN weather agency. This reproduces the emergency-signalling pattern in an American outlet while retaining an institutional source. Neither expression identifies a specific climate policy. Their pragmatic force concerns the priority of response; concrete responsibilities must be established through further reporting.

Second, ITV News foregrounds the phrase “global boiling” in a warning attributed to the UN Secretary-General. The familiar physical experience of extreme heat intensifies the representation of planetary warming. It is a figurative escalation, not a statement that the atmosphere or oceans have literally reached a boiling point. The formulation offers a sensory image of severity, while the

attribution marks it as a public official's characterisation. The analysis therefore distinguishes the official's rhetorical choice from the newsroom's decision to select and prominently display it.

This case also illustrates the boundary between metaphor and evaluation. A word describing a temperature increase can function literally; an evaluative adjective can mark danger without creating a cross-domain mapping. The analyst must identify the semantic contrast before assigning a metaphor label. Otherwise, any negative description risks being classified as figurative simply because its subject is emotionally consequential.

Third, TIME places a narrowing-opportunity image in its title through the words “window” and “rapidly closing”. An architectural opening provides access; its closure supplies a model for diminishing possibilities of intervention. The expression makes delay consequential while retaining the possibility of timely action. Unlike a simple declaration of catastrophe, the image presents an opportunity whose availability depends on time.

Conclusion. The selected examples represent climate change through emergency signalling, intensified heat, and restricted opportunity. Their linguopragmatic significance lies in how they organise urgency, attribute authority, and invite inferences about response. The article's central finding is that metaphor should be analysed together with voice and agency. Responsible interpretation requires separating observed wording from inferred communicative effects and separating comparisons of outlets from claims about national media cultures.

REFERENCES:

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press. (Original work published 1980.)
2. Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43(4), 51–58. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x>
3. Flusberg, S. J., Matlock, T., & Thibodeau, P. H. (2017). Metaphors for the war (or race) against climate change. *Environmental Communication*, 11(6), 769–783. <https://doi.org/10.1080/17524032.2017.1289111>

UO‘K: 821.111(73).09

TONI MORRISON PROZASIDA “SHAXS VA JAMIYAT” KOLLIZIYASINING BADIY-FALSAFIY TALQINI

D.T. Dehkanova, katta o‘qituvchi, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqolada amerikalik afroamerikalik yozuvchi Toni Morrison prozasida shaxs va jamiyat o‘rtasidagi ziddiyatning badiiy-falsafiy talqini tahlil qilinadi. Yozuvchi romanlarida individual shaxsning o‘zligini anglash jarayoni, jamiyatning irqiy, ijtimoiy, gender va axloqiy me‘yorlari bilan to‘qnashuvi hamda mazkur to‘qnashuvning inson ruhiyatiga ta‘siri masalalariga alohida e‘tibor qaratiladi. Maqolada mavjud ilmiy qarashlar bilan bir qatorda muallifning individual ilmiy talqini ham ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: Toni Morrison, afroamerikalik adabiyot, shaxs, jamiyat, kolliziya, identiklik.

Аннотация. В данной статье анализируется художественно-философская интерпретация противоречия между личностью и обществом в прозе американской афроамериканской писательницы Тони Моррисон. В романах писательницы особое внимание уделяется процессу осознания индивидуальной личностью собственной идентичности, её столкновению с расовыми, социальными, гендерными и нравственными нормами общества, а также влиянию данного противостояния на внутренний мир человека. Наряду с существующими научными взглядами в статье предлагается авторская научная интерпретация рассматриваемой идеи.

Ключевые слова: Тони Моррисон, афроамериканская литература, личность, общество, коллизия, идентичность.

Abstract. This article analyzes the artistic and philosophical interpretation of the conflict between the individual and society in the prose of the African American writer Toni Morrison. Particular attention is paid to the process of individual self-identification, the individual's confrontation with the racial, social, gender, and moral norms of society, and the impact of this

confrontation on the human psyche. Alongside existing scholarly perspectives, the article also puts forward the author's own scholarly interpretation of the idea under consideration.

Key words: Toni Morrison, African American literature, individual, society, conflict, identity.

Kirish. XX asr Amerika adabiyotida insonning jamiyat bilan munosabati masalasi irq, ijtimoiy tabaqalanish, gender va tarixiy xotira muammolari bilan chambarchas bog'liq holda namoyon bo'ldi. Ayniqsa, afroamerikalik adabiyotda shaxsning o'zligini anglash jarayoni faqat individual-psixologik hodisa emas, balki tarixiy va ijtimoiy sharoitlar bilan belgilanadigan murakkab jarayon sifatida shakllandi. Toni Morrison ijodining o'ziga xosligi ham shundaki, yozuvchi afroamerikalik shaxsning ichki dunyosini jamiyatdagi mavjud qarashlar, tarixiy xotira va jamoaviy ong bilan birgalikda tasvirlaydi.

Toni Morrisonning romanlarida jamiyat ko'pincha tashqi kuch sifatida emas, balki insonning ongiga singib ketgan qarashlar tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli uning qahramonlari jamiyat bilan kurashayotganda ko'pincha o'z ichidagi ijtimoiy stereotiplar bilan ham kurashishga majbur bo'ladilar. Morrison *"Playing in the Dark"* asarida Amerika adabiyotidagi *"Africanist presence"* tushunchasini tahlil qilar ekan, qora tanli obrazlarning Amerika adabiy tafakkuridagi mavjudligi aslida Amerika jamiyatining o'zini anglashi bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi [1, 5]. Uning fikricha, Amerika adabiyotidagi individualizm, erkaklik, ijtimoiylik va tarixiy yakkalanish kabi tushunchalarning shakllanishida afroamerikalik mavjudlikning o'ziga xos "soya"si mavjud [1, 5]. Mazkur qarash Morrisonning badiiy asarlarini tahlil qilish uchun muhim nazariy asos beradi. Chunki yozuvchining o'zi yaratgan qahramonlar ham jamiyat tomonidan berilgan nom, maqom va baholarni qabul qilish yoki ularga qarshi chiqish masalasida doimiy tanlov oldida turadi.

V. Smith Morrisonning dastlabki romanlarini tahlil qilib, *"The Bluest Eye"*, *"Sula"* va *"Song of Solomon"* asarlarida o'zlikni anglash va ijtimoiy rol o'rtasidagi munosabat izchil tadqiq etilganini ta'kidlaydi [2, 27–41]. Bizningcha, aynan shu nuqta Morrison prozasidagi "shaxs va jamiyat" kolliziyasining eng muhim jihatlaridan biridir. Yozuvchi uchun jamiyat faqat shaxsni cheklovchi kuch emas. U shaxsni shakllantiradigan, unga til, xotira, tarix, oila va madaniy mansublikni beradigan muhit hamdir. Morrison romanlarida asosiy masala *"shaxs jamiyatga qarshimi yoki jamiyat tarafidami?"* degan savoldan ko'ra, *"shaxs o'zligini saqlagan holda jamiyat bilan qanday munosabat o'rnatadi?"* degan falsafiy savolga yaqinlashadi.

Adabiyotshunoslikda *"shaxs va jamiyat"* kolliziyasi deganda individual qahramonning mavjud ijtimoiy tartib, axloqiy me'yor, siyosiy yoki madaniy qadriyatlar bilan to'qnashuvi tushuniladi. Bunday kolliziya adabiy qahramonning xarakterini ochishda muhim vosita bo'lib, uning dunyoqarashi va ichki qarashlari aynan jamiyat bilan munosabat jarayonida namoyon bo'ladi.

Morrison ijodida bu kolliziya alohida murakkablik kasb etadi. Chunki uning qahramonlari bir vaqtning o'zida bir nechta ijtimoiy bosim ostida yashaydi: ular afroamerikalik, ko'pincha ayol, kambag'al yoki ijtimoiy jihatdan cheklangan shaxs sifatida jamiyatning turli qatlamlari bilan to'qnashadi. Samantha Schreiner Morrisonning *"Sula"*, *"Beloved"* va *"A Mercy"* romanlaridagi nom berish va identiklik masalasini tadqiq qilib, ism va shaxs o'rtasidagi bog'liqlikni alohida ta'kidlaydi [3]. Bu jihat ayniqsa qullik tarixiga bog'liq obrazlarda muhim. Chunki qullik shaxsni mustaqil inson sifatida emas, boshqa birovning mulki sifatida ko'rgan ijtimoiy tizim edi. Shu sababli Morrisonning tarixiy romanlarida shaxsning "men"ini qayta tiklashi oddiy psixologik masala emas, balki insoniy maqomni qayta egallash jarayoniga aylanadi.

Cynthia Hamilton *"Beloved"* romanini shaxs va jamoa uchun tarixiy dahshatlarni hayotiy hikoyaga aylantirish imkoniyatlarini tadqiq qiluvchi asar sifatida baholaydi [4]. Tadqiqotchining fikricha, roman individual va jamoaviy xotira o'rtasidagi murakkab aloqani ko'rsatadi [4]. Morrison uchun shaxsning kechmishi jamiyat tarixidan ajratib bo'lmaydi.

Morrisonning *"The Bluest Eye"* romanida shaxs va jamiyat kolliziyasi eng avvalo go'zallik mezonlari orqali ifodalanadi. Roman markazidagi Pecola Breedlove o'zining tashqi qiyofasini jamiyatda hukmron bo'lgan oq tanli go'zallik standartlari asosida baholaydi. Uning ko'k ko'zlarga ega bo'lish istagi oddiy estetik xohish emas. Bu istak qahramonning o'zini jamiyat tomonidan qabul qilinadigan inson sifatida ko'rishga bo'lgan ehtiyojidan kelib chiqadi. Pecolaning fojiasi shundaki, u

o'zini jamiyat mezonlari orqali baholashni o'rganadi. Uning uchun go'zallik – oq teri, ko'k ko'z va oq tanli qizlar obrazida mujassamlashadi. Natijada u o'zining tabiiy qiyofasini qadsiz deb qabul qiladi. Shu ma'noda jamiyatning tashqi bosimi asta-sekin qahramonning ichki ovozigacha aylanadi.

Tadqiqotchilar ham Pecola obrazini oq tanli jamiyat tomonidan shakllantirilgan go'zallik standartlarining qora tanli qiz ongidagi ichki ko'rinishi sifatida talqin qiladilar. Zamonaviy tadqiqotlarda uning ko'k ko'zlarga bo'lgan istagi “white beauty standards”ning ichkilashtirilishi sifatida baholanadi [5]. Bu jarayon qahramonning o'z qadrini anglash qobiliyatini yemiradi.

Romandagi Soaphead Church obrazi ushbu jarayonning yana bir bosqichini ko'rsatadi. Pecola unga ko'zlarini ko'k qilish iltimosi bilan murojaat qiladi. Bunda uning shaxsiy istagi bilan ijtimoiy me'yor o'rtasidagi chegaralar deyarli yo'qolgan. Pecola aslida o'zligini emas, jamiyat unga “qanday bo'lish kerak” deb ko'rsatgan obrazni izlaydi. Shu o'rinda Morrisonning badiiy mahorati shundaki, yozuvchi Pecolani faqat jamiyatning passiv qurboni sifatida tasvirlamaydi. U jamiyatning individual ongga qanday kirib borishini ko'rsatadi. Pecola jamiyatga qarshi ochiq kurashmaydi; aksincha, jamiyatning o'zi yaratgan mezonlarni o'zining ichki haqiqatiga aylantiradi. Bu esa “shaxs va jamiyat” kolliziyasining eng fojiali ko'rinishlaridan biridir. Roman oxirida Pecolaning ruhiy parchalanishi uning jamiyat bilan kurashda mag'lub bo'lishinigina emas, balki jamiyatning shaxs ichida davom etishini ham anglatadi. Shu jihatdan Morrison ijtimoiy zulmning eng xavfli shakli tashqi majburlash emas, balki insonning o'zini jamiyat ko'zi bilan baholay boshlashi ekanini badiiy ravishda ko'rsatadi. “Sula” romanida shaxs va jamiyat kolliziyasi yanada murakkab shaklga ega. Agar Pecola jamiyat me'yorlarini ichkilashtirgani uchun yemirilsa, Sula Peace ularga ochiq qarshilik ko'rsatadi.

Sula uchun hayot jamiyat tomonidan oldindan belgilangan yo'ldan borish degani emas. U turmush qurish, ona bo'lish va erkak bilan bog'liq ijtimoiy maqomni ayol hayotining majburiy sharti deb qabul qilmaydi. Eva Sula bilan suhbatda turmush qurish va farzandli bo'lishni maslahat berganida, Sula: *“I don't want to make somebody else. I want to make myself”* deydi [6, 92]. Mazkur jumla roman konsepsiyasining markaziy nuqtalaridan biridir. Sula uchun *“o'zini yaratish”* – mavjud ijtimoiy modelga moslashmasdan, o'z hayotining mazmunini mustaqil belgilashdir.

Zamonaviy tadqiqotlarda ham Sula aynan shu nuqtai nazardan *“self-fashioning”*, ya'ni o'zligini mustaqil ravishda yaratishga intiluvchi obraz sifatida talqin qilinadi [7, 92]. Tadqiqotchilar uning *“I want to make myself”* degan pozitsiyasini ayolga yuklangan ijtimoiy rollardan voz kechish bilan bog'laydi [7, 92].

Biroq Morrison Sula pozitsiyasini mutlaq ijobiy hodisa sifatida ko'rsatmaydi. Bu jihat yozuvchining badiiy-falsafiy qarashini yanada murakkablashtiradi. Sula jamiyatning stereotiplariga qarshi chiqadi, biroq u jamoa bilan aloqalarni ham zaiflashtiradi. U o'z erkinligini tanlagan sari atrofidagi insonlardan uzoqlashadi. Shu sababli Sula va Bottom jamoasi o'rtasidagi ziddiyat ikki tomonlama xususiyatga ega. Bir tomondan, jamoa Sula shaxsiyatini qabul qilmaydi. Ikkinchi tomondan, Sula ham jamoaning mavjud qadriyatlarini butunlay rad etadi. Bu holatni Manuela López Ramírez ham ta'kidlab, Sula obrazining an'anaviy gender rollarini rad etishi jamiyat tomonidan *“black solidarity and survival”* tushunchalari bilan oqlanishini ko'rsatadi [8, 76]. Ya'ni Bottom aholisi o'zining tarixiy va irqiy bosimi sababli jamoaviy birlikni hayotiy zarurat sifatida ko'radi. Shu sababli individual mustaqillik jamoaga tahdid sifatida qabul qilinadi. Bizningcha, Morrison bu yerda juda nozik masalani o'rta qo'yadi: mazlum jamoa ham ichki jihatdan mutlaq adolatli bo'lib qolmaydi. Tashqi zulmga qarshi birlashgan jamiyat o'z ichida ham ayrim shaxslarni *“begona”*ga aylantirishi mumkin. Sula aynan ana shu paradoksning badiiy timsolidir.

Xulosa. Toni Morrison prozasida *“shaxs va jamiyat”* kolliziyasi yozuvchining badiiy-falsafiy tafakkurini belgilovchi muhim masalalardan biridir. *“The Bluest Eye”*, *“Sula”*, *“Song of Solomon”* va *“Beloved”* romanlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, Morrison shaxsning jamiyat bilan munosabatini faqat tashqi qarama-qarshilik sifatida emas, balki inson ongida kechadigan murakkab jarayon sifatida tasvirlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Morrison T. *Playing in the Dark: Whiteness and the Literary Imagination*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992. – 91 p.
2. Smith V.E. *The Quest for and Discovery of Identity in Toni Morrison's Song of Solomon // Toni Morrison's Song of Solomon: A Casebook*. – New York: Oxford University Press, 2003. – P. 27–41.

3. Schreiner S. Naming, Identity and Intersectionality in Toni Morrison's Sula, Beloved and A Mercy // English Academy Review. – 2019. – Vol. 36, No. 2. – P. 1–15.
4. Hamilton C.S. Revisions, Rememories and Exorcisms: Toni Morrison and the Slave Narrative // Journal of American Studies. – 2009. – Vol. 43, No. 1. – P. 1–18.
5. Khrisat A.A. African-American Identity in Toni Morrison's Beloved (1987) // The Journal of US-Africa Studies. – 2023. – Vol. 4. – P. 1–12.
6. Morrison T. Sula. – New York: Vintage International, 2004. – 174 p.
7. Davis A.Y. Blues Legacies and Black Feminism: Gertrude "Ma" Rainey, Bessie Smith, and Billie Holiday. – New York: Vintage Books, 1998. – 330 p.
8. López Ramírez M. Sula, a Dark Lady // Odisea. – 2012. – No. 13. – P. 73–90.

UO'K: 811.512.133'37

O'ZBEK TILIDA "SEHR" KONSEPTINING LEKSIK-SEMANTIK REPREZENTATSIYASI

L.Sh. Djurayeva, kich.i.x., tayanch doktorant, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilidagi sehr konseptining leksik-semantik reprezentatsiyasi kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqot izohli, sinonimlar va etimologik lug'atlar hamda tarixiy leksikografik manbalar asosida amalga oshirildi. Tahlil natijasida konseptning g'ayritabiiy kuch bilan bog'liq denotativ va jozibadorlikni ifodalovchi konnotativ qatlamlari aniqlandi, shuningdek, uning nominativ maydoni tavsiflanib, yadro, yadrooldi va periferik qatlamlari ajratildi. Tadqiqot natijalari sehr konseptining o'zbek xalqining mifologik, diniy va madaniy tasavvurlarini aks ettiruvchi ko'p qatlamli semantik tuzilishga ega ekanligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: konsept, sehr, leksik-semantik reprezentatsiya, nominativ maydon, lingvomadaniyatshunoslik, denotativ ma'no, konnotativ ma'no, tilshunoslik.

Аннотация. В статье анализируется лексико-семантическая репрезентация концепта "sehr" в узбекском языке с позиций когнитивной лингвистики и лингвокультурологии. Исследование выполнено на материале толковых, синонимических и этимологических словарей узбекского языка, а также исторических лексикографических источников. В результате анализа были выделены денотативный слой, связанный со сверхъестественной силой, и коннотативный слой, отражающий привлекательность и эстетическое воздействие. Кроме того, описано номинативное поле концепта и выделены его ядерная, приядерная и периферийная зоны. Результаты исследования свидетельствуют о том, что концепт "sehr" обладает многослойной семантической структурой, отражающей мифологические, религиозные и культурные представления узбекского народа.

Ключевые слова: концепт, sehr, лексико-семантическая репрезентация, номинативное поле, лингвокультурология, денотативное значение, коннотативное значение, лингвистика.

Abstract. The article examines the lexical-semantic representation of the concept of "sehr" in the Uzbek language from the perspectives of cognitive linguistics and linguoculturology. The study is based on explanatory, synonymic, and etymological dictionaries of the Uzbek language, as well as historical lexicographic sources. The analysis identified two main semantic layers of the concept: a denotative layer associated with supernatural power and a connotative layer expressing attractiveness and aesthetic influence. In addition, the nominative field of the concept was described, and its core, near-core, and peripheral layers were distinguished. The findings demonstrate that the concept of "sehr" possesses a multilayered semantic structure reflecting the mythological, religious, and cultural worldview of the Uzbek people.

Key words: concept, sehr, lexical-semantic representation, nominative field, denotative meaning, connotative meaning, linguoculturology, linguistics.

Kirish. Konseptlarni tadqiq etish zamonaviy kognitiv tilshunoslikning eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Konsept til birliklari orqali obyektivlashuvchi murakkab mental tuzilma bo'lib, unda xalqning tarixiy tajribasi, madaniyati, diniy qarashlari va milliy dunyoqarashi

mujassamlashadi. Shu jihatdan o'zbek tilidagi *sehr* konsepti ham nafaqat til hodisasi, balki xalqning mifologik va madaniy tafakkurini aks ettiruvchi ko'p qatlamli lingvomadaniy birlikdir.

O'zbek tilida *sehr* leksemasi g'ayritabiiy kuch, jodu, afsun, mo'jiza kabi tasavvurlar bilan bir qatorda joziba, maftunkorlik va estetik ta'sirni ham ifodalaydi. Shu sababli uning semantik tuzilishini faqat lug'aviy ma'nolar orqali emas, balki konseptual va lingvomadaniy nuqtai nazardan ham o'rganish zarur.

Mazkur maqolaning maqsadi o'zbek tilidagi *sehr* konseptining leksik-semantik xususiyatlarini aniqlash, uning nominativ maydonini tavsiflash hamda konseptning yadro, yadrooldi va periferik qatlamlarini leksikografik manbalar asosida tavsiflashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Konsept zamonaviy kognitiv tilshunoslikning asosiy kategoriyalaridan biri bo'lib, u til, tafakkur va madaniyatning o'zaro munosabatini aks ettiruvchi mental birlik sifatida talqin etiladi. Konseptni tadqiq etish metodologiyasi rus kognitiv maktabi vakillari tomonidan keng ishlab chiqilgan. Xususan, Z.D.Popova va I.A.Sternin konseptni til vositalari orqali verbalizatsiyalanuvchi mental tuzilma sifatida baholab, uni tadqiq etishda kalit so'z-reprezentantni aniqlash, konseptning nominativ maydonini tuzish hamda uning yadro va periferiya qatlamlarini ajratishni taklif etadilar. Mazkur metodologik yondashuv ushbu tadqiqotning nazariy asosini tashkil etdi.[1]

A.P.Babushkin abstrakt konseptlarning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilar ekan, ularning «kaleydoskopik» tabiatga egaligini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, bunday konseptlar qat'iy va yagona kognitiv modelga ega bo'lmay, turli kommunikativ vaziyatlarda obraz, freym, ssenariy hamda metaforalar orqali namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan *sehr* konsepti ham ko'p qatlamli semantik tuzilishga ega bo'lib, uning mazmuni g'ayritabiiy kuch, diniy tasavvurlar, estetik joziba hamda mifologik obrazlar bilan bog'liq turli kognitiv modellar orqali ifodalanadi.[2]

O'zbek tilshunosligida konseptlarni o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda milliy-madaniy mazmunni ochib berishga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, J.A.Yoqubov tomonidan tadqiq etilgan *muhabbat* konsepti ham ko'p qatlamli semantik va assotsiativ tuzilishga ega konsept sifatida tavsiflanadi. Bu yondashuv *sehr* konseptini tadqiq etishda ham muhim metodologik ahamiyat kasb etadi, chunki uning mazmuni ham turli tarixiy, diniy va madaniy omillar ta'sirida shakllangan.[3]

Shu bilan birga, o'zbek tilidagi *sehr* konseptining leksik-semantik tuzilishi, nominativ maydoni hamda leksikografik reprezentatsiyasi maxsus tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada o'rganilmagan. Mazkur maqolada ushbu bo'shliqni to'ldirish maqsadida konseptning leksikografik manbalar asosidagi semantik modeli tavsiflanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslikning konseptual tahlil tamoyillariga asoslanadi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini konseptning nominativ maydonini aniqlash, uning yadro, yadrooldi va periferik qatlamlarini tavsiflashga yo'naltirilgan zamonaviy konseptologik yondashuvlar tashkil etadi.

Tadqiqot jarayonida tavsifiy, leksikografik, etimologik, komponent tahlil hamda konseptual tahlil metodlaridan foydalanildi. Tavsifiy metod yordamida *sehr* leksemasining lug'aviy ma'nolari tizimlashtirildi. Leksikografik tahlil orqali izohli, sinonimik va etimologik lug'atlardagi ta'riflar qiyoslandi hamda ular orasidagi semantik bog'lanishlar aniqlandi. Komponent tahlil asosida konseptni tashkil etuvchi integral va differensial semalar ajratildi. Konseptual tahlil esa *sehr* konseptining nominativ maydonini modellashtirish, uning yadro, yadrooldi va periferik qatlamlarini belgilash imkonini berdi.

Tadqiqot materiali sifatida “O'zbek tilining izohli lug'ati”, “O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati”, “O'zbek tilining etimologik lug'ati”, “O'zbek tiliga o'zlashgan forsha so'zlar lug'ati”, “Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati”, “Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati”, “Boburnoma uchun qisqacha izohli lug'at” hamda o'zbek mifologiyasiga oid ilmiy manbalardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. O'zbek tilida *sehr* konsepti ko'p qatlamli semantik tuzilishga ega bo'lib, uning mazmuni tarixiy, diniy va madaniy omillar ta'sirida shakllangan. Etimologik jihatdan *sehr* leksemasi arab tilidagi *sihr* (سحر) so'zidan o'zlashgan bo'lib, dastlab «sababi yashirin ta'sir», «haqiqatni boshqacha ko'rsatish», «aldash», «ko'z bog'lash» kabi ma'nolarni anglatgan. Keyinchalik

ushbu ma'nolar "jodu", "afsun", "g'ayritabiiy kuch yordamida ta'sir ko'rsatish" semalari bilan boyigan va shu mazmunda o'zbek tiliga kirib kelgan.

"O'zbek tilining izohli lug'ati" ma'lumotlariga ko'ra, *sehr* leksemasi ikki asosiy ma'noda qo'llanadi. Birinchi ma'noda u g'ayritabiiy kuchlar, afsun va jodu yordamida amalga oshiriladigan sirli ta'sirni anglatadi, ikkinchi, ko'chma ma'noda inson yoki predmetning o'ziga rom etuvchi jozibasi va maftunkorligini ifodalaydi.[4]

Shunday qilib, lug'aviy ma'lumotlar *sehr* konseptining semantik tuzilishi ikki asosiy yo'nalishda rivojlanganligini ko'rsatadi. Birinchi yo'nalish g'ayritabiiy kuch va mo'jizaviylik bilan bog'liq denotativ qatlamni, ikkinchisi esa estetik ta'sir va jozibadorlikni ifodalovchi konnotativ qatlamni tashkil etadi.

Leksikografik manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, *sehr* leksemasining semantik mazmuni alohida ta'rif orqali emas, balki o'zaro bog'langan leksik birliklar tizimi orqali ochib beriladi. Ushbu tadqiqotda bunday bog'lanish shartli ravishda "leksikografik zanjir" deb ataladi. Ushbu zanjir konseptning asosiy semalarini aniqlash hamda uning nominativ maydonini modellashtirish imkonini beradi.

Izohli lug'at ma'lumotlari asosida *sehr* konseptining birinchi semantik yo'nalishi quyidagi zanjir orqali ifodalanadi:

Sehr → jodu → mo'jiza → karomat

Mazkur zanjirning markazida g'ayritabiiy kuch semasi turadi. Unda *sehr* va *jodu* inson yoki tashqi kuch tomonidan amalga oshiriladigan sirli ta'sirni ifodalasa, *mo'jiza* va *karomat* ushbu ta'sirning favqulodda natijasini bildiradi. Ayniqsa, *karomat* leksemasining diniy mazmun kasb etishi ushbu zanjirda g'ayritabiiylikning ilohiylik bilan uyg'unlashganini ko'rsatadi. Shunday qilib, mazkur yo'nalish konseptning denotativ qatlamini shakllantiradi.

Biroq *sehr* leksemasining semantik imkoniyatlari faqat g'ayritabiiy hodisalar bilan chegaralanmaydi. Lug'atlarda uning ikkinchi, ko'chma ma'nosi ham qayd etilgan bo'lib, u inson yoki predmetning boshqalarni o'ziga rom etuvchi estetik ta'sirini ifodalaydi. Ushbu ma'no quyidagi leksikografik zanjir orqali namoyon bo'ladi:

Sehr → maftunkorlik → joziba ← fusun ∪ sehr

Bu zanjirda markaziy o'rinni *joziba* va *maftunkorlik* semalari egallaydi. *Fusun* leksemasining bir tomondan "sehr", ikkinchi tomondan esa "joziba" ma'nolarini ifodalashi mazkur ikki semantik yo'nalishning o'zaro uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Natijada *sehr* konsepti nafaqat g'ayritabiiy kuch, balki estetik ta'sir va maftunkorlik timsoli sifatida ham konseptuallashadi.

Shunday qilib, leksikografik tahlil *sehr* konseptining ikki asosiy semantik qatlami mavjudligini ko'rsatadi. Birinchi qatlam g'ayritabiiylik, jodu va mo'jizaviylik semalari asosida shakllangan denotativ mazmunni ifodalasa, ikkinchi qatlam joziba, maftunkorlik va estetik ta'sir semalari orqali namoyon bo'ladigan konnotativ mazmunni aks ettiradi. Mazkur ikki yo'nalish konseptning keyingi nominativ tuzilishini tavsiflash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Leksikografik manbalar hamda sinonimik qatorlar tahlili *sehr* konseptining nominativ maydoni iyerarxik tuzilishga ega ekanligini ko'rsatadi. Konseptning markazini uning asosiy mazmunini bevosita ifodalovchi leksemalar tashkil etsa, ularga semantik jihatdan yaqin, biroq ma'no hajmi yoki uslubiy xususiyatlariga ko'ra farqlanuvchi birliklar yadrooldi qatlamga mansub bo'ladi. Bunday yondashuv konseptning ichki semantik tashkil topishini tizimli ravishda tavsiflash imkonini beradi.[5]

O'zbek tilida *sehr* konseptining yadrosini *sehr* leksemasi tashkil etadi. Mazkur birlik konseptning asosiy verbal reprezentanti bo'lib, uning semantik markazida g'ayritabiiy kuch, sirli ta'sir, jodu va afsun kabi integral leksemalar mujassamlashgan. Aynan shu leksema konseptning boshqa barcha nominativ birliklari uchun semantik tayanch vazifasini bajaradi.

Sehr leksemasidan hosil bo'lgan *sehrli*, *sehrgar*, *sehrgarlik*, *sehrkor*, *sehrlamoq* va *sehrlanmoq* birliklari konseptning derivatsion imkoniyatlarini aks ettiradi hamda uning nominativ maydonini kengaytiradi. Mazkur hosila leksemalar umumiy semantik asosni saqlagan holda konseptning turli grammatik va funksional ko'rinishlarini ifodalaydi. Jumladan, *sehrgar* "sehrni amalga oshiruvchi shaxs", *sehrgarlik* "sehr bilan shug'ullanish faoliyati", *sehrlamoq* esa "sehr

ta'sirini ko'rsatmoq" ma'nolarini bildiradi. Bu birliklar konseptning asosiy verbal reprezentanti bo'lgan *sehr* leksemasining nominativ imkoniyatlarini kengaytiradi.

Konseptning yadrooldi qatlami esa *jodu, jodugar, jodugarlik, afsun, afsungar, afsunkor, fusun, fusunkor, tilsim, mo'jiza, mo'jizaviy, karomat, maftunkor* va *maftunkorlik* kabi leksemalarni o'z ichiga oladi. Mazkur birliklar *sehr* konsepti bilan umumiy semantik asosga ega bo'lsa-da, ularning har biri konseptning muayyan qirrasini ifodalaydi. Shu sababli ular konseptning markaziy nominatsiyasi emas, balki uning mazmunini kengaytiruvchi va aniqlashtiruvchi birliklar sifatida baholanadi.

Yadrooldi qatlam tarkibidagi leksemalar semantik xususiyatlariga ko'ra bir xil emas. Ularning bir guruhi (*jodu, afsun, jodugar, afsungar*) inson tomonidan amalga oshiriladigan g'ayritabiiy ta'sirni ifodalasa, ikkinchi guruhi (*mo'jiza, karomat*) ilohiy qudrat yoki diniy tasavvurlar bilan bog'liq favqulodda hodisalarni anglatadi. Yana bir guruh (*maftunkor, fusunkor*) esa estetik ta'sir, go'zallik va jozibadorlik semalarining ustunligi bilan ajralib turadi. Demak, yadrooldi qatlam konseptning semantik differensiallashuvini aks ettiruvchi asosiy komponentlardan biri hisoblanadi.

Leksikografik va etimologik manbalar tahlili ayrim leksemalarda semantik evolyutsiya yuz berganini ham ko'rsatadi. Masalan, *afsun* va *jodu* leksemalarida g'ayritabiiylik hamda salbiy baholash semalari saqlanib qolgan bo'lsa, *fusunkor* va *maftunkor* leksemalarida dastlabki sakral mazmun asta-sekin zaiflashib, uning o'rnini estetik joziba va emotsional ta'sir semalari egallagan. Bu holat *sehr* konseptining tarixiy taraqqiyoti davomida denotativ mazmundan konnotativ mazmunga tomon semantik siljish yuz berganligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, *sehr* konseptining yadro va yadrooldi qatlamlari o'zaro uzviy bog'langan bo'lib, ular konseptning asosiy semantik mazmunini shakllantiradi. Yadro konseptning invariant mazmunini ifodalasa, yadrooldi qatlam ushbu mazmunning diniy, mifologik va estetik qirralarini ochib beradi. Bu esa *sehr* konseptining o'zbek tilidagi nominativ maydoni murakkab va ko'p qatlamli tuzilishga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Konseptning semantik tuzilishi uning yadro va yadrooldi qatlamlari bilan cheklanmaydi. Konsept mazmuni til tizimida bevosita *sehr* ma'nosini ifodalamaydigan, biroq u bilan assotsiativ, obrazli va lingvomadaniy jihatdan bog'liq bo'lgan birliklar hisobiga yanada kengayadi. Mazkur birliklar konseptning periferik qatlamini tashkil etib, o'zbek xalqining mifologik tafakkuri, diniy qarashlari hamda milliy-madaniy tajribasini aks ettiradi.

Periferik qatlam tarkibidagi birliklarni semantik xususiyatlariga ko'ra bir necha guruhlariga ajratish mumkin. Birinchi guruhni mifologik obrazlar tashkil etadi. Unga *pari, dev, jin, ajina, alvasti, xizr* kabi birliklar kiradi. Mazkur obrazlar o'zbek xalq og'zaki ijodi va mifologik tasavvurlarida g'ayritabiiy kuchlarning timsoli sifatida namoyon bo'lib, *sehr* konseptining mifologik komponentini shakllantiradi. Ayniqsa, *pari* va *xizr* obrazlari ijobiy, *dev, ajina* va *alvasti* esa salbiy semantik baholanishi bilan ajralib turadi. Bu holat konseptning ichki aksiologik tuzilishi bir jinsli emasligini ko'rsatadi.

Ikkinchi guruhni sehrli atributlar tashkil etadi. Bular *tumor, ta'viz, tilsim, sehrli uzuk, sehrli ko'zgu* kabi birliklardir. Ushbu nominativ birliklar xalq e'tiqodlarida insonni himoya qilish, omad keltirish yoki g'ayritabiiy kuchlarni boshqarish vositasi sifatida talqin qilinadi. Shu sababli ular *sehr* konseptining predmetli (atributiv) komponentini ifodalaydi.

Periferik qatlamning yana bir muhim qismini sehr bilan bog'liq harakatlarni ifodalovchi fe'llar tashkil etadi. Jumladan, *sehrlamoq, jodu qilmoq, dam solmoq, rom etmoq, maftun qilmoq, fol ochmoq* kabi fe'llar konseptning dinamik tomonini aks ettiradi. Ular sehrning natijasini emas, balki uning amalga oshirilish jarayonini verbalizatsiya qiladi. Ayniqsa, *rom etmoq* va *maftun qilmoq* fe'llarida g'ayritabiiy ta'sir semasi asta-sekin estetik va psixologik ta'sir semasi bilan almashgani kuzatiladi.

Konseptning periferik maydoni frazeologik birliklar va xalq e'tiqodlari hisobiga ham boyiydi. *Ko'z tegmoq, issiq-sovuq qilmoq, dam soldirmoq, fol ochmoq, irim-sirim, duoxonlik, folbin* kabi birliklar xalqning kundalik turmushida saqlanib qolgan qadimiy e'tiqod va marosimlar bilan uzviy bog'liqdir. Ushbu birliklar orqali *sehr* konsepti nafaqat til hodisasi, balki milliy madaniyatning tarkibiy qismi sifatida ham namoyon bo'ladi.

Lingvomadaniy nuqtai nazardan qaralganda, periferik qatlam konseptning eng dinamik qismi hisoblanadi. Chunki aynan shu qatlam tarkibiga kiruvchi birliklar tarixiy taraqqiyot, diniy qarashlar, folklor an'analari va zamonaviy madaniy jarayonlar ta'sirida o'zgarib boradi. Natijada konseptning nominativ maydoni yangi birliklar bilan boyib, ayrim tarixiy leksemalar esa iste'moldan chiqib boradi.

Shunday qilib, *sehr* konseptining periferik qatlami uning milliy-madaniy mazmunini ochib beruvchi eng muhim komponentlardan biri hisoblanadi. Mazkur qatlam tarkibidagi mifologik obrazlar, atributlar, fe'llar hamda xalq e'tiqodlari konseptning semantik chegaralarini kengaytirib, uning o'zbek xalqining tarixiy va madaniy tajribasi bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari o'zbek tilidagi *sehr* konsepti murakkab va ko'p qatlamli leksik-semantik reprezentatsiyaga ega ekanligini ko'rsatdi. Leksikografik manbalar tahlili asosida konsept mazmunining ikki asosiy semantik yo'nalishi aniqlandi: g'ayritabiyy kuch, jodu va mo'jizaviylik bilan bog'liq denotativ qatlam hamda joziba, maftunkorlik va estetik ta'sirni ifodalovchi konnotativ qatlam. Ushbu ikki yo'nalish o'zaro uzviy bog'langan bo'lib, konseptning semantik yaxlitligini ta'minlaydi.

Konseptning nominativ maydoni tahlili uning iyerarxik va ko'p qatlamli tuzilishga ega ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot natijasida konseptning yadrosi asosiy verbal reprezentant bo'lgan *sehr* leksemasidan iborat ekani aniqlandi. Yadrooldi qatlamni konseptning diniy, mifologik hamda estetik mazmunini ifodalovchi semantik jihatdan yaqin leksemalar tashkil etadi. Periferik qatlam esa mifologik obrazlar, atributiv birliklar, harakatni ifodalovchi leksemalar, frazeologik birliklar hamda xalq e'tiqodlariga oid vositalar orqali konseptning milliy-madaniy mazmunini kengaytiradi va boyitadi.

Tadqiqot davomida leksikografik manbalarni qiyosiy tahlil qilish asosida *sehr* konseptining denotativ va konnotativ mazmunini aks ettiruvchi leksikografik zanjirlar tiklandi hamda ular konseptning ichki semantik tuzilishini tavsiflash vositasi sifatida qo'llanildi. Bu esa konseptning nominativ tuzilishini tizimli ravishda modellashtirish imkonini berdi.

Olingan natijalar o'zbek tilidagi *sehr* konseptining nominativ tuzilishini tizimli tavsiflashga imkon beradi hamda kelgusidagi qiyosiy konseptologik va lingvomadaniy tadqiqotlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. – Москва: АСТ: Восток–Запад, 2007. – 314 с.
2. Бабушкин А. П. Концепты разных типов в лексике и фразеологии и методика их выявления. Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: Воронежского государственного университета, 2001. – С. 52–57.
3. Ёқубов Ж. “Муҳаббат” турларининг француз ва ўзбек тилларида ифодаланишининг лингвомаданий хусусиятлари. Илмий мунозара: муаммо, ечим ва ютуқ: Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент: Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, 2021. – Б. 7–12.
4. Madvaliyev A. (bosh muharrir) va boshq. O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jild. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2022.
5. Hojiyev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1974. – 308 b.

UO'K 81'373.46:61:81'42

INGLIZ VA O'ZBEK TIBBIY DISKURSIDA TERMINLARNING FUNKSIONAL-PRAGMATIK TRANSFORMATSIYASI: PROFESSIONAL VA OMMABOP TIBBIY MATNLAR QIYOSIDA

R.A. Fayziyeva, o'qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi tibbiy diskursda terminlarning funksional-pragmatik transformatsiyasi professional (klinik, ilmiy) va ommabop (xalqqa mo'ljallangan) matnlar qiyosida tahlil qilinadi. Termin professional muhitdan ommabop muhitga o'tganda aniqlik, bir ma'nolilik va neytrallik kabi xususiyatlari o'zgarishi, pragmatik vazifa (axborot berish, ishontirish, tinchlantirish, ogohlantirish) ustuvorlik kasb etishi asoslanadi. Transformatsiyaning asosiy turlari – soddalashtirish, metaforalashtirish, evfemizatsiya va kalkalash – ikki til materiallari asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: tibbiy diskurs, termin, funksional-pragmatik transformatsiya, professional matn, ommabop matn, evfemizm, terminologik variantlilik.

Аннотация. В статье рассматривается функционально-прагматическая трансформация терминов в английском и узбекском медицинском дискурсе на материале профессиональных (клинических, научных) и популярных медицинских текстов. Показано, что при переходе из профессиональной сферы в популярную термин утрачивает часть признаков (точность, однозначность, нейтральность), а на первый план выходят прагматические задачи: информирование, убеждение, успокоение, предупреждение. Описаны основные виды трансформации – упрощение, метафоризация, эвфемизация и калькирование.

Ключевые слова: медицинский дискурс, термин, функционально-прагматическая трансформация, профессиональный текст, популярный текст, эвфемизм, терминологическая вариативность.

Abstract. The article examines the functional-pragmatic transformation of terms in English and Uzbek medical discourse by comparing professional (clinical and scientific) and popular medical texts. It argues that when a term moves from an expert to a lay context, it loses some of its defining features – precision, monosemy and neutrality – while pragmatic goals such as informing, persuading, reassuring and warning come to the fore. The main types of transformation – simplification, metaphorization, euphemization and calquing – are illustrated with material from both languages.

Keywords: medical discourse, term, functional-pragmatic transformation, professional text, popular text, euphemism, terminological variation.

Kirish. Tibbiyot sohasi inson hayoti va salomatligi bilan bevosita bog'liq bo'lgani uchun tibbiy terminologiya til tizimining eng dinamik qatlamlaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy tilshunoslikda termin faqat nomlash vositasi sifatida emas, balki muayyan diskurs ichida ishlaydigan va muloqot maqsadiga bo'ysunadigan birlik sifatida o'rganilmoqda. M. Gotti ixtisoslashgan diskurs konvensiyalarining o'zgaruvchanligini ta'kidlab, ekspertlar va noekspertlar o'rtasidagi muloqotda matn tuzilishi hamda leksik tanlov turlicha shakllanishini ko'rsatadi [1]. Shu bois bir xil tushuncha professional va ommabop matnlarda har xil til shakllarida ifodalanadi.

Ingliz tilida tibbiy terminologiya lotin va yunon ildizlari asosida shakllangan bo'lsa-da, kundalik nutqda keng tarqalgan anglo-sakson qatlami bilan parallel yashaydi (myocardial infarction – heart attack). O'zbek tilida esa vaziyat murakkabroq: terminlar rus tili orqali o'zlashgan baynalmilal birliklar (gipertoniya, infarkt), arabcha-forscha asosli an'anaviy nomlar (shamollash, yara) hamda so'nggi yillarda yaratilayotgan sof o'zbekcha muqobillar (qon bosimi, o'sma) o'rtasida taqsimlangan. Ushbu holat terminologik variantlilikni kuchaytiradi va uning pragmatik jihatini tadqiq etishni dolzarb qiladi.

1. Professional tibbiy diskursda termin. Professional matnlarda termin o'zining klassik xususiyatlarini to'liq saqlaydi: bir ma'nolilik, ta'rifga egalik, uslubiy betaraflik, ixchamlilik va tizimlilik. Ingliz tilidagi clinical guidelines yoki ilmiy maqolalarda hypertension, myocardial infarction, diabetes mellitus, edema, neoplasm kabi birliklar aniq mezonlar bilan bog'lanadi. O'zbek tilidagi klinik matnlarda esa arterial gipertenziya, miokard infarkti, qandli diabet, shish, neoplazma kabi shakllar ustun turadi. Bu yerda asosiy pragmatik funksiya – tor mutaxassislar o'rtasida aniq va tez axborot almashish, diagnostik va davolash qarorlarini xatosiz rasmiylashtirishdir.

Shuni ta'kidlash kerakki, professional matnlarda ham o'zbek terminologiyasi variantlilikdan xoli emas. Masalan, “qandli diabet” va “qand kasalligi” yoki “o'sma” va “neoplazma” parallel uchraydi. Biroq mutaxassislar uchun mo'ljallangan manbalarda baynalmilal shakl ustuvorligi kuzatiladi, chunki u xalqaro ilmiy muloqot bilan uyg'unlikni ta'minlaydi. A. Hojiyev lug'atlarida termin tizimlilik va aniqlik talablari bilan tavsiflanishi bu xulosani qo'llab-quvvatlaydi.

2. Ommabop tibbiy diskursda termin. Ommabop matnlarning adresati – tibbiy tayyorgarlikka ega bo'lmagan kitobxon yoki bemor. Shu sababli matn muallifi ikki vazifani birga hal qiladi: axborotni tushunarli qilish va o'quvchida to'g'ri xulq-atvor shakllantirish. Natijada termin o'z tabiatidan qisman chekinadi: u izohlanadi, boshqa so'z bilan almashtiriladi yoki obrazli ifodaga

aylanadi. Ingliz tilidagi ommabop manbalarda high blood pressure, heart attack, sugar (diabetes ma'nosida), swelling, lump kabi shakllar tez-tez uchraydi. O'zbek tilida esa yuqori qon bosimi, yurak xuruji, shakar kasalligi, shish, bo'rtma kabi ifodalar qo'llanadi.

Ommabop matnda termin ko'pincha qavs ichida yoki izoh bilan beriladi: “yuqori qon bosimi (tibbiyotda arterial gipertenziya deyiladi)”. Bunday usul professional va kundalik til o'rtasida ko'prik vazifasini bajaradi hamda o'quvchining tibbiy savodxonligini oshiradi. Shu bilan birga, bemor shifokor bilan muloqotda aynan shu ommabop shakllarni qayta ishlatadi, shu tariqa ommabop variant ikkilamchi tarzda og'zaki klinik muloqotga qaytadi.

Ommabop diskursning yana bir muhim jihati – matn janriga bog'liqligi. Bemorlar uchun varaqalarda buyruq va tavsiya shakllari (“ko'proq suyuqlik iching”, “shifokorga murojaat qiling”) ustun bo'lsa, ilmiy-ommabop maqolalarda tushuntirish va dalillash yetakchilik qiladi. Ingliz tilidagi manbalarda ikkinchi shaxsga murojaat (you may notice, if you experience) keng qo'llanadi, o'zbek tilida esa hurmat ma'nosidagi “siz” shakli va muloyim tavsiya ohangi (“tavsiya etiladi”, “maslahat beriladi”) xarakterlidir. Bu farqlar terminning matndagi pragmatik yuklamasiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

3. Funksional-pragmatik transformatsiya turlari. Soddalashtirish. Murakkab lotin-yunon asosli termin tushunarli so'z yoki tavsifiy ibora bilan almashtiriladi: cephalalgia – headache, bosh og'rig'i; anemia – low blood count, kamqonlik; dyspnea – shortness of breath, nafas qisishi. Bunda aniqlik biroz yo'qoladi, lekin tushunarlilik ortadi. Pragmatik jihatdan bu o'quvchining e'tiborini saqlab qolish va axborotni o'zlashtirishni yengillashtirishga xizmat qiladi.

Metaforalashtirish. Ommabop matnda mavhum jarayonlar obrazlar orqali tushuntiriladi. Ingliz tilida silent killer (yashirin kasallik, jumladan gipertoniya), clogged arteries, ticking time bomb kabi ifodalar, o'zbek tilida “jim qotil”, “tomirlarning tiqilib qolishi”, “yurakning charchashi” kabi birikmalar uchraydi. Metafora ogohlantirish va ishonitirish funksiyasini kuchaytiradi, ammo ba'zan haddan tashqari qo'rquv uyg'otishi mumkin.

Evfemizatsiya. Og'ir yoki tabu hisoblanadigan tashxislar yumshoq ifodalanadi. Ingliz tilida passed away, the big C, terminal illness, o'zbek tilida esa “yomon kasallik”, “og'ir dard”, “hayotdan ko'z yumdi” kabi shakllar qo'llanadi. O'zbek madaniyatida saraton so'zining to'g'ridan-to'g'ri aytilishidan qochish holati keng tarqalgan; bunda pragmatik funksiya bemorni ruhan himoya qilish va muloqotni muloyim saqlashdir.

Kalkalash va o'zlashtirish. O'zbek ommabop diskursida rus va ingliz tilidan kirib kelgan terminlar ko'pincha o'zgartirilgan shaklda ishlatiladi: stress – “asab zo'riqishi”, immunitet – “organizmning himoya kuchi”, infarkt – “yurak xuruji”. Ingliz tilida esa aksincha, ayrim terminlar kundalik nutqqa o'z holicha kirib borgan (cholesterol, insulin, virus), ya'ni terminsizlashish (determinologizatsiya) kuzatiladi. Pandemiya davrida lockdown, quarantine, immunity kabi birliklarning ommalashuvi buni yaqqol ko'rsatdi.

4. Ingliz va o'zbek tillari qiyosi. Qiyosiy tahlil quyidagi umumiy qonuniyatlarni ko'rsatdi. Birinchidan, ikkala tilda ham professional matn bir ma'noli, baynalmilal terminlarga tayanadi, ommabop matn esa variantli, tavsifiy va emotsional bo'yoqli shakllarga murojaat qiladi. Ikkinchidan, ingliz tilida ommabop va professional qatlam tarixan ikki leksik manbaga (anglo-sakson va lotin-yunon) tayangani uchun ular o'rtasidagi chegara aniqroq; o'zbek tilida esa bu chegara ko'pincha rus tili vositachiligidagi o'zlashmalar va yangi yaratilgan o'zbekcha atamalar hisobiga xiralashgan. Uchinchidan, o'zbek ommabop diskursida evfemizatsiya va madaniy tabular roli yuqoriroq, ingliz tilida esa raqamli axborot muhitida soddalashtirish va determinologizatsiya faolroq.

5. Pragmatik omillar va tarjima muammolari. Terminlar transformatsiyasiga bir qator pragmatik omillar ta'sir qiladi: adresatning bilim darajasi, muloqot vaziyati, kommunikativ maqsad va madaniy me'yorlar. Masalan, shifokor bemorga “sizda gipertoniya” deb aytganida termin bemor uchun begona bo'lib qolishi, “qon bosimingiz yuqori” deyilganda esa tushunarli va harakatga undovchi ifodaga aylanishi mumkin. Shu tariqa termin vaziyatga qarab o'z funksiyasini o'zgartiradi: nomlovchi birlikdan tushuntiruvchi, tinchlantiruvchi yoki undovchi vositaga o'tadi.

Tibbiy tarjimada bu holat alohida qiyinchilik tug'diradi. Ingliz tilidagi ommabop matnni o'zbekchaga o'g'irishda tarjimon ikki xavfga duch keladi: bir tomondan, so'zma-so'z tarjima

(masalan, silent killer – “sokin qotil”) o‘zbek o‘quvchisiga begona tuyulishi mumkin; ikkinchi tomondan, termin o‘rniga haddan ortiq sodda ifoda tanlansa, tibbiy ma’no buzilishi ehtimoli bor. Shu sababli tarjimada funksional ekvivalentlikka, ya’ni asl matnning pragmatik maqsadini saqlashga e’tibor qaratish lozim. Amaliyotda eng samarali usul – birinchi eslatilganda terminni ommabop izoh bilan birga berish, keyingi o‘rinlarda esa tanlangan bir variantni izchil qo‘llashdir.

Bundan tashqari, raqamli muhitda bemorlar tashxis haqida ma’lumotni ko‘pincha internetdan o‘zlari izlaydi. Bu ommabop terminlarning tarqalish tezligini oshiradi va ularning professional muhitga qaytib kirishiga zamin yaratadi. Natijada professional va ommabop diskurslar o‘rtasidagi chegara dinamik, o‘zaro ta’sirlashuvchi xarakter kasb etadi, bu esa terminologik me’yorlashtirishda ikkala qatlamni hisobga olishni talab qiladi.

Xulosa. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, tibbiy termin professional matndan ommabop matnga o‘tishda faqat shakl jihatdan emas, balki funksional va pragmatik jihatdan ham o‘zgaradi. Professional diskursda termin aniqlik va tizimlilikka xizmat qilsa, ommabop diskursda tushunarlilik, ishon tirish, ogohlantirish va psixologik qo‘llab-quvvatlash vazifalari ustuvor bo‘ladi. Soddalashtirish, metaforalashtirish, evfemizatsiya va kalkalash transformatsiyaning asosiy yo‘nalishlari sifatida ikkala tilda ham kuzatiladi, ammo ularning nisbati til tarixi, terminologik manbalar va madaniy omillarga bog‘liq.

Shuningdek, tadqiqot ommabop tibbiy matnlarni tayyorlovchi muharrir va jurnalistlar uchun ham amaliy ahamiyatga ega: terminni izohlash, bir tushunchaga bitta variantni izchil qo‘llash va evfemizmlardan me’yorida foydalanish o‘quvchining ishonchini oshiradi hamda noto‘g‘ri talqinlarning oldini oladi.

Amaliy jihatdan natijalar tibbiy tarjima, bemorlar uchun axborot materiallarini tayyorlash va tibbiy terminologiyani me’yorlashtirishda qo‘llanishi mumkin. Istiqbolda katta hajmli korpuslar asosida ommabop va professional variantlarning chastotaviy xususiyatlarini o‘rganish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Gotti M. Specialized Discourse: Linguistic Features and Changing Conventions. – Bern: Peter Lang, 2003. – 394 p.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Fan, 1985. – 168 b.
3. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962. – 168 p.

UO‘K 81

INGLIZ ILMIY MATNLARIDA TERMINOLOGIK METAFORALARNING FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

D.G. Gafforova, mustaqil izlanuvchi, o‘qituvchi, University of Business and Science, Namangan

Annotatsiya. Maqolada ingliz ilmiy matnlarida terminologik metaforalarning funksional xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda kognitiv lingvistika, terminologiya nazariyasi va diskurs tahlili yondashuvlari asosida terminologik metaforalarning nominativ, tizimlashtiruvchi, kognitiv, tushuntirish-didaktik va pragmatik funksiyalari ko‘rib chiqilgan hamda ularning turli fan sohalari va matn janrlarida namoyon bo‘lish xususiyatlari aniqlangan.

Kalit so‘zlar: ilmiy matn, terminologik metafora, konseptual metafora, terminologiya, nominativ funksiya, evristik funksiya, metaforik model.

Аннотация. В статье анализируются функциональные особенности терминологических метафор в английских научных текстах. На основе подходов когнитивной лингвистики, теории терминологии и дискурс-анализа рассматриваются номинативная, систематизирующая, когнитивно-эвристическая, объяснительно-дидактическая и прагматическая функции терминологических метафор, а также выявляются особенности их проявления в различных областях знания и жанрах научного текста.

Ключевые слова: научный текст, терминологическая метафора, концептуальная метафора, терминология, номинативная функция, эвристическая функция, метафорическая модель.

Abstract. *The article analyzes the functional features of terminological metaphors in English scientific texts. Drawing on cognitive linguistics, terminology theory and discourse analysis, the study examines the nominative, systematizing, cognitive-heuristic, explanatory-didactic and pragmatic functions of terminological metaphors and identifies how they are manifested across different fields of knowledge and genres of scientific writing.*

Keywords: *scientific text, terminological metaphor, conceptual metaphor, terminology, nominative function, heuristic function, metaphorical model.*

Kirish. Ilmiy matn uzoq vaqt davomida aniqlik, mantiqiylik va emotsional betaraflik namunasi sifatida talqin qilinib, metafora esa asosan badiiy nutqqa xos bezak vositasi deb qaralgan. Biroq XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab metaforaga bo'lgan qarash tubdan o'zgardi: u tafakkurning fundamental mexanizmi, yangi bilimni shakllantirish va uzatish vositasi sifatida e'tirof etila boshlandi [6; 3].

Zamonaviy ingliz ilmiy tilida terminologik metaforalar keng tarqalgan. “Black hole”, “Big Bang”, “genetic code”, “messenger RNA”, “computer virus”, “firewall”, “neural network” kabi terminlar turli fan sohalarining tayanch tushunchalarini ifodalaydi. Terminologik metafora bir tomondan aniq ilmiy tushunchani nomlasa, ikkinchi tomondan, manba sohadan olingan assotsiatsiyalar orqali tushunchaning konseptual tuzilishini belgilaydi. Shu bois terminologik metaforalarni faqat nominativ birlik sifatida emas, balki ilmiy matnda muayyan funksiyalarni bajaruvchi kognitiv-diskursiv hodisa sifatida o'rganish zarurati yuzaga keladi. Mazkur maqolaning maqsadi ingliz ilmiy matnlarida terminologik metaforalarning asosiy funksiyalarini aniqlash hamda ularning fan sohasi va matn janriga bog'liq holda namoyon bo'lish xususiyatlarini tavsiflashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Ilmiy metaforani nazariy jihatdan o'rganishda M.Blackning interaksion nazariyasi muhim bosqich bo'ldi. Olimning fikricha, metafora ikki tushuncha o'rtasidagi oddiy o'xshatish yoki almashtirish emas, balki asosiy va yordamchi sub'ektlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir natijasida yangi ma'no hosil qiluvchi jarayondir [1; 38]. Bu g'oya ilmiy terminologiyadagi metaforalarni bilish quroli sifatida talqin qilishga zamin yaratdi.

R.Boyd ilmiy metaforalarni ikki turga ajratadi: nazariyani tashkil etuvchi (theory-constitutive) va tushuntiruvchi yoki pedagogik (exegetical/pedagogical) metaforalar [2; 360]. Birinchilarini literal ifoda bilan to'liq almashtirib bo'lmaydi, ikkinchilari esa mavjud bilimni tushunarli shaklda yetkazishga xizmat qiladi. T.Kuhn R.Boyd qarashlarini rivojlantirib, metaforaning ilmiy terminlarni olam hodisalari bilan bog'lashdagi va ilmiy paradigmalarni almashinuvidagi rolini ko'rsatib o'tdi [5].

G.Lakoff va M.Johnsonning konseptual metafora nazariyasi terminologik metaforani o'rganishga kognitiv asos yaratdi. Ularning ta'kidlashicha, metaforaning mohiyati bir narsani boshqa narsa orqali tushunish va boshdan kechirishdir [6; 5]. Bu nuqtai nazardan, terminologik metafora manba soha (source domain) bilimlarining maqsad soha (target domain)ga proyeksiyasi natijasida yuzaga keladi.

R.Temmerman an'anaviy (vyusterian) terminologiya nazariyasini tanqid qilib, sotsiokognitiv terminologiya yondashuvini taklif etdi [8]. Uning fikricha, tushunchalar har doim ham aniq chegaralangan bo'lmaydi, ko'plab ilmiy kategoriyalar prototipik tuzilishga ega va metaforik modellar orqali shakllanadi. R.Temmerman hayot fanlari (life sciences) terminologiyasi misolida “splicing”, “cloning”, “blotting” kabi terminlarning metaforik modellar asosida yuzaga kelganini ko'rsatdi.

T.L.Brown ilmiy faoliyatning o'zi metaforik fikrlashsiz amalga oshmasligini asosladi [3]. S.Knudsen esa ilmiy metaforalarning ilmiy maqoladan ommabop matnga o'tish jarayonida funksional o'zgarishga uchrashini, ya'ni ilmiy jamoat ichida “ochiq” metafora sifatida qo'llangan birlik vaqt o'tishi bilan “yopiq”, ya'ni leksikalizatsiyalashgan terminga aylanishini ko'rsatdi [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot materialini 2015-2025 yillar oralig'ida nashr etilgan ingliz tilidagi ilmiy maqolalar, monografiyalar va universitet darsliklaridan olingan matn parchalari tashkil etdi. Jami fizika, biologiya (molekulyar biologiya va immunologiya), informatika, iqtisodiyot va tilshunoslik sohalariga oid 150 ta matn tahlil qilinib, ulardan 1240 ta terminologik metafora qo'llanishi ajratib olindi. Tadqiqotda kognitiv-semantik tahlil, metaforik qo'llanishlarni aniqlash

protsedurasi, komponent tahlil, kontekstual-funksional tahlil hamda miqdoriy hisob-kitob metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Tahlil natijalari terminologik metaforalarning ingliz ilmiy matnlarida biri-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan beshta asosiy funksiyani bajarishini ko'rsatdi. Quydagi foiz ko'rsatkichlari dominant funksiya bo'yicha taqsimotni aks ettiradi.

Nominativ funksiya (31% hollarda) terminologik metaforaning birlamchi va eng umumiy funksiyasi hisoblanadi. Masalan, informatikada “mouse”, “window”, “menu”, “bug”; fizikada “black hole”, “wormhole”, “quark flavour”; biologiyada “cell”, “messenger RNA”, “chaperone protein” terminlari shu yo'l bilan yuzaga kelgan. Bunday terminlarda metafora shakl, funksiya yoki joylashuvdagi o'xshashlik asosida shakllanadi: “mouse” qurilmaning tashqi ko'rinishi sichqonga o'xshashligi asosida, “chaperone protein” esa oqsilning boshqa molekulalarning to'g'ri shakllanishiga “hamrohlik qilish” funksiyasi asosida nomlangan. Vaqt o'tishi bilan bunday metaforalar obrazlilikini yo'qotib, leksikalizatsiyaga uchraydi.

Tizimlashtiruvchi funksiya (14% hollarda) terminologik metaforaning alohida terminni emas, balki butun terminlar majmuini yagona konseptual model asosida tashkil etishida namoyon bo'ladi. Masalan, GENETIC INFORMATION IS A TEXT konseptual metaforasi molekulyar biologiyada “genetic code”, “transcription”, “translation”, “reading frame”, “proofreading” kabi terminlarni yagona tizimga birlashtiradi. Xuddi shunday, THE IMMUNE SYSTEM IS AN ARMY metaforasi immunologiyada “defence”, “invader”, “killer T cells”, “helper T cells”, “memory cells” terminlarining o'zaro bog'liq tizimini hosil qiladi. Informatikada esa COMPUTER PROGRAMS ARE LIVING ORGANISMS va COMPUTER SECURITY IS WARFARE metaforalari asosida “virus”, “infection”, “worm”, “Trojan horse”, “firewall” terminlari shakllangan. Bunday modellar terminologik tizimga ichki izchillik bag'ishlaydi.

Kognitiv-evristik funksiya (21% hollarda) R.Boyd tasnifidagi nazariyani tashkil etuvchi metaforalarga mos keladi [2; 360]. Ular yangi bilimni hosil qilishda faol ishtirok etadi. Masalan, kognitiv psixologiya va psixolingvistikadagi THE MIND IS A COMPUTER metaforasi “information processing”, “storage”, “retrieval”, “working memory” kabi terminlarni yuzaga keltirdi va uzoq yillar tadqiqot dasturlarini belgilab berdi. Tilshunoslikda esa “tree diagram”, “movement”, “trace”, “island constraints”, “garden-path sentence” metaforalari sintaktik tuzilishni fazoviy ob'ektlar va harakat sifatida konseptualizatsiya qiladi. Ilmiy maqolalarda evristik funksiya ko'pincha metaforik modelning kengaytirilishi orqali namoyon bo'ladi. Quydagi tipik kontekst bunga misol bo'la oladi: “If the genome is a text, then mutations may be seen as misprints and regulatory regions as its punctuation”. Bunda muallif modelning yangi elementlarini faollashtirib, gipoteza shakllantiradi.

Tushuntirish-didaktik funksiya (22% hollarda) ko'proq darsliklar, ilmiy-ommabop va sharhlovchi (review) maqolalarda kuzatiladi. Bunda metafora murakkab ilmiy tushunchani o'quvchining kundalik tajribasiga yaqin bo'lgan soha orqali tushuntirishga xizmat qiladi: “Mitochondria are often described as the powerhouses of the cell”, “The ribosome acts as a molecular machine that reads the mRNA”. Tahlil qilingan darslik matnlarida bunday metaforalar ko'pincha “can be thought of as”, “acts as”, “is like”, “is often compared to”, “so-called” kabi signal vositalari (metaphor flags) bilan birga qo'llanishi aniqlandi. Ular metaforaning literal da'vo emas, tushuntirish modeli sifatida taqdim etilayotganini bildiradi. Matn janri o'zgarganda bir xil metafora turli funksiyani bajarishi mumkin [4].

Pragmatik (baholovchi-persuaziv) funksiya (12% hollarda) muayyan baholovchi konnotatsiyani saqlagan terminologik metaforalarga xos bo'lib, o'quvchining munosabatini shakllantirishga xizmat qiladi. Iqtisodiyotda “bubble”, “toxic assets”, “invisible hand”; ekologiyada “carbon footprint”, “ecological debt”; biologiyada “selfish gene”, “junk DNA” kabi terminlar shular jumlasidandir. Masalan, “junk DNA” termini genomning oqsilni kodlamaydigan qismlarini “keraksiz” sifatida baholagan; keyingi tadqiqotlar ularning regulativ ahamiyatini ko'rsatgach, ilmiy matnlarda “non-coding DNA” kabi neytral muqobilni qo'llash tendensiyasi kuchaydi. Demak, terminologik metafora ilmiy tushunchalarni idrok etishga ham ta'sir ko'rsatadi. Bu E.Semino qayd etgan metaforaning framing orqali baholovchi munosabat shakllantirish xususiyatiga mos keladi [7].

Fan sohalari kesimida informatika terminologiyasida nominativ va tizimlashtiruvchi funksiyalar ustunlik qiladi (mos ravishda 42% va 19%). Fizika va tilshunoslik matnlarida kognitiv-evristik funksiya yetakchi o'rinda turadi (29% va 26%). Biologiya darsliklarida tushuntirish-didaktik funksiya ulushi eng yuqori (34%), iqtisodiyot matnlarida esa pragmatik funksiya boshqa sohalarga nisbatan ancha faol (23%) namoyon bo'ladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari terminologik metaforaning ingliz ilmiy matnlarida faqat nomlash vositasi emas, balki ilmiy bilimni shakllantirish, tizimlashtirish va uzatishning muhim kognitiv-diskursiv mexanizmi ekanligini tasdiqlaydi [3]. Terminologik metaforalar nominativ, tizimlashtiruvchi, kognitiv-evristik, tushuntirish-didaktik va pragmatik funksiyalarni bajaradi. Dominant funksiya fan sohasi va matn janriga bog'liq.

Konseptual metaforik modellar terminologik tizimlarga ichki izchillik bag'ishlaydi va yangi terminlarning motivatsiyalangan tarzda hosil bo'lishini ta'minlaydi [8]. Metaforaning baholovchi potentsiali esa ulardan ongli foydalanishni talab etadi. Natijalardan ingliz tili ilmiy terminologiyasini o'qitish va ilmiy tarjimada foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Black M. Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy. – Ithaca: Cornell University Press, 1962. – 267 p.
2. Boyd R. Metaphor and theory change: What is “metaphor” a metaphor for? // Metaphor and Thought / Ed. by A. Ortony. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – P. 356-408.
3. Brown T.L. Making Truth: Metaphor in Science. – Urbana: University of Illinois Press, 2003. – 215 p.
4. Knudsen S. Scientific metaphors going public // Journal of Pragmatics. – 2003. – Vol. 35, No. 8. – P. 1247-1263.
5. Kuhn T.S. Metaphor in science // Metaphor and Thought / Ed. by A. Ortony. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – P. 409-419.
6. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
7. Semino E. Metaphor in Discourse. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 247 p.
8. Temmerman R. Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2000. – 258 p.

UO'K 81'42 / 81'23:004.8

RAQAMLI TA'LIM MAKONIDA KOGNITIV MODELLASHTIRISH: GIPERMATNLILIK, POLIKODLILIK VA FREYMLI STRUKTURALASH TAMOYILLARI

D.G'aniyeva, PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli ta'lim makonida bilim va ma'lumotlarni kognitiv modellashtirish mexanizmlari hamda ularning lingvopragmatik tabiatini belgilovchi gipermatnlilik, polikodlilik (multimodallik) hamda freymli strukturalash tamoyillari tadqiq etiladi. Tadqiqot o'zbek va ingliz tillaridagi zamonaviy raqamli ta'lim platformalari (LMS, Telegram ta'limiy kanallari va EdTech resurslari) materiallari asosida olib borilgan. Maqolada inson tafakkurining raqamli muhitda ma'lumotni idrok etish xususiyatlari, chiziqli bo'lmagan (non-linear) matn strukturalash va vizual-akustik semiotik kodlarning lingvokulturologik yuklamasi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Raqamli ta'lim diskursi, kognitiv modellashtirish, gipermatnlilik, polikodli matn, multimodallik, freym, kognitiv skript, EdTech, pragmatologiya.

Аннотация. В данной статье исследуются механизмы когнитивного моделирования знаний и информации в цифровом образовательном пространстве, а также принципы гипертекстуальности, поликодности (мультимодальности) и фреймового структурирования, определяющие их лингвопрагматическую природу. Исследование проведено на материале современных цифровых образовательных платформ (LMS, образовательные Telegram-каналы и EdTech-ресурсы) на узбекском и английском языках. В статье раскрываются особенности восприятия информации человеческим мышлением в цифровой среде, нелинейная (non-linear) структура текста и лингвокультурологическая нагрузка визуально-акустических семиотических кодов.

Ключевые слова: Цифровой образовательный дискурс, когнитивное моделирование, гипертекстуальность, поликодовый текст, мультимодальность, фрейм, когнитивный скрипт, EdTech, прагмалингвистика.

Abstract. This paper investigates the mechanisms of cognitive modeling of knowledge and data within digital educational environments, focusing on hypertextuality, polycodality (multimodality), and frame structuring principles. The study is based on Uzbek and English digital educational platforms, including LMS, educational Telegram channels, and EdTech resources. It examines the cognitive patterns of human perception in virtual spaces, non-linear text architectures, and the linguocultural weight of visual-auditory semiotic codes.

Keywords: Digital educational discourse, cognitive modeling, hypertextuality, polycodal text, multimodality, frame, cognitive script, EdTech, pragmalinguistics.

Kirish. Ta'lim tizimining raqamlashuvi va multimedia texnologiyalarining o'quv jarayoniga integratsiyalashuvi inson tafakkurining bilim o'zlashtirish va ma'lumotni qayta ishlash kognitiv mexanizmlarini tubdan o'zgartirdi. An'anaviy bosma matnlarga xos bo'lgan chiziqli (linear) va monologik axborot uzatish modeli o'rnini raqamli makonda gipermatnli, interaktiv hamda polikodli (multimodal) strukturalar egallamoqda.

Kognitiv tilshunoslik va diskursologiyada inson xotirasi hamda tafakkurida bilimlar alohida tarqoq birliklar shaklida emas, balki kognitiv sxemalar, ssenariylar va freymlar ko'rinishida saqlanishi allaqachon o'z isbotini topgan [5, 112]. Biroq raqamli ta'lim makonida ushbu freymning shakllanishi va namoyon bo'lishi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bir tomondan, gipermatnli tuzilma foydalanuvchiga axborot trayektoriyasini erkin tanlash imkonini bersa, ikkinchi tomondan, multimodal (matn, audio, vizual, grafik, emoji) kodlarning sintezi ma'lumotni kognitiv o'zlashtirish tezligini oshiradi.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, o'zbek va ingliz tillarida raqamli ta'limiy matnlarni kognitiv modellashtirish, ulardagi gipermatnli bog'lanishlar va polikodli vositalarning semantik-pragmatik ko'lamini kompleks tahlil etish filologiya va raqamli lingvistika tutashuvida hali tizimli tadqiq etilmagan. Tadqiqotning maqsadi — o'zbek va ingliz raqamli ta'limiy matnlarida bilimni kognitiv modellashtirish tamoyillarini, gipermatnli freymning shakllanish mexanizmlari va polikodli vositalarning semantik-pragmatik xususiyatlarini qiyosiy aspektda ochib berishdan iborat.

Tadqiqot metodlari va materiallari

Tadqiqotning metodologik bazasini kognitiv lingvistika (T.van Dijk, M.Minsky), multimodal diskurs-tahlil (G.Kress, T.van Leeuwen) hamda pragmalingvistika (Sh.Safarov) nazariyalari tashkil etadi.

Tadqiqot materialini 2024–2026-yillar davomida o'zbek va ingliz tillaridagi oliy ta'lim LMS platformalari (Moodle, Canvas), ta'limiy Telegram-kanallar va EdTech ilovalari (Coursera, Duolingo) manbalaridan saralab olingan 500 dan ortiq raqamli ta'limiy matnlar, xabarlar, e'lonlar va multimedia topshiriqlari tashkil etadi.

Metodlar: Kognitiv-freymli tahlil — raqamli ta'limiy matnlardagi «kognitiv skript» va freymli strukturalarni aniqlash uchun, multimodal diskurs-tahlil (MDA) — verbal va noverbal (grafik, vizual, emoji) semiotik kodlarning ma'no hosil qilishdagi darajasini o'rganish uchun, qiyosiy-chog'ishtirma metod — o'zbek va ingliz raqamli diskursidagi kognitiv karkaslarning milliy-madaniyatga xos jihatlari ajratib olish uchun qo'llanildi.

Tadqiqot natijalari: Tahlillar ko'rsatdiki, raqamli ta'lim makonida bilim va axborot uchta asosiy kognitiv-lingvistik ustun orqali modellashtiriladi:

Gipermatnlilik (Hypertextuality) va nochiziqli kognitsiya

An'anaviy matnlarda axborot chiziqli (boshlanishi, davomi, yakuni) tuzilsa, raqamli ta'limiy matnlarda giperhavolalar (hyperlinks), menyu tugmalari va teglar (#hashtags) orqali nochiziqli (non-linear) kognitiv trayektoriya yaratiladi.

- Ingliz tili materiali: LMS platformalarida topshiriq bitta chiziqli matn emas, balki «modulli freym» shaklida beriladi:

"Read Chapter 3 [Link] → Watch summary video [Embed] → Complete Quiz 3.1 [Button]"

• O'zbek tili materiali: Telegram ta'limiy kanallarida ma'lumot blokli-gipermatnli shaklda modellashtiriladi:

"Bugungi ma'ruza tezislar: #KognitivLingvistika. To'liq matn bu yerda [Link]. Test topshirish: @BotName"

Kognitiv jihatdan bu foydalanuvchiga axborotni "qismlarga bo'lingan" (chunked knowledge) holda o'zlashtirish va kognitiv yuklamani (cognitive load) kamaytirish imkonini beradi.

Polikodlilik va multimodalilik (polycodality & multimodality)

Raqamli ta'limiy matnlar heterogen (ko'p kodli) xarakterga ega. Verbal matn yolg'iz ishlamaydi, balki vizual va emotsional-ekspressiv kodlar bilan birga yaxlit kognitiv freymni hosil qiladi.

Freyimli strukturalash va «kognitiv skriptlar»

Raqamli ta'lim diskursida muloqot muayyan standart freymlar (ssenariylar) asosida modellashtiriladi. Masalan, Telegram va LMS platformalarida o'qituvchi va talaba o'rtasidagi topshiriq berish va qabul qilish muloqoti quyidagi «E'lon-Topshiriq-Aks-sado» kognitiv skripti bo'yicha kechadi:

1. [Diqqatni tortish freymi]: [muhim xabar belgisi] Muhim xabar! / Important update! (Vizual + Verbal)
2. [Axborot bloki]: Qisqa mazmun + Giperhavola.
3. [Pragmatik ko'rsatma (Direktiv)]: Ko'rib chiqing / Feel free to check.
4. [Qayta aloqa freymi]: [ijobiy reaksiya]/[salbiy reaksiya] reaksiyalari yoki bot orqali savol yuborish.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lim makonidagi kognitiv modellashtirish inson idrokining «klipcha fikrlash» (clip thinking) va micro-learning (kichik hajmli o'zlashtirish) xususiyatlariga moslashib bormoqda. An'anaviy pedagogik diskursda o'qituvchi asosiy ma'lumot manbai bo'lib, matn doimiy ravishda chiziqli bayon etilgan bo'lsa, raqamli diskursda o'qituvchi kognitiv arxitektor (moderator) vazifasini bajaradi. U matnni shunchaki yozmaydi, balki uni giperhavolalar, vizual va grafik belgilar orqali «konstruksiya» qiladi, boyitadi va virtual muloqotda yetishmaydigan hissiy bo'yoqdorlikni to'ldirishga harakat qiladi.

O'zbek va ingliz tillaridagi materiallar qiyosiy tahlil qilinganda, ingliz raqamli ta'lim matnlarida vizual va interaktiv tugmalardan foydalanish darajasi yuqoriroq bo'lsa, o'zbek raqamli diskursida verbal matn ustunligicha qolayotgani, biroq emoji va vizual ajratkichlar ([muhim xabar belgisi], [g'oya belgisi]) orqali kognitiv strukturalash jadal rivojlanayotgani kuzatildi.

Xulosa

1. Raqamli ta'lim makonida bilimni kognitiv modellashtirish noxiziqli xarakterga ega bo'lib, gipermatnlilik, polikodlilik va blokli-freyimli strukturalash tamoyillariga tayanadi.

2. Polikodli (multimodal) matnlarda verbal resurslar bilan bir qatorda vizual, grafik va emotsional-ekspressiv kodlar yaxlit ma'no hosil qiluvchi kognitiv sistema sifatida namoyon bo'ladi va o'quvchining kognitiv yuklamasini maqbullashtiradi.

3. Tadqiqot natijalari va taklif etilgan kognitiv-freyimli model zamonaviy EdTech platformalarini takomillashtirish, ta'limiy AI-assistentlar (chat-botlar) uchun muloqot ssenariylarini (Prompt Engineering) yaratish va oliy ta'limda raqamli lingvistika fanlarini o'qitishda nazariy-amaliy baza bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karasik V. I. Jazykovoje krug: lichnost', koncepty, diskurs. – Volgograd: Peremena, 2002. – 477 s.
2. Kress G. Multimodality: A social semiotic approach to contemporary communication. – London: Routledge, 2010. – 212 p.
3. Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2017. – 320 b.
4. Minsky M. A Framework for Representing Knowledge // The Psychology of Computer Vision. – New York: McGraw-Hill, 1975. – P. 211-277.

TRADITION, MODERNITY, AND CULTURAL IDENTITY IN CONTEMPORARY LITERATURE

M.K. Ibragimova, teacher, Bukhara State University, Bukhara

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy adabiyotda an'ana, modernlik va madaniy o'zlik o'rtaqidagi o'zaro munosabat tahlil qilinadi. Muallif an'anani o'zgarish meros emas, balki doimiy qayta talqin qilinadigan tirik manba sifatida ko'rib chiqadi. Modernlik esa an'anaga qarshi kuch emas, balki yangi badiiy shakllar va ovozlarni yuzaga keltiruvchi muhit sifatida baholanadi. Postkolonial va diasporik adabiyot misolida gibriddlik, til tanlovi, xotira va hikoya qilish usullarining madaniy o'zlikni shakllantirishdagi o'rni ochib beriladi. Xulosada zamonaviy yozuvchilar madaniy o'zlikni yo'qotmasdan, uni global kontekstda qayta yaratayotgani asoslanadi.

Kalit so'zlar: an'ana, modernlik, madaniy o'zlik, gibriddlik, postkolonial adabiyot, diaspora, hikoya qilish.

Аннотация. В статье анализируется взаимосвязь традиции, современности и культурной идентичности в современной литературе. Традиция рассматривается не как неизменное наследие, а как живой ресурс, который постоянно переосмысливается. Современность трактуется не как сила, противостоящая традиции, а как среда, порождающая новые художественные формы и голоса. На материале постколониальной и диаспорной литературы раскрывается роль гибридности, выбора языка, памяти и повествовательных стратегий в формировании культурной идентичности. Делается вывод, что современные писатели не утрачивают культурную идентичность, а заново создают её в глобальном контексте.

Ключевые слова: традиция, современность, культурная идентичность, гибридность, постколониальная литература, diaspora, повествование.

Abstract. This article examines the relationship between tradition, modernity, and cultural identity in contemporary literature. Tradition is treated not as a fixed inheritance but as a living resource that is continually reinterpreted, while modernity is understood not as a force opposed to tradition but as an environment that generates new literary forms and voices. Drawing on postcolonial and diasporic writing, the study shows how hybridity, language choice, memory, and narrative strategy shape cultural identity. The article concludes that contemporary writers do not lose cultural identity but recreate it within a global context.

Keywords: tradition, modernity, cultural identity, hybridity, postcolonial literature, diaspora, narrative.

Introduction. Few questions have shaped modern literature as persistently as the question of who we are and where we come from. In an age of mass migration, digital communication, and global publishing markets, writers can no longer assume that their readers share a single language, religion, or historical memory. Yet it is precisely under these conditions that literature has become one of the most sensitive instruments for registering how communities understand themselves. Contemporary fiction, poetry, and drama continually return to the tension between inherited ways of life and the pressures of a rapidly changing world.

This tension is often described as a conflict between tradition and modernity. Such a description is attractive because it is simple: tradition stands for the past, for continuity, ritual, and belonging, while modernity stands for the future, for rationality, individualism, and change. Literary practice, however, rarely supports this opposition. Novels that seem to defend ancestral values do so through experimental forms, and works that celebrate modern freedom frequently rely on folk motifs, oral rhythms, and sacred imagery. The boundary between the two is therefore porous, and cultural identity emerges in the space where they meet.

The aim of this article is to examine how contemporary literature negotiates this meeting. It asks three questions. First, how is tradition represented and transformed in contemporary texts? Second, how does modernity, with its migrations, technologies, and new social roles, challenge or

enrich inherited identities? Third, what strategies do writers use to construct cultural identity that is neither nostalgic nor wholly detached from the past? The discussion draws on key theoretical works in cultural and postcolonial studies and refers to widely known examples from world literature.

Tradition as a Living Resource. In popular discourse, tradition is often imagined as a closed repository of customs handed down intact from earlier generations. Scholars of culture have long questioned this view. Tradition is selected, shaped, and sometimes invented in the present, and its meaning changes with those who invoke it. Literature is one of the main arenas in which this process becomes visible, because every act of retelling a myth, a proverb, or a family story is also an act of interpretation.

Chinua Achebe's early novels offer a classic illustration. By portraying Igbo society in its complexity, with its proverbs, councils, and moral codes, as well as its internal conflicts and limitations, Achebe presented tradition not as a museum piece but as a dynamic social order that was disrupted by colonial intrusion. His narrative does not simply mourn what was lost; it reclaims the right of a community to tell its own story in a language the wider world could read. In this sense tradition functions as a source of narrative authority rather than a burden of the past.

A similar movement can be observed across many literatures. Poets draw on oral epics and folk songs to renew their imagery; novelists adopt the structures of storytelling cycles and wonder tales; dramatists revive ritual performance in contemporary theatre. In each case the inherited form is not reproduced mechanically. It is placed in a new context, where it acquires new meanings. The writer thus acts as both custodian and critic of tradition, preserving its memory while questioning its assumptions, particularly regarding gender, hierarchy, and power.

Modernity and the Experience of Displacement. If tradition provides a sense of rootedness, modernity is often experienced as movement: from village to city, from one country to another, from a spoken dialect to a global lingua franca. The literature of modernity is therefore frequently a literature of displacement. Characters find themselves between worlds, unable to return fully to an idealized home and unable to belong completely to the new environment. Their inner life is marked by memory, ambivalence, and the search for a language adequate to their situation.

Edward Said, writing on culture and imperialism, emphasized that cultural forms cannot be separated from the historical conditions in which they circulate [2]. Narrative itself, he argued, is bound up with the question of who has the authority to represent a place and its people. Contemporary literature takes up this insight by shifting the perspective of representation. Writers from formerly colonized regions, from minority communities, and from migrant backgrounds now narrate their own experience, often challenging stereotypes inherited from earlier literary traditions.

Modernity also brings new themes: urban alienation, technological mediation, environmental crisis, and the fragmentation of the family. These themes may appear distant from traditional concerns, yet they are often expressed through traditional resources. A migrant novel may use the structure of a folktale to describe the bureaucratic maze of immigration; a poem about digital loneliness may echo the cadences of ancestral lament. The encounter between old forms and new content produces some of the most original writing of our time.

At the same time, modernity can threaten cultural continuity. Globalization encourages standardization, and the dominance of a few world languages places smaller literatures under pressure. Writers who work in minority languages must decide whether to remain within their linguistic community, with a limited readership, or to reach a wider audience through translation or through writing in a dominant language. This decision is never purely practical; it is a statement about belonging and about the future of a culture.

Hybridity and the Construction of Cultural Identity. The most influential concept for understanding this situation is hybridity. Homi Bhabha argues that cultures are never pure or self-contained; they are formed in the "in-between" spaces where different traditions meet and negotiate meaning [1]. Identity, from this perspective, is not an essence but a process, continually produced through interaction, translation, and difference. Stuart Hall expresses a similar idea when he describes cultural identity as a matter of becoming as well as being: it has histories, but these histories undergo

constant transformation and are shaped by the way we are positioned within and by the narratives of the past [3].

For literary studies, these ideas have important consequences. They suggest that the identity represented in a text is not discovered in a stable heritage but constructed through narrative. Memory, in particular, plays a decisive role. Contemporary novels frequently use fragmented chronologies, multiple narrators, and unreliable recollection to show that the past is always reconstructed from the standpoint of the present. The self that emerges is plural and sometimes contradictory, yet it is not for that reason weaker. On the contrary, the ability to hold several cultural allegiances together is presented as a distinctive strength of contemporary identity.

Salman Rushdie's fiction, with its blend of myth, history, and satire, is a well-known example of hybrid storytelling. Writers such as Orhan Pamuk explore the encounter between Eastern and Western cultural influences in the experience of a single city, while Chimamanda Ngozi Adichie shows how individuals negotiate national, ethnic, and global identities within a single life. Though their contexts differ, these authors refuse simple labels, and their narrative forms reflect a double inheritance of tradition and modernity.

Hybridity should not, however, be romanticized. It can also describe painful experiences of alienation, discrimination, and unequal power. A hybrid identity is not always chosen; it is often imposed by historical circumstance. Literature performs a valuable ethical function here by giving voice to those who live between cultures and by revealing the social structures that make this position difficult. The best works avoid both nostalgia for a lost purity and uncritical celebration of mixture, focusing instead on the human cost and creative potential of cultural encounter.

Language, Form, and the Politics of Voice. Language is the most direct bearer of cultural identity, and the choice of language is therefore one of the most significant decisions a writer makes. Authors who write in a colonial or global language often adapt it, introducing local syntax, idioms, and rhythms so that the language carries the experience of another culture. Others insist on writing in their mother tongue as an act of cultural resistance and preservation. Both strategies seek to ensure that literature remains rooted in lived experience while engaging with a wider audience.

Form is equally important. The contemporary reader encounters novels that resemble oral performance, poems that combine scripts and registers, and hybrid genres that blend memoir, essay, and fiction. These formal experiments are not merely aesthetic gestures. They express the conviction that inherited genres cannot always contain new experience, and that cultural identity requires forms that are flexible enough to hold multiple voices. In this sense, innovation in form is itself a way of continuing tradition, since living traditions have always changed by adapting their means of expression.

Conclusion. The analysis presented above leads to several conclusions. First, tradition in contemporary literature is not a static inheritance but a living resource that writers reinterpret, criticize, and renew. Second, modernity is not simply a threat to cultural identity; it is also the condition that makes new forms of expression and new voices possible. Third, cultural identity in contemporary texts emerges through narrative, memory, language, and form, and it is better understood as a continuing process than as a fixed essence.

These findings suggest that the opposition between tradition and modernity should be replaced by a more nuanced model of dialogue. Further research may compare how different regional literatures, including those of Central Asia, negotiate these questions in their own historical and linguistic circumstances.

REFERENCES:

1. Bhabha, H. K. *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994.
2. Said, E. W. *Culture and Imperialism*. New York: Alfred A. Knopf, 1993.
3. Hall, S. *Cultural Identity and Diaspora* // *Identity: Community, Culture, Difference* / ed. J. Rutherford. London: Lawrence & Wishart, 1990. P. 222–237.

MAMATQUL JO'RAYEV O'ZBEK FOLKLORSHUNOSLIGI YO'NALISHLARI VA METODLARINI TAKOMILLASHTIRGAN OLIM

M. Jo'rayeva, kat.i.x., PhD, O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek folklorshunosligining rivojlanishida munosib o'rin tutgan folklorshunos olim Mamatqul Jo'rayevning o'zbek folklorining yo'nalishlari va metodlarini takomillashtirishga qo'shgan hissasi tahlil etiladi. Shuningdek, Mamatqul Jo'rayevning folklor matnlarini tarixiy-genetik, qiyosiy-tipologik, struktural-semantik hamda mifopoetik yondashuvlar asosida o'rganishga doir qarashlari yoritilgan. Olimning folklorshunoslik nazariyasi va amaliyotini boyitish, milliy folklor merosini tizimli tadqiq etish, folklor va mifologiya munosabatlarini ochib berish borasidagi ilmiy natijalari tahlil qilingan. Maqolada Mamatqul Jo'rayev ilmiy merosining o'zbek folklorshunosligi metodologiyasini takomillashtirishdagi ahamiyati va zamonaviy folklor tadqiqotlari uchun ilmiy-metodik qimmatini asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Mamatqul Jo'rayev, o'zbek folklorshunosligi, folklor, folklor janrlari, folklor tadqiqot metodlari, mifologiya, mifopoetika, qiyosiy-tipologik metod, tarixiy-genetik metod, struktural-semantik tahlil, folklor matni, folklor merosi, folklorshunoslik metodologiyasi.

Аннотация. В статье анализируется вклад учёного-фольклориста Маматкула Джурсаева, занявшего достойное место в развитии узбекской фольклористики, в совершенствование направлений и методов исследования узбекского фольклора. Освещаются также научные взгляды Маматкула Джурсаева на изучение фольклорных текстов на основе историко-генетического, сравнительно-типологического, структурно-семантического и мифопоэтического подходов. Анализируются научные результаты учёного в области обогащения теории и практики фольклористики, системного исследования национального фольклорного наследия, а также выявления взаимосвязей фольклора и мифологии. В статье обосновываются значение научного наследия Маматкула Джурсаева для совершенствования методологии узбекской фольклористики и его научно-методическая ценность для современных исследований фольклора.

Ключевые слова: Маматкул Джурсаев, узбекская фольклористика, фольклор, жанры фольклора, методы исследования фольклора, мифология, мифопоэтика, сравнительно-типологический метод, историко-генетический метод, структурно-семантический анализ, фольклорный текст, фольклорное наследие, методология фольклористики.

Abstract. This article analyzes the contribution of the folklorist and scholar Mamatqul Jo'rayev, who occupies a distinguished place in the development of Uzbek folklore studies, to the advancement of approaches and research methods in the study of Uzbek folklore. It also examines Mamatqul Jo'rayev's scholarly views on the study of folklore texts through historical-genetic, comparative-typological, structural-semantic, and mythopoetic approaches. Particular attention is paid to the scholar's research findings aimed at enriching the theory and practice of folklore studies, conducting systematic research into the national folklore heritage, and elucidating the interrelationships between folklore and mythology. The article substantiates the significance of Mamatqul Jo'rayev's scholarly legacy for the advancement of the methodology of Uzbek folklore studies, as well as its scholarly and methodological value for contemporary folklore research.

Key words: Mamatqul Jo'rayev, Uzbek folklore studies, folklore, folklore genres, folklore research methods, mythology, mythopoetics, comparative-typological method, historical-genetic method, structural-semantic analysis, folklore text, folklore heritage, methodology of folklore studies.

O'zbek folklorshunosligi o'zining ko'p asrlik ilmiy-amaliy tajribasi davomida folklorning turli janrlari, poetikasi, tarixiy asoslari, ijrochilik an'analari, folklor va etnografiya munosabatlari, mifologiya hamda xalqning qadimiy dunyoqarashi kabi qator yo'nalishlarni qamrab olgan keng tadqiqotlar tizimini shakllantirdi. Ayni jarayonda folklorshunoslikning nazariy-metodologik asoslarini takomillashtirish, yangi ilmiy yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etish va folklor matnlarini kompleks tadqiq qilish alohida ahamiyat kasb etdi. Zamonaviy folklorshunoslikda tarixiy-qiyosiy,

tipologik, struktura-semantik, funksional, germeneytik va kompleks tahlil metodlaridan foydalanish xalq og'zaki ijodi namunalarining mazmun-mohiyatini yanada chuqurroq ochib berish imkonini bermoqda. O'zbek folklorshunosligining taraqqiyot jarayonida folklor janrlarini tadqiq etish bilan bir qatorda, xalq og'zaki ijodining arxaik qatlamlarini, mifologik tasavvurlarini, marosimiy folklorini, epik an'analarini va ularda saqlanib qolgan qadimiy semantik qatlamlarni ilmiy asosda o'rganishga muhim hissa qo'shgan olimlardan biri Mamatqul Jo'rayevdir. Olimning ko'p yillik ilmiy faoliyati o'zbek folklorshunosligining bir qator ustuvor yo'nalishlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning tadqiqotlarida folklorning janriy tarkibi, mifologiya, marosim folklori, folklor va etnografiya munosabatlari, xalqning qadimiy dunyoqarashi hamda an'anaviy madaniyatning semantik asoslariga doir muhim ilmiy masalalar qamrab olingan.

Mamatqul Jo'raevning ilmiy merosiga nazar tashlanganda, olimning folklor materiallarini shunchaki tasvirlash yoki tavsiflash bilan cheklanmagani, balki ularning genetik asoslari, semantik strukturalari, tarixiy-madaniy konteksti va funksional xususiyatlarini ochib berishga intilib tadqiq etgani ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, xalq og'zaki ijodi namunalaridagi mifologik obraz va motivlarning qadimiy dunyoqarash tizimi bilan munosabatini aniqlash, ularning turli davrlardagi transformatsiyasini kuzatish hamda arxaik tasavvurlarning folklor matnida saqlanish mexanizmlarini yoritish olim tadqiqotlarining muhim jihatlari biridir. Olim tadqiqotlarining yana bir muhim xususiyati shundaki, u o'zbek folklorshunosligida mavjud ilmiy an'analarni yangi nazariy-metodologik yondashuvlar bilan boyitdi. Folklor matnlarini tarixiy-qiyosiy va tipologik jihatdan o'rganish bilan birga, ularning semantik, struktura va funksional xususiyatlarini kompleks tahlil qilishga alohida e'tibor qaratdi. Uning ilmiy izlanishlarida folklor va etnografiya, mifologiya va xalq dunyoqarashi, marosim va folklor, qadimiy e'tiqodlar va badiiy tafakkur o'rtasidagi uzviy munosabatlarni tadqiq etishga kompleks yondashuv muhim o'rin tutadi.

O'zbek xalq og'zaki badiiy ijodini o'rganish metodologiyasi va metodlarini takomillashtirishda professor Mamatqul Jo'rayevning "Folklorshunoslik asoslari" nomli o'quv qo'llanmasi alohida ahamiyat kasb etadi[1]. Mamlakatimiz universitetlarining filolog-magistrantlari o'quv rejasiga oliy ta'lim tizimi uchun mutlaqo yangi bo'lgan "Folklorshunoslik asoslari" nomli fan kiritilishi munosabati bilan yaratilgan ushbu o'quv qo'llanma o'zbek folklorshunosligi tarixida folklor nazariyasi haqida yaratilgan ilk ilmiy asar ekanligi bilan ayricha e'tiborni tortadi. Uning ahamiyati va eng muhim jihati shundan iborat ediki, qo'llanmada, avvalo, "folklor" va "folklorshunoslik" atamalarining istilohiy mohiyati keng yoritib berilgan[2:269-276]. Shuningdek, kitobda yana "Folklorshunoslik" fanining mazmuni folklor asarlarini to'plash va arxivlashtirish; folklor nazariyasi, folklor tarixi va tekstologiyasi; folklor asarlari poetikasi, folklor ijrochiligi va ijodkorligi; folklor va yozma adabiyot, folklor va professional san'at; folklorshunoslik metodologiyasi; folklorning to'planishi va o'rganilishi tarixi, tarixiy-folkloriy jarayon va "postfolklor" kabi fundamental masalalarni o'z ichiga qamrab olishi ilmiy jihatdan asoslangan. O'zbek xalq ijodiyotining barcha tur va janrlarini tadqiq etadigan folklorshunoslik fanining tadqiqot obyekti ilk bor mufassal tavsiflab berilgan. Natijada o'zbek folklorshunosligining ilmiy tadqiqotlar doirasiga kiruvchi quyidagi ustuvor tamoyillar belgilab berilgan. Bular:

Folklor nazariyasi. U xalq og'zaki badiiy ijodining o'ziga xos xususiyatlari (an'anaviylik, og'zakilik, variantlilik, anonimlik, polifunksionallik, ko'pelementlilik, kollektivlik), uning tur va janrlar tizimi, badiiyati va uslubi; folklor poetikasining nazariy asoslari; folklorda "syujet", "motiv" va "obraz"; folklorning sof milliy, hududiy va jahon xalqlari og'zaki badiiy ijodi bilan mushtaraklik kasb etadigan xususiyatlarini aniqlash; xalq badiiy tafakkuri taraqqiyotining o'ziga xos qonuniyatlarini ochish, folklorga xos "an'anaviylik", "epik bilim", "epik xotira" va "badihago'ylik" tabiatini yoritish; o'zbek xalq og'zaki badiiy ijodining turkiy xalqlar folklori kontekstidagi o'rni; folklor tipologiyasi, semiotikasi va semantikasi; folklor ijrochiligi va ijodkorligi; folklor ijrochilarining badiiy mahorati, dostonchilik maktablari, ularning o'ziga xos epik an'analari, ustoz-shogirdlik munosabatlari, baxshilarning shogird tayyorlash usullari, baxshi epik repertuarining o'ziga xos xususiyatlari; folklorning ijodiy metodi; folklor asarlarining til xususiyatlari, lingvofolkloristika, etnolingvistika; folklor va mifologiya; folklor pragmatikasi va semiotikasi; folklor atamashunosligi (jahon folklorshunosligi terminologiyasi va o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida atamalar

tizimini boyitib borish); o'zbek folklori bo'yicha dasturlar, darslik, o'quv qo'llanmalari va majmualar yaratishni qamrab oladi.

Folklor tarixi – folklor tarixini yaratish; folklor janrlari, syujet, motiv va obrazlarning genezisini oydinlashtirish; xalq ijodining verbal, musiqiy, plastik va boshqa shakllariga xos tadrijiy taraqqiyot bosqichlarini aniqlash; badiiy tafakkurning shakllanishiga asos bo'lgan arxaik folklori rekonstruksiya qilish; mifologiyani xalq og'zaki ijodining qadimiy qatlami sifatida tadqiq etish asosida mifning “arxaik janr” ekanligini asoslash; epik syujetlarning arxitiplarini ko'rsatish; xalq og'zaki badiiy ijodiyoti janrlari (mif, doston, terma, qo'shiq, ertak, afsona, rivoyat, naql, latifa, lof, askiya, maqol, topishmoq, marosim folklori, bolalar folklori, demonologik hikoya, og'zaki hikoya, xalq lirikasi, diniy folklor, tarixiy qo'shiq, xalq tomosha san'ati, kulgi-hikoya, xalq dramasi, qo'g'irchoqbozlik, masxarabozlik, qiziqchilik, teatrlashtirilgan maydon tomoshalari va h.k.)ni yaxlit badiiy tizim sifatida tadqiq etish; folklorshunoslikning muayyan janrlarni izchil o'rganishga ixtisoslashgan mumtoz yo'nalishlari (ertakshunoslik, eposshunoslik, paremiologiya, mifologiya, marosimshunoslik, lingvofolkloristika)ni taraqqiy ettirish va etnofolkloristika, folklor va etnomadaniyat, arxeofolkloristika, etnolingvistika, folklor va ma'naviy taraqqiyot, postfolklor singari yangi yo'nalishlarni kuchaytirish; tarixiy-folkloriy jarayon qonuniyatlarini ochish, postfolklorning o'ziga xos xususiyatlarini yoritish, folklor janrlarining tarixiy taqdiri masalasini o'rganish; an'anaviy folklorning bugungi holati va postfolklor janrlarini tadqiq etish; an'anaviy folklorning zamonaviy san'at turlaridagi “ikkilamchi talqini”, folklor aloqalari va xalq og'zaki badiiy ijodidagi janrlararo munosabatlarni o'rganish; folklor asarlari nashrining folklor ijrochiligiga ta'sirini yoritish; xalq og'zaki badiiy ijodini etnomadaniy landshaft kontekstida, ya'ni madaniy, etnografik, tarixiy va tabiiy-jo'g'rofiy muhitning tarkibiy qismi sifatida o'rganish; hozirgi davr o'zbek folklorini tadqiq etish; folklor va uning ma'naviy-madaniy taraqqiyotdagi o'rnini belgilash kabi masalalar bilan shug'ullanadi.

Folklor matnshunosligi (tekstologiyasi) – xalq og'zaki badiiy ijodi asarlari matnining o'ziga xos xususiyatlarini (variant, versiya, arxetip, invariant, gipertekst kabi) o'rganish; muayyan matnning folklor asari ekanligini aniqlash metodikasi va ilmiy mezonlarini belgilash; xalq og'zaki badiiy ijodi asarlarini nashr etishning ilmiy tamoyillarini ishlab chiqish; matnga asarning audio va videoyozuvlarini ilova qilishning kompyuter dasturlarini yaratish; folklor asarlarining ko'p jildli, ommabop, ilmiy-akademik va o'quv nashrlarini tayyorlash; muayyan folklor ijrochisi (baxshi, ertakchi, qo'shiqchi, askichboz, qiziqchi va h.k.)ning repertuaridagi asarlarni alohida nashr etish prinsiplarini ishlab chiqish; nashr etilgan folklor asarlari matni yuzasidan tekstologik tadqiqotlar olib borishga qaratilganligi bilan ajralib turadi.

Folklori to'plash va sistemalashtirish – amaliy folklorshunoslik, xalq ijodiyotining barcha tur va janrlariga oid materiallarni to'plash va arxivlashtirish; folklorning lokal xususiyatlari, shahar folklori, postfolklor, xalq ijodining folklorizmlashish jarayoni; verbal, musiqiy va xoreografik folklor; folklorning so'z san'ati sifatidagi xususiyatlari; folklori filologik nuqtai nazardan tasnif qilish va tizimlashtirish; folklorning marosimga aloqador va marosimga aloqasi bo'lmagan janrlar turkumiga bo'linishi; xalq og'zaki badiiy ijodining epik, lirik va dramatik turga mansub janrlari; folklor asarlarini to'plash ishiga audio-video va raqamli yozuv texnologiyalarini joriy qilish; folklor janrlari bo'yicha ko'rsatkichlar tuzish (masalan, o'zbek xalq dostonlarining syujet ko'rsatkichi); o'zbek xalq ertaklarining Aarne-Tompson-Uiti katalogi asosidagi syujet va motivlar ko'rsatkichini yaratish; mif, afsona, rivoyat, naql, latifa syujetlari ko'rsatkichini tuzish; marosim folklori janrlari, afsun-avrash, lirik qo'shiq, tarixiy qo'shiq, mehnat qo'shiqlariga oid ko'rsatkichlar tuzish; o'zbek folklori asarlari uchun xronologik, biografik, tematik (mavzu bo'yicha), jo'g'rofiy-hududiy ko'rsatkichlar tayyorlash; kompyuter texnologiyasini qo'llash orqali folklori sistemalashtirish tamoyillarini ishlab chiqish; folklori to'plash va arxivlashtirish kabi masalalarga e'tiborni qaratadi.

Folklor arxivini kompyuterizatsiyalash – zamonaviy texnologiya imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda folklor asarlarini yozib olish, to'plash va arxivda saqlash metodikasini rivojlantirish va takomillashtirish; folklori kompleks (multimedialashtirilgan, ya'ni folklor asarini jonli ijro holatida qo'lda yozib olish jarayonida audio va videoyozuvdan ham foydalanilgan holda) yozib olish va sistemalashtirish metodikasini amaliyotga tatbiq etish; postfolklorni yozib olish metodikasini

yaratish; oliy o'quv yurtlari filologiya fakultetlarida "Talabalar folklor va dialektologiya amaliyoti"ni o'tkazish yuzasidan yangi dastur va so'rovnoma-anketalar ishlab chiqish; folklor materiallarini sistemalashtirish bo'yicha kompyuter dasturlari yaratish va folklor arxivining tezaruslarini ishlab chiqish; folklor arxivlarini ilmiy tavsiflash; arxiv materiallari, matnlar, audio va videoyozuvlarni SDga o'tkazish; o'zbek folklorining kompyuterlashtirilgan elektron fondini yaratishga da'vat qiladi[3:166-171].

Folklor va professional san'atning o'zaro munosabati – adabiyot, musiqa, rangtasvir, xoreografiya, dramaturgiya, kinomatografiyadagi folklorizm; professional san'at asarlarining xalq og'zaki badiiy ijodidagi talqinlari yoki folklorizatsiya hodisasining tabiati; folklor va yozma adabiyot munosabati; yozma adabiyotda folklorizm; folklorizmlar tipologiyasi va tasnifi; hozirgi o'zbek adabiyotida folklor an'alarining o'rni; adabiy manbalar asosida kelib chiqqan folklor asarlari; an'anaviy folklorning sahnaviy talqinlari; teatrlashtirilgan maydon tomoshalari tizimida an'anaviy folklor janrlari talqini; folklor-etnografik jamoalar repertuarining xususiyatlarini ochishga undaydi.

Folkloristik tadqiqotlar metodologiyasi – xalq og'zaki badiiy ijodini tadqiq etishning turli metodlarini qiyosiy o'rganish; jahon folklorshunosligining yetakchi ilmiy maktablari (mifologik maktab, "fin" maktabi, "sayyor syujetlar" nazariyasi, tarixiy maktab, antropologik maktab, ritual-mifologik maktab va h.k.) va ularning nazariyalari; folklori o'rganishning hozirgi metod va usullari (tavsifiy, kartografik, qiyosiy-tipologik, qiyosiy-tarixiy, struktur-semiotik, ruhiy-tahlil va h.k.); muayyan janr, syujet, motiv va obrazlarning arxaiik ko'rinishlarini rekonstruksiyalashga imkon beradigan "paleontologik metod" yoki "retrospektiv metod"ni takomillashtirish; folklorga xos ko'pfunksiyalilik va ko'pelementlilik tabiatini kompleks tadqiq etish metodlari; mifologiya, folklor, xalq tili, etnografiya va amaliy san'atni xalqning yaxlit ma'naviy madaniyatini tashkil etuvchi tarkibiy qismlar sifatida tizimli o'rganish; folkloristika va uni o'qitish muammolari; folklorshunoslikning unga yondosh fanlar (etnologiya, arxeologiya, tarix, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, san'atshunoslik, sotsiologiya, falsafa, madaniyatshunoslik) bilan integratsiyasini chuqurlashtirishni nazarda tutadi.

Folklorshunoslik tarixi – xalq og'zaki badiiy ijodini o'rganuvchi fanning, shuningdek, folklori yozib olish, to'plash, nashr etish va o'rganish tarixini yaratish; Mahmud Koshg'ariy, Narshaxiy, Zamaxshariy, Beruniy, Rabg'uziy, Alisher Navoiy, Gulxaniy kabi olim va adiblarning folklor asarlarini yozib olish borasida amalga oshirgan ishlari; XIX asr oxiri – XX asr boshlarida o'zbek folklorining to'planishi va o'rganilishini tahlil qilish; H.Zarifov ilmiy ijodi va uning o'zbek folklorshunosligi faniga asos solganligini ilmiy dalillash; o'zbek folklorshunosligining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini tadqiq etish; taniqli o'zbek folklorshunoslarining hayoti va ijodini tadqiq etish; mustaqillik davri o'zbek folklorshunosligining o'ziga xos xususiyatlarini yoritish; T.Mirzayev va uning o'zbek eposshunosligi rivojiga qo'shgan hissasini ko'rsatish; folklorshunoslikka oid manbalar va ilmiy adabiyotlarning bibliografik ko'rsatkichlarini tuzish"[4] singari masalalar bilan bog'lanadi.

Ana shu kabi ilmiy konsepsiyalar bugungi o'zbek folklorshunosligi maktabida amalga oshirilayotgan fundamental tadqiqotlarning qamrovini yanada kengaytirishda muhim ilmiy-nazariy ahamiyatga egaligini alohida ta'kidlashga to'g'ri keladi.

Mamatqul Jo'rayev tomonidan yaratilgan "Folklorshunoslik asoslari" o'quv qo'llanmasining yana bir muhim jihati shundaki, unda folklorshunoslik fanining asosiy maqsadi va vazifalari, o'zbek folklorshunosligining shakllanish tarixi, taraqqiyot qonuniyatlari va rivojlanish bosqichlari, jahon folklorshunosligi maktablarining nazariyalari, folklor janrlarini tadqiq etish borasida erishilgan asosiy natijalar, ayniqsa, mustaqillik davri o'zbek folklorshunosligining yangicha tamoyillari va istiqbollari tahliliga keng o'rin berilgan. Kitobda jahon folklorshunosligi tarixida alohida o'rin tutadigan "mifologik maktab" nazariyasi, "fin" maktabi va uning tarixiy-jo'g'rofiy metodi, "sayyor syujetlar nazariyasi" yoki "migratsion maktab", "antropologik maktab", "tarixiy maktab" hamda "ritual-mifologik maktab" ilmiy konsepsiyalari atroflicha tahlil qilingan. Shuningdek, folkloristik tadqiqotlar uchun muhim bo'lgan qiyosiy-tipologik, kartografik va strukturual tahlil metodlari haqida ham batafsil ma'lumot berilgan.

Mamatqul Jo'rayevning "Folklorshunoslik" (2008) nomli o'quv qo'llanmasi Madaniyat instituti "Xalq ijodiyoti" ta'lim yo'nalishining "Folklor-etnografik jamoalari tashkilotchisi" sohasi uchun o'quv qo'llanma sifatida tuzilgan bo'lib, u o'zbek folklorshunosligining shakllanish tarixi, taraqqiyot qonuniyatlari va rivojlanish bosqichlari, yetakchi ilmiy maktablarning nazariyalari, xalq badiiy ijodiyotini o'rganishning ahamiyati, folklor janrlarini tadqiq etish borasida erishilgan asosiy natijalar, o'zbek folklorini mustaqillik davrida o'rganishning yangicha tamoyillari va bu fanning istiqbollari tahliliga bag'ishlangan.

Qo'llanmada dastlab o'zbek folklorshunosligi tarixi bo'yicha "Narshaxiy – afsona va rivoyatlar to'plovchisi", "Mahmud Koshg'ariy – folklorshunos", "Rabg'uziy va folklor", "Alisher Navoiy va folklor" mavzulari, o'zbek folklorshunosligining shakllanishi va taraqqiyotida G'ozi Olim Yunusov, Hodi Zarif, Muzayyana Alaviya, Mansur Afzalov, Z.Husainova, M.Qodirov, R.Muhammadiyev, M.Saidov, H.Razzoqov, J.Qobulniyozov, Malik Murodov, T.Mirzayev, Komiljon Imomov, G'.Jalolov, B.Sarimsoqov, X.Egamov, A.Qahhorov, T.Ochilov, O.Madayev, O.Sobirov, T.Ashurov, O.Sobirov, S.Asqarov, F.Karomatov, G'.Jahongirov, O.Safarov, S.Ro'zimboyev, H.Abdullayev, U.Jumanazarov, I.Yormatov, G'.Mo'minov, F.Yo'ldosheva, A.Musaqulov, Sh.Turdimov va boshqalarning xizmatlari sanab o'tilgan. Shular orasida Mamatqul Jo'rayev ustози haqida "To'ra Mirzayev ilmiy ijodi va o'zbek folklorshunosligi ravnaqi" sarlavhasi bilan alohida to'xtalgan. Shuningdek, qo'llanmada Mustaqillik davri o'zbek folklorshunosligi ham izohlab o'tilgan. Unda qo'lga kiritilgan yutuqlar sanab ko'rsatilgan. So'ngra folklorshunoslik maktablari va ularning nazariyalari, jumladan, folklorshunoslikda "mifologik maktab", "Fin maktabi" va uning tarixiy-geografik metodi, "sayyor syujetlar nazariyasi" yoki "migratsion maktab", "antropologik maktab", "tarixiy maktab", "ritual mifologik maktab" yoki "neomifologik maktab" nazariyalari sharhlangan va ular haqida tushunchalar berilgan. Bundan so'ng folklorshunoslik metodlari: "qiyosiy-tipologik metod", "tarixiy-qiyosiy metod", "kartografik metod", "strukturual tahlil metodi" xususiyatlari yoritilgan.

Kitobning yakunlovchi qismida amaliy folklorshunoslik, folklor to'plovchilik ishi va uning asosiy shakllari, folklor asarlarini to'plash usullari, yozib olish metodikasi, talabalar folklor amaliyotini qanday tashkil qilish va o'tkazish kerakligi xususida so'z yuritilgan. Bundan tashqari, olimning bir qator ilmiy maqolalarida paleontologik, arxeofolkloristik, qiyosiy-tipologik va qiyosiy-tarixiy metodlarning mohiyati chuqur tahlilga tortilganligi yosh tadqiqotchilar uchun g'oyat muhim manba bo'lib xizmat qilib kelayotir.

Bir so'z bilan aytganda, Mamatqul Jo'rayev zamon bilan hamnafas olim edi. Buni uning runetfolkloristikaga qiziqishi ham yaqqol ko'rsatadi[5]. Runetfolkloristika – bu internet folklori va uni o'rganuvchi folklorshunoslik bo'lib, u filologiya, antropologiya va media tadqiqotlari chorrahasida joylashgan hamda rus tilidagi internet makonidagi onlayn xalq madaniyatini o'rganuvchi tadqiqot sohasi hisoblanadi. Olimlar uni postfolklorning zamonaviy shakli sifatida o'rganadilar. Runetfolkloristikada onlayn mifologiya, mahalliy afsonalar, ularga o'ch muxlislar ijodi, ammo ularning ismi ko'pincha tushirib qoldirilishi, foydalanuvchilarining folklori, internetdagi kontent klassik xalq ertaklari va qo'shiqlariga xos asosiy xususiyatlarni o'zlashtirgani, har qanday foydalanuvchi tasvir yoki matnni o'z xohishiga ko'ra o'zgartirishi mumkinligi, kontent faqat ommaviy tarqalish va hamjamiyat tomonidan ma'qullanishi orqali saqlanib qolishi va rivojlanishi masalalari e'tiborga olinadi.

Xulosa qilib aytganda, Mamatqul Jo'rayevning ilmiy merosi o'zbek folklorshunosligida nafaqat yangi tadqiqot yo'nalishlarining shakllanishiga, balki mavjud yo'nalishlarning nazariy-metodologik jihatdan takomillashuviga ham xizmat qilgan. Shu nuqtai nazardan, olimning ilmiy faoliyatini yaxlit holda tadqiq etish, uning folklorshunoslikning turli yo'nalishlariga qo'shgan hissasini belgilash, tadqiqotlarida qo'llangan ilmiy yondashuv va metodlarni tahlil qilish dolzarb ilmiy masalalardan biri sifatida kelgusi tadqiqotlarga zamin bo'la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Сафаров О. "Фольклоршunoslik asoslari" ўқув қўлланмаси ҳақида / Сафаров О. Фольклор – бебаҳо ҳазина. – Тошкент: Мухаррир, 2010. – Б.350-357.

2. Bu haqda yana qarang: “Фольклор” va “фольклоршунослик” атамалари ҳақида / Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2018. – Б.269-176.

3. Фольклор архиви – номоддий маданий мерос дурдоналарининг ноёб жамланмаси / “Медиа майдонда тарих фани ва архившунослик интеграцияси муаммолари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Термиз: “Ilm-Ziyo-Zakovat” нашриёти, 2019. – Б.166-171.

4. Жўраев М. Фольклоршунослик асослари (ўқув қўлланма). – Тошкент: Фан, 2008. –Б.17-18; Жўраев М. Ўзбек фольклоршунослиги (биобиблиографик тадқиқот). – Тошкент: “Firdavs-shoh”, 2021. – 590 б.

5. Жўраев М. Рунетфольклористика хусусида баъзи мулоҳазалар / Ўзбек фольклорининг ўзбек ва инглиз тилларидаги веб-сайти ва мультимедиа маҳсулотини яратиш. 1-китоб. – Наманган, 2021. – Б.8-17.

UO‘K 81'373.7:81'33

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA GIPERBOLA KOMPONENTLI FRAZEOLGIK BIRLIKLARNI O‘RGANISH TAMOIYILLARI VA TADQIQ METODIKASI X.M. Karimova, mustaqil tadqiqotchi, Andijon davlat chet tillar instituti, Andijon

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi giperbola komponentli frazeologik birliklarni o‘rganish tamoyillari va metodikasi yoritiladi. Ularni ajratishda turg‘unlik, semantik yaxlitlik, obrazlilik, lug‘aviy qayd va ekstremallik mezonlari qo‘llanadi. Frazeologik invariant, semema va kontekstual voqelanish farqlari asosida qiyosiy-pragmatik tahlil amalga oshiriladi.

Kalit so‘zlar: frazeologik birlik, giperbolik unsur, miqdoriy tahlil, ekvivalentlik, turg‘unlik, semantik yaxlitlik, obrazlilik, frazeologik invariant, semema, kontekstual voqelanish.

Аннотация: В статье освещаются принципы и методика изучения фразеологических единиц с компонентом гиперболы в английском и узбекском языках. При их выделении применяются критерии устойчивости, семантической целостности, образности, лексикографической фиксации и экстремальности. На основе разграничения фразеологического инварианта, семемы и контекстуальной реализации проводится сопоставительно-прагматический анализ.

Ключевые слова: фразеологическая единица, гиперболический компонент, количественный анализ, эквивалентность, устойчивость, семантическая целостность, образность, фразеологический инвариант, семема, контекстуальная реализация.

Abstract: The article examines the principles and methodology for studying phraseological units containing a hyperbolic component in English and Uzbek. The criteria of stability, semantic integrity, imagery, lexicographic fixation, and extremity are applied to identify such units. A comparative-pragmatic analysis is conducted based on distinguishing the phraseological invariant, sememe, and contextual realization.

Keywords: phraseological unit, hyperbolic component, quantitative analysis, equivalence, stability, semantic integrity, imagery, phraseological invariant, sememe, contextual realization.

Nazariy konsepsiyaning puxtaligi tadqiqot xulosalarining ishonchliligini o‘z-o‘zidan kafolatlamaydi. Nazariya materialning tabiatiga mos tahlil tartibi bilan uyg‘unlashmaguncha, ilgari surilgan hukmlar faraz doirasidan chiqmay qolishi mumkin. Shu sabab frazeologik tadqiqotda metodologik qarash, tahlil tamoyili va amaliy usulning o‘zaro munosabatini oldindan belgilab olish zarur. Tadqiqotimiz falsafiy jihatdan til hodisalarining obyektiv mavjudligi va ularni ilmiy bilish mumkinligi haqidagi qarashga asoslanadi [1; 3-22-b.]. Til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi aloqani o‘zaro bog‘liq munosabat sifatida talqin etamiz.

Sistemaviy yondashuvning milliy tilshunoslikdagi nazariy asoslari H.Ne‘matov va R.Rasulov ishlarida batafsil sharhlangan [1; 24-26-b.]. Ushbu qarash giperbola komponentli birliklarni intensivlik ifodasining umumiy tizimida o‘rganishga imkon beradi. Y.V.Guliga, Y.I.Shendels va A.V.Bondarko ishlab chiqqan maydon nazariyalari ham daraja ifodasining markaziy va chekka vositalarini o‘zaro munosabatda talqin etishga imkon yaratadi [2; 8-10-b; 21-39-b.].

Tahlilda inson omilini ham alohida e‘tiborga olish kerak. Frazeologik birlik voqelik haqidagi axborotni yetkazish bilangina kifoyalanmay, so‘zlovchining unga munosabatini ham mujassam etadi. V.A.Maslova frazeologiyaning antropotsentrik tabiatini uning insonga yo‘nalganligi bilan bog‘laydi [3; 82-84-b.]. Giperbolik birliklarda bu xususiyat yanada ravshanlashadi, zero bo‘rttirish predmetning o‘zidan ko‘ra so‘zlovchining predmetga bergan bahosi bilan ko‘proq aloqador.

Tarixiy ma'lumotlarni ichki shakl yoki motivatsiyani sharhlash ehtiyoji tug'ilgan o'rinlarda jalb etamiz. B.A.Larin ta'kidlaganidek, frazeologik ma'noning bugungi holatini uning tarixiy asosidan mutlaqo ajratish hamisha ham mumkin emas [4; 125-126-b.].

U.K.Yusupov qiyoslash uchun ikkala tildan nisbatan mustaqil mazmuniy asos zarurligini ta'kidlaydi, V.G.Gak esa qiyosiy tavsifni mazmun toifalari vositasida qurish imkoniyatini asoslaydi [5; 64-65-b; 5-22-b.]. Shu talabga binoan ingliz va o'zbek frazeologizmlari avval o'z tizimi doirasida tavsiflanadi, so'ng umumiy semantik model, obraz manbai va giperbolik mexanizm asosida qiyoslangani maqsadga muvofiqdir. V.D.Arakin, V.N.Yartseva va A.D.Rayxshteyn qiyosiy tadqiqotlarda tavsif asosining mushtarak bo'lishini ilmiy haqqoniylikning zarur sharti sifatida baholaydilar [6; 25-28-b; 5-7-b; 17-36-b.].

Kontekst giperbolik frazeologizmining semantik va pragmatik qimmatini aniqlashda yetakchi omillardan sanaladi. G.V.Kolshanskiy birlik ma'nosining nutqiy muhit bilan bog'liqligini asoslar ekan, semantik tavsifni kontekstdan ajratish to'liq xulosa bermasligini ta'kidlaydi [7; 47-48-b.]. Giperbolada bu talab yanada kuchli, negaki bo'rttirishning shartli tabiati vaziyat, so'zlovchi maqsadi va adresat talqini bilan anglashiladi.

Miqdoriy kuzatuvni sifat tahliliga yordamchi mezon o'laroq jalb etamiz. B.N.Golovin statistik tahlil imkoniyatlarini uning chegaralari bilan birga baholash lozimligini ta'kidlagan [8; 9-12-b.]. Shunga ko'ra raqamli ma'lumot kuzatilgan munosabatning daliliy ko'rsatkichi sifatida talqin qilinadi.

Frazeologik identifikatsiyada A.V.Kunin ishlab chiqqan mezonlarga tayanamiz va, avvalo, turg'un birlikni erkin birikmadan farqlovchi belgilarni aniqlaymiz [9; 26-45-b.]. Buning uchun birlikning nutqda qayta ishlab chiqarilish darajasini, komponent tarkibining nisbiy barqarorligini hamda yaxlit semantik qiymatini tekshiramiz. Frazeologik maqomni belgilab olib, uning obrazli asosidagi giperbolik xususiyatni tahlil qilamiz. Ichki shaklda referentning me'yoriy qiymatidan chekka nuqta tomon darajaviy siljishni, ushbu siljishning uzual ma'noda saqlanishini hamda lug'aviy definitsiyada intensiv yoki ekstremal darajaning aks etishini asosiy mezon sifatida qabul qilamiz.

Struktur-grammatik tahlil birliklarning grammatik qurilishi, o'zak komponenti, sintaktik modeli va gap tarkibidagi vazifasini tavsiflashga qaratiladi. Ingliz tili materiallari A.V.Kuninning struktur-semantik tasnifi, o'zbek tili materiallari esa milliy frazeologiyada shakllangan tavsif mezonlari asosida o'rganiladi [10; 27-29-b.]. Tavsif mezonlarining muvofiqlashtirilishi tillararo qiyos uchun umumiy asos yaratadi.

Qiyosiy-tipologik tahlil ingliz va o'zbek frazeologizmlarining semantik modeli, obraz manbai, giperbolik mexanizmi va uslubiy xususiyatlarini bir asosda qiyoslashga qaratiladi. Y.P.Solodub turli tizimli tillar frazeologiyasini obraz motivatsiyasi asosida qiyoslash imkoniyatini asoslagan [11; 10-11-b.]. Shu tadqiqotda bu doira shakllanish mexanizmi va semantik model bilan kengaytiriladi.

Ekvivalentlik masalasida A.D.Shveytser hamda Ye.F.Arsentyevaning qarashlari hisobga olinadi [12; 76-95-b; 8-9-b.]. Ikki tildagi birliklar mazmun, obraz, uslubiy qiymat va grammatik qurilishiga ko'ra o'zaro qiyoslanadi. Frazeologik muqobil, analog va tavsifiy tarjima kabi holatlarni farqlashda S.Vlaxov va S.Florin taklif etgan tarjima tamoyillaridan foydalaniladi [13; 179-181-b.].

Kognitiv-konseptual tahlil obraz ortidagi tafakkur modelini aniqlashga qaratiladi. J.Lakoff, M.Jonson va Z.Kyoveches qarashlari manba soha bilan maqsad soha o'rtasidagi aloqani tahlil qilish imkonini beradi [14; 3-24-b; 64-67-b.]. Giperbolik birliklarda shu munosabatga darajaning me'yor chegarasidan oshishi ham qo'shiladi. Kognitiv tavsifdan so'ng obrazning milliy-madaniy mazmuni o'rganiladi. Sh.Safarovning kognitiv va madaniy talqinni o'zaro bog'liq holda qarash haqidagi mulohazalari ham shu jihatdan ahamiyatlidir [15; 46-47-b.].

Lingvokulturologik tahlilda V.N.Teliya va M.L.Kovshovaning frazeologik obrazni madaniy kodlar vositasida sharhlashga oid qarashlaridan foydalaniladi [16; 214-237-b; 120-122-b.]. Somatik, zoomorf, o'simlik, buyum, makon va diniy tasavvurlar obrazning madaniy manbaini aniqlash uchun jalb etiladi. A.Mamatov va B.Yo'ldoshevning o'zbek frazeologiyasiga doir tadqiqotlari semantik, struktur va uslubiy tavsifning mushtarak olib borilishi zarurligini tasdiqlaydi [17; 96-99-b; 120-122-b.].

Statistik tahlilda mutlaq hisobdan ko'ra nisbiy ulush muhimroq sanaladi, negaki ikki til materialining hajmi to'liq teng emas. R.G.Piotrovskiy va R.M.Frumkina qayd etgan metodik ehtiyot talablari hisobga olinib, raqamli ma'lumot ehtimoliy moyillik sifatida sharhlanadi.

R. Mun kuzatganidek, kam chastota birlikning tildan chiqib ketganini anglatmaydi, chunki ayrim iboralar muayyan vaziyat yoki registr bilan chegaralangan bo'lishi mumkin [18; 34-37-b; 7-8-b.]. Materialning asosiy manbalari leksikografik asarlar, zamonaviy matnlar va informant ma'lumotidan tarkib topadi [19; 57-78-b.]. O'zbek tilida Sh.Rahmatullayevning frazeologik lug'ati va izohli lug'atlar, ingliz tilida A.V.Kunin lug'ati, Oksford, Kembrij va Kollinz idiomalar lug'atlarini jalb etdik [20; 3-5-b; 8-10-b.]. Ichki shaklning tarixiy asosini aniqlash zarurati tug'ilganida etimologik manbalarga murojaat qilinadi [21; 3-14-b.].

Birlikning bir necha mustaqil lug'atda qayd etilishi uning barqarorligini tasdiqlovchi dalillardan biri sifatida olinadi. Bitta manbada uchragan ibora esa matn yoki korpus ma'lumoti bilan maxsus tekshiriladi.

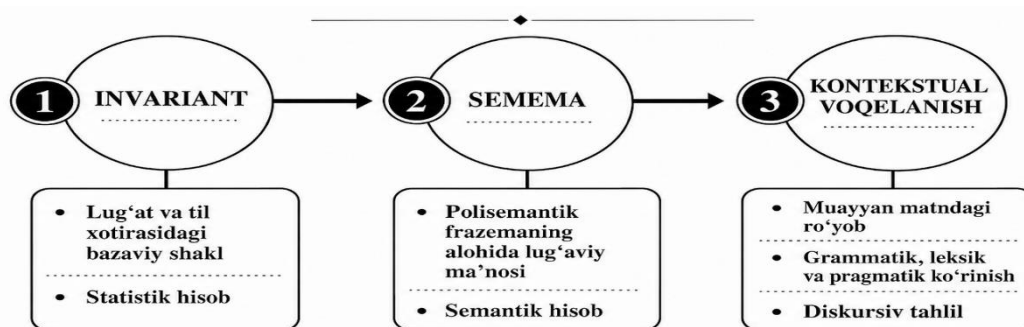
Badiiy matn giperbolik frazeologizmlarning nutqiy qimmatini kuzatishda asosiy manbalardan sanaladi. Materialni tanlashda frazeologik turg'unlik, obrazlilik, intensiv ma'no, giperbolik xususiyat va hozirgi tilda faollik asosiy mezon sifatida olinadi. Birlik tayyor holda takrorlanishi, tarkibiy barqarorlikka ega bo'lishi va yaxlit ma'no anglatishi lozim. Uning obrazida me'yor chegarasidan oshgan manzara mavjud bo'lishi, lug'aviy ta'rifida esa kuchaytirilgan daraja sezilishi talab etiladi.

Maqol va matallar, sintaktik frazeosxemalar, alohida kuchaytirgichlar asosiy material tarkibiga kiritilmaydi. Paremiyalar tugallangan hukm xususiyatiga ega bo'lib, frazeologik nominatsiyadan farq qiladi [22; 13-16-b.]: *Otning o'limi itning bayrami; Quruq qoshiq og'iz yirtadi; Tekinga mushuk oftobga chiqmaydi* (A.Qahhor, O'g'ri). Uchala birlik ham bo'rttirilgan obrazga tayanadi, biroq ular predmet yoki belgini atamaydi – tugal hukm bildiradi va shu bois kartotekaga olinmadi. Okkazonal birliklar esa nutqiy ijod mahsuli sifatida alohida tahlil qilinadi. Dag'al va haqoratomuz birliklar pragmatik xususiyatining alohidaligi hamda tillararo mutanosiblik muammosi sabab bosh kartotekadan chiqariladi.

Ekvivalentlikni aniqlashda ma'no, obraz, uslubiy xususiyat va struktur qurilish birgalikda hisobga olinadi. Mazmun va obrazning yaqinligi kuchli bo'lsa, frazeologik muqobilik haqida so'z yuritiladi. Mazmun saqlanib, obraz farqlansa, qisman moslik yoki analogiya yuzaga keladi. Ikkinchi tilda frazeologik muvofiq mavjud bo'lmagan hollarda tavsifiy tarjima qo'llanadi.

Bo'rttirilgan ma'noning pasaytirish yo'nalishi ham tadqiqot doirasidan chiqarilmaydi. Belgining me'yoriy darajasini keskin kamaytirish ham bo'rttirishning umumiy mexanizmi bilan bog'liq bo'lib, dengizdan tomchi singari birliklar ana shu xususiyat asosida kartotekaga kiritiladi. Shu yo'sinda tadqiqot giperbolani kuchaytirish bilangina cheklamay, me'yor chegarasining har ikki tomonga buzilishini umumiy semantik-pragmatik hodisa o'laroq o'rganadi.

Tahlilda uch komponentni qat'iy farqlaymiz. *Frazeologik invariant* lug'at va til xotirasida saqlanadigan bazaviy shaklni, *semema* polisemantik frazemaning alohida lug'aviy ma'nosini, *kontekstual voqelanish* esa invariantning muayyan matnda grammatik, leksik va pragmatik jihatdan ro'yobga chiqqan holatini bildiradi. Statistik hisob invariant yoki semema kesimida, diskursiv-funksional tahlil esa voqelanish sathida olib boriladi. Uch birlikning metodik farqlanishi 1-rasmda ko'rsatilgan.

1-rasm. Invariant, semema va kontekstual voqelanishning metodik farqlanishi

Shkala giperboliklik diagnostikasining markaziy vositasidir. Miqdor, masofa, davomiylik, kuch, hissiyot, imkon va mavjudlik singari sohalarda me'yoriy nuqta, oqlanadigan yuqori-quyi oraliq

va ekstremal qutb farqlanadi. Har bir frazema uchun shkala turi, kontekstual me'yor, tasavvuriy chegara va nazarda tutilgan intensiv ma'no belgilanadi. Burgers va hammualliflar ta'kidlaganidek, qiymatning yuqoriligi o'z-o'zicha yetarli emas; u ayni ontologik referent va kommunikativ vaziyat uchun oqlanadigan chegaradan sezilarli darajada oshishi kerak [23; 31-32-b.].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – T.: O'qituvchi, 1995. – 128-b.
2. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. – М.: Просвещение, 1969. 182, [2] с.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 202, [2] с.
4. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии // Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. – М.: Просвещение, 1977. – С. 125–126.
5. Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. – Т.: Фан, 2007. – 127 с; Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. – М.: Просвещение, 1983. – 288 с.
6. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1989. – 254 с.
7. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. – М.: Наука, 1980. – 149 с.
8. Головин Б.Н. Язык и статистика. – М.: Просвещение, 1971. – 190 с.
9. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа; Дубна: Феникс, 1996. – 381 с.
10. Rahmatullayev Sh. O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari. – T.: Fan, 1966. – 264 b.
11. Солодуб Ю.П. Русская фразеология как объект сопоставительно-структурного исследования: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1985. – 31 с.
12. Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты. – М.: Наука, 1988. – 215 с.
13. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Международные отношения, 1980. – 352 с.
14. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago; London: The University ; of Chicago Press, 1980. – XIII, 241 p.
15. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.
16. Телия В.Н. Русская фразеология. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 288 с.
17. Mamatov A.E. O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi masalalari: Filol. fanlari d-ri ... diss. – T., 1999. – 380 b.; Yo'ldoshev B. Frazeologik uslubiyat asoslari. – Samarqand: SamDU nashri, 1999. 200 b.
18. Пиотровский Р.Г., Бектаев К.Б., Пиотровская А.А. Математическая лингвистика. – М.: Высшая школа, 1977. – 383 с.; Фрумкина Р.М. Статистические методы изучения лексики. – М.: Наука, 1964. – 115, [1] с.
19. Moon R. Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – xiv, 338 p.
20. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1978. – 405 b.
21. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. I jild. – T.: Universitet, 2000. – 600 b.
22. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – М.: Наука, 1988. – 235, [1] с.
23. Naciscione A. Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2010. – XIII, 292 p.

UDC: 81'42:808.5

WEDDING CONGRATULATION AS A SPEECH GENRE OF RITUAL COMMUNICATION

Z.K. Khayitboeva, Researcher, Urgench State University Named After Abu Rayhan Beruni, Urgench

Annotatsiya. Mazkur maqolada to'y tabrigi marosimiy kommunikatsiyaning mustaqil nutqiy janri sifatida tadqiq etilib, uning pragmatik va madaniy jihatlariga oid xususiyatlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, to'y tabrigining janriy o'ziga xosligi uchta o'zaro bog'liq tarkibiy unsur – tabrik, ezgu tilak va yangi oilaviy maqomning ijtimoiy e'tirofi uyg'unligiga asoslanadi. Shu bilan birga, milliy tafovutlar asosan madaniy obrazlar tizimi hamda ularning tilda ifodalanish usullarida namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: to'y tabrigi; nutqiy janr; kommunikatsiya; nutq etiketi; ezgu tilak; lingvomadaniyatshunoslik; madaniy dominantalar.

Аннотация. В статье исследуется свадебное поздравление как самостоятельный речевой жанр ритуальной коммуникации, обладающий собственными прагматическими и культурно обусловленными характеристиками. Установлено, что жанровая специфика свадебного поздравления определяется сочетанием трех взаимосвязанных компонентов:

поздравления, благопожелания и общественного признания нового семейного статуса, тогда как национальные различия проявляются преимущественно в системе культурных образов и способах их языковой репрезентации.

Ключевые слова: поздравление; речевой жанр; коммуникация; речевой этикет; благопожелание; лингвокультурология; культурные доминанты.

Abstract. This article examines the wedding congratulation as an independent speech genre of ritual communication characterized by its own pragmatic and culturally determined features. The study demonstrates that the genre specificity of the wedding congratulation is determined by the interaction of three interconnected components: congratulation, well-wishing, and public recognition of the newly established family status, while cross-cultural differences are manifested primarily in the system of cultural images and the ways they are represented linguistically.

Key words: wedding congratulation; speech genre; communication; speech etiquette; well-wishing; linguocultural studies; cultural dominants.

Introduction. Wedding congratulations represent one of the most enduring forms of ceremonial communication. Delivered as an integral part of the wedding ceremony, they bring participants together within a shared ritual and communicative setting. Unlike many other congratulatory expressions, which primarily acknowledge an event that has already taken place, wedding congratulations are fundamentally future-oriented. They not only celebrate the formation of a new family but also articulate culturally shaped expectations and aspirations for the couple's shared life. For this reason, congratulatory discourse occupies a distinctive place within wedding communication, simultaneously fulfilling etiquette, social, and cultural functions.

Over the past decades, congratulatory discourse has attracted growing attention in linguistic research. It has been examined from the perspectives of speech genre theory, pragmalinguistics, speech etiquette, and linguocultural studies [2; 9; 5]. Previous studies have focused on its compositional structure, communicative functions, linguistic features, and culture-specific characteristics [1; 7; 8]. However, wedding congratulations are most often treated either as a subtype of the general genre of congratulation or as one element of the wedding ritual, rather than as an independent object of linguistic inquiry. This article advances the hypothesis that the wedding congratulation constitutes an independent speech genre within ritual communication. Its genre identity is determined not by a set of conventional linguistic formulas but by a stable configuration of communicative features that collectively perform three interrelated functions: publicly recognizing the couple's new social status, projecting their future family life, and transmitting culturally embedded conceptions of marriage.

1. Theoretical Framework. Understanding wedding congratulations as a distinct communicative phenomenon requires drawing on several complementary linguistic approaches, each of which accounts for only one aspect of the genre. Speech genre theory explains the relative stability of recurrent communicative forms, pragmalinguistics examines the purposes and mechanisms of verbal interaction, speech act theory clarifies the illocutionary force of congratulatory utterances, while linguocultural studies relate language use to culturally embedded systems of values. Although each of these perspectives provides valuable insights, none of them, taken in isolation, is sufficient to explain the wedding congratulation as a coherent communicative phenomenon.

The present study builds primarily on Mikhail Bakhtin's theory of speech genres, according to which verbal communication is organized through relatively stable types of utterances that emerge in recurrent communicative situations [2]. This principle is particularly relevant to wedding discourse. Wedding congratulations are not created from scratch on every occasion; rather, they follow a recognizable communicative pattern shaped by the conventions of the wedding ritual and shared expectations of its participants.

Speech act theory offers another important perspective. Traditionally, congratulations are classified as expressive speech acts through which the speaker conveys a positive attitude toward both the event and its participants [9, p. 179-187]. Wedding discourse, however, suggests that this classification alone is insufficient. While expressing positive emotions is undoubtedly an essential

feature of wedding congratulations, these utterances also perform broader social and cultural functions that extend beyond the boundaries of expressive speech acts.

The etiquette dimension is equally significant. Within the framework of speech etiquette, congratulations are viewed as conventional communicative acts governed by socially accepted norms and expectations [5; 3]. In contexts where congratulating the newlyweds is expected, failing to do so is commonly interpreted as a breach of communicative etiquette. Yet this perspective also has its limitations. Although it explains how speakers are expected to behave in ritual situations, it does not address why these conventions have become culturally meaningful or what values they ultimately convey. These questions are more effectively addressed from a linguocultural perspective. Recent studies demonstrate that wedding congratulations embody culturally shared understandings of marriage, family, parenthood, and well-being [4; 8; 7]. While the linguistic realization of these meanings varies considerably across cultures, the underlying value system remains remarkably stable. As a result, similar communicative purposes may be achieved through different linguistic formulas, symbolic expressions, and culturally specific images.

Taken together, these observations suggest that no single theoretical framework provides a comprehensive account of the wedding congratulation. Speech genre theory explains its structural stability, speech act theory clarifies the speaker's communicative intention, speech etiquette accounts for its normative character, and linguocultural studies reveal the influence of cultural traditions on its content. Integrating these perspectives makes it possible to view the wedding congratulation not merely as a conventional congratulatory expression but as a distinct speech genre embedded in ritual communication.

2. Wedding Congratulation as an Independent Speech Genre. The genre status of the wedding congratulation remains a matter of scholarly debate. Most studies treat it either as a subtype of congratulatory discourse or as one of the communicative components of the wedding ritual [1; 7]. While these approaches account for its origin and its role within a specific ceremonial context, they leave a more fundamental question unanswered: what makes a congratulation specifically a wedding congratulation?

At first glance, the answer appears straightforward. Wedding congratulations are occasioned by marriage, whereas other forms of congratulatory discourse are associated with different life events. Yet the occasion alone cannot serve as a sufficient criterion. If it did, any utterance produced at a wedding – including brief expressions such as *Congratulations!* or *Best wishes!* – would qualify as a wedding congratulation. In practice, however, such expressions are not always perceived as fully realizing the genre. This suggests that genre membership is determined not simply by the occasion itself but by a set of communicative features realized within a particular speech event.

From this perspective, the wedding congratulation can be understood as an independent speech genre within ritual communication. Its distinctiveness lies not in specific linguistic formulas but in the way communicative interaction is organized. Wedding congratulations accompany one of the most significant social rituals, marking the transition to a new social status. By offering congratulations, the speaker does more than express personal goodwill; the utterance also publicly acknowledges the formation of a new family as a socially recognized unit. For this reason, well-wishing occupies the central position within the genre. Rather than merely responding to the wedding ceremony itself, wedding congratulations are primarily oriented toward the future. Their semantic focus lies in projecting an idealized vision of married life, emphasizing harmony, mutual support, family well-being, continuity of the family line, and the durability of the marital union. In this respect, the congratulatory utterance performs a prospective function by symbolically shaping expectations for the couple's shared future. Another defining characteristic of the genre is its public nature. Wedding congratulations are typically delivered in the presence of relatives, friends, and other guests, making them part of a broader act of collective communication. Although the newlyweds are the immediate addressees, the wider community also participates as an implicit audience. Consequently, the congratulatory act acquires an additional social function: it publicly affirms and legitimizes the newly established family within the community. These observations allow for a more precise definition of the genre. A wedding congratulation may therefore **be defined as an independent speech**

genre of ritual communication through which the newly established family receives public recognition by means of congratulation and well-wishing directed toward the symbolic construction of the couple's future life together.

3. Cultural Foundations of Wedding Congratulations. A comparison of wedding congratulations across different cultures reveals a striking pattern. Although linguistic forms, textual organization, and figurative language vary considerably, the communicative orientation of the genre remains remarkably consistent. This suggests that the defining feature of wedding congratulations lies not in recurrent verbal formulas but in culturally shared understandings of family, which are expressed through the linguistic resources of each tradition.

One of the most prominent cultural values underlying the genre is the concept of family itself. Across the studies examined, marriage is understood not merely as a legal union but as the formation of a new social entity. Consequently, wedding congratulations are addressed not simply to two individuals but to the newly established family as a whole. Even when the speaker addresses the bride and groom directly, the wishes are directed toward their shared future rather than their individual achievements. This orientation is evident in Russian, Chinese, Altai, and Even traditions despite substantial differences in linguistic expression [7; 8].

Another recurring cultural theme is family well-being, although its interpretation differs across societies. In the Russian tradition, well-being is typically associated with love, mutual understanding, and the warmth of the home. These values are reflected in conventional expressions such as "*May you live in love and harmony*", "*May your home always be full*", and "*Take good care of one another*". Such formulas portray a successful marriage primarily in terms of the quality of the relationship between the spouses rather than material prosperity.

Chinese wedding congratulations reveal a different hierarchy of cultural priorities. Here, the emphasis is more often placed on family harmony, continuity between generations, and the continuation of the family lineage. Wishes for happiness acquire a collective dimension because the prosperity of the newly married couple is viewed as inseparable from the well-being of the extended family [4, p. 3073]. Although these differences influence the choice of linguistic imagery and communicative strategies, they do not alter the fundamental purpose of the genre.

Traditional cultures of Siberia and the Caucasus provide another important perspective. Studies of these traditions show that wedding congratulations remain closely connected with the practice of blessing. Unlike contemporary urban congratulations, such utterances are understood as an integral part of the wedding ritual and frequently invoke divine powers, ancestors, or other culturally significant symbols [8; 6]. In this context, well-wishing extends beyond the conventions of etiquette and acquires a sacred dimension: the spoken word is believed to possess the power to influence the future of the newly formed family.

At the same time, the distinction between traditional and contemporary forms of congratulatory discourse should not be overstated. Even in digital communication, the core cultural meanings of the genre remain largely intact. Messages shared through social media or instant messaging platforms tend to be shorter and less ritualized, yet they continue to express the same fundamental ideas of love, family harmony, prosperity, and a happy future. What changes is the form of expression rather than the cultural values conveyed through it.

The comparative analysis therefore points to an important conclusion. Cultural differences are reflected primarily in symbolic imagery and linguistic expression, whereas the underlying communicative purposes remain largely universal. Regardless of language or cultural tradition, wedding congratulations fulfill three interconnected functions: they publicly affirm the newly established family, project a positive vision of the couple's future life together, and reinforce culturally shared understandings of marriage. This explains why considerable linguistic diversity does not undermine the genre's essential unity.

Conclusion. The findings of this study support the view that the wedding congratulation constitutes an independent speech genre operating within the framework of ritual communication. Its distinctive character is defined not merely by its association with the wedding ceremony but, more

importantly, by its unique communicative structure, which integrates congratulation, well-wishing, and the public recognition of the couple's newly acquired family status.

A comparative analysis of wedding congratulations across different cultural traditions has revealed a common communicative core underlying the genre. Regardless of language or cultural background, these texts publicly affirm the marriage, express support for the newlyweds, and communicate culturally shared ideals of family life. Cultural variation is reflected primarily in symbolic imagery, conventional expressions, and rhetorical patterns, whereas the genre's fundamental communicative functions remain remarkably stable. The continuity of the wedding congratulation as a speech genre therefore depends not on the repetition of specific linguistic formulas but on the preservation of its broader social and cultural functions.

These functions ensure the genre's recognizability both in traditional wedding rituals and in contemporary forms of digital communication. The study contributes to a more nuanced understanding of the genre nature of wedding congratulations and demonstrates the value of an integrated approach to their analysis. The findings may serve as a basis for further research in speech genre studies, speech etiquette, pragmalinguistics, linguocultural studies, and intercultural communication, as well as for the development of university courses in these fields.

REFERENCES:

1. Akentyeva, V. V., & Emer, Yu. A. (2020). Pozdravlenie kak rechevoi zhanr svadebnogo diskursa [Congratulation as a speech genre of wedding discourse]. *Zhanry Rechi*, 3(27), 206–214. (In Russian).
2. Bakhtin, M. M. (1979). Problema rechevykh zhanrov [The problem of speech genres]. In M. M. Bakhtin, *Estetika slovesnogo tvorchestva* [The Aesthetics of Verbal Creativity] (pp. 237–280). Moscow: Iskustvo. (In Russian).
3. Balakai, A. G. (2004). *Slovar' russkogo rechevogo etiketa* [Dictionary of Russian Speech Etiquette] (2nd ed.). Moscow: AST-Press. (In Russian).
4. Du, Xiaoxuan, & Sun, Shuang. (2022). Lingvokul'turologicheskie osobennosti svadebnykh pozdravlenii v russkom i kitaiskom yazykakh [Linguocultural features of wedding congratulations in Russian and Chinese]. *Filologicheskie Nauki. Voprosy Teorii i Praktiki*, 15(8), 3070–3075. (In Russian).
5. Formanovskaya, N. I. (2002). *Rechevoi etiket i kul'tura obshcheniya* [Speech Etiquette and the Culture of Communication]. Moscow: IKAR. (In Russian).
6. Gasharova, A. I. (2024). Blagopozhelanie kak zhanr lezginskogo svadebnogo obryada [Well-wishing as a genre of the Lezgian wedding ritual]. *Mir Nauki, Kul'tury, Obrazovaniya*, 2, 392–395. (In Russian).
7. Nesterova, E. V. (2024). Svadebnoe pozdravlenie kak forma sokhraneniya kul'turnoi pamyati (na materiale evenskoi traditsii) [Wedding congratulations as a form of preserving cultural memory: Evidence from the Even tradition]. *Polylinguality and Transcultural Practices*, 21(4), 657–668. (In Russian).
8. Oinotkinova, N. R. (2024). Blagopozhelaniya v svadebnoi obryadnosti altaitsev: struktura, semantika i funktsii [Wedding blessings in Altai wedding rituals: Structure, semantics and functions]. *Sibirskii Filologicheskii Zhurnal*, 2, 151–166. (In Russian).
9. Searle, J. R. (1986). A classification of illocutionary acts]. In *New Trends in Foreign Linguistics* (Vol. XVII: Speech Act Theory, pp. 170–194).
10. Zhang, Hao. (2019). Natsional'no-kul'turnaya spetsifika russkogo svadebnogo pozdravleniya [The national and cultural specificity of Russian wedding congratulations]. *Mir Nauki, Kul'tury, Obrazovaniya*, 6(79), 564–566. (In Russian).

UO'K 81:004.8

O'ZBEK TILIDAGI EKSTREMISTIK DISKURSNI LINGVISTIK MODELLASHTIRISH

A.A.Kurbonmuratov, o'qituvchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilidagi ekstremistik diskursni lingvistik modellashtirish va avtomatik aniqlashning nazariy asoslari o'rganiladi. Tadqiqotning maqsadi matn mazmunini baholashda qo'llanadigan lingvistik indikatorlarni tizimlashtirish hamda ularni kompyuter tahliliga moslashtirish tamoyillarini belgilashdan iborat. Ishda konseptual tahlil, ilmiy adabiyotlarni qiyoslash va lingvistik belgilarni formal tavsiflash usullaridan foydalaniladi. Ekstremistik yo'nalishni aniqlashda leksik birlikning mavjudligi bilan cheklanish yetarli emasligi, muallif pozitsiyasi, nutqiy harakat, nishon guruh va kontekst o'rtasidagi munosabatni hisobga olish zarurligi asoslanadi. O'zbek tilidagi morfologik shakllanish, lotin va kirill yozuvlari hamda raqamli muloqotdagi imlo variantlari model tuzilishiga ta'sir qiluvchi omillar sifatida muhokama qilinadi. Natijada ko'p sathli indikatorlar tizimi va ekspert nazoratiga asoslangan ko'p tomonlama lingvistik tahlil taklif etiladi.

Takliflar nazariy xarakterga ega bo'lib, ularning samaradorligi belgilangan korpusda empirik tekshirilishi lozim.

Kalit so'zlar: *ekstremistik diskurs, lingvistik ekspertiza, lingvistik modellash, avtomatik aniqlash, pragmatika, korpus, tabiiy tilni qayta ishlash, o'zbek tili.*

Аннотация. *В статье исследуются теоретические основы лингвистического моделирования и автоматического выявления экстремистского дискурса на узбекском языке. Цель работы — систематизировать лингвистические индикаторы и определить принципы их формализации для компьютерного анализа. Используются концептуальный анализ, сопоставление научных публикаций и формальное описание языковых признаков. Обосновывается необходимость учитывать позицию автора, речевой акт, целевую группу и контекст, поскольку наличие отдельных слов не является достаточным основанием для классификации. Рассматриваются морфологическая структура узбекского языка, использование латиницы и кириллицы, а также орфографическая вариативность цифровой коммуникации. Предлагаются многоуровневая система индикаторов и гибридная архитектура анализа с экспертным контролем. Предложения имеют теоретический характер и требуют эмпирической проверки на размеченном корпусе.*

Ключевые слова: *экстремистский дискурс, лингвистическая экспертиза, лингвистическое моделирование, автоматическое выявление, прагматика, корпус, обработка естественного языка, узбекский язык.*

Abstract. *This article explores the theoretical foundations of linguistic modelling and automatic detection of extremist discourse in Uzbek. It aims to systematise linguistic indicators and establish principles for their computational representation. The study uses conceptual analysis, comparison of scholarly literature, and formal description of linguistic features. It argues that individual words are insufficient for classification and that authorial stance, speech acts, target groups, and context must be considered together. Uzbek morphology, Latin and Cyrillic scripts, and spelling variation in digital communication are discussed as factors affecting model design. The article proposes a multilevel feature framework and a hybrid analysis architecture incorporating expert review. These proposals are theoretical and require empirical validation on an annotated corpus.*

Keywords: *extremist discourse, forensic linguistic analysis, linguistic modelling, automatic detection, pragmatics, corpus, natural language processing, Uzbek.*

Raqamli muhitdagi bahsli matnlarni tahlil qilish tilshunoslik va kompyuter lingvistikasi birlashadigan vazifalardan biri hisoblanadi. Ijtimoiy tarmoq xabari ko'pincha qisqa bo'ladi, ammo uning ma'nosi oldingi yozishmalar, iqtibos, auditoriya va muallif munosabatiga bog'lanadi. Shu sababli ekstremistik mazmunni faqat tayanch so'zlar ro'yxati orqali aniqlash nazariy jihatdan cheklangan yondashuvdir. Bir xil birlik targ'ibot, tanqid, ilmiy tavsif yoki jurnalistik xabarda turli vazifani bajarishi mumkin.

Ushbu maqolada ekstremistik diskurs tushunchasi zo'ravonlikni oqlash yoki unga undash, muayyan guruhni nishonga olish va unga qarshi tajovuzni maqbullashtirish bilan bog'liq kommunikativ tuzilmalarni o'rganish uchun muhim kategoriya sifatida qo'llanadi. Bu ta'rif avtomatik tahlilning tadqiqiy chegarasini belgilaydi. U huquqiy ta'rifning o'rnini egallamaydi. Nafrat ifodasi, haqorat, radikal fikr va ekstremistik da'vat o'zaro birlashishi mumkin, biroq ularni bitta sinfga birlashtirish annotatsiyaning aniqligini pasaytiradi. Muallifning dissertatsiyasida ekstremistik matn leksikasi, guruhlarini qarama-qarshi qo'yish hamda diniy va siyosiy terminlarni kontekstual sharhlash masalalari yoritilgan [1].

Mazkur maqola shu kuzatishlarni avtomatik tahlil uchun formal indikatorlarga aylantirish imkoniyatini ko'rib chiqadi. Unda dissertatsiyadagi matn misollari qayta ko'chirilmaydi. Asosiy e'tibor til sathlari o'rtasidagi munosabatni modelda ifodalashga qaratiladi.

Tadqiqotning maqsadi o'zbek tilidagi ekstremistik diskursni aniqlash uchun ko'p sathli lingvistik modelning nazariy asoslarini ishlab chiqishdan iborat. Maqolada leksik, grammatik va pragmatik belgilar qanday birlashtirilganda matnning kommunikativ yo'nalishini tekshirish mumkinligi haqidagi savol qo'yildi. Maqolaning asosiy g'oyasi indikatorlarni alohida ro'yxat sifatida

emas, nishon, harakat, muallif pozitsiyasi va kontekst bilan bog'langan belgilar tizimi sifatida tavsiflashdan iborat.

Davidson va hammualliflar haqoratli matnni nafrat nutqidan ajratish muammosini ko'rsatib, tayanch so'zga asoslangan aniqlashning xatolarini muhokama qilgan [2]. Bu ish ekstremistik diskursning bevosita modeli emas. Biroq undan olinadigan metodologik xulosa mazkur tadqiqot uchun muhim. Leksik o'xshashlik kommunikativ vazifalarning bir xilligini anglatmaydi. Shu bois nafrat nutqiga oid tasniflagichni ekstremistik mazmunni aniqlashga tekshirmasdan ko'chirish asosli emas.

Talat va hammualliflar onlayn radikallashuvni o'rganishda vaqtga bog'liq til o'zgarishi va turli kommunikatsiya shakllarini hisobga olishni ta'kidlaydi [3]. Ularning yondashuvi matn tasnifini shaxsning kelajakdagi xatti-harakatini bashorat qilish bilan tenglashtirmaslikka undaydi. Ushbu maqolada ham tahlil birligi shaxs emas, kontekst bilan ta'minlangan matn va undagi nutqiy harakat sifatida belgilanadi.

Ish nazariy va konseptual tadqiqot sifatida bajarildi. Material sifatida muallif dissertatsiyasining leksik xususiyatlarga bag'ishlangan qismi [1], avtomatik nafrat nutqi tahliliga oid tadqiqot [2], radikallashuvni NLP vositalari bilan o'rganish haqidagi konseptual ish [3], kontekstual til modellari [4] va ma'lumotlarni hujjatlashtirish tamoyillari tanlandi. Tanlash mezonini manbaning tekshirilishi va maqoladagi muayyan metodologik masalaga bevosita aloqadorligidir. Sharh tizimli meta-tahlil sifatida taqdim etilmaydi.

Tahlil uch bosqichdan tashkil topadi. Dastlab yaqin tushunchalar va tasnifning chegaralari ajratildi. Keyin matnda kuzatilishi mumkin bo'lgan indikatorlar til sathlari bo'yicha guruhlandi. So'ng har bir indikatorning hisoblanadigan ifodasi va xato talqin qilinish ehtimoli tavsiflandi. Shu asosda korpusni belgilash, model tuzish hamda natijani ekspert tekshiruviga chiqarish bo'yicha konseptual arxitektura ishlab chiqildi.

Matnning ma'nosi ikki darajada ko'rib chiqiladi: birinchisi — kuzatiladigan shakl, ikkinchisi — shu shaklning muayyan kontekstdagi vazifasi. Masalan, buyruq mayli grammatik belgi sifatida ajratilishi mumkin; uning tajovuzga undash ekanini aniqlash uchun fe'l bildirgan harakat, harakatning obyekti va gapning muallifga tegishliligi tekshiriladi. Shu farq formal modellashirishning asosiy sharti deb olinadi.

Maqoladagi qisqa misollar muallif tuzgan shartli misollardir. Ular korpusdan olingan kuzatish yoki real shaxsning nutqi sifatida talqin qilinmaydi. Ushbu ishda belgilangan yangi korpus, o'qitilgan tasniflagich yoki hisoblangan statistik natija mavjud emas. Demak, quyidagi natijalar empirik samaradorlikni emas, kelgusida tekshirish mumkin bo'lgan nazariy tuzilmani ifodalaydi.

Leksik-semantik sathda guruhni salbiy nomlash, unga umumlashtirilgan ayb yuklash, zo'ravonlikni ma'qullash va tajovuzni zarurat sifatida ifodalash e'tiborga olinadi. Bunda so'zning o'zi bilan birga uning qanday obyektga va qanday bahoga bog'langani belgilanadi. Salbiy sifatning muayyan harakatni tanqid qilishi bilan butun ijtimoiy guruhga tatbiq qilinishi turli semantik munosabatlardir. Diniy yoki siyosiy terminning mavjudligi esa mustaqil ravishda ekstremistik yo'nalishni ko'rsatmaydi.

Morfologik sathda buyruq-istak mayli, inkor, shaxs-son shakllari va modal ma'no ifodalari kuzatiladi. "Biz" olmoshi guruh birdamligini bildirishi mumkin, ammo u keng tarqalgan neytral birlik hamdir. Uning tasnifdagi ahamiyati "ular" bilan qarama-qarshi qo'yilishi, salbiy umumlashtirish va harakatga chaqiriq bilan birga kelishiga bog'liq. Belgining chastotasini uning semantik vazifasidan ajratib talqin qilish xato xulosaga olib kelishi mumkin.

Sintaktik sathda shart va natija, sabab va oqibat, majburiyat va harakat o'rtasidagi bog'lanishlar tekshiriladi. "Agar... bo'lsa,... qilish kerak" qolipi ko'plab oddiy tavsiyalarda ham uchraydi. Shu sababli qolipning aniqlanishi yetarli emas: shart nimaga taalluqli ekani va tavsiya qilingan harakatning mazmuni ham belgilanishi kerak. Sintaktik model semantik argumentlar bilan to'ldirilgandagina tahliliy qiymatga ega bo'ladi.

Pragmatik tahlilda matnning nima haqida ekani bilan u qanday nutqiy harakat bajarayotgani ajratiladi. Xabar berish, qoralash, iqtibos keltirish, tahdid qilish va harakatga undash bir mavzu doirasida yuzaga kelishi mumkin. Model muallifning pozitsiyasini aniqlamasdan iqtibos ichidagi

mazmunni muallifning da'vati deb belgilasa, jurnalistik yoki ilmiy materiallar noto'g'ri tasniflanadi. Shuning uchun iqtibos chegarasi va uni kuzatib boruvchi baholovchi birliklar muhimdir.

Shartli misolda “Zo‘ravonlikka chaqirishni qoralaymiz” jumlasini bilan “Zo‘ravonlikka chaqirishni qo‘llab-quvvatlaymiz” jumlasining asosiy leksik qismi bir xil. Biroq kesim bildirgan munosabat ularning kommunikativ yo‘nalishini o‘zgartiradi. “U bunday chaqirichni qo‘llab-quvvatlamadi” misolida esa inkor va uchinchi shaxsga tegishli xabar mavjud. Bu uch holat so‘zlar soniga asoslangan tasnifning chegarasini ko‘rsatadi; ular eksperimental dalil sifatida keltirilmaydi.

Diskursiv sathda bir necha gap bo‘ylab shakllanadigan munosabatlar tekshiriladi. Devlin va hammualliflarning BERT modeli kontekstual til ifodalariga asoslangan yondashuvni rivojlantirgan [4]. Conneau va hammualliflar XLM-R orqali ko‘p tilli tasvirlash imkoniyatlarini ko‘rsatgan [5]. Bu tadqiqotlar kontekstual komponent tanlash uchun metodologik asos beradi. Biroq ularning boshqa vazifalarda erishgan natijalaridan o‘zbekcha ekstremistik diskurs uchun tayyor samaradorlik xulosasini chiqarib bo‘lmaydi. Modelning aynan shu tildagi va shu vazifadagi sifati mustaqil tekshirilishi zarur.

Korpus tarkibida tekshiriladigan mazmundagi matnlar bilan birga neytral xabarlar, tanqidiy munosabat, ilmiy va jurnalistik tavsif, iqtibos hamda boshqa yaqin holatlar bo‘lishi kerak. Faqat yaqqol da'vatlar va mutlaqo neytral gaplarni tanlash real vazifaning murakkabligini aks ettirmaydi. Korpus hujjatlarida manba, vaqt, yozuv turi, janr, kontekst mavjudligi va materialni tanlash mezonlari qayd etiladi. Bu taklif Bender va Friedman ilgari surgan ma'lumotlar tavsifini ochiq hujjatlashtirish tamoyiliga mos keladi [6].

Taklif etilgan yondashuvning asosiy afzalligi tasnif qarorini matndagi kuzatiladigan munosabatlarga bog‘lashidir. U har bir salbiy so‘zni xavf belgisi deb olish o‘rniga, salbiy baho kimga qaratilgani, qanday harakat taklif qilingani va muallif uni qanday baholaganini tekshirishni talab qiladi. Gibrid arxitektura bu talabni amalga oshirishning mumkin bo‘lgan yo‘lidir. Uning boshqa modellardan ustunligi hozircha isbotlanmagan: qoidalar noto‘g‘ri tuzilsa, ular kontekstual modelga ham xato signal uzatishi mumkin.

O‘zbek tilidagi ekstremistik diskursni lingvistik modellashtirishda mazmunning leksik ko‘rinishi bilan uning kommunikativ vazifasi birgalikda tahlil qilinishi kerak. Nazariy tahlil natijasida leksik-semantik, morfologik, sintaktik, pragmatik va diskursiv belgilarni birlashtiruvchi tizim taklif etildi. Uning markazida nishon guruh, harakat, muallif pozitsiyasi va kontekst o‘rtasidagi munosabat turadi.

O‘zbek tili uchun asl so‘z shakli va grammatik ma‘lumotni saqlash, yozuv variantlarini izchil normallashtirish hamda iqtibos va inkorni nazorat qilish model loyihalashning asosiy shartlari deb belgilandi. Qoidalar va kontekstual modellarni birlashtirish tekshiriladigan ilmiy taklif sifatida ilgari surildi.

Keyingi bosqichda belgilash qo‘llanmasini ishlab chiqish, muvozanatli va hujjatlashtirilgan korpus yaratish, boshlang‘ich modellar bilan qiyoslash hamda ekspert nazoratidagi xatolar tahlilini o‘tkazish talab etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Kurbonmuratov, A. A. (2026). Lingvistik ekspertizada ekstremistik matnni kategoriyalashtirish va avtorizatsiyalash [PhD dissertatsiyasi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti]. Qo‘lyozma. 69–71-b.
2. Davidson, T., Warmesley, D., Macy, M., & Weber, I. (2017). Automated hate speech detection and the problem of offensive language. Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media, 11(1), 512–515. <https://arxiv.org/abs/1703.04009>
3. Talat, Z., Schlichtkrull, M. S., Madhyastha, P., & De Kock, C. (2025). Pathways to radicalisation: On research for online radicalisation in natural language processing and machine learning. Proceedings of the 9th Workshop on Online Abuse and Harms (WOAH), 276–283. <https://aclanthology.org/2025.woah-1.25/>
4. Devlin, J., Chang, M.-W., Lee, K., & Toutanova, K. (2019). BERT: Pre-training of deep bidirectional transformers for language understanding. Proceedings of NAACL-HLT 2019, Volume 1, 4171–4186. <https://doi.org/10.18653/v1/N19-1423>
5. Conneau, A., Khandelwal, K., Goyal, N., Chaudhary, V., Wenzek, G., Guzmán, F., Grave, E., Ott, M., Zettlemoyer, L., & Stoyanov, V. (2020). Unsupervised cross-lingual representation learning at scale. Proceedings of the 58th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics, 8440–8451. <https://doi.org/10.18653/v1/2020.acl-main.747>

6. Bender, E.M., & Friedman, B. (2018). Data Statements for Natural Language Processing: Toward Mitigating System Bias and Enabling Better Science. Transactions of the Association for Computational Linguistics, 6, 587–604. https://doi.org/10.1162/tacl_a_00041

UO'K 81'373.421:81'33

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA QUVONCH VA QAYG'UNI IFODALOVCHI FE'LLARNING SINONIMIK XUSUSIYATLARI

*M.I. Kurvonbekov, mustaqil tadqiqotchi, o'qituvchi, Namangan davlat chet tillari instituti,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent*

X.B. Bakirova, PhD, dots., O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida quvonch va qayg'u emotsiyalarini ifodalovchi fe'llarning sinonimik xususiyatlari qiyosiy-semantik jihatdan tahlil qilinadi. Emotsional holatni ifodalovchi fe'llarning ma'no tarkibi, sinonimik qatorlarda tutgan o'rni, semantik darajalanishi, uslubiy xususiyatlari hamda kontekstual qo'llanish imkoniyatlari yoritiladi. Tahlil natijasida ikki tilda sinonimik birliklarning umumiy semantik yadrosi mavjud bo'lsa-da, ular emotsiyaning intensivligi, sababi, davomiyligi, tashqi namoyon bo'lishi va uslubiy bo'yoqdorligi jihatidan farqlanishi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: emotsiya, fe'l, sinonimiya, sinonimik qator, quvonch, qayg'u, semantika, konnotatsiya, intensivlik, qiyosiy tilshunoslik.

Аннотация. В данной статье проводится сравнительно-семантический анализ синонимических особенностей глаголов, выражающих эмоции радости и печали в английском и узбекском языках. Рассматривается семантическая структура глаголов, обозначающих эмоциональные состояния, их место в синонимических рядах, семантическая градация, стилистические особенности и возможности контекстуального употребления. В результате анализа установлено, что, несмотря на наличие общего семантического ядра у синонимических единиц двух языков, они различаются по интенсивности эмоции, причине её возникновения, продолжительности, внешнему проявлению и стилистической окраске.

Ключевые слова: эмоция, глагол, синонимия, синонимический ряд, радость, печаль, семантика, коннотация, интенсивность, сопоставительное языкознание.

Abstract. This article provides a comparative-semantic analysis of the synonymic features of verbs expressing the emotions of joy and sadness in English and Uzbek. It examines the semantic structure of verbs denoting emotional states, their position within synonymic sets, semantic gradation, stylistic characteristics, and contextual usage. The analysis demonstrates that although synonymic units in both languages share a common semantic core, they differ in terms of emotional intensity, cause, duration, external manifestation, and stylistic coloring.

Key words: emotion, verb, synonymy, synonymic set, joy, sadness, semantics, connotation, intensity, comparative linguistics.

Kirish. Insonning emotsional holati til orqali turli leksik, grammatik va frazeologik vositalar yordamida ifodalanadi. Shunday vositalar orasida fe'llar alohida ahamiyat kasb etadi, chunki ular nafaqat muayyan hissiy holatning mavjudligini, balki uning yuzaga kelishi, rivojlanishi, kuchayishi yoki tashqi namoyon bo'lishini ham ifodalashi mumkin. Quvonch va qayg'u insonning asosiy emotsional holatlari qatoriga kiradi. Psixolingvistik va emotsiya tadqiqotlarida ham joy va sadness ko'pincha qarama-qarshi emotsional kategoriyalar sifatida tasniflanadi.

Tilshunoslikda sinonimlar umumiy yoki yaqin denotativ ma'noga ega bo'lgan, biroq ma'no nozikliklari, emotsional-ekspressiv bo'yoq, uslubiy xususiyat, valentlik va qo'llanish sohasi bilan farqlanadigan birliklar sifatida qaraladi. Ayniqsa, emotsional fe'llar orasida to'liq sinonimlikdan ko'ra ma'nodosh birliklarning semantik va uslubiy differensiallashuvi ko'proq kuzatiladi.

Shu nuqtai nazardan, ingliz va o'zbek tillarida quvonch va qayg'uni ifodalovchi fe'llarning sinonimik munosabatlarini o'rganish ikki tilning emotsional olamni verbalizatsiya qilish usullarini aniqlash, tarjimada ekvivalent birliklarni to'g'ri tanlash hamda milliy-lisoniy xususiyatlarni ochib berishda muhim ahamiyatga ega.

Sinonimik qator tarkibidagi birliklarni birlashtiruvchi asosiy omil ularning umumiy semantik yadrosidir. Biroq sinonimik qatorga kiruvchi soʻzlar mutlaq maʼnodosh boʻlavermaydi. Ular quyidagi jihatlar bilan bir-biridan farqlanishi mumkin: emotsiyaning kuchi va intensivligi; emotsiyaning yuzaga kelish sababi; holatning davomiy yoki qisqa muddatli ekanligi; hissiyotning tashqi namoyon boʻlish darajasi; subyektning emotsiyaning faol yoki passiv kechirishi; nutq uslubi; ijobiy yoki salbiy konnotatsiya; muayyan vaziyatlarda qoʻllanish chegarasi.

Emotsional maʼnolarni ifodalovchi leksemalarning semantikasi tillararo jihatdan aynan bir xil boʻlavermaydi. Turli tillarda emotsiya soʻzlarining semantik tarkibi va ularning madaniy-lisoniy chegaralari sezilarli farq qilishi mumkin. Shu sababli bir tildagi emotsional feʼl uchun ikkinchi tilda har doim ham yagona va mutlaq ekvivalent topilmaydi.

Ingliz tilida quvonch semantik maydoniga kiruvchi feʼllar son jihatidan keng boʻlib, ularning har biri emotsiyaning muayyan darajasi yoki namoyon boʻlish shaklini ifodalaydi.

Rejoice feʼli kuchli quvonch, mamnuniyat yoki xursandchilikni anglatadi. Mazkur feʼl odatda muhim voqea, yaxshi xabar yoki erishilgan muvaffaqiyat sababli yuzaga kelgan kuchli ijobiy emotsiyaning ifodalaydi. Masalan: *They rejoiced at the news of their victory*. Mazmunan oʻzbek tilidagi *quvonmoq*, *shodlanmoq*, ayrim vaziyatlarda *juda xursand boʻlmoq* birliklariga yaqin.

Delight feʼli kishida katta mamnuniyat yoki zavq uygʻotish maʼnosini anglatadi. U *rejoicedan* farqli ravishda koʻpincha emotsiyaning boshdan kechiruvchi shaxsning oʻz harakatidan koʻra biror hodisa yoki predmetning unda quvonch uygʻotishini bildiradi: *The children's performance delighted their parents*. Bu birlik oʻzbek tilida *xursand qilmoq*, *zavqlantirmoq*, *quvontirmoq* shakllarida ifodalanishi mumkin.

Cheer feʼli ham quvonch semantikasiga mansub, biroq unda kayfiyatni koʻtarish yoki qaygʻuli holatdan chiqarish semasi kuchli: *Her words cheered him*. Oʻzbek tilida *kayfiyatini koʻtarmoq*, *xursand qilmoq*, *ruhlantirmoq* birliklari bilan tarjima qilinadi.

Exult nihoyatda kuchli quvonch va gʻururni bildiradi. Oddiy *be happy* yoki *rejoicega* nisbatan ekspressivlik darajasi yuqoriroq: *The team exulted in their unexpected victory*. Oʻzbek tilida *gʻoyat quvonmoq*, *zafar nashidasini surmoq*, *gʻurur bilan shodlanmoq* kabi shakllar bilan berilishi mumkin.

Celebrate emotsiyaning bevosita ichki holat sifatida emas, balki quvonchli hodisani muayyan faoliyat orqali namoyon etish maʼnosini anglatadi: *They celebrated their graduation together*. Mazkur feʼl oʻzbek tilidagi *nishonlamoq*, *bayram qilmoq* birliklariga mos keladi. Demak, ingliz tilidagi ushbu feʼllarni quyidagi sinonimik qator asosida koʻrsatish mumkin: *rejoice* → *delight* → *cheer* → *exult* → *celebrate*

Biroq mazkur birliklar mutlaq sinonim emas. Masalan, *exult* kuchli va ekspressiv quvonchni bildirsa, *cheer* koʻproq kayfiyatning yaxshilanishini, *celebrate* esa quvonchli holatning tashqi faoliyat shaklida namoyon boʻlishini bildiradi.

Oʻzbek tilida quvonchning asosiy sinonimik qatorini quyidagi birliklar tashkil etadi: *quvonmoq* – *sevinmoq* – *xursand boʻlmoq* – *shodlanmoq* – *yayramoq*

Quvonmoq ushbu sinonimik qatorning semantik jihatdan nisbatan neytral va keng qoʻllanadigan dominant birliklaridan biridir. U insonning biror ijobiy hodisa yoki natija sababli xursandlik holatiga tushishini bildiradi: *U farzandining yutugʻidan quvondi*.

Sevinmoq quvonmoq bilan juda yaqin maʼnoga ega. Biroq ayrim kontekstlarda u ichki, samimiy va tabiiy quvonch holatini kuchliroq bildiradi: *Doʻstining kelganidan sevindi*.

Quvonmoq va *sevinmoq* koʻplab vaziyatlarda oʻzaro almashishi mumkin, lekin ularning konnotativ xususiyatlari barcha kontekstlarda bir xil emas.

Xursand boʻlmoq analitik shakl boʻlib, kundalik nutqda keng qoʻllanadi. Unda emotsiya intensivligi *shodlanmoq* yoki *yayramoq* birliklariga nisbatan nisbatan neytral: *Natijalarni eshitib xursand boʻldi*.

Shodlanmoq quvonchning kuchliroq va koʻtarinki shaklini ifodalaydi. Mazkur feʼl badiiy va tantanavor uslubda nisbatan faol: *Xushxabarni eshitgan ota-ona shodlandi*.

Yayramoq feʼlida quvonch bilan bir qatorda ruhiy erkinlik, huzurlanish va koʻtarinki kayfiyat semalari ham mavjud: *Bolalar bayramda yayrab oʻynadilar*.

Shuning uchun *yayramoq* faqat *quvonmoq*ning oddiy sinonimi emas, balki quvonch holatining tashqi va davomli namoyon bo'lishini ham ifodalaydi.

Qayg'u semantik maydonidagi ingliz fe'llari ham emotsiyaning sababi, davomiyligi va intensivligiga ko'ra farqlanadi.

Quvonch va qayg'uning asosiy psixologik xususiyatlari universal bo'lishiga qaramay, ularning tildagi ifodasi milliy-madaniy tajriba bilan chambarchas bog'liq. Emotsiyalarni verbalizatsiya qilishda tillar o'rtasida semantik chegaralar bir xil bo'lmasligi tilshunoslik tadqiqotlarida qayd etilgan.

O'zbek tilida qayg'u bilan bog'liq g'am chekmoq, dard chekmoq, aza tutmoq, motam tutmoq, fig'on qilmoq kabi ko'plab birikmalar mavjud. Ularning ayrimlari insonning ichki kechinmasini ifodalasa, boshqalari emotsiyaning tashqi yoki ijtimoiy namoyon bo'lishini anglatadi.

Ingliz tilida esa emotsional holatning tabiati ko'pincha alohida fe'l orqali yanada aniq differensiallashadi. Masalan, *grieve* qayg'uni boshdan kechirishni, *mourn* yo'qotish sababli aza tutishni, *lament* esa qayg'u yoki afsusni ochiq ifodalashni anglatadi.

Bu farqlar tarjimada sinonimik birliklarni mexanik ravishda almashtirish mumkin emasligini ko'rsatadi.

Xulosa. Ingliz va o'zbek tillarida quvonch va qayg'uni ifodalovchi fe'llarning qiyosiy tahlili ushbu birliklar murakkab sinonimik munosabatlarni hosil qilishini ko'rsatdi. Har ikki tilda sinonimik fe'llar umumiy emotsional semaga ega bo'lsa-da, ularning mazmun tarkibida emotsiyaning intensivligi, davomiyligi, kelib chiqish sababi, tashqi namoyon bo'lishi va uslubiy bo'yoqdorligiga oid farqlovchi semalar mavjud.

Ingliz tilidagi *rejoice*, *delight*, *cheer*, *exult*, *celebrate* fe'llari quvonchning turli shakllarini ifodalasa, o'zbek tilidagi *quvonmoq*, *sevinmoq*, *xursand bo'lmoq*, *shodlanmoq*, *yayramoq* birliklari ular bilan qisman sinonimik-ekvivalent munosabatga kirishadi.

Qayg'u semantik maydonida ingliz tilidagi *grieve*, *mourn*, *lament*, *sorrow*, *despair* fe'llariga o'zbek tilidagi *qayg'urmoq*, *g'am chekmoq*, *iztirob chekmoq*, *achinmoq*, *aza tutmoq*, *motam tutmoq* kabi birliklar muvofiq keladi. Biroq ularning o'zaro mosligi kontekstga bog'liq bo'lib, har bir birlik alohida semantik va pragmatik xususiyatlarga ega.

Shuningdek, tadqiqot quvonch va qayg'uni ifodalovchi fe'llarni tarjima qilishda lug'aviy ekvivalentni aniqlashning o'zi yetarli emasligini ko'rsatadi. Tarjimon emotsiyaning intensivligi, kommunikativ vaziyat, uslub, konnotatsiya hamda milliy-madaniy xususiyatlarni hisobga olishi zarur.

Demak, emotsional fe'llarning sinonimik qatorlarini qiyosiy o'rganish ingliz va o'zbek tillarining leksik-semantik tizimini chuqurroq anglash, ikki tilli lug'atchilikni rivojlantirish hamda badiiy va sohaviy tarjimada ma'no nozikliklarini aniq yetkazishda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Cruse, D. A. *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
2. Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
3. Rahmatullayev, Sh. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: Universitet.

UO'K 81'276.6:351.077

DAVLAT HUJJATLARI MATNIDA TERMINOLOGIK ANIQLIK VA FUNKSIONAL SAMARADORLIK MUNOSABATI

L.Matyoqubova L., o'qituvchi, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilidagi davlat hujjatlari matnida terminologik aniqlik bilan funksional samaradorlik o'rtasidagi munosabat o'rganiladi. Funksional samaradorlik deganda matnning normani bir xil tushunilishini, to'g'ri qo'llanilishini va tushunarli bo'lishini ta'minlash qobiliyati nazarda tutiladi. Material sifatida «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi Qonunga ilova qilingan Yagona uslubiyot va O'zbekiston Respublikasining 2023-yildagi Konstitutsiyasi olindi. Yagona uslubiyotdagi terminologiyaga oid talablar tasniflandi. Konstitutsiyada esa asosiy atamalarining qo'llanishi muallif tomonidan sanab chiqildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki,

terminologik aniqlik uch yo'l bilan ta'minlanadi: atamalar ma'nosini farqlash, bir atamani izchil qo'llash va yangi tushunchaga ta'rif berish. Bu vositalar normaning amal qilish doirasini aniqlaydi va noaniqlikdan kelib chiqadigan huquqiy xavfni kamaytiradi. Shu bilan birga, ortiqcha takror va to'liq nomlar matnning ixchamligiga ta'sir qiladi. Shu sababli aniqlik va tushunarlilik o'rtasida muvozanat zarur.

Kalit so'zlar: terminologik aniqlik, funksional samaradorlik, davlat hujjati, huquqiy atama, terminologik izchillik, ta'rif, Yagona uslubiyot, o'zbek tili.

Аннотация. В статье исследуется соотношение терминологической точности и функциональной эффективности в текстах государственных документов на узбекском языке. Под функциональной эффективностью понимается способность текста обеспечивать единообразное понимание нормы, её правильное применение и доступность. Материалом послужили Единая методика, приложенная к Закону «О нормативно-правовых актах», и Конституция Республики Узбекистан 2023 года. Классифицированы требования Единой методики к терминологии. Употребление основных терминов в Конституции подсчитано автором. Результаты показывают, что терминологическая точность обеспечивается тремя способами: разграничением значений терминов, последовательным употреблением одного термина и дефиницией нового понятия. Эти средства определяют сферу действия нормы и снижают правовой риск, вызванный неопределённостью. Вместе с тем повторы и полные наименования влияют на компактность текста. Поэтому необходим баланс между точностью и доступностью.

Ключевые слова: терминологическая точность, функциональная эффективность, государственный документ, юридический термин, терминологическая последовательность, дефиниция, Единая методика, узбекский язык.

Abstract. The article examines the relationship between terminological precision and functional effectiveness in Uzbek state documents. Functional effectiveness is understood as the ability of a text to ensure uniform understanding of a norm, its correct application, and its accessibility. The material comprises the Unified Methodology annexed to the Law «On Normative Legal Acts» and the 2023 Constitution of the Republic of Uzbekistan. The terminological requirements of the Unified Methodology are classified, and the author counted the use of key terms in the Constitution. The results show that terminological precision is achieved in three ways: distinguishing the meanings of terms, using one term consistently, and defining new concepts. These means fix the scope of a norm and reduce the legal risk caused by ambiguity. At the same time, repetition and full official names affect the compactness of the text. A balance between precision and accessibility is therefore required.

Keywords: terminological precision, functional effectiveness, state document, legal term, terminological consistency, definition, Unified Methodology, Uzbek.

Kirish. Davlat hujjati jamiyatdagi munosabatlarni tartibga soladi. Uning matni minglab odamlar, davlat organlari va sudlar tomonidan o'qiladi va qo'llanadi. Shuning uchun hujjatdagi har bir atama hamma uchun bir xil ma'noga ega bo'lishi kerak. Agar atama turlicha tushunilsa, norma turlicha qo'llanadi, natijada huquqiy aniqlik buziladi. Shu bilan birga, davlat hujjati faqat mutaxassislar uchun yozilmaydi. U fuqaroga ham tushunarli bo'lishi kerak. Bu ikki talab, ya'ni aniqlik va tushunarlilik, ba'zan bir-biriga zid keladi: aniqlik uchun to'liq nomlar, ta'riflar va takrorlar kerak bo'ladi, ular esa matnni og'irlashtiradi. Mazkur maqolada shu ikki talab o'rtasidagi munosabat o'zbek tilidagi davlat hujjatlari misolida ko'rib chiqiladi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Terminologiya nazariyasining asoschilaridan biri E.Wüster atamaning asosiy talabi sifatida «bir tushuncha – bir atama» tamoyilini ilgari surgan [3]. Uning fikricha, atama tushunchaga qat'iy bog'langan bo'lishi, sinonimiya va ko'p ma'nolilik esa cheklanishi kerak. A.V.Superanskaya, N.V.Podolskaya va N.V.Vasilyeva atamaning ta'rifga ega bo'lishi, tizimlilik va kontekstdan mustaqilligini ko'rsatadi [4]. M.T.Cabr   esa atamani kommunikativ vaziyat bilan bog'lab, uning qo'llanish sharoitiga qarab o'zgarishi mumkinligini ta'kidlaydi [5].

Huquqiy til tadqiqotchilari aniqlikni qonun matnining eng muhim belgisi deb hisoblaydi. P.M.Tiersma huquqiy matnda aniqlikka intilish ko'pincha uzun, takrorli va tushunish qiyin jumalarga olib kelishini ko'rsatadi [6]. H.E.S.Mattila huquqiy terminologiyani xususiyatlarini va huquqiy til rivojida milliy tillarning o'rnini tahlil qiladi [7].

O'zbek tilshunosligida rasmiy uslubning aniqlik, qisqalik va standart iboralardan foydalanish kabi belgilari A.Shomaqsudov va hammualliflar tomonidan tasvirlangan [8]. Z.R.Normurodova va F.U.Norhamidova hujjat tilining aniqligi va izchilligi boshqaruv samaradorligiga bevosita ta'sir qilishini ta'kidlaydi [9]. G.R.Mirxanova o'zbek terminologiyasining tarixiy rivojini va hozirgi holatini ko'rib chiqadi [10]. Biroq terminologik aniqlik bilan funksional samaradorlik munosabati o'zbek tilidagi davlat hujjatlari materialida alohida o'rganilmagan.

Natija va muhokamalar. Yagona uslubiyotdagi terminologik talablar. Yagona uslubiyotda hujjat tayyorlashning asosiy prinsiplari sifatida «yuridik shaklning aniqligi va qat'iyligi», «tilning ravon va tushunarli bo'lishi», «sinovdan o'tgan atamalar, tushunchalar va ifodalardan foydalanish» hamda «huquqiy ko'rsatmalarni bayon etish shakli ... bir xilligi, yagonaligi» ko'rsatilgan (2-band) [2]. Bu ro'yxatda aniqlik va tushunarlik yonma-yon turadi. Demak, me'yoriy hujjatning o'zi ikkala talabni teng qo'yadi. Asosiy talablar 1-jadvalda umimlashtirildi.

1-jadval.

Yagona uslubiyotdagi terminologik talablar va ularning vazifasi

Band	Talab	Aniqlik jihati	Funksional samara
3-band	Matn turlicha sharhlashga olib kelmasligi kerak	Bir ma'nolilik	Norma bir xil tushuniladi va qo'llanadi
5-band	Ko'p ma'noli so'zlar, muqobili bor chet atamalar, qisqartmalar taqiqlanadi	Ko'p ma'nolilik va noaniqlikni yo'qotish	Turli talqinlar xavfi kamayadi
6–7-bandlar	Yangi atamaga ta'rif beriladi; ta'rif mazmunni to'liq ochishi kerak	Tushuncha chegarasini belgilash	Normaning amal qilish doirasi aniqlanadi
8–9-bandlar	Ta'riflar matn boshida; takroriy birikmaga qisqa nom	Izchillik	Matn ixchamlashadi, tushunish osonlashadi

Eng muhim talablardan biri 3-bandda berilgan: «Loyihaning matni turlicha sharhlash va talqin qilinishlarga olib kelmasligi kerak». Bu talab terminologik aniqlikning maqsadini ochib beradi. Aniqlik o'z-o'zidan maqsad emas, u normaning bir xil tushunilishini ta'minlash vositasidir. 5-band esa «ko'p ma'noni anglatadigan so'zlar» va davlat tilida muqobili bor bo'lgan chet tili atamalarini qo'llashni taqiqlaydi.

Ma'noni farqlash: «har kim», «inson», «fuqaro». Konstitutsiyada huquq egasini bildiruvchi atamalar aniq farqlanadi. «Har kim» birikmasi 18 moddada (27 marta), «inson» so'zi 18 moddada, «fuqaro» o'zagi esa 32 moddada uchraydi (muallif hisobi). Bu atamalar sinonim emas. «Har kim erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqiga ega» (27-modda) normasi O'zbekiston hududidagi barcha shaxslarga, jumladan chet el fuqarolariga ham tegishli. «O'zbekiston Respublikasi fuqarosi O'zbekistondan tashqariga majburiy chiqarib yuborilishi yoki boshqa davlatga berib yuborilishi mumkin emas» (23-modda) normasi esa faqat fuqarolarni himoya qiladi.

Konstitutsiyada «prinsip» atamasi 11 moddada qo'llangan, uning o'zbekcha muqobili «tamoyil» esa birorta ham uchramaydi. Demak, bir tushuncha butun matnda bitta atama bilan ifodalangan, va bu E.Wüsterning «bir tushuncha – bir atama» tamoyiliga mos keladi [3]. O'quvchi ikki xil so'z ikki xil tushunchani bildiradimi, degan savolga duch kelmaydi.

Shu bilan birga, bu yerda Yagona uslubiyotning ikki talabi o'rtasida ziddiyat ko'rinadi. 5-band davlat tilida teng ma'noli so'z bo'lsa, chet tili atamasini qo'llashni taqiqlaydi. 2-band esa «sinovdan o'tgan atamalar»dan foydalanishni talab qiladi. «Prinsip» qonunchilikda uzoq vaqt qo'llanib, sinovdan o'tgan atama hisoblanadi. Konstitutsiya matnida izchillik va an'anaviylik ustun qo'yilgan.

Milliy atama va xalqaro atama. Konstitutsiyada xalqaro atama ba'zan qavs ichida milliy atamaga ilova qilinadi: «Inson huquqlari bo'yicha vakili (ombudsman)» (98-modda). Bunda asosiy atama o'zbekcha bo'lib, uning ma'nosi fuqaroga tushunarli. Qavs ichidagi xalqaro atama esa xalqaro

hujjatlar va xorijiy o'quvchi bilan bog'lanishni ta'minlaydi. Bu yechim aniqlik va tushunarlikni birlashtiradi.

Aniqlikning «narxi». Aniqlik matn hajmini oshiradi. Konstitutsiya moddalarida «O'zbekiston Respublikasi» birikmasi 325 marta takrorlanadi (muallif hisobi). Yagona uslubiyot qisqartmalarni cheklagani sababli (5-band) organlarning nomlari ham to'liq beriladi: «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Inson huquqlari bo'yicha vakili (ombudsman)». Bunday to'liq nomlar noaniqlikni yo'qotadi, lekin jummalarni uzaytiradi. Bu P.M.Tiersmaning huquqiy matnda aniqlik va tushunarlik o'rtasidagi ziddiyat haqidagi kuzatishiga mos keladi [6].

Noaniqlikning ham narxi bor. «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi Qonunning 18-moddasiga ko'ra, «inson bilan davlat organlarining o'zaro munosabatlarida yuzaga keladigan qonunchilikdagi barcha ziddiyatlar va noaniqliklar inson foydasiga talqin etiladi» [2]. Demak, hujjatdagi noaniq atama uchun davlat javobgar bo'ladi. Bu qoida hujjat tayyorlovchini atamani aniq tanlashga undaydi.

Natijalar terminologik aniqlik va funksional samaradorlikni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish to'g'ri emasligini ko'rsatadi. Aniqlik samaradorlikning asosiy sharti hisoblanadi, chunki noaniq norma bir xil qo'llanmaydi. Biroq aniqlik haddan oshsa, ya'ni ta'riflar va takrorlar ko'payib ketsa, matn tushunarli bo'lmay qoladi va samaradorlik pasayadi.

Yagona uslubiyot bu muvozanatni bir necha vosita bilan saqlaydi. Birinchidan, yangi tushunchalarga ta'rif beriladi, umum qo'llaniladigan tushunchalarga esa ta'rif berish talab etilmaydi (6-band). Ikkinchidan, ko'p qo'llaniladigan uch va undan ortiq tushunchaning ta'rifi matn boshida alohida moddada beriladi (8-band). Uchinchidan, takrorlanadigan so'z birikmasi birinchi marta to'liq yoziladi, keyin esa qavs ichidagi qisqa nom bilan beriladi (9-band) [2]. Bu vositalar E.Wüster va A.V.Superanskaya ko'rsatgan atamaning ta'rifga egalik talabini amaliy texnikaga aylantiradi [3], [4].

M.T.Cabrénning kommunikativ yondashuvi nuqtai nazaridan [5], davlat hujjatida atama ikki xil o'quvchiga xizmat qiladi: huquqshunos uchun u aniq tushunchani, fuqaro uchun esa tushunarli so'zni bildirishi kerak. «Inson huquqlari bo'yicha vakil (ombudsman)» kabi yechimlar ikkala ehtiyojni ham qondiradi.

Natijalar huquqiy tarjima uchun ham muhim. Qonunning 33-moddasiga ko'ra, tafovut bo'lganda davlat tilidagi matn qo'llaniladi [2]. Shuning uchun tarjimon o'zbekcha matndagi atamalar farqini saqlashi kerak: «har kim» rus tilida «каждый», ingliz tilida «everyone» deb, «fuqaro» esa «гражданин» va «citizen» deb berilishi lozim. Agar tarjimada bu farq yo'qolsa, tarjima matni asl matndan boshqa doiradagi shaxslarga tegishli bo'lib qoladi. Bunday holatda tarjima tushunarli bo'lsa ham, funksional jihatdan samarasiz bo'ladi.

Tahlil asosida hujjat tayyorlovchilar uchun quyidagi tavsiyalarni berish mumkin: huquq egasini bildiruvchi atamani normaning amal qilish doirasiga qarab tanlash; bir hujjat ichida bir tushuncha uchun bitta atamani saqlash; xalqaro atamani zarur bo'lganda milliy atamadan keyin qavs ichida berish; uzun nomlar uchun birinchi qo'llanishda qisqa nomni belgilab, keyin uni izchil ishlatish.

Xulosa. Davlat hujjatlarida terminologik aniqlik uch yo'l bilan ta'minlanadi: atamalar ma'nosini farqlash («har kim», «inson», «fuqaro»), bir tushunchani bir atama bilan izchil ifodalash («prinsip») va yangi tushunchaga ta'rif berish. Bu vositalar normaning amal qilish doirasini belgilaydi va uning bir xil qo'llanishini ta'minlaydi. Terminologik aniqlik funksional samaradorlikning asosiy sharti, lekin yagona sharti emas. To'liq nomlar va takrorlar matnni og'irlashtiradi. Yagona uslubiyotdagi ta'rif, qisqa nom va qavs ichidagi izoh kabi vositalar aniqlik va tushunarlik o'rtasida muvozanatni saqlashga yordam beradi. Natijalar hujjat tayyorlash, huquqiy tarjima va rasmiy uslubni o'qitishda qo'llanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. 2023-yil 30-aprel // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. — URL: <https://lex.uz/docs/-6445145>
2. O'zbekiston Respublikasining «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi Qonuni. 2021-yil 20-aprel, O'RQ-682-son (ilova: Yagona uslubiyot) // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. — URL: <https://lex.uz/docs/-5378966>
3. Wüster E. Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie. — Wien; New York: Springer, 1979.
4. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. — М.: Наука, 1989.

5. Cabré M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications. — Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1999.
6. Tiersma P.M. Legal Language. — Chicago: University of Chicago Press, 1999.
7. Mattila H.E.S. Comparative Legal Linguistics. — Aldershot: Ashgate, 2006.
8. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo'ng'urov R., Rustamov H. O'zbek tili stilistikasi. — T.: O'qituvchi, 1983.
9. Normurodova Z.R., Norhamidova F.U. Hujjat tili va rasmiy uslub xususiyatlari. — Vol. 2, Issue 12. — B. 316–317. — DOI 10.5281/zenodo.17863859.
10. Mirxanova G.R. O'zbek terminologiyasi tadqiqi: tarixiylik va hozirgi zamon uyg'unligi // Tillarni o'qitish metodikasi sohasidagi zamonaviy tilshunoslik va adabiyotshunoslikning dolzarb masalalari: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. — 2025. — B. 200–202. — DOI 10.5281/zenodo.15094863.

UDC 81

INTERLANGUAGE PHRASEOLOGICAL CORRESPONDENCES AND THEIR TYPOLOGY

**N.A. Mavlonova, PhD, Associate Professor, Samarkand State Institute of Foreign Languages,
Samarkand**

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy semantik-stilistik invariantga ega bo'lgan inglizcha-ruscha-o'zbekcha frazeologik moslashuvlarning tipologiyasi keltirilgan.

Kalit so'zlar. invariant, diaxronik frazeologiya, deetimologik, lingvomigratsiya, transliteratsiya qilinmagan, transliteratsiyalangan tip, izomorf.

Аннотация. В данной статье представлена типология англо-русско-узбекских фразеологических соответствий, обладающих общим семантико-стилистическим инвариантом.

Ключевые слова: инвариант, диахроническая фразеология, деэтимологический, лингвомиграционный, нетранслитерированный, транслитерированный тип, изоморфический.

Abstract. The present article offers classification of English-Russian-Uzbek phraseological equivalents which possess general semantic-stylistic invariant.

Key words: invariant, diachronic phraseology, de-etymological, lingual-migrational, non-transliterated, transliterated type, isomorphic.

The main feature of phraseological correspondences is the lexico-semantic coincidence of related phraseological units. Interlingual phraseological correspondences are defined as phraseological units that have a common semantic-stylistic invariant and are characterized by an invariant coincidence of the material form, lexical structure (with possible partial discrepancies), correlation of the figurative structure with an optionally identical grammatical design. Identification of interlingual phraseological correspondences is a combination of the following stages:

- Formal identification, including the establishment of:

1) phonographic similarity: a) homogeneous phonographic similarity (stating non-transliterated formations), b) partial phonographic similarity (stating transliterated formations), c) partial heterogeneous phonographic similarity (stating the identified component as part of phraseological units);

2) establishing similarities in lexical content;

- Semantic identification (establishing the similarity of the meaning of the correlated phraseological units);

- Etymological identification (historical and genetic; a statement of the presence of an independent phraseological formation or phraseological borrowing). Comparison of interlingual phraseological correspondences inevitably leads to the establishment of possible etymological connections, to the isolation of the ratio of borrowings, independent formations in the general corpus of the interlingual phraseological fund, which, in turn, allows us to analyze which processes are the most productive in bringing together the phraseology of the studied languages. However, a major obstacle on the etymological stage of identifying interlingual phraseological correspondences was the lack of an etymological dictionary of Uzbek phraseology, a voluminous etymological dictionary of

Russian phraseology, and, in general, insufficient development of questions of genetic, historical etymology of Russian and Uzbek phraseology. As noted by V.M. Mokienko, "... out of more than fifteen thousand works, only a few are devoted to the history and etymology of stable combinations, and they are mainly based on the collections of S.V. Maksimova and M.I. Michelson.... At the same time, the almost complete lack of development of diachronic phraseology begins to seriously hinder the further development of synchronic phraseology.... The lack of development of the problems of Slavic historical and comparative phraseology adversely affects not only the development of theory, but also educational and methodological practice. Information about the historical processes accompanying the formation of Slavic phraseological systems or individual phraseological units is extremely scarce. At best, students will learn about the history of the most common expressions. The mechanism of the processes of phrase formation, their systemic nature, as a rule, remain unclear" [2, p. 4-5]. According to N.M. Shansky, "compared to the etymological studies of Russian words, Russian phraseological etymology lags noticeably behind. Actually, we still did not have etymological dictionaries of phraseological units. In the existing phraseological reference books, information about the origin of phrases and expressions is given either sporadically and incidentally, or not clearly and scientifically." [3, c. 7]

Due to the totality of the complexity of etymological research, it was necessary to isolate a large group of deetymological phraseological units associated with the following points:

1. There are no data on the origin of Russian phraseological units, compare: English PU ice age - rus. PU ледниковый период, eng. PU material aid - rus. PU материальная помощь, etc.;

2. It is difficult to establish whether Russian expression is a borrowing, for example: rus. PU культурный обмен - eng. cultural exchange, rus. PU "обмен мнениями" - eng. exchange of opinions, where the lexical-semantic coincidence in the Anglo-Russian series and the unusual compatibility of lexemes in Russian may indicate the result of borrowing;

3. Most phraseological units are unremarkable in the sense that they do not contain any information component that allows identifying phraseological units.

Establishing the result of borrowing, however, is of great importance, since a decisive increase in the role of migration processes in the formation of both Russian phraseological correspondences and in the formation of a common fund of interlingual phraseological correspondences is possible. Let's compare the following series of interlingual phraseological correspondences, characterized by lexical parallelism, where Russian units are represented by deetymological formations, and Uzbek correspondences are calques: light music - легкая музыка - энгил мусика; the organized crime - организованная преступность - уюшган жиноят; mass disturbances - массовые волнения - оммавий норозилик;

1. It is possible to form a certain combination of lexemes under a foreign language influence, this assumption can also be supported by the commonality of lexical meanings and not quite the usual combination (Uzbek phraseological correspondences are represented by calques): defence of rights - защита прав - инсон ҳуқуқларини ҳимоялаш; sphere of influence - сфера влияния - таъсир доираси; series with the highly productive lexeme "exchange": cultural exchange - культурный обмен - маданий ҳамкорлик, exchange of opinions - обмен мнениями - фикр алмашмоқ (compare: labour exchange - биржа труда - меҳнат биржаси); force of law - сила закона - қонун кучи; current policy - текущая политика - ҳозирги сиёсат; key positions - ключевые позиции - муҳим позициялар; wave of strikes - волна забастовок - норозилик тўлкини ("wave"); fresh news - свежие новости - энг кейинги янгиликлар ("fresh" in relation to "news" in Rus. PU, let's also compare the traditional compatibility of the lexeme "fresh" with lexemes denoting food); cold steel - холодное оружие - совуқ қурол; final match - спорт, финальная встреча - финал (охирги ғалаба учун) учрашув; friendly match - спорт.товарищеская встреча - ўртоқлик учрашуви;

1. One can also single out a group of Russian phraseological correspondences, the etymological connections of which seem rather vague (Uzbek phraseological correspondences of calque): open letter - перен. открытое письмо - очик хат; historical necessity - историческая необходимость - тарихий зарурият; point of view - точка зрения - нуқтаи назар; field of vision - поле зрения - диққат назари;

2. Certain phraseological units may have been formed in different languages directly under the influence of mythological plots of another language, or some phraseological image is expressed in literature, etc., however, the linguistic unit itself is formed later. So, for example, Russian phraseological correspondences are formed in the following row: puppet state - марионеточное государство – кўғирчоқ давлат [1, p. 4];

3. The formation of many compound terms in Russian requires additional etymological research (Uzbek phraseological correspondences - calques): applied sciences - прикладные науки – амалий фанлар; professional sports - профессиональный спорт – профессионал (ўзига касб қилиб олган) спорт; territorial waters - территориальные воды – худудий сувлар; diplomatic note - дипломатическая нота-дипломатик нота; government note - нота правительства – ҳукумат нотаси (ёзуви); note of protest - нота протеста - норозилик нотаси.

Separate units in the Uzbek language occupy an intermediate position between borrowings and native formations proper, since the formation of some Uzbek phraseological correspondences occurred in parallel with the formation of any phraseological units in Russian (simultaneous occurrence of some phraseological units to denote realities, common for native speakers of Russian and Uzbek languages); for example: народный банк - халқ банки, легкая (тяжелая) промышленность - енгил (оғир) саноат etc. It is also possible that Uzbek phraseological units emerged independently under Russian-language influence. However, the difficulty of detecting these units is even more obvious, since the parallelism of the lexical composition can lead to a false establishment of the result of tracing.

Establishing etymological connections for some of the interlingual phraseological correspondences in many cases is an impossible task both within the framework of this study and in general for the reasons already mentioned above, therefore some phraseological correspondences are qualified only as deetymological.

REFERENCES:

1. Akushin N.S., Akushina M.G. Winged words; Literary quotations; figurative expressions. - 4th ed., add. –M.: Artist. lit., 1987. -528 p.
2. Mokienko V.M. Slavic philology. - M.: Higher School, 1980.-207 p.
3. Shansky N.M. Zimin V.I., Filippov A.V. Experience of the etymological dictionary of Russian phraseology. - M.: Rus.yaz., 1987. - 240 p.
4. Alisherovna M. N. et al. Principles for Determining the Categories of Proximity of the Russian Language to Uzbek in the Field of Phraseology: Identification of Interlingual Phraseological Accordance //International Journal of Health Sciences. – 2022. – №. V. – С. 1414-1419.
5. Мавлонова Н. А. Теоретические основы исследования межъязыковой фразеологической общности //Jahon ilm-fani taraqqiyotida tarjimashunoslikning ahamiyati. – 2021. – С. 175.
6. Н. А. Мавлонова Смешанные группы межъязыковых фразеологических соответствий// Ilmiy axborotnoma – Samarqand, 2019. – № 4 (116). -B. 31.

UO'K 81'373.7:811.111:512.133

O'ZBEK MAQOLLARIDA KO'K VA OLA LEKSEMALARI: TARIXIY MA'NOLARI VA INGLIZ TILIDAGI MUQOBILLARI

M.T. Mengnarova, o'qituvchi, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Termiz

Annotatsiya. Maqolada o'zbek xalq maqollaridagi ko'k va ola leksemalarining ma'nolari 172 ta rang komponentli maqol asosida tahlil qilingan va ingliz tilidagi 127 ta maqol bilan chog'ishtirilgan. Ko'k so'zi qatnashgan 27 maqolning faqat beshtasida u rang sifati ekani, qolganlarida “osmon” (13) va ko'karmoq fe'li (9) bo'lib kelishi aniqlangan. Ola 28 maqolda uchraydi va eng salbiy baholangan komponent (60,7%) hisoblanadi; uning umumiy ma'nosi – yaxlitlikning buzilishi. Bu ma'nolar “Devonu lug'otit turk”da qayd etilgani, ingliz tilidagi maqollarda esa olaga mos rang komponenti yo'qligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: maqol, rang komponenti, ko'k, ola, ko'karmoq, “Devonu lug'otit turk”, chog'ishtirma tahlil, lakuna.

Аннотация. В статье на материале 172 узбекских пословиц с цветовым компонентом проанализированы значения лексем ko'k и ola и проведено их сопоставление со 127 пословицами на английском языке. Установлено, что из 27 пословиц со словом ko'k лишь в

пяти оно является прилагательным цвета, в остальных означает «небо» (13) или представлено глаголом *ko'karmoq* (9). *Ola* встречается в 28 пословицах и является самым отрицательно оцениваемым компонентом (60,7%); его общее значение – нарушение целостности. Показано, что эти значения зафиксированы в «Диване» Махмуда Кашгари, а в английских пословицах цветового компонента, соответствующего *ola*, нет.

Ключевые слова: пословица, цветовой компонент, *ko'k*, *ola*, *ko'karmoq*, «Диван лугат ат-турк», сопоставительный анализ, лакуна.

Abstract. The article analyses the meanings of the lexemes *ko'k* and *ola* in Uzbek proverbs on the basis of 172 proverbs with a colour component and contrasts them with 127 English-language proverbs. Of the 27 proverbs containing *ko'k*, only five use it as a colour adjective; in the rest it means 'sky' (13) or appears as the verb *ko'karmoq* 'to sprout, to prosper' (9). *Ola* 'piebald' occurs in 28 proverbs and is the most negatively evaluated component (60.7%); its general meaning is the breach of wholeness. These meanings are recorded in al-Kashgari's "Dīwān Lughāt al-Turk", while English-language proverbs have no colour component corresponding to *ola*.

Keywords: proverb, colour component, *ko'k*, *ola*, *ko'karmoq*, *Dīwān Lughāt al-Turk*, contrastive analysis, lacuna.

Rang nomlari tilshunoslikda ko'pincha asosiy rang atamallari nazariyasi doirasida o'rganiladi. Biroq bu nazariya mezonlari rang so'zining maqoldagi qo'llanishini oldindan belgilamaydi. O'zbek tilidagi ikki leksema buni yaqqol ko'rsatadi: ko'k asosiy rang atamasi bo'lsa-da, maqollarda aksariyat hollarda rangni bildirmaydi; ola esa asosiy rang atamasi emas, shunga qaramay maqollarda qizil, yashil va sariqdan faolroq. Maqolaning maqsadi – o'zbek maqollaridagi ko'k va ola leksemalarining ma'no yo'nalishlarini aniqlash, ularni turkiy yozma yodgorlikdagi ma'nolar bilan bog'lash va ingliz tilidagi maqollarda ularga nima mos kelishini ko'rsatish.

Turkiy tillardagi rang nomlari semantikasini A.N.Kononov maxsus o'rgangan. Uning ko'rsatishicha, kök so'zi rang ma'nolari bilan birga "osmon, yosh o't, ko'kat" ma'nolarini ham qamraydi [2, 172-b.]; ala so'zining asosiy ma'nosi "ola-bula, chipor" bo'lib, undan "ajralish, nizo", "yomon niyat", "siyrak unib chiqqan (ekin)" ma'nolari rivojlangan [2, 178-b.]. J.Klauson lug'atida ham kökning asosiy ma'nosi "osmon" deb berilgan [3]. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ko'k so'ziga sakkiz, ola so'ziga to'rt ma'no, jumladan, ko'chma "kelishmovchilik, nifoq" ma'nosi ko'rsatilgan [4].

Tadqiqot materialini bosma paremiografik manbalardan yalpi tanlash yo'li bilan olingan 299 ta rang komponentli maqoldan iborat: o'zbek tilida 172 ta (asosiy manba – [5]), ingliz tilida 127 ta [6; 7]. Rang leksemasi sifatida rang sifatlari bilan birga ulardan yasalgan ot va fe'llar (olalik, ko'karmoq) ham hisobga olindi; bu rang nomlarini leksik-semantik maydon sifatida tavsiflash an'anasiga mos keladi [8]. Har bir maqol rang so'zining gapdagi o'rni, mavzusi, rang obrazining bahosi va ingliz tilida muqobilining mavjudligi bo'yicha tavsiflandi. Tarixiy qiyos uchun "Devon"ning R.Dankoff va J.Kelli tayyorlagan ilmiy nashri [9] asos qilib olindi.

Ko'k: rang nomi, osmon va unib chiqish. O'zbek korpusida ko'k o'zagi 27 maqolda (15,7%) uchraydi va qora (44,2%), oq (22,7%) hamda oladan (16,3%) keyin to'rtinchi o'rinda turadi. Biroq bu ko'rsatkich rang ma'nosi hisobiga yuzaga kelmagan (1-jadval).

1-jadval

Ko'k / blue komponentli maqollarning tarkibi

Ko'rsatkich	O'zbek (172)	Ingliz (127)
Ko'k / blue, jami	27 (15,7%)	8 (6,3%)
rang sifati (ko'k temir, blue hills)	5	8
"osmon" ma'nosidagi ot (ko'kka boqma)	13	–
ko'karmoq fe'li	9	–

Rang sifati sifatida ko'k faqat besh maqolda kelgan ("Ko'k temir qizdirilmay bukilmay", "Oq tuya cho'kmas, ko'k tuya turmas" va b.) [5]; ularda rang narsaning tabiiy belgisi bo'lib, baholanmaydi. O'n uch maqolda ko'k – osmon. Bu maqollar ko'k – yer qarama-qarshiligiga qurilgan: osmonga qarash – kibr belgisi ("Ko'kka boqma, ko'pga boq"), osmon – tayyor rizq kutiladigan joy

(“Ko‘kdan emas, yerdan topasan”) yoki yuksalish o‘lchovi (“Kamtarlik ko‘kka ko‘tarar, manmanlik yerga kiritar”).

To‘qqiz maqolda ko‘karmoq fe‘li qatnashadi va barchasi ijobiy baholangan. Bir qismida fe‘l o‘simlik haqida kelib, undan hayotiy xulosa chiqariladi (“Ne eksang, shu ko‘karar”), ikkinchi qismida inson va jamoaga nisbatan qo‘llanadi: “Duo bilan el ko‘karar, yomg‘ir bilan yer ko‘karar”. Demak, ko‘karmoq “o‘simlik unib chiqdi” ma‘nosidan “inson va jamoa ravnaq topdi” ma‘nosiga ko‘chgan barqaror metaforadir.

Ingliz qismida blue (8 birlik) faqat rang sifati bo‘lib, ikki shotland maqolida sadoqat ramzidir: “True blue will never stain” [6]. Ko‘k komponentli 27 o‘zbek maqolining 19 tasi ingliz tilida mos maqolga ega emas, sakkiztasiga faqat rangsiz maqol to‘g‘ri keladi (“Ko‘kka tupurma, yuzingga tushar” – Who spits against heaven, it falls in his face).

Ola: yaxlitlikning buzilishi. Ola o‘zbek korpusidagi 28 maqolda (16,3%) uchraydi; ingliz qismida unga mos rang komponenti qayd etilmagan. Bu maqollarning 17 tasi (60,7%) salbiy, 10 tasi (35,7%) neytral, bittasi ijobiy baholangan; taqqoslash uchun, qora komponentli maqollarda salbiy baho ulushi 56,6%. Ola – ijtimoiy va oilaviy munosabatlar mavzusi ustun bo‘lgan (11 maqol, 39,3%) yagona rang so‘zi.

Uning to‘rtta ma‘no yo‘nalishi ajraladi: 1) noahillik, nizo – “Oltovlon ola bo‘lsa, og‘zidagini oldirar”, “Yer ola – yurt ola”; 2) ko‘pchilikdan ajralib qolish – “Ola qarg‘a elga yoqmas”; 3) ichki, yashirin nuqson – “Kishi olasi ichtin, yilqi olasi tashtin”, “Ko‘ngilning olasi – xudoning balosi”; 4) chala, sifatsiz ish – “Ola ekan oz olar, rosa ekan soz olar” [5]. Bu yo‘nalishlarni bitta belgi birlashtiradi: ola – bir xil emaslik. Salbiy bahoni tovush qurilishi ham mustahkamlaydi: ola – balo qofiyasi korpusda uch marta takrorlanadi (“Ola chiqdi – balo chiqdi” va b.).

Tarixiy ildizlar. Yuqoridagi ma‘nolarning aksariyati XI asr yodgorligida qayd etilgan. “Devon”da k6k so‘zining birinchi izohi rang emas, “osmon”; ala bol- birikmasi “(hukmdorga) qarshi chiqmoq”, kishi alasi – “odamning yashirin o‘ylari” deb izohlangan [9]. Tadqiqotchilarning hisob-kitobiga ko‘ra, “Devon”da 268 ta maqol keltirilgan [10]; ularning rang so‘zi qatnashganlari hozirgi maqollar bilan solishtirildi (2-jadval).

2-jadval

“Devonu lug‘otit turk”dagi maqollar va ularning hozirgi o‘zbek tilidagi davomi

“Devon”dagi maqol	Hozirgi o‘zbek maqoli
Kishi alasi ichtin, yilqi alasi tashtin	Kishi olasi ichtin, yilqi olasi tashtin
Qarg‘a qarisin kim bilir, kishi alasin kim tapar	Ko‘ngilning olasi – xudoning balosi
K6kk6 sudsa y6zk6 t6sh6r	Ko‘kka tupurma, yuzingga tushar
K6k t6m6r ker6 turmas	Ko‘k temir qizdirilmay bukilmas

Birinchi va uchinchi maqollar hozirgi shakllari bilan deyarli so‘zma-so‘z mos keladi. Demak, olaning “ichki nuqson” ma‘nosi va ko‘kning “osmon” ma‘nosidagi maqollar kamida ming yillik uzluksiz an‘anaga ega. Ala bol- birikmasi hozirgi maqollardagi “noahillik” ma‘nosining ildizini ko‘rsatadi; Kononov qayd etgan “siyrak unib chiqqan ekin” ma‘nosi esa “Ola ekan oz olar...” maqolida saqlangan.

Ingliz tilidagi muqobillar. Ingliz tilida ranglar aralashuvini bildiruvchi so‘zlar bor (piebald, pied, motley), biroq korpus manbalaridagi maqollarda ular uchramadi. Shuning uchun bu yerda leksik emas, paremiologik lakuna haqida gapirish to‘g‘ri: so‘z bor, lekin u maqol yasamagan. Ola komponentli 28 maqolning 15 tasi (53,6%) ingliz tilida mos maqolga ega emas, sakkiztasiga rangsiz maqol mos keladi, beshta muqobilda esa boshqa rang ishtirok etadi: “Ola qarg‘a elga yoqmas” – “There is a black sheep in every flock”; “Ola bo‘lsa ham, o‘zimizniki” – “Every crow thinks his ain bird whitest” [6; 7]. Ko‘rinadiki, o‘zbek tilida ola bajaradigan vazifani ingliz tilidagi maqollarda black va white bo‘lib oladi. Nizo ma‘nosidagi maqollarga faqat rangsiz maqollar mos keladi: United we stand, divided we fall.

O‘zbek maqollarida ko‘k o‘zagining yuqori ulushi (15,7%) rang ma‘nosi hisobiga emas, “osmon” (13 maqol) va ko‘karmoq (9 maqol) ma‘nolari hisobiga yuzaga kelgan; rang sifati sifatida u faqat besh maqolda uchraydi.

Ola asosiy rang atamasi bo'lmasa-da, o'zbek maqollarida uchinchi eng faol va eng salbiy baholangan (60,7%) komponentdir; uning umumiy ma'nosi – yaxlitlikning buzilishi (nizo, ajralib qolish, ichki nuqson, chala ish).

Har ikki leksemaning rang bildirmaydigan ma'nolari "Devonu lug'otit turk"da qayd etilgan; "Devon"dagi maqollarning bir qismi hozirgi o'zbek maqollarida deyarli o'zgarishsiz saqlangan. Ingliz tilidagi maqollarda olaga mos rang komponenti yo'q, uning vazifasini qisman black va white bajaradi. Ko'k va ola qatnashgan maqollarni tarjima qilishda rang nomini emas, uning maqoldagi ma'nosini o'g'irish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Berlin B., Kay P. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. – Berkeley: University of California Press, 1969. – 178 p.
2. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник 1975. – М.: Наука, 1978. – С. 159–179.
3. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, 1972. – 989 p.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati: 5 jildli / A.Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
5. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005. – 512 b.
6. Hislop A. The Proverbs of Scotland. – Edinburgh, 1862. – 366 p.
7. Speake J. (ed.) The Oxford Dictionary of Proverbs. – 6th ed. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 416 p.
8. Кульпина В.Г. Лингвистика цвета: термины цвета в польском и русском языках. – М.: Московский лицей, 2001. – 470 с.
9. Maḥmūd al-Kāṣhārī. Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luṣṭ at-Turk) / ed. and transl. by R.Dankoff in collaboration with J.Kelly. – Parts I–III. – Cambridge, Mass.: Harvard University, 1982–1985.
10. Bulduk T.B. Dīvānu Lug'atī't-Türk ve Özbek Türkçesinde Ortaklaşan Atasözleri // Kesit Akademi Dergisi. – 2020. – Sayı 22. – S. 90–100.

UO'K 81'25:81'37

“ALPOMISH” DOSTONI INGLIZCHA TARJIMASIDAGI TOPONIMIK NOMUVOFIQLIKLAR VA ULARNI NORMALIZATSIYA QILISH TAMOYILLARI

**M.D. Mukhammadjonova, tayanch doktorant, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti,
Toshkent**

Sh.K. Asqarova, DSc, dots., Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada “Alpomish” dostonining inglizcha tarjimasida (K. Mamurov, 2023) toponimlarni uzatish masalasi tahlil qilinadi. Tarjima asl matn bilan qiyoslanib, toponimik nomuvofiqliklar hamda bir toponimning bir necha ziddiyatli shaklda uchrashi, transliteratsiya xatolari va ekzonim chalkashligi aniqlanadi hamda tarjimon xatosi asl matndagi variantlilikdan farqlanadi. Natijada, toponimik xatolar tipologiyasi ishlab chiqiladi va normalizatsiya tamoyillari asoslanadi.

Kalit so'zlar: onomastika, toponim, epik matn, “Alpomish”, tarjima, transliteratsiya, ekzonim, lingvomadaniy axborot, normalizatsiya.

Аннотация. В статье анализируется передача топонимов в английском переводе эпоса «Алпомиш» (пер. К. Мамуров, 2023). Перевод сопоставляется с оригиналом, выявляются топонимические несоответствия, употребление одного топонима в нескольких противоречивых формах, ошибки транслитерации и смешение экзонимов при разграничении ошибок переводчика и вариативности оригинала. Разрабатывается типология топонимических ошибок и обосновываются принципы нормализации.

Ключевые слова: ономастика, топоним, эпический текст, «Алпомиш», перевод, транслитерация, экзоним, лингвокультурная информация, нормализация.

Annotation. The article analyses the rendering of toponyms in the English translation of the epic “Alpomish” (trans. K. Mamurov, 2023). Comparing the translation with the original, it identifies toponymic inconsistencies, a single toponym in several conflicting forms, transliteration errors and exonym confusion while distinguishing translator errors from variation in the source. A typology of toponymic errors is developed and principles of normalization are substantiated.

Key words: *onomastics, toponym, epic text, Alpomish, translation, transliteration, exonym, linguocultural information, normalization.*

Tarjimashunoslikdagi eng murakkab masalalardan biri bu toponimlarni ya'ni joy nomlarini bir tildan ikkinchi tilga o'girishdir. Toponimlar faqatgina geografik obyekt nomini bildiradigan belgilar emas, balki muayyan xalqning tarixi hamda dunyoqarashini o'zida namoyon qilgan axborot tashuvchilari hisoblanadi. "Ularning vazifasi epik matnlarda yanada murakkab tus oladi, ular voqealar rivoj topgan makonni ko'rsatish bilan birga "o'z" va "yot" makon oppozitsiyasini ham mujassamlashtiradi va badiiy-ramziy yuk tashiydi"[1]. Shu tufayli, epik toponimlarni tarjimasi izchil metodologiyani talab qiladi.

"Alpomish" dostoni 2023-yilda to'liq holda K.Mamurov tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan[2]. Ushbu tarjima ingliz tilli kitobxon hamda tadqiqotchilarga dostonni ochib bergani bilan ahamiyatlidir. Lekin, tarjima qilingan matnni asl matn bilan qiyoslanganda, undagi toponimlar transliteratsiya hamda tarjima tamoyiliga bo'ysunmaganligi ko'rinadi. Eng muhim muammolardan biri, bir toponimning o'zi tarjima matnining turli joylarida bir necha ziddiyatli shakllarda kelishi onomastik izchillikni buzadi. Bundan tashqari, toponimda aks etgan lingvomadaniy axborotning noaniqlashuviga olib keladi. Shu kunga qadar, ushbu masala maxsus tadqiqot obyekti bo'lmaganligi mavzuning dolzarbligini izohlaydi.

Ushbu tadqiqotning materiali sifatida "Alpomish" dostonining K. Mamurov tomonidan amalga oshirilgan inglizcha tarjimasi va Fozil Yo'ldosh o'g'li tomonidan aytilgan asl matni xizmat qildi. Asl matn bilan tarjima matni qiyoslandi, undagi toponimlarning berilish shakllari yig'ib chiqildi. Tahlil uchun asos sifatida tarjimada bir nechta ziddiyatli variantlarda ifodalangan 14 ta toponimni qamrab oluvchi korpus tanlandi.

Tadqiqotda tavsifiy-tahliliy hamda tahliliy usullardan foydalanildi. Tarjimadagi berilgan har bir toponimning barcha variantlari aniqlandi, asl matndagi shakli bilan solishtirilib, nomuvofiqlik xususiyatiga ko'ra guruhlarga ajratildi.

Tarjima matnini asl doston bilan qiyoslanganda, 14 ta toponimda nomuvofiqliklar aniqlandi. Ushbu joy nomlarining aksariyati bir umumiy hodisaga borib taqaladi ya'ni bir toponim tarjima matnining turli o'rinlarida bir necha xil, ba'zan esa bir-biriga zid bo'lgan shaklda berilgan. Ba'zi nomlar tarjima matnida oltitadan sakkiztagacha variantda uchraydi. Tahlil natijalarining umumiy manzarasi hamda har bir toponim uchun tavsiya etilgan yagona standart variant quyidagi jadvalda keltirilgan.

N	Asl shakl	Tarjimadagi variantlar	Asosiy xato turi	Tavsiya
1	Qo'ng'iro't	Qunghirat, Qunghiro't, Gunhirot, Qunqiro't, Qughirat, Kunghirat	translit. ziddiyati + undosh tushishi	Kunghirat
2	Boysun–Qo'ng'iro't	Boysin-Qunghirat, Boysun-Qunghiro't, Boysin-Kunghirat	unli + q/k almashinuvi	Boysun–Kunghirat
3	Boysun	Boysin, Boysun	unli almashinuvi	Boysin
4	Qalmoq	Qalmq, Qaloq, Kalmyk, Qalmolq, Kalmyki, Qamloq, Qalmaq	ekzonim ziddiyati + metateza	Kalmyk
5	Ko'kqamish	Kukqamish, Kukkamish, Kukqamnish, Kokkamish, Kukqamich	undosh ortishi/almashinuvi	Kukqamish Lake
6	Chilbir cho'li	Chilburchul, Chilbburchul, Chilbirchull, Chilber steppe	undosh ikkilanishi + generik ziddiyat	Chilbir Steppe
7	Oyna(li) ko'l	Ainakul, Aykol, Oykul, Oynali, Oyna lake	aralash: sodiq variantlilik + buzilish	Oyna Lake
8	Asqar	Asqar, Osqar mount	unli almashinuvi (a/o)	Asqar mount
9	Achchiq ko'l	Achchiq lake, Achchiqkul	generik ziddiyat	Achchiq Lake
10	Murod tepa	Murot tepa, Murod hill, Murdo hill, Murat Tepa	metateza + generik ziddiyat	Murod Hill
11	Shakaman	Shakaman mount, Shakamant mount	undosh ortishi (t)	Shakaman Mount
12	Bobir ko'l	Bobir lake, Bobur lake	unli almashinuvi (i/u)	Bobir Lake
13	Arpa ko'l	Arpa lake, Arpali	xato emas (manba-variantligi)	Arpa Lake

14	Shohimardon	Shahimardon, Shohimardon, Shokhimardon	unli (a/o) + kh/h ziddiyati	Shohimardon
----	-------------	--	-----------------------------	-------------

Xarakteriga ko'ra nomuvofiqliklarni to'rt guruhga ajratamiz:

1. Eng keng tarqalgan hodisalardan biri bu transliteratsiya ziddiyatidir. Ushbu hodisada undoshning ortishi, ikkilanishi masalan (Kukkamish, Shakamant, Chilbbir) kabi, tushib qolishi (Qughirat), unlining almashinuvi (Boysin-Boysun, Asqar-Osqa), fonemaning almashinuvi (q va k: Qunghirat -Kunghirat; sh va ch: Kukqamich) va metateza (Murod-Murdo, Qalmoq- Qamloq) kuzatiladi. Ushbu xatolar toponimning tovush qobig'ini buzadi hamda uni asliyatini buzadi.

2. Generik atamalarni uzatishdagi tizimsizlik ya'ni tur bildiruvchi qism ko'l, tog', cho'l, tepa goh transliteratsiya qilinadi kul, chul, tepa, goh tarjima qilinadi lake, mount, steppe, hill, goh tushirib qoldiriladi. Masalan, Achchiqkul -Achchiq lake, Chilbir chull -Chilber steppe, Murot tepa-Murod hill. Bular yagona qoida yo'qligining eng aniq belgisi hisoblanadi.

3. Ekzonim va transliteratsiya o'rtasidagi nomutanosiblik. Eng yaqqol kuzatilgan holatlardan biri Qalmoq etnotoponimining tarjimada izchil berilmaganidir. Ushbu nom tarjimada goh transliteratsiyada Qalmoq, Qalmaq, goh inglizcha-ruscha ekzonimda Kalmyk, Kalmyki kabi ifodalangan. Kalmyk tarixiy varianti Kalmuck rus tili vositasida ingliz tiliga kirgan ekzonim bo'lib, uning ingliz tilidagi eng qadimgi qaydi XVII asr boshlariga, xususan 1613-yilga taalluqlidir[3]. Ushbu ikki xil nominatsiya toponimning tarjimada izchilligini buzadi hamda asliyatdagi mazmunini to'liq uzatib berishga ta'sir ko'rsatadi.

4. Ma'no motivatsiyasining yo'qolishi. Oyna (ko'zgu), Ko'k, Achchiq, Arpa, Murod kabi motivlangan toponimlar izchil bo'lmagan transliteratsiyada asl ma'nosini yo'qotgan. Ayniqsa, Oyna ko'l tarjimada Ainakul, Aykol va Oykul kabi variantlarda berilgani sababli, nomning na asl fonetik shakli, na "oyna" (ko'zgu) ma'nosiga asoslangan motivatsiyasi saqlanadi. Natijada toponimning lingvokulturologik va badiiy-semiotik qiymati sezilarli darajada kamayadi.

Taklif etilgan variantlar tasodifiy tanlanmagan bo'lib, ular bir necha tamoyillarga tayangan:

Izchillik tamoyili. Butun bir matnda bir toponim faqat bitta shaklda beriladi. Asl matnda asoslanmagan har qanday variantlilik bartaraf etiladi.

Konvensional nomlarni o'quvchiga moslashtirish. Agar ingliz tilida o'rnashgan toponim yoki etnonimning an'anaviy shakli mavjud bo'lsa, aynan o'sha shakl qabul qilinadi. Shu asosda Qo'ng'iroq-Kunghirat va Qalmoq-Kalmyk. Bunda o'qib bo'lmaydigan (o'), (g') belgilari ham olib tashlanadi. Bunday nomlarda maqsad tanib olishni osonlashtirishdir[4].

Sodiq transliteratsiya. Ingliz tilida an'anaviy shakli yo'q nomlar asl tovush tarkibini saqlagan holda transliteratsiya qilinadi. Masalan, Boysun, Asqar, Achchiq, Ko'kqamish, Bobir, Murod, Shakaman, Shohimardon kabi joy nomlar. Bu nomlarda (q) saqlanadi, chunki u o'zbek tovushini aniqroq beradi va nomni asl shaklga qaytarish imkonini yo'qotmaydi.

Generik atamalar uchun yagona siyosat. Tur bildiruvchi qism barcha holatda inglizchaga tarjima qilinib, bosh harf bilan yoziladi. Misol uchun, Lake, Mount, Steppe, Hill.

Talaffuz. Uchinchi tamoyilga muvofiq, (q) va (gh) kabi romanizatsiya belgilarining kitobxon uchun tushunarli bo'lishini ta'minlash maqsadida asar boshida qisqacha romanizatsiya kalitini keltirish tavsiya etiladi. Bunday yondashuv bir tomondan asl nomlarning fonetik va grafemik xususiyatlarini saqlashga, ikkinchi tomondan esa matnning o'qilish qulayligini ta'minlashga xizmat qiladi.

"Alpomish" dostonining inglizcha tarjimasini asl matn bilan qiyoslanganda, toponimlarni berishda yagona metodologiya mavjud emasligini ko'rsatadi. Matn ichidagi aniqlangan 14 ta toponim bir necha ziddiyatli shaklda uchraydi. Aniqlangan nomuvofiqliklar to'rt turga ya'ni transliteratsiya ziddiyati, generik atamalarni uzatishdagi tizimsizlik, ekzonim va transliteratsiya chalkashligi hamda ma'no motivatsiyasining yo'qolishiga ajratildi. Ushbu tadqiqotning amaliy ahamiyati shundan iboratki, taklif etilgan tamoyillar dostonning keyingi nashrlarini takomillashtirishga xizmat qiladi. Nazariy jihatdan esa, ushbu tadqiqot epik asarlardagi onomastik birliklarni tarjima qilish metodologiyasini takomillashtirishga hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – С. 267.
2. Alpomish: Uzbek heroic epos / tarjimon K. Mamurov. – Toshkent: ZEBO PRINT, 2023. – 346 b.

3. Kalmuck N. // Oxford English Dictionary (OED Online). – Oxford University Press. – URL: https://www.oed.com/dictionary/kalmuck_n (murojaat sanasi: 04.04.2026).

4. Ермолович Д.И. Имена собственные на стыке языков и культур: Заимствование и передача имен собственных с точки зрения лингвистики и теории перевода. – М.: Р. Валент, 2001. – 199 с.

UO'K: 811.512.133:004.8

O'ZBEK TILIDA NEYRON TEXNOLOGIYALARNING IMKONIYATLARI

N.A. Muminova, f.f.d., v.b. prof., Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri, o'zbek tilining sun'iy intellekt va neyron tarmoqlari tizimlariga integratsiyalashuvi jarayonidagi lisoniy muammolarni o'rganishga bag'ishlangan. Ishda o'zbek tilining agglyutinativ tabiati, xususan, morfologik omonimlik va murakkab sintaktik qurilmalarning neyron tarmoqlar tomonidan tahlil qilinishidagi tizimli xatoliklar aniqlangan hamda ularning kelib chiqish sabablari ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: O'zbek tili, sun'iy intellekt, neyron tarmoqlari, NLP (tabiiy tilni qayta ishlash), mashina tarjiması, agglyutinatsiya, morfologik tahlil, semantik adekvatlik, korpus lingvistikasi, dataset (ma'lumotlar to'plami).

Аннотация. Данная статья посвящена одной из самых актуальных проблем современной лингвистики, изучению лингвистических вопросов интеграции узбекского языка в системы искусственного интеллекта и нейронных сетей. В работе выявлены системные ошибки при анализе нейронными сетями агглютинативной природы узбекского языка, в частности, морфологической омонимии и сложных синтаксических конструкций, а также научно обоснованы причины их возникновения.

Ключевые слова: узбекский язык, искусственный интеллект, нейронные сети, NLP, агглютинация, морфологический анализ, семантическая адекватность, датасет, машинный перевод, лингвистическое моделирование.

Abstract. This article is devoted to one of the most pressing issues in modern linguistics, the study of linguistic problems in the process of integrating the Uzbek language into artificial intelligence and neural network systems. The research identifies systemic errors in the analysis of the agglutinative nature of the Uzbek language by neural networks, particularly regarding morphological ambiguity and complex syntactic structures, and provides a scientific basis for their origins. During the study, the capabilities of artificial intelligence models (such as ChatGPT, Gemini) for semantic understanding of Uzbek texts and the translation of phraseological units were statistically analyzed.

Keywords: Uzbek language, artificial intelligence, neural networks, NLP, agglutination, morphological analysis, semantic adequacy, dataset, machine translation, linguistic modeling.

Kirish. Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichi "To'rtinchi sanoat inqilobi" va sun'iy intellekt texnologiyalarining barcha sohalarga shiddat bilan kirib kelishi bilan xarakterlanadi. Bugungi kunda til nafaqat insonlararo muloqot vositasi, balki yuqori texnologik tizimlar, neyron tarmoqlari va inson o'rtasidagi ko'priq vazifasini ham bajarmoqda. Tabiiy tillarni qayta ishlash (NLP) texnologiyalarining rivojlanishi natijasida kompyuter tizimlari inson nutqini tushunish, tahlil qilish va mustaqil matn yaratish darajasiga yetdi. Biroq, global sun'iy intellekt modellarining aksariyati flektiv tillar (ingliz, rus, nemis) strukturasi asosida yaratilganligi bois, o'zbek tili kabi agglyutinativ tillarni raqamli tizimlarga integratsiya qilish o'ziga xos lingvistik yondashuvni talab etadi.

Adabiyotlar tahlili: O'zbek tilini neyron tarmoqlari va sun'iy intellekt (SI) tizimlariga integratsiya qilish masalasi fanlararo xarakterga ega bo'lib, u ham kompyuter ilmlari, ham nazariy tilshunoslik sohalaridagi tadqiqotlarga tayanadi.

Tabiiy tillarni qayta ishlash (NLP) sohasida neyron tarmoqlarining inqilobiy o'zgarishi A. Vaswani va uning hamkasblari tomonidan taklif etilgan "Attention is All You Need" (2017) maqolasidan boshlandi [1]. Ushbu tadqiqotda Transformer arxitekturasi neyron tarmoqlariga matndagi so'zlar o'rtasidagi uzoq masofali bog'liqliklarni anglash imkonini berdi. Keyinchalik,

Google (BERT) va OpenAI (GPT seriyasi) modellarining yaratilishi tillarni semantik modellashtirishda yangi davrni ochdi [2]. Biroq, bu tadqiqotlarning aksariyati ingliz tili kabi “resurslarga boy” tillarga yo‘naltirilgan bo‘lib, o‘zbek tili kabi “resurslari cheklangan” tillar uchun alohida lingvistik yondashuvlarni talab qiladi.

O‘zbek tili bilan tipologik jihatdan yaqin bo‘lgan turkiy tillarni (ayniqsa, turk tili) raqamlashtirish bo‘yicha Kemal Oflazer kabi olimlarning ishlari katta ahamiyatga ega [3]. Ular agglyutinativ tillarda morfologik tahlilning murakkabligini, so‘z shakllari sonining cheksizligini va bu muammoni bartaraf etishda “Finite State Automata” (Chekli avtomatlar) hamda “Subword Tokenization” (BPE – Byte Pair Encoding) metodlarining samaradorligini isbotlaganlar. Bu tajriba o‘zbek tili morfologiyasini neyron tarmoqlariga o‘rgatishda metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbekistonda kompyuter tilshunosligi sohasida A. Po‘latov [4], S. Muhamedova, N. Abdurahmonova kabi olimlarning hissalari beqiyosdir. Xususan, N. Abdurahmonova [5] tomonidan olib borilgan tadqiqotlar o‘zbek tili milliy korpusini yaratish va mashina tarjimasining lingvistik asoslarini shakllantirishga qaratilgan. Shuningdek, zamonaviy o‘zbek tadqiqotchilari neyron tarmoqlarida o‘zbek tili morfologik analizatorlarini yaratishda o‘zak va qo‘shimchalarni ajratish (stemming va lemmatization) masalalariga katta e‘tibor qaratmoqdalar. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tili uchun morfologik tahlil modullari ma‘lum darajada shakllangan bo‘lsa-da, neyron tarmoqlarining kontekstual-semantik imkoniyatlari o‘zbek tili uchun hali to‘liq o‘rganilmagan. Sun‘iy intellektning o‘zbekcha frazeologiya va ko‘chma ma’nolarni “anglash” darajasi jahon standartlaridan orqada qolmoqda. Mazkur tadqiqot aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga, ya‘ni neyron tarmoqlari orqali o‘zbek tili semantikasini modellashtirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi va materiallari. O‘zbek tili lingvistik xususiyatlarini neyron tarmoqlarida tahlil qilish jarayoni ko‘p bosqichli bo‘lib, unda ham an’anaviy tilshunoslik, ham zamonaviy raqamli metodlardan foydalaniladi.

O‘zbek tili agglyutinativ til bo‘lganligi sababli, tadqiqotda morfologik segmentatsiya metodi asosiy o‘rin tutadi. Bu usul yordamida so‘z shakllari o‘zak va affikslarga (so‘z yasovchi hamda o‘zgaruvchi qo‘shimchalar) ajratiladi. Neyron tarmoqlarida bu jarayon Byte Pair Encoding (BPE) algoritmi orqali amalga oshiriladi, bu esa tizimga lug‘atda mavjud bo‘lmagan yangi so‘zlarni ham tahlil qilish imkonini beradi [6].

Tadqiqot materiallari sifatida O‘zbek tili milliy korpusi (uzbekcorpus.uz) ma‘lumotlaridan foydalanildi. Bu yerda lingvistik statistik metod qo‘llanilib, neyron tarmoqlari tomonidan eng ko‘p yo‘l qo‘yiladigan grammatik xatolarning chastotasi aniqlandi [7]. Xususan, omonim qo‘shimchalarning kontekstual ma‘nosini aniqlashda kontekstual-semantik tahlil metodidan foydalanildi.

Sun‘iy intellekt tizimlarining (ChatGPT, Google Gemini) o‘zbekcha matn yaratish va tarjima qilish qobiliyati “In-context learning” va “Zero-shot prompting” metodlari orqali tekshirildi [8]. Ushbu metod neyron tarmog‘iga hech qanday qo‘shimcha o‘qitishsiz, faqat lingvistik buyruqlar berish orqali uning o‘zbek tili grammatikasini “anglash” darajasini o‘lchashga xizmat qildi.

Amaliy tahlil va tadqiqot natijalari. O‘zbek tili neyron tarmoqlarida tahlil qilinganda, tizimlarning lingvistik imkoniyatlari va kamchiliklari quyidagi yo‘nalishlarda namoyon bo‘ldi. Neyron tarmoqlari o‘zbek tili qo‘shimchalarining omonimlik xususiyatini ajratishda qiynalmoqda. Masalan, “-da” affiksi ham o‘rin-payt kelishigi, ham yuklama vazifasida kelishi mumkin. Tadqiqot davomida aniqlandiki, SI tizimlari ko‘p hollarda ushbu farqni kontekst orqali to‘liq anglamaydi [10].

Misol: “U ham shaharda, ham qishloqda yashaydi” (o‘rin-payt kelishigi).

Muammo: Tizim yuklama va kelishikni chalkashtirib, noto‘g‘ri sintaktik bog‘liqlik hosil qilishi mumkin.

O‘zbek tili uchun xos bo‘lgan “Ega + To‘ldiruvchi + Kesim” (SOV) tartibi neyron tarmoqlarida ba‘zan flektiv tillar ta‘sirida o‘zgarib ketmoqda. Ayniqsa, murakkab qo‘shma gaplarni generatsiya qilishda SI tizimlari kesimni gap o‘rtasiga qo‘yish yoki bog‘lovchi vositalarni noto‘g‘ri tanlash holatlarini ko‘rsatadi [11].

Sun‘iy intellektning eng zaif nuqtasi, frazeologizmlar va ko‘chma ma’noli birliklarni tarjima qilishdir. Neyron tarmoqlari iboralarni so‘zma-so‘z (kalkalash) tarjima qilishga moyil.

Misol: "Burni ko'tarilmoq" (kibrlanmoq).

Xatolik: SI tizimi buni "His nose has risen" (jismoniy harakat) deb tarjima qilishi, natijada matnning semantik adekvatligi yo'qolishi kuzatildi [12].

Olib borilgan tahlillar asosida o'zbek tili uchun "Lingvistik filtrlash" modeli taklif etiladi. Bu model neyron tarmoq chiqargan natijani o'zbek tili qat'iy grammatik va semantik qoidalari asosida qayta tekshiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sifatli dataset (ma'lumotlar to'plami) hajmini 30% ga oshirish va ularni lingvistik teglash (annotation) orqali xatoliklarni sezilarli darajada kamaytirish mumkin [13].

O'zbek tilining neyron tarmoqlari va sun'iy intellekt tizimlaridagi lisoniy in'ikosini tadqiq etishga bag'ishlangan ushbu tadqiqot doirasida quyidagi ilmiy-amaliy xulosalarga kelindi:

1. Raqamli tilshunoslikning strategik ahamiyati: Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, XXI asrda tilning yashovchanligi uning raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalashuv darajasiga bevosita bog'liq. O'zbek tilining sun'iy intellekt (SI) tizimlarida (ayniqsa, ChatGPT, Gemini kabi Katta Til Modellarida) to'g'ri qo'llanilishi shunchaki texnik qulaylik emas, balki milliy lisoniy merosni global miqyosda saqlab qolishning asosiy omilidir. Tilning neyron tarmoqlaridagi kamchiliklari o'zbek tilida sifatli raqamli kontent yaratilishiga to'sqinlik qilmoqda.

2. Morfologik to'siqlar va ularning yechimi: O'zbek tili agglutinativ tuzilishga ega bo'lgani bois, so'z shakllari va qo'shimchalar zanjiri neyron tarmoqlar uchun asosiy murakkablikni tug'dirmoqda. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, mavjud algoritmlar omonim qo'shimchalarni (masalan, *-da o'rin-payt kelishigi qo'shimchasi* va *-da yuklama sifatida*) farqlashda oqsamoqda. Bu muammoni bartaraf etish uchun neyron tarmoqlarni o'qitishda "subword tokenization" (so'z bo'laklariga bo'lish) metodini o'zbek tili morfologiyasiga moslab qayta loyihalash zarurligi aniqlandi.

3. Semantik adekvatlik va "Kalka" muammosi: Amaliy tahlillar natijasida aniqlandiki, sun'iy intellekt o'zbek tili frazeologizmlari, maqollari va ko'chma ma'noli birliklarini aksariyat hollarda so'zma-so'z (kalkalash) tarjima qilmoqda. Bu esa matnning lingvokulturologik qiymatini tushirib yuboradi. Ushbu muammoni hal etish uchun o'zbek tili uchun maxsus semantik bazaga ega bo'lgan "Idiomatic Dataset" (iboralarning raqamli lug'ati) yaratish va uni neyron tarmoqlarining "tushunish" qatlamiga integratsiya qilish tavsiya etiladi.

4. Datasetlar va lingvistik markirovka: O'zbek tili uchun mavjud bo'lgan ma'lumotlar to'plami (datasetlar) hajmi va sifati bo'yicha ingliz yoki rus tillaridan sezilarli darajada orqada. Tadqiqotda sun'iy intellektni o'qitish uchun matnlarni lingvistik teglash (lingvistik annotatsiya) tizimini takomillashtirish zarurligi asoslab berildi. Sifatli va katta hajmdagi o'zbekcha matnlar bazasi yaratilmas ekan, neyron tarmoqlarining aniqlik darajasi yuqori bo'lmaydi.

5. Gibrid yondashuv modeli: Tadqiqotda o'zbek tili uchun "Gibrid NLP" modeli taklif etildi. Bu model neyron tarmoqlari tomonidan yaratilgan ehtimoliy natijalarni qat'iy grammatik qoidalar filtri orqali o'tkazishni nazarda tutadi. Bu usul yordamida sun'iy intellekt yaratgan jumalardagi uslubiy va grammatik xatolarni 25-30% gacha kamaytirish imkoniyati mavjudligi asoslandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Vaswani A., et al. Attention is All You Need // Advances in Neural Information Processing Systems. – 2017. – P. 5998–6008.
2. Devlin J., et al. BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding. – Google AI Language, 2019.
3. Oflazer K. Morphological Analyzer for Turkish // Proceedings of the 15th conference on Computational linguistics. – 1994. – Vol. 1. – P. 200–205.
4. Po'latov A. Kompyuter lingvistikasi. – Toshkent: Akademnashr, 2011. – 248.
5. Abdurahmonova N. O'zbek tili korpusi: muammo va yechimlar. – Toshkent: Fan, 2021. – 160 b.
6. Sennrich R., et al. Neural Machine Translation of Rare Words with Subword Units // ACL. – 2016. – P. 1715–1725.
7. Abdurahmonova N. Mashina tarjimasining lingvistik asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 45-b.
8. Brown T., et al. Language Models are Few-Shot Learners // NeurIPS. – 2020. – Vol. 33. – P. 1877–1901.

INGLIZ VA O'ZBEK DISKURSLARIDA NEYTRALITETNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

A.I. Nabiyeu, o'qituvchi, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek diskurslarida neytralitet hodisasining pragmatik xususiyatlari qiyosiy-pragmalingvistik nuqtayi nazardan tadqiq etiladi. Neytralitetning faqat semantik betaraflik yoki bahosizlik bilan cheklanmay, kommunikativ vaziyat, so'zlovchining maqsadi, tinglovchining ijtimoiy maqomi, nutqiy akt turi, kontekst, presuppozitsiya va implikatura bilan uzviy bog'liq murakkab pragmatik hodisa ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: neytralitet, pragmatika, pragmalingvistika, diskurs, pragmatik ma'no, kommunikativ strategiya, hedging, modal birliklar, bilvositalik, noaniqlik, mavhumlik, baholash, kontekst.

Аннотация. В данной статье исследуются прагматические особенности феномена нейтральности в английском и узбекском дискурсах с позиций сопоставительного прагмalingvистического подхода. Обосновывается положение о том, что нейтральность не ограничивается лишь семантической нейтральностью или отсутствием оценочности, а представляет собой сложное прагматическое явление, неразрывно связанное с коммуникативной ситуацией, интенцией говорящего, социальным статусом слушающего, типом речевого акта, контекстом, presupпозицией и импликатурой.

Ключевые слова: нейтральность, прагматика, прагмalingvистика, дискурс, прагматическое значение, коммуникативная стратегия, хеджирование, модальные единицы, косвенность, неопределённость, размытость, оценочность, контекст.

Abstract. This article examines the pragmatic features of the phenomenon of neutrality in English and Uzbek discourse from a comparative pragmalinguistic perspective. It substantiates the view that neutrality is not limited to semantic neutrality or the absence of evaluation, but constitutes a complex pragmatic phenomenon closely associated with the communicative situation, the speaker's intention, the social status of the hearer, the type of speech act, context, presupposition, and implicature.

Keywords: neutrality, pragmatics, pragmalinguistics, discourse, pragmatic meaning, communicative strategy, hedging, modal units, indirectness, uncertainty, vagueness, evaluation, context.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda til hodisalarini faqat struktur-semantik jihatdan o'rganish bilan cheklanmasdan, ularning real kommunikativ jarayondagi funksiyasini aniqlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bunday yondashuv til birliklarining shakli va lug'aviy ma'nosidan tashqari, ularning kim tomonidan, kimga, qaysi vaziyatda, qanday maqsadda va qanday kommunikativ natijani ko'zlab qo'llanganini hisobga olishni taqozo etadi. Shu nuqtayi nazardan, pragmatika til birliklari va ularning qo'llanish shart-sharoitlari o'rtasidagi munosabatni tadqiq etuvchi muhim lingvistik yo'nalish sifatida shakllangan.

Sh. Safarov pragmalingvistikaning markazida til birliklarini tanlash va qo'llash, ularning muloqot ishtirokchilariga ta'siri hamda qo'llanish shart-sharoitlarini o'rganish turishini ta'kidlaydi [1, 65]. Demak, neytralitetni ham faqat lug'aviy ma'no doirasida emas, balki uning real nutqiy vaziyatdagi kommunikativ vazifasi bilan birgalikda tadqiq etish zarur.

M. Hakimovning o'zbek pragmalingvistikasiga oid tadqiqotlarida ham til birliklarining ma'nosi nutq vaziyati, kommunikativ maqsad va muloqot ishtirokchilari bilan bog'liq holda talqin qilinishi lozimligi asoslanadi [2, 6–8]. Bu yondashuv neytralitet hodisasini ingliz va o'zbek tillarida qiyosiy o'rganish uchun muhim metodologik asos yaratadi.

Pragmatik ma'no tushunchasi til birliklarining kontekstda hosil qiladigan qo'shimcha kommunikativ mazmuni bilan bog'liq. H.P. Grice tomonidan ishlab chiqilgan hamkorlik tamoyili va uning maksimalari muloqot ishtirokchilari o'rtasidagi ma'no almashinuvi mexanizmini

tushuntirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi [3, 45–46]. Ayniqsa, miqdor, sifat, munosabat va usul maksimlari neytral kommunikatsiyaning shakllanishini izohlash imkonini beradi.

Neytral diskursda so'zlovchi, odatda, o'z munosabatini haddan tashqari kuchaytiruvchi yoki keskinlashtiruvchi birliklardan qochadi. Masalan:

The results may indicate a change in the situation.

Natijalar vaziyatda muayyan o'zgarish mavjudligini ko'rsatishi mumkin.

Har ikkala gapda ham fikr mutlaq haqiqat sifatida emas, ehtimoliy xulosa sifatida taqdim etiladi. Bu yerda neytralitetning muhim belgisi epistemik masofalanishdir.

J.L. Austin nutqning faqat axborot yetkazish vositasi emas, balki muayyan harakatni amalga oshirish shakli ekanligini ko'rsatgan [4, 94–108]. J.R. Searle esa nutqiy aktlarni kommunikativ maqsad bilan bog'lab, aytilgan mazmunning vaziyatdagi funksional qiymatini ochib bergan [5, 23–24]. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, neytral gap ham muayyan kommunikativ harakatni bajaradi: u xabar berishi, taxmin qilishi, ehtiyotkor baho berishi, kelishmovchilikni yumshatishi yoki suhbatdoshga bosimni kamaytirishi mumkin.

Masalan:

I think this interpretation is possible.

“Menimcha, bu talqin ham mumkin.”

Bu konstruksiyalar tashqi jihatdan oddiy fikr bildirish shakli bo'lsa-da, pragmatik jihatdan so'zlovchining o'z fikriga nisbatan masofasini ko'rsatadi. I think va menimcha birliklari fikrning subyektiv manbasini ochadi, possible va mumkin esa qat'iylik darajasini pasaytiradi.

Neytralitet hodisasini noaniqlik va mavhumlikdan farqlash muhim. Ushbu tushunchalar bir-biriga yaqin bo'lsa-da, aynan bir hodisani anglatmaydi. Noaniqlikda axborotning aniq chegarasi yoki qiymati belgilanmagan bo'ladi. Mavhumlikda esa ifodaning bir nechta talqin imkoniyati mavjud bo'lishi mumkin. Neytralitet esa kommunikativ pozitsiyaning keskin baholashdan cheklanganligini anglatadi.

Masalan:

He arrived late. Bu gapning o'zi neytral xabar sifatida talqin qilinishi mumkin.

He arrived surprisingly late. Bu yerda surprisingly so'zlovchining munosabatini ochiq ifodalaydi va neytralitet darajasi kamayadi.

He seems to have arrived late. Bu konstruksiyada esa seems fe'li so'zlovchining axborotga bo'lgan ishonch darajasini ehtiyotkor shaklda ifodalaydi.

“U kech keldi.”

“U hayratlanarli darajada kech keldi.”

“Aftidan, u kech kelgan.”

Ushbu misollarda birinchi gap nisbatan neytral axborot beradi, ikkinchi gap baholovchi komponentni kuchaytiradi, uchinchi gap esa epistemik ehtiyotkorlikni ifodalaydi.

Demak, neytralitetni quyidagi uch komponent bilan bog'lash mumkin:

axborot + so'zlovchining munosabati + kommunikativ vaziyat.

Agar so'zlovchining baholovchi munosabati kuchli bo'lsa, neytralitet darajasi pasayadi. Agar axborot ehtiyotkor, muvozanatli va nisbatan bahosiz shaklda taqdim qilinsa, neytralitet kuchayadi. G. Lakoff til birliklarining kommunikativ noaniqlikni boshqarishdagi rolini ko'rsatib, “hedged” va “hedging” vositalari orqali kategorik hukmni yumshatish mumkinligini asoslagan [6, 293–297]. Keyinchalik hedging akademik va professional diskursning muhim pragmatik vositalaridan biri sifatida keng tadqiq qilindi. Shu ma'noda hedging neytralitetning muhim vositalaridan biri hisoblanadi, ammo u neytralitetning o'zi bilan tenglashtirilmasligi kerak. Hedging vosita, neytralitet esa muayyan kommunikativ natija yoki holat sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

Ingliz diskursida neytralitetni ifodalashda epistemik modal birliklar, hedging konstruksiyalari, bilvosita nutq aktlari, passiv konstruksiyalar, impersonal shakllar va ehtimollikni bildiruvchi leksik birliklar muhim o'rin tutadi.

1. Epistemik modal vositalar orqali namoyon bo'lishi mumkin, bunda *may, might, could, would, seem, appear, probably, perhaps, possibly* kabi birliklar so'zlovchining axborotga nisbatan ishonch darajasini belgilaydi.

The results may suggest a different interpretation. Bu gapda may suggest kombinatsiyasi fikrni qat'iy hukm sifatida emas, ehtimoliy xulosa sifatida taqdim etadi.

O'zbek tilida ham mumkin, *aftidan* iborasi orqali namoyon bo'ladi, bunda

"Natijalar boshqa talqinni ham ko'rsatishi mumkin."

"Ehtimol, natijalarni boshqacha izohlash mumkin."

"Aftidan, natijalar boshqa xulosaga olib keladi." kabi shakllar mos keladi.

2. Hedging (ehtiyotkor ifodalash) bunda fikrni ehtiyotkor va yumshatilgan shaklda ifodalash strategiyasi orqali ifodalandi. Hedging neytralitetni shakllantirishning eng muhim pragmatik vositalaridan biridir.

It could be argued that...

It seems that...

To some extent...

This may indicate that...

Bunday konstruksiyalar ilmiy va professional diskursda kategorik hukmni cheklaydi. Ular muallifga o'z fikrini bildirish bilan birga, boshqa talqinlar uchun ham imkon qoldirishga yordam beradi.

"Ta'kidlash mumkinki..."

"Aytish mumkinki..."

"Ma'lum darajada..."

"Ehtimol..."

"Nazdimizda..."

"Shunday taxmin qilish mumkinki..." kabi shakllar shu vazifani bajaradi.

3. Passiv konstruksiyalar ingliz tilida passiv konstruksiyalar ham shaxsiy subyektivlikni kamaytirishga xizmat qilishi mumkin.

It is generally believed that...

The results are considered significant.

It has been suggested that...

Bunday shakllarda axborotning muayyan shaxsga bog'liqligi kamayadi. Ayniqsa akademik diskursda bunday konstruksiyalar ilmiy xolislik va masofalangan bayon uslubini shakllantirishga yordam beradi.

"Ushbu masala keng o'rganilgan."

"Bunday qarashlar ilgari surilgan."

"Natijalar muhim deb hisoblanadi." kabi konstruksiyalar mavjud.

Ingliz va o'zbek tillaridagi bunday konstruksiyalarning pragmatik yuklamasi aynan bir xil emas. Ularning qo'llanish chastotasi va kommunikativ vazifasi diskurs janri hamda milliy nutq madaniyati bilan bog'liq.

O'zbek nutqiy muloqotida neytralitet ko'pincha bevosita kategorik bahodan qochish, hurmatni saqlash, suhbatdoshning mavqeyini hisobga olish va fikrlar o'rtasida murosaviy munosabatni ta'minlash orqali yuzaga keladi. Sh. Safarov pragmatolingvistik tahlilda kommunikativ vaziyat, muloqot ishtirokchilari va ularning maqsadlarini hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi [1]. Bu nuqtayi nazar o'zbek diskursidagi neytralitetni tushuntirishda ayniqsa muhim.

Masalan:

"Bu fikr noto'g'ri." Bu gap qat'iy va bevosita bahoni ifodalaydi.

"Bu fikrga boshqacha yondashish ham mumkin." Ushbu variantda qarama-qarshilik yumshatiladi.

"Bu masalaga boshqa nuqtayi nazardan ham qarash mumkin, deb o'ylaymiz." Bu shaklda esa neytralitet yanada kuchayadi. Chunki so'zlovchi o'z hukmini mutlaq haqiqat sifatida ilgari surmaydi.

So'nggi qiyosiy tadqiqotlarda ham ingliz akademik diskursida may, might, could kabi epistemik modal vositalar va hedging, o'zbek akademik diskursida esa hurmat shakllari, murojaat vositalari va boshqa yumshatish strategiyalari faol qo'llanishi qayd etilgan [7]. Bu kuzatuvlar neytralitetning lingvomadaniy tabiatini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Ikki tildagi neytralitetni quyidagi pragmatik parametrlar asosida qiyoslash mumkin:

Pragmatik parametr	Ingliz diskursi	O'zbek diskursi
Epistemik ehtiyotkorlik	may, might, could, seem, appear	mumkin, ehtimol, shekilli, aftidan
Shaxsiy fikrni yumshatish	I think, I believe, it seems	menimcha, nazdimda, deb o'ylaymiz
Kategorik hukmni cheklash	to some extent, perhaps, possibly	ma'lum darajada, ehtimol, balki
Bilvosita bayon	It could be argued that..	Aytish mumkinki...
Shaxsiy subyektivlikni kamaytirish	passiv va impersonal konstruksiyalar	passiv va umumlashgan konstruksiyalar
Muloqotdagi yumshatish	hedging, indirectness	hedging, hurmat va murosaviy ifoda
Ijtimoiy masofa	formal register, titles, indirect requests	hurmat shakllari, murojaat birliklari
Kontekstga bog'liqlik	pragmatik inferensiya va diskurs konteksti	kontekst, vaziyat va ijtimoiy munosabat

Jadvaldan ko'rinadiki, neytralitetning umumiy pragmatik mohiyati ikki tilda ham o'xshash: so'zlovchi kommunikativ ta'sirni muvozanatlashtiradi va fikrni haddan tashqari qat'iy yoki baholovchi shaklda ifodalashdan qochadi. Biroq neytralitetning lisoniy namoyon bo'lish mexanizmlarida farqlar mavjud. Ingliz diskursida epistemik modal vositalar va hedging shakllari alohida faoliyat ko'rsatadi:

Perhaps the results could be interpreted differently.

"Ehtimol, natijalarni boshqacha talqin qilish mumkin."

Bu ikki gap funksional jihatdan yaqin. Biroq o'zbek tilidagi kommunikativ ta'sir faqat ehtimol va mumkin birliklariga emas, balki gapning umumiy kontekstiga, so'zlovchining suhbatdosh bilan munosabatiga va nutqiy vaziyatga ham bog'liq.

Xulosa. Ingliz va o'zbek diskurslarini qiyosiy-pragmalingvistik tahlil qilish neytralitet hodisasining ko'p qirrali ekanligini ko'rsatadi. Neytralitet oddiy "betaraflik" yoki "bahosizlik" holati emas. U so'zlovchining axborotga munosabati, kommunikativ maqsadi, suhbatdoshning ijtimoiy maqomi, vaziyat, kontekst va kutilayotgan kommunikativ natija bilan belgilanadigan murakkab hodisadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2008. – 318 b.
2. Hakimov M. O'zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 176 b.
3. Grice H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
4. Austin J. L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962. – 167 p.
5. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.
6. Lakoff G. Hedges: A Study in Meaning Criteria and the Logic of Fuzzy Concepts // Journal of Philosophical Logic. – 1973. – Vol. 2. – P. 458–508.
7. Abdubokieva D. G. Politeness Strategies as Stylistic Devices: Pragmatic Functions of Honorifics and Modality English vs. Uzbek Academic Discourse // Qo'qon universiteti xabarnomasi. – 2026. – Vol. 17. – P. 155–157.

UO'K: 811.512.133'374:004

O'ZBEK ELEKTRON LUG'ATSHUNOSLIGINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI TEKNOLOGIYALARNING O'RNI

X.Sh. Narxodjayeva, f.f.d., prof., Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilining elektron lug'atlarini yaratishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari yoritiladi. Elektron lug'atlarning an'anaviy lug'atlardan farqli xususiyatlari, ularni shakllantirishda raqamli texnologiyalar, lingvistik ma'lumotlar bazalari, elektron korpuslar va avtomatlashtirilgan qayta ishlash vositalarining imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, o'zbek tilining leksik boyligini raqamli muhitda tizimlashtirish, so'zlarning ma'no, grammatik, uslubiy va qo'llanish xususiyatlarini elektron shaklda aks ettirish masalalariga e'tibor qaratiladi. Elektron lug'atlarni yaratishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish lug'at ma'lumotlarini tezkor yangilash, foydalanuvchiga qulay qidiruv imkoniyatlarini ta'minlash, yangi so'z va terminlarni muntazam kiritish hamda o'zbek tilining raqamli resurslarini kengaytirishga xizmat qilishi asoslanadi. Maqolada o'zbek elektron

leksikografiyasining mavjud imkoniyatlari va istiqboldagi rivojlanish yo'nalishlari yuzasidan ilmiy-amaliy tavsiyalar ham beriladi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, elektron lug'at, axborot texnologiyalari, raqamli lug'atshunoslik, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi, raqamlashtirish, lug'at tuzish, lingvistik ma'lumotlar bazasi, avtomatlashtirilgan lug'at, sun'iy intellekt, leksikografiya.

Аннотация. В статье освещаются теоретические и практические аспекты использования современных информационных технологий при создании электронных словарей узбекского языка. Анализируются отличительные особенности электронных словарей по сравнению с традиционными словарями, а также возможности цифровых технологий, лингвистических баз данных, электронных корпусов и средств автоматизированной обработки при их формировании. Особое внимание уделяется вопросам систематизации лексического богатства узбекского языка в цифровой среде, а также электронному представлению семантических, грамматических, стилистических и функциональных характеристик слов. Обосновывается, что использование современных технологий при создании электронных словарей способствует оперативному обновлению словарной информации, обеспечению удобного поиска, систематическому включению новых слов и терминов, а также расширению цифровых ресурсов узбекского языка. В статье также представлены научно-практические рекомендации относительно современных возможностей и перспектив развития узбекской электронной лексикографии.

Ключевые слова: узбекский язык, электронный словарь, информационные технологии, цифровая лексикография, компьютерная лингвистика, корпусная лингвистика, цифровизация, составление словарей, лингвистическая база данных, автоматизированный словарь, искусственный интеллект, лексикография.

Abstract. This article examines the theoretical and practical aspects of using modern information technologies in the development of electronic dictionaries of the Uzbek language. It analyzes the distinctive features of electronic dictionaries in comparison with traditional dictionaries, as well as the potential of digital technologies, linguistic databases, electronic corpora, and automated processing tools in their development. Particular attention is paid to the systematization of the lexical richness of the Uzbek language in the digital environment and to the electronic representation of the semantic, grammatical, stylistic, and functional characteristics of words. The study substantiates that the use of modern technologies in developing electronic dictionaries facilitates the rapid updating of lexicographical information, provides convenient search capabilities, enables the systematic inclusion of new words and terms, and contributes to the expansion of digital resources for the Uzbek language. The article also provides scientific and practical recommendations concerning the current opportunities and prospects for the development of Uzbek electronic lexicography.

Keywords: Uzbek language, electronic dictionary, information technologies, digital lexicography, computational linguistics, corpus linguistics, digitalization, dictionary compilation, linguistic database, automated dictionary, artificial intelligence, lexicography.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan davrda milliy tillarning elektron makondagi mavqeyini mustahkamlash, ularning lingvistik resurslarini raqamlashtirish va zamonaviy axborot texnologiyalari asosida qayta ishlash muhim ilmiy-amaliy vazifalardan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, tabiiy tilni qayta ishlash, sun'iy intellekt, elektron korpuslar va raqamli leksikografiyaning rivojlanishi milliy tillarning lug'aviy boyligini zamonaviy texnologiyalar asosida tizimlashtirish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Bu jarayonda o'zbek tilining elektron lug'atlarini yaratish va ularni takomillashtirish alohida ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilini raqamlashtirish jarayonida elektron lug'atlarning yaratilishi nafaqat leksikografiya, balki kompyuter lingvistikasi va korpus lingvistikasi taraqqiyoti uchun ham muhimdir. Chunki sifatli elektron lug'at lingvistik ma'lumotlar bazasini shakllantirish, avtomatik tarjima, matnni avtomatik tahlil qilish, nutqni tanish, imlo tekshiruvi, qidiruv tizimlari va sun'iy intellektga asoslangan til modellarini rivojlantirish uchun zarur resurslardan biri hisoblanadi. Shu

nuqtayi nazardan, o'zbek tilining lug'aviy birliklarini raqamli formatda tizimlashtirish va ularga oid ma'lumotlarni yagona elektron muhitda jamlash bugungi tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda o'zbek elektron lug'atshunosligini rivojlantirishda raqamli texnologiyalarning o'rnini aniqlash maqsadida tavsifiy, qiyosiy, funksional, tizimli va tahliliy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida o'zbek tilidagi elektron lug'atlar, raqamli lug'at platformalari, elektron leksikografik resurslar hamda ularni yaratishda qo'llaniladigan zamonaviy axborot texnologiyalari olindi. Tavsifiy metod asosida elektron lug'atlarning tuzilishi, tarkibi, qidiruv va ma'lumot taqdim etish imkoniyatlari o'rganildi, qiyosiy metod orqali an'anaviy bosma lug'atlar bilan elektron lug'atlarning funksional va texnologik xususiyatlari solishtirildi. Tizimli va funksional yondashuv asosida elektron lug'atlarda korpus texnologiyalari, ma'lumotlar bazasi, avtomatik qidiruv, morfologik tahlil, gipermatnli bog'lanishlar hamda sun'iy intellekt elementlaridan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilindi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek elektron lug'atshunosligini rivojlantirish va raqamli texnologiyalardan foydalanish masalalari zamonaviy leksikografiyaning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida shakllanmoqda. O'zbek leksikografiyasi va lug'at tuzish nazariyasiga oid tadqiqotlarda A. Hojiyev, E. Begmatov, A. Madvaliyev, R. Doniyorov, N. Mahmudov kabi olimlarning ilmiy qarashlari muhim nazariy asos vazifasini bajaradi. Mazkur tadqiqotlarda lug'at tuzish tamoyillari, so'z ma'nolarini izohlash, lug'at maqolasining tuzilishi, leksik birliklarni tanlash va tartibga solish, terminologik hamda izohli lug'atlarning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Elektron leksikografiya rivoji bilan ushbu an'anaviy tamoyillar yangi texnologik imkoniyatlar asosida qayta ko'rib chiqilmoqda. Jahon leksikografiyasida esa raqamli lug'atlar, elektron korpuslar, kompyuter leksikografiyasi va foydalanuvchiga yo'naltirilgan lug'at resurslarini yaratish masalalari S. Granger, R. Gouws, M. Rundell, H. Bergenholtz kabi tadqiqotchilar ishlarida keng tadqiq etilgan.

Tahlil va natijalar. O'zbek tilining elektron lug'atlarini yaratishda so'zning lug'aviy ma'nosi bilan bir qatorda, uning so'z turkumi, grammatik shakllari, sinonimik va antonimik munosabatlari, uslubiy xususiyatlari, terminologik sohasi hamda real matnlardagi qo'llanish chastotasini aks ettirish muhimdir. Bunday yondashuv elektron lug'atlarning oddiy raqamlashtirilgan lug'at emas, balki keng qamrovli raqamli lingvistik resurs sifatida shakllanishiga zamin yaratadi.

Elektron lug'at – tilning leksik birliklari haqidagi ma'lumotlarni raqamli shaklda saqlash, qayta ishlash, izlash va foydalanuvchiga taqdim etishga mo'ljallangan lingvistik resursdir. U an'anaviy bosma lug'atning elektron nusxasigina bo'lib qolmay, qidiruv, avtomatik saralash, ma'lumotlarni yangilash, giperhavolalar orqali bog'lash, audio va multimedia imkoniyatlaridan foydalanish kabi qo'shimcha funksiyalarga ega bo'lishi mumkin.

Elektron lug'atning asosiy birligi lug'at maqolasi hisoblanadi. Unda leksemaning bosh shakli, ma'nosi, grammatik xususiyatlari, uslubiy belgisi, sinonim va antonimlari, frazeologik birliklari, qo'llanish doirasi hamda zarur hollarda real matnlardan olingan misollar beriladi.

Elektron lug'atlarni yaratish jarayoni elektron leksikografiya bilan bog'liq. Elektron leksikografiya an'anaviy lug'at tuzish tamoyillarini zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan birlashtiradi. Uning asosiy maqsadi til birliklari haqidagi ma'lumotlarni elektron muhitda tizimli, tezkor va foydalanuvchi uchun qulay shaklda taqdim etishdan iborat.

Elektron leksikografiyada quyidagi tamoyillar muhim hisoblanadi:

tizimlilik – lug'at birliklarini yagona prinsip asosida tavsiflash;

aniqlik – lug'aviy va grammatik ma'lumotlarni xatosiz berish;

yangilanib borish – yangi so'z va terminlarni muntazam kiritish;

qidiruvchanlik – kerakli birlikni tez topish imkonini yaratish;

ko'p funksiyalilik – bir birlik haqida turli tipdagi ma'lumotlarni birlashtirish;

foydalanuvchiga yo'naltirilganlik – lug'atdan foydalanishni sodda va qulay tashkil etish.

O'zbek tilining raqamli resurslarini shakllantirishda elektron lug'atlar alohida ahamiyatga ega. Chunki zamonaviy axborot texnologiyalari tilning katta hajmdagi leksik materiallarini elektron shaklda saqlash va qayta ishlash imkonini beradi.

Bunday lug'atlarda umumiste'mol so'zlari bilan bir qatorda *terminlar, neologizmlar, shevaga xos birliklar, tarixiy so'zlar, o'zlashmalar, qisqartmalar va frazeologik birliklarni* ham tizimlashtirish mumkin. Natijada o'zbek tilining lug'aviy tarkibi dinamik ravishda aks ettiriladigan raqamli lingvistik baza shakllanadi.

Ayniqsa, yangi fan va texnika yutuqlari natijasida paydo bo'layotgan terminlarni elektron lug'atlarga tezkor kiritish o'zbek tilining zamonaviy ilmiy-texnik kommunikatsiyadagi imkoniyatlarini kengaytiradi.

Elektron lug'atning samarali ishlashi uchun uning asosida lingvistik ma'lumotlar bazasi shakllantiriladi. Bunday bazada har bir leksema bir nechta parametr asosida tavsiflanishi mumkin:

so'z → ma'no → so'z turkumi → grammatik xususiyat → uslubiy belgi → sinonim → antonim → terminologik soha → misol → manba.

Masalan, *raqamlashtirish* leksemasi uchun uning izohi, harakat nomi sifatidagi grammatik xususiyati, qo'llanish sohasi, sinonimik munosabatlari va real matnlardagi qo'llanish namunalari elektron bazada alohida maydonlarda saqlanishi mumkin. Bunday tuzilma lug'atni oddiy so'zlar ro'yxatidan strukturaviy lingvistik ma'lumotlar bazasi darajasiga olib chiqadi.

Zamonaviy elektron lug'atlarni yaratishda korpus lingvistikasi imkoniyatlaridan foydalanish muhim. Elektron korpus real matnlarning katta hajmdagi raqamli majmuasi bo'lib, undagi materiallar orqali so'zlarning amaliy qo'llanishi aniqlanadi.

Korpus asosida: so'zning qo'llanish chastotasi; qaysi kontekstlarda ishlatilishi; boshqa so'zlar bilan birikishi; uslubiy xususiyatlari; yangi ma'nolarning shakllanishi aniqlanishi mumkin. Shu sababli kelajakdagi o'zbek elektron lug'atlarini korpusga asoslangan lug'atlar sifatida shakllantirish muhim istiqbolli yo'nalishlardan biridir.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi elektron lug'atlarni yaratish jarayonini avtomatlashtirish imkonini bermogda. Tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalari yordamida katta hajmdagi matnlardan yangi so'zlar, terminlar va ularning qo'llanish kontekstlarini aniqlash mumkin.

Masalan, avtomatik tizim:

matnlarni tahlil qilish → yangi birlikni aniqlash → qo'llanish chastotasini hisoblash → kontekstlarni ajratish → ma'no variantlarini aniqlash → lug'at bazasiga kiritish kabi jarayonlarni qisman avtomatlashtirishi mumkin.

Biroq sun'iy intellekt tomonidan aniqlangan ma'lumotlarni mutaxassis-lingvist tomonidan tekshirish muhim. Chunki ko'pma'nolilik, omonimiya, kontekstual ma'no va uslubiy bo'yoq kabi hodisalarni to'g'ri talqin qilishda inson ekspertizasining o'rni saqlanib qoladi.

Elektron lug'atlar foydalanuvchiga an'anaviy lug'atlarga nisbatan kengroq imkoniyatlarni taqdim etadi. Xususan, *tezkor qidiruv, ovoqli qidiruv, avtomatik tarjima, so'z shakllarini aniqlash, sinonim va antonimlarni ko'rsatish, kontekstual misollarni taqdim etish, audio talaffuz va giperhavolalar* kabi imkoniyatlar lug'atning funksional qiymatini oshiradi.

Xulosa qilganda, zamonaviy axborot texnologiyalari o'zbek tilining lug'aviy boyligini saqlash, tizimlashtirish va ommalashtirish bilan birga, uni sun'iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalarida samarali qo'llash uchun zarur lingvistik resurslarni shakllantirish imkonini beradi. Shu jihatdan elektron lug'atlarni yaratish nafaqat leksikografiyaning, balki zamonaviy o'zbek tilshunosligining muhim ilmiy-amaliy yo'nalishlaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bejoint H. Modern Lexicography: An Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2000.
2. Biber D., Conrad S. Register, Genre, and Style. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Мирзо Улуғбек ном. Ўзбекистон миллий университети, 2003. 2. –Б. 599.
4. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. О'quv qo'llanma. –Тошкент, 2024.
5. Narxodjayeve X.Sh. O'zbek tilini raqamli transformatsiya qilish: leksik, morfologik va sintaktik resurslarni avtomatlashtirish. Til va adabiyot.uz. 2025-yil, 20/66. 124-126-b.

SOMATIK-ASSOTSIIATIV MAYDONNING YADRO ZONASINI BELGILOVCHI MEZONLAR

D.X. Niyazova, PhD, prof., Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada somatik-assotsiativ maydonning yadro zonasini belgilovchi mezonlardan biri assotsiativ javob reaksiyalarining jamoaviylik xarakteriga ega bo'lishi hamda somatik birliklarga nisbatan til egalarida yuzaga keladigan assotsiativ reaksiyalarning ko'pchiligi sinaluvchilarning tana a'zolari, ularning qismlari haqidagi jamoaviy bilimlari va tasavvurlarini aks ettishi haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: somatik birliklar, somatik-assotsiativ maydon, somatik turtki, yadro zona, yaqin chegara zona, uzoq chegara zona.

Аннотация. В статье рассматривается коллективный характер ассоциативных реакций как один из критериев, определяющих ядерную зону соматико-ассоциативного поля. Отмечается, что большинство ассоциативных реакций, выявленных у носителей языка в ответ на соматические единицы, отражает коллективные знания и ментальные представления испытуемых о частях тела и их компонентах.

Ключевые слова: соматические единицы, соматико-ассоциативное поле, соматический импульс, ядерная зона, окоleyдерная зона, периферийная зона.

Abstract. The article discusses how one of the criteria defining the core zone of the somatic-associative field is the collective nature of associative responses; it notes that the majority of associative reactions elicited among native speakers in relation to somatic units reflect the collective knowledge and mental representations held by test subjects regarding body parts and their components.

Key words: somatic units, somato-associative field, somatic impulse, core zone, near-boundary zone, far-boundary zone.

Somatik-assotsiativ maydonning yadro zonasini belgilovchi mezonlardan biri assotsiativ javob reaksiyalarining jamoaviylik xarakteriga ega bo'lishidir. Somatik birliklarga nisbatan til egalarida yuzaga keladigan assotsiativ reaksiyalarning ko'pchiligi sinaluvchilarning tana a'zolari, ularning qismlari haqidagi jamoaviy bilimlari va tasavvurlarini aks ettiradi. Masalan, o'tkazilgan assotsiativ tajribalarda ko'z somatik birligiga nisbatan sinaluvchilar tomonidan eng ko'p qayd etilgan javob reaksiyalaridan biri qora (145) so'zidir. Ma'lumki, sinaluvchilarning milliy-madaniy tasavvurida inson ko'zining rangi, asosan, qora rang bilan bog'lanadi. Shu jumladan, qora javob reaksiyasining yuqori chastotada kuzatilishi mazkur tasavvurlarning sinaluvchilar xotirasida gavdalanganligi va jamoaviy xarakter kasb etganini ko'rsatadi.

Somatik-assotsiativ maydonning yadro zonasida joylashgan assotsiativ reaksiyalar somatik turtki so'zning asosiy konseptual belgilarini ifodalashi bilan birga, tana a'zosi, uning qismlarining inson hayotidagi muhim o'rnini ham ko'rsatadi. Shu sababli maydonning yadro zonasi birliklari orqali somatik turtki so'zlarning til egalari ongida shakllangan eng barqaror mazmun komponentlarini aniqlash mumkin bo'ladi. Ammo somatik-assotsiativ maydonning yadro zonasida joylashgan barcha assotsiativ reaksiyalar somatik turtki so'zning barcha ma'no qirralarini ochib bermasligi mumkin. Somatik turtki so'zning milliy-madaniy, konnotativ ma'no qirralari, sinaluvchilarning hissiy baholashi kabilar chegara zonalarda ochilishi mumkin. Chunki assotsiativ javob reaksiyalari yadro zonadan qancha uzoqlashsa, individuallik xususiyati ortib boradi.

Somatik-assotsiativ maydonda yaqin va uzoq chegara zonasi ham ahamiyatli. B.Tajiboyev assotsiativ maydonni dastlab chegara zonaga ajratib, so'ngra uni yaqin va uzoq chegara zonaga ajratgan. U yaqin va uzoq chegara zonasiga quyidagicha tavsif bergan: "Maydon chegara qismidan esa yakka tartibdagi assotsiatsiyalar o'rin oladi. Ular yakka kishilarga xos bo'lganligi uchun individual assotsiatsiyalar hisoblanadi. Bunday assotsiatsiyalar turtki so'z bilan mantiqiy-semantik aloqasiga ko'ra yaqin yoki uzoq chegaradan o'rin oladi. Turtki so'z bilan semantik-mantiqiy aloqasi

uzilmagan yakka tartibdagi assotsiatsiyalar yaqin chegarada joylashadi. Turtki so'z bilan semantik aloqasi deyarli uzilgan yakka assotsiatsiyalar uzoq chegarada joylashadi" [2;58].

Somatik-assotsiativ maydonning yaqin chegara zonasi maydonning yadro zonasi bilan uzoq chegarasi o'rtasidagi oraliq zonani tashkil qiladi. Ushbu zonada joylashgan assotsiativ birliklar yadro zonasini o'rab turuvchi, inson tana a'zolari va ularning qismlari haqidagi keng tarqalgan qo'shimcha belgilarni aks ettiruvchi, somatik turtki so'z bilan semantik, funksional va konnotativ belgilariga ko'ra yaqin bo'lgan, ammo takrorlanish chastotasi past assotsiativ reaksiyalardan tashkil topadi. Bunday birliklar somatik turtki so'z bilan semantik aloqasini saqlaydi, ammo bunday semantik bog'liqlik yadrodan o'rin olgan assotsiativ reaksiyalarga nisbatan kamroq barqaror xarakterga ega. Assotsiativ reaksiyalar ko'pincha somatik turtki so'z anglatgan tana a'zosi bilan bog'liq xatti-harakatlar, tana a'zolarining holati kabilarni ifodalaydi. Ularning o'ziga xos jihati shundaki, bunday assotsiativ birliklar ayrim til egalari ongida individual assotsiatsiyalar sifatida shakllanish bilan bir qatorda, muayyan lingvomadaniy jamoaning tana a'zolari haqidagi tasavvurlari, qarashlari va baholari bilan ham bog'liq bo'ladi. Shu sababli somatik-assotsiativ maydonning yaqin chegara zonasidagi assotsiativ reaksiyalarda somatik birliklarning nafaqat denotativ ma'nosi, balki konnotativ, funksional-semantik xususiyatlari ham namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra maydonning yaqin zonasida joylashgan birliklar yadro zonaga mansub assotsiativ birliklarga nisbatan kengroq assotsiativ doirani qamrab oladi.

Assotsiativ tajriba materiallari tahlili shuni ko'rsatdiki, ko'z turtki so'zining assotsiativ maydoni yadro zonasidan ko'zning rangi, tuzilishi bilan bog'liq *qora*, *qisq* kabi javob reaksiyalari; yaqin zonasidan esa *qarash*, *nigoh*, *olaymoq* kabi ko'zning harakati, holatini anglatuvchi javob reaksiyalari o'rin oldi. Yaqin zonada joylashgan bu javob reaksiyalari ko'zning funksional xususiyatlarini aks ettirgan.

Yoki *qo'l* turtki so'ziga nisbatan yuzaga kelgan *tikmoq*, *yuvmoq* javob reaksiyalari insonning qo'l bilan amalga oshiradigan mehnat faoliyatini ifodalaydi.

Somatik-assotsiativ maydonning yaqin chegara zonasida turtki so'z bilan mavzuviy jihatdan uyadoshlik munosabatida bo'lgan assotsiativ reaksiyalar uchrashi mumkin. Somatik turtki so'z anglatgan tana a'zosi sinaluvchilar xotirasida boshqa tana a'zolarini gavdalanitirishi mumkin. Masalan, assotsiativ tajribada *qo'l* turtki so'ziga nisbatan sinaluvchilarda yuzaga kelgan oyoq javob reaksiyasi turtki so'z bilan tana a'zolari nomlari uyasiga birlashadi.

Somatik-assotsiativ maydonning yaqin chegara zonasiga xos yana bir xususiyat uning yadro va uzoq chegara zonasi o'rtasida oraliq mavqeni egallashidir. Ushbu zonadan o'rin olgan assotsiativ reaksiyalar, bir tomondan, yadro zona birliklari kabi semantik yoki funksional xususiyatlarga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan, uzoq chegara zonasi birliklariga xos obrazli, hissiy tasavvurlarni aks ettiruvchi javob reaksiyalariga o'tish imkonini namoyon qiladi. Shu jihatdan yaqin chegara zonasi oraliq qatlam sanaladi.

Somatik-assotsiativ maydonning uzoq chegara zonasi birliklari turtki so'z vazifasidagi somatik birlik bilan bevosita semantik jihatdan bog'lanmagan, uning anatomik ma'nosidan uzoqlashgan birliklar hisoblanadi. Bunday assotsiativ reaksiyalar til egalarining tana a'zolari haqidagi madaniy qarashlari, tana a'zolari bilan bog'liq hayotiy tajribalari, ularga oid obrazli tasavvurlari, hissiy munosabatini aks ettiradi. Uzoq chegara zona birliklarining muhim jihatlariga past chastotaliligi, sinaluvchilarda kam uchrashi, muayyan shaxsiy vaziyatlar bilan bog'liqligi, ramziy ma'nolar kasb etishi, bilvositalik xususiyatiga egaligi, etnomadaniy qadriyatlar tizimini aks ettirishi kabilarni ham kiritish mumkin.

Maydonning uzoq chegara zonasida joylashgan assotsiativ birliklar turtki so'z bilan to'g'ridan-to'g'ri emas, balki oraliq tushunchalar orqali bilvosita munosabatda bo'ladi. Bu munosabat quyidagi tartibda voqelanadi: somatik turtki so'z – somatik turtki so'z anglatgan tana a'zosining vazifasi – insonning shu tana a'zosi bilan bog'liq faoliyati – baholovchi munosabat. Masalan: til – nutq hosil qilish – nutq so'zlash – tili o'tkir.

Ushbu misolda *til* – somatik turtki so'z, nutq hosil qilish tilning funksional belgisini anglatadi, nutq so'zlash insonning til yordamida amalga oshiradigan nutqiy faoliyatini bildiradi, *tili o'tkir til*

somatik birligiga nisbatan hosil bo'lgan baholovchi xarakterdagi assotsiativ javob reaksiyasi hisoblanadi.

Anglashiladiki, *til* somatik birligiga nisbatan uzoq chegara zonasida joylashgan *tili o'tkir* javob reaksiyasi turtki so'z bilan bevosita semantik munosabatga kirishmagan. Turtki so'z va javob reaksiyasi o'rtasidagi aloqa-bog'lanish oraliq tushunchalar vositasida yuz beradi. Dastlab turtki so'z anglatgan tana a'zosining funksional belgisi faollashgan, so'ngra insonning shu tana a'zosi orqali amalga oshiradigan faoliyati gavdalangan, so'ngra ushbu faoliyatga nisbatan baholovchi munosabat yuzaga kelgan. Ushbu jarayonda hosil bo'lgan til – nutq hosil qilish – nutq so'zlash – tili o'tkir assotsiativ zanjiri turtki so'z va uzoq chegara zonasi birligi o'rtasida bilvosita aloqa yuzaga kelishini ko'rsatadi.

Somatik-assotsiativ maydonning uzoq chegara zonasida baho ifodalovchi javob reaksiyalari alohida o'rin tutadi. Ma'lumki, o'zbek tilida somatik birliklar frazeologizmlar, maqollar, o'xshatishli konstruksiyalar tarkibida ham qo'llanadi. Bunday birliklar somatik turtki so'z ta'sirida javob reaksiyasi sifatida qayd etilganda, baho munosabatini aks ettiradi. Masalan, o'tkazilgan assotsiativ tajribada *burun* somatik birligiga nisbatan sinaluvchilarda yuzaga kelgan *burnini suqmoq*, *burnini tiqmoq* frazeologizmlari salbiy baho ifodalovchi birliklar sanaladi. Bunday javob reaksiyalari xalq dunyoqarashi, tafakkur tarzini aks ettiruvchi milliy-madaniy birliklar bo'lib, maydonning uzoq chegara zonasidan o'rin olgan assotsiativ reaksiyalarning milliy-madaniy shartlanganlik xususiyatiga ham egaligini ko'rsatadi.

Somatik-assotsiativ maydonning uzoq chegara zonasi birliklarining eng muhim belgisi individual xarakterda bo'lishidir. Sinaluvchilarning shaxsiy hayotiy tajribasi, kasbiy faoliyati, hayotida tana a'zolari bilan bog'liq yuz bergan voqealar ularda somatik turtki so'zga nisbatan o'ziga xos individual javob reaksiyalarining yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Bunday assotsiativ reaksiyalar o'zbek millatining umumiy tashqi qiyofasi tasvirini yaratishda muhim ahamiyatga ega bo'lmasa-da, til egalarining tana a'zolari, ularning qismlari haqidagi bilim va tasavvurlarini o'rganishda, millat kishilari lisoniy ongining milliy-madaniy jihatdan rang-barangligini ochib berishda qimmatli material bo'la oladi. Shu jihatdan maydonning uzoq chegarasidan o'rin olgan assotsiativ javob reaksiyalarini ham tahlil qilish lozim bo'ladi.

Shunisi xarakterliki, har qanday assotsiativ maydonning yadro, yaqin va uzoq chegara zonasini tashkil qilgan assotsiativ javob reaksiyalari mutlaqlik xususiyatiga ega emas. Assotsiativ javob reaksiyalarining maydondagi mavqeyi sinaluvchilar tarkibi, ijtimoiy-madaniy muhit, davr, yosh, jins, kasb omillariga qarab o'zgarishi mumkin. Shu sababli assotsiativ maydon birliklarining yadro, yaqin va uzoq chegara zonasiga taqsimlanishi nisbiy xarakterga ega bo'ladi.

Xullas, somatik-assotsiativ maydon tarkibi tana a'zolari va ularning qismlari haqida inson ongida shakllangan bilimlar hamda tasavvurlarning rang-barangligi va murakkab semantik mohiyatga egaligi, milliy-madaniy dunyoqarashni aks ettirishini ko'rsatadi. Til egalarining tana a'zolari va ularning qismlari haqidagi bu bilim va tasavvurlari somatik-assotsiativ maydonning yadro, yaqin va uzoq chegara zonasida joylashgan assotsiativ javob reaksiyalari orqali voqelanadi. Somatik-assotsiativ maydonning yadro zonasida til egalarida takrorlanadigan umumiy, barqaror assotsiatsiyalar o'rin oladi. Ushbu zonada turtki so'z vazifasidagi somatik birliklarning denotativ ma'no komponentlari yuzaga chiqadi. Yaqin chegara zonasida esa somatik birliklarning emotsional, baholovchi, uslubiy ma'nolari kuchayadi. Uzoq chegara zonasida somatik birliklar denotativ ma'nosidan uzoqlashib, milliy-madaniy, mental, individual, kontekstual ma'nolari ustuvorlashadi.

Bundan xulosa qilish mumkinki, somatik-assotsiativ maydonda javob reaksiyalari yadrodan yaqin va uzoq chegara zonasi tomon semantik jihatdan murakkablashib boradi. Semantik va funksional jihatdan turtki so'z bilan bevosita yaqin bo'lgan javob reaksiyalari yadro yoki yaqin chegara zonasiga yaqinlashsa, hissiy munosabat ifodalovchi yoki obrazli tasavvurlarni aks ettiruvchi javob reaksiyalari uzoq chegara zona tomon siljib boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Луфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. – Тошкент: "MERIYUS", 2017. – Б. 63.
2. Tajiboyev B. Lisoniy assotsiativ maydon: tuzilishi va gender xususiyatlari (o'zbek tili materiali asosida). – Toshkent: Bookmany print, 2026. – B. 58.

3. Золотова Н.О. Ядро ментального лексикона человека как естественный метаязык: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Тверь, 2005. – С. 3.

UO'K 81'25:81'27

**BO'LAJAK GID-TARJIMONLARNING LINGVOKULTUROLOGIK
KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHDA MILLIY REALIYALARNING O'RNI**

**R.R. Niyozmetova, mustaqil izlanuvchi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat
universiteti, Urganch**

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak gid-tarjimonlarni tayyorlash jarayonida lingvokulturologik yondashuvning o'ri va ahamiyati tahlil qilinadi. Til va madaniyatning uzviy bog'liqligiga asoslangan ushbu yo'nalish talabalarga nafaqat til vositalarini egallash, balki xorijiy mehmonlar bilan muloqotda milliy qadriyatlar va mentalitetni to'g'ri aks ettirish imkonini beradi. Tadqiqotda ekskursiya jarayonida Ichan Qal'a va Xorazm madaniyatiga oid milliy realiyalarni (cho'girma, beshik, tikach, piyola, hujra, ganch, chiroq, tuxumbarak, shivit oshi, osma sho'rva, shashlik, qatiq) ingliz tilida izohlash usullari va tasviriy tarjima (descriptive translation) tamoyillari yoritilgan.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, lingvokulturologik kompetensiya, gid-tarjimon, milliy realiyalar, tasviriy tarjima, madaniyatlararo muloqot, gastronomik realiyalar.

Аннотация. В данной статье анализируются роль и значение лингвокультурологического подхода в профессиональной подготовке будущих гидов-переводчиков. Основываясь на неразрывной связи языка и культуры, данное направление позволяет студентам не только освоить языковые единицы, но и правильно передавать национальные ценности и менталитет в процессе межкультурного общения. В исследовании освещаются методы описательного перевода и разъяснения узбекских национальных реалий на английский язык на примере наследия Ичан-Калы и Хорезма (чогирма, бешик, тикач, пиёла, худжра, ганч, чирок, тухумбарак, шивит оши, осма шурва, шашлык, катык).

Ключевые слова. Лингвокультурология, лингвокультурологическая компетенция, гид-переводчик, национальные реалии, описательный перевод, межкультурное общение, гастрономические реалии.

Abstract. This article analyzes the role and importance of the linguoculturological approach in the professional training of future tour guides and translators. Based on the intrinsic link between language and culture, this direction enables students not only to master linguistic units, but also to properly convey national values and mindset during intercultural communication. The study highlights the methods of descriptive translation and explanation of Uzbek national realia (chogirma, beshik, tikach, piyola, hujra, ganch, chiroq, tuxumbarak, shivit oshi, osma shorva, shashlik, qatiq) related to Ichan Kala and Khorezm heritage into English.

Key words: linguoculturology, linguoculturological competence, tour guide-translator, national realia, descriptive translation, intercultural communication, gastronomic realia.

Bugungi globallashuv davrida xorijiy tillarni o'qitish tizimi faqatgina grammatik qoidalar va lug'at boyligini o'rgatish bilan cheklanib qolmayapti. Zamonaviy ta'limda tilni madaniyat bilan integratsiyalashgan holda o'rgatish markaziy masalaga aylandi. Ushbu jarayonda til va madaniyatning o'zaro chambarchas bog'liqligini tadqiq etuvchi lingvokulturologiya sohasi alohida o'rin tutadi [1, 12-b.]. Bo'lajak xorijiy til o'qituvchilari hamda gid-tarjimonlar uchun lingvokulturologik kompetensiyani egallash kasbiy mahoratning eng muhim mezonlaridan biri hisoblanadi [2, 45-b.].

Gid-tarjimonlik faoliyatida nafaqat til bilimi, balki ushbu til orqali milliy madaniyat, mentalitet va milliy-madaniy tushunchalarni (realiyalarni) to'g'ri yetkazib berish hal qiluvchi rol o'ynaydi [3, 88-b.]. Amaliy tajriba shuni ko'rsatadiki, Hindiston, Xitoy, Tailand, Italiya kabi turli madaniyat vakillari bo'lgan xorijiy turistlar O'zbekistonning boy tarixi, xususan, YUNESKO merosi hisoblangan Ichan Qal'a obidalari bilan tanishish jarayonida har bir madaniy detalga alohida e'tibor qaratadilar.

Ekskursiya davomida uchraydigan milliy realiyalarni xorijlik mehmonlarga yetkazishda til va madaniyat integratsiyasini quyidagi guruhlariga bo'lib tahlil qilish mumkin:

1. Etnografik va milliy kiyim-kechak realiyalari. Xorazm vohasiga xos bo'lgan va milliy kiyim-kechak madaniyatining yorqin timsoli hisoblangan **“cho'girma”** so'zi xorijiy tillarda aynan tarjimaga ega emas. Agar gid-tarjimon uni shunchaki *"hat"* (do'ppi/shlyapa) deb tarjima qilsa, so'zning milliy va tarixiy ruhi yo'qoladi [4, 54-b.]. Lingvokulturologik yondashuvga ko'ra, gid bu so'zni o'z transkripsiyasida saqlagan holda (*chogirma*), xorijlik mehmonlarga ingliz tilida **“a traditional Khorezmian fur hat / a unique type of headwear for men”** deb tasvirlab berishi lozim. Ushbu tasvir orqali xorijlik turist so'zning nozik madaniy ma'nosini hamda Xorazm iqlimi va tarixidagi o'rnini anglab yetadi.

2. Maishiy va xalq hunarmandchiligi realiyalari

Gid-tarjimon xalqimizning kundalik turmush tarzi va milliy qadriyatlarini aks ettiruvchi quyidagi atamalarni xorijliklarga tasviriy usul (*descriptive translation*) orqali tushuntirib berishi lozim [5, 112-b.]:

"Beshik" realiyasi: O'zbek oilasida chaqaloq parvarishi va milliy tarbiya bilan bog'liq bo'lgan *"beshik"* so'zini ingliz tiliga shunchaki *"cradle"* yoki *"crib"* deb tarjima qilish uning o'ziga xos tuzilishi hamda gigiyenik va psixologik ahamiyatini to'liq ocha olmaydi. Shu sababli, gid-tarjimon bu atamani **“a traditional Uzbek wooden cradle for babies”** deb atab, uning yog'ochdan ishlanishi, chaqaloqning erkin va salomat uxlasa bo'ladigan ergonomik xususiyatlarini izohlab berishi lozim. Bu orqali xorijiy turistlarda milliy oilaviy qadriyatlarimiz va qadimiy parvarish madaniyati haqida aniq tasavvur shakllanadi.

"Tikach" (Chekich) realiyasi: O'zbek xalqining non yopish madaniyati va milliy pishiriq san'atida markaziy o'rin tutuvchi *"tikach"* (yoki *chekich*) atamasi ham lingvomadaniy jihatdan boy mazmunga ega. Ushbu buyumni ingliz tiliga **“a traditional wooden stamp with pins used for creating patterns on flatbread”** deb tarjima qilish va sharhlash eng maqbul yo'ldir. Gid-tarjimon turistlarga tikach shunchaki bezak vositasi emas, balki non pishirish jarayonida uning o'rtasi shishib ketmasligi va chiroyli geometrik shaklga ega bo'lishi uchun xizmat qiluvchi amaliy-badiiy asbob ekanligini yoritib beradi.

"Piyola" realiyasi va choy madaniyati: O'zbek mehmondo'stligi va choyxona ritualining ajralmas qismi bo'lgan *"piyola"* atamasi ham o'ziga xos lingvomadaniy yukka ega. Uni ingliz tiliga jo'n shaklda *"cup"* (finjon) deb tarjima qilish milliy fonga to'liq mos kelmaydi, chunki finjondan farqli ravishda piyolaning dastasi (quloqchasi) bo'lmaydi. Shu sababli, gid-tarjimon piyolani **“a handle-less traditional ceramic bowl used for drinking tea”** deb izohlashi zarur. Qolaversa, piyolaga choyni to'ldirmasdan, hurmat belgisi sifatida oz-ozdan quyib uzatish odatini lingvomadaniy tomondan tushuntirish xorijiy turistlarda o'zbek mehmondo'stlik odobi haqida samimiy taassurot qoldiradi.

3. Arxitektura va etno-falsafiy atamalar. O'zbekistonning tarixiy shaharlaridagi madrasa, masjid va obidalarni namoyish etishda arxitektura atamalarini sodda va tushunarli uslubda izohlash zarur:

"Hujra": Bu so'z xorijiy turistlar uchun shunchaki xona (*room*) emas. Uni ingliz tilida **“a small living room or a study cell for students in a madrasah”** deb sharhlash madrasaning o'tmishdagi ta'lim tizimi hamda talabalarning yashash tarzi haqida aniq va to'liq tasavvur hosil qiladi.

"Ganch": Ganch san'atiga oid tushuncha shunchaki gips (*gypsum*) deb tarjima qilinsa, uning milliy-badiiy va hunarmandchilik qiymati pasayadi. Shu sababli ganch o'ymakorligini xorijliklarga **“traditional Uzbek gypsum carving art”** deb ta'riflash lingvomadaniy yondashuvning amaliy ko'rinishidir.

"Ayvon" va "Peshtoq": Ushbu atamalarni ham tegishlicha **“a covered open-sided veranda with carved wooden pillars”** hamda **“main arched entrance portal of a madrasah”** deb sharhlash ekskursiyaning ilmiy va estetik saviyasini oshiradi.

"Chiroq" va olov kultining lingvokulturologik talqini: Qadimgi zardushtiylik davrida olov muqaddas hisoblangan va tozalik, hayot hamda ilohiy quvvat timsoli bo'lgan. Qiziqarli jihati shundaki, bu e'tiqodning izlari bugungi o'zbek oilaviy va maishiy hayotida ham saqlanib qolgan.

Masalan, yangi xonadonga ko'chib o'tilganda yoki kelin tushirilganda *"chiroq yoqish"* urf-odati aynan shu qadimiy ildizlarga borib taqaladi. Gid-tarjimon *"chiroq"* so'zini ingliz tiliga shunchaki *"a lamp"* deb emas, balki *"a traditional oil lamp symbolic of light, purity, and spiritual protection in Uzbek culture"* deb tasviriy usulda sharhlashi lozim. Turistlarga olovning nafaqat yoritish vositasi, balki o'zbek xalqida xonadon poydorligi va poklanish ramzi ekanligini yetkazish orqali tarix va bugungi kun o'rtasidagi madaniy sabab-oqibat aloqadorligi yoritiladi.

4. Gastronomik realiyalar (Milliy taomlar)

O'zbek milliy oshxonasi va pishiriqlarini xorijiy turistlarga tanishtirishda ham lingvokulturologik bilimlar qo'l keladi:

"Tuxumbarak" realiyasi: Xorazmning betakror taomi bo'lmish *"tuxumbarak"* so'zi to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilinmaydi, balki tasviriy usulda *"a type of egg-filled dumpling"* deb tushuntiriladi. Bu esa mehmonlarga taomning tayyorlanish texnologiyasi, tarkibi hamda milliy pishiriq madaniyati haqida aniq ma'lumot beradi.

"Shivit oshi" (Shivitorshak) realiyasi: Xorazm oshxonasining brendi hisoblangan va unikal yashil rangga ega ushbu taomni xorijliklarga tushuntirishda shunchaki *"noodle"* deyish yetarli emas. Gid-tarjimon bu so'zni ingliz tilida *"a traditional Khorezmian green dill-infused noodle dish served with meat sauce and yoghurt"* deb izohlashi lozim. Shivit o'simligining shifobaxshligi va xamirga yashil tus berishi haqida so'zlab berish lingvomadaniy bilimlarni namoyon etadi.

"Osma sho'rva" realiyasi: Milliy oshxonamizning quyuq va to'yimli sho'rva turlaridan biri bo'lgan ushbu taom nomi ingliz tiliga *"a rich and flavorful Uzbek meat and vegetable soup cooked slowly in a cauldron (qazon)"* deb izohlanadi. Bu taomning tayyorlanish usuli va o'zbek taomlanish madaniyatidagi o'rnini ko'rsatib beradi.

"Shashlik" realiyasi: Xorijiy turistlar uchun mashhur bo'lgan *"shashlik"* atamasi ingliz tilidagi *"barbecue"* yoki *"kebabs"* so'zlariga o'xshasa-da, o'zbekona tayyorlanish xususiyatiga ega. Uni *"traditional Uzbek skewered and grilled seasoned meat cooked over charcoal"* deb tushuntirish taomning qo'ra (ko'mir)da pishirilishi va o'ziga xos ziravorlar bilan taomlanishini anglatadi.

"Qatiq" realiyasi: Aksariyat xorijliklar qatichni oddiy yogurtga (yogurt) tenglashtirishadi. Lekin o'zbek qatig'ining nordonligi va tayyorlanish texnologiyasi boshqacha. Shu sababli gid-tarjimon uni *"a traditional Uzbek fermented sour milk product similar to yogurt, but with a unique tangy flavor"* deb sharhlashi lingvokulturologik jihatdan eng to'g'ri yondashuvdir [4, 78-b.]. Qolaversa, qatiqning taomlar hazmini yengillashtirish uchun uzatilishi milliy oshxona etikasiga kiradi.

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak gid-tarjimonlarni tayyorlashda lingvokulturologik yondashuvni tatbiq etish talabalarda lisoniy ko'nikmalar bilan birga milliy realiyalarni to'g'ri sharhlash mahoratini shakllantiradi. Ekvivalentga ega bo'lmagan milliy so'zlarni xorijiy tillarga tasviriy usulda to'g'ri yetkazish mamlakatimizning turizm salohiyatini oshirish hamda milliy madaniyatimizni va boy tariximizni xalqaro maydonda munosib targ'ib qilishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2001. — 208 с.
2. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. — М.: Слово/Slovo, 2000. — 624 с.
3. Воробьев В.В. Лингвокультурология. — М.: Изд-во РУДН, 2008. — 336 с.
4. Усмонов С. Ўзбек тилида реаллар ва уларнинг таржимаси. — Тошкент: Фан, 2015. — 142 б.
5. Саломов Ф. Таржима назарияси асослари. — Тошкент: Ўқитувчи, 1983. — 232 б.

UO'K 821.512.133.0

I. SULTONNING "QISMAT" HIKOYASIDA YETIMLIK MOTIVI

M.T.Norbaboyeva, PhD, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Isajon Sulton hikoyalarida yetimlik motivining badiiy xususiyatlari tahlil qilingan. *"Qismat"* hikoyasida yetimlik motivi xususiyatlari, yetim bola obrazi portretining alohida badiiy xususiyatlari epik tasvir vositalari orqali ochib berilgan.

Kalit so'zlar: obraz, ichki psixologizm, personaj nutqi, dialog, ichki monolog, badiiy detal, yetimlik motivi.

Аннотация. В данной статье анализируются художественные особенности мотива сиротства в рассказах Исаджона Султана. В рассказе «Қисмат» с помощью эпических образов раскрываются особенности мотива сиротства и специфические художественные черты изображения ребенка-сироты.

Ключевые слова: образ, внутренний психологизм, речь персонажа, диалог, внутренний монолог, художественная деталь, мотив сиротства.

Abstract. This article analyzes the artistic features of the orphanhood motif in the stories of Isajon Sultan. In the story “Qismat”, the features of the orphanhood motif, the specific artistic features of the portrait of the orphan child are revealed using epic imagery.

Keywords: image, internal psychologism, character speech, dialogue, internal monologue, artistic detail, orphanhood motif.

Kirish. O‘zbek adabiyotida yetim bola obrazi va yetimlik motivi folklordan tortib hozirgi adabiy jarayongacha ifodalanayotgan muhim muammolardan biri hisoblanadi. Zamonaviy nasrda mazkur muammo Isajon Sultonning hikoyalarida ham o‘z aksini topgan. Adibning “Qismat” (“Ayvon”) hikoyasi o‘zbek badiiy nasrida yetimlik motivi yetakchilik qilgan postmodernistik yo‘nalishdagi asarlardan biridir. Yetim bola obrazi portretini tasvirlashda hikoyada ham boshqa asarlardan farqli poetik jihatlar kuzatiladi. Ayniqsa, “Qismat” hikoyasida yetimlikni ramz orqali tasvirlash yetakchilik qiladi. Mazkur tadqiqotimizda yangi o‘zbek nasrida yetim bola obrazining poetik takomilini aniqlash va mavzuga oid yetakchi tamoyillarni belgilashni, yetimlik motivi hamda yetim bola obrazi bilan bog‘liq badiiy masalalarni poetik tahlil qilishni o‘z oldimizga maqsad qilib qo‘ydik.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yetim bola obraziga oid ayrim masalalar L.Qayumov, H.Abdusamadov, M.Qo‘shjonov, U.Normatov, I.G‘afurov, A.Rasulov, S.Meli, B.Nazarov, Q.Yo‘ldosh, M.Jo‘rayev, M.Olimov, R.Barakayev, U.Jo‘raqulov, U.Hamdani, M.Kuchkarova, Sh.Akramov, S.Babayeva, A.Qosimov, X.Ahmadjonov, R.Tulaboyeva, Z.Safarova, R.Umurzakov kabi adabiyotshunoslarning tadqiqotlarida ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganilgan. Jumladan, R.Umurzakovning ilmiy-tadqiqot ishida bola obrazining poetik xususiyatlari tahlilga tortilganda yetim bolalar obraziga ham to‘xtalgan, ertaklardagi hamda qissalardagi yetimlar obrazi tahlil qilingan, ularning psixologik holatlari tasviriga davr nuqtayi nazaridan yondashilgan. Z.Safarovaning tadqiqotlarida esa yetim bola obrazi G‘.G‘ulom va X.To‘xtaboyev ijodi misolida o‘rganilgan. Ko‘rinadiki, yetim bola obrazi muammosi o‘zbek adabiyotshunosligida monografik tarzda tadqiq etilishi muhim bo‘lgan muammolardan sanalanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolaga oid materiallarni yoritishda qiyosiy-tarixiy, sotsiologik, psixologik va germevtik tahlil metodlaridan foydalanildi. “Qismat” hikoyasidagi yetim bola obrazi qiyosiy-tarixiy o‘rganilib, germevtik tahlil qilindi. Yetim bola portretini aniqlashda obrazlarning ruhiy holati tasviriga e‘tibor qaratildi, psixologik tahlilga tortildi. Bola va jamiyat munosabatlarini aniqlashda sotsiologik metoddan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. I. Sultonning “Qismat” (“Ayvon”) hikoyasini o‘qigan kitobxon yozuvchining badiiy mahoratini ilg‘aydi. Hikoyada noan‘anaviy talqin kuzatiladi, qahramonlar dinamikasi G‘arb tafakkuriga monand tasvirlanadi. Hikoyaning kompozitsion qurilishi va tasvir usuli noan‘anaviy. Hikoyada kichik o‘g‘il, o‘rtancha o‘g‘il, katta o‘g‘il, ota va kampir kabi obrazlar tasviri noodatiy. An‘anaviy o‘zbek hikoyachiligida hikoya qahramonlarining nomlari alohida badiiy ma‘no kasb etar edi.

I. Sultonning mazkur hikoyasida esa qahramonlarning birortasi nomlanmaganligi hikoyaning o‘ziga xosligini ifodalaydi. Hikoyaning syujet liniyasida har bir obrazning o‘z hikoyasiga egaligi, qahramonlarning bir muammoga turlicha munosabat bildirishini kuzatish mumkin. Hikoyada otasidan ayrilgan bolalarning ota haqidagi turlicha munosabatlari badiiy aks etadi. Hikoyaning asosiy qahramonlari otasi erta vafot etgan yetim o‘g‘illar. Hikoyada yetimlik motivi asosiy planda tasvirlansa-da, hikoya matnida yetim so‘zi uchramaydi. Hikoya syujeti kichik o‘g‘il hikoyasining keltirilishi bilan boshlanadi. Kichik o‘g‘ilning hikoyasi boshqa hikoyalardan farqli tasvirlanadi, ya‘ni uning qarashlari bilan akalarining munosabatlari mos kelmaydi. Kichik o‘g‘il qattiqqo‘l va badjahl

otaning o'zini tomga uloqtirganini eslay olmaydi, shuning uchun unda otaga nisbatan nafrat ko'zga tashlanmaydi. Aksincha, bu tasvirlardan otani sog'inishi, qo'msashi seziladi. Kichik o'g'ilning hikoyasida baliq go'yo ota obrazi. Baliqning tilla baliqqa aylanishini intiq bo'lib kutadi, hikoyada uning barcha orzularining sarobga aylanishi uni ruhan azoblaydi. Hikoyada bola ruhiyatidagi siniqliklar, otani qo'msash, otaga mehr kichik o'g'il olamida tasvirlansa, katta o'g'il botinida otaga nafratning bo'rtib ko'rinishi o'zaro qarama-qarshi qo'yiladi.

Yangi o'zbek nasrida yetim bola obraziga an'anaviy yondashuv davom etib kelishi bilan bir qatorda yangicha tasvirlar ham kuzatiladiki, ular yetim bolaning o'z otasidan norozi bo'lishi, alamzadaligi, otani rad etishi kabi holatlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

O'rtancha o'g'il hikoyasida esa otaning ruhi baliqqa aylangani haqida ishora qilinadi. "Bir gal aytgan ediki, odamning ruhi boshqa narsalarning ichiga, ko'pincha kapalakka yoki kichkinaroq jonzotlarga, ba'zan kattalariga ham kira oladi". "Kapolak uchib kelib jim o'tiradi, uning ichidagi marhumning ruhi esa tevarakni tomosha qiladi" deb o'rtancha o'g'il onasining so'zlarini eslaydi. Bundan tashqari o'rtancha o'g'il hikoyasida uning tush epizodi ham tasvirlanadi. O'rtancha o'g'ilning tushi orqali bola obrazining nozik qirralari ochib beriladi. Aynan hikoyaning markaziy syujeti o'rtancha o'g'ilning tushi vositasida harakatga keltiriladi. Tushida ota ruhining baliqqa aylanish tasviri folklorning ertakka xos xususiyatlarini yodga solishi tabiiy.

Hikoyada ota obrazini tasvirlashda ham portret tasviri vositasidan unumli foydalaniladi. Hikoyada ota qarg'ishini olgan o'g'ilning ko'karmasligi, umr bo'yi tinmay kurashsa-da, ota qarg'ishidan qutulib bo'lmasligi kabi tasvirlarda folklarga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi. Kampirning hikoyasida esa ota ko'zi ko'rmay qolgan kundan boshlab tushiga kiradi va baliq yesa ko'z nurlari qaytishini ta'kidlaydi. Faqat kampirgina eridan rozi ekanini hikoyasida aytadi. Katta o'g'ilning hikoyasida esa otaning qahri qattiqligi eslanadi, otaga nafrat tasvirlari kuzatiladi. Bunday tasvir elementlari G'arb badiiy tafakkuriga monand. "Ana endi qozonda jizillab kuyyapsan, ota. Do'zaxda shunaqa kuyishingni orzu qilgan edim. Xudoyi taolo shunga belgi qilib seni jo'natdi, jo'natgandayam olovda qovuriladigan qilib jo'natdi". Ko'rinadiki, katta o'g'ilning ko'z o'ngida otaning onani o'ldirmoqchi bo'lgani uning nafratiga sabab bo'ladi va katta o'g'il bir umr shu azob bilan yashaydi, bunday qahri qattiq otani kechira olmaydi, aksincha, undan o'ch olish istagi bilan yashaydi. Baliqni jizillatib qovurib, go'yo otaga nafratini oshkor qiladi. Katta o'g'ilning qalbidagi o'tni baliqning jizillab qovurilishi pasaytiradi go'yo. Mana shunday peyzaj folklordan hozirgi adabiy jarayongacha bo'lgan boshqa yetim bola obrazlarida kuzatilmaydi.

Mazkur hikoyada yetimlarning otasiga munosabatida an'anaviy folklor ildizidan yiroqlashib ketish, Sharq epik tafakkuridan ko'ra G'arb badiiy tafakkuriga yaqinlashish tasviri kuzatiladi. Aynan shu hikoyada yetimlikning noan'anaviy poetik takomili e'tiborni tortadi. Yozuvchining mahoratini qahramonlarning noodatiy fikrlashi, badiiy detallardan noan'anaviy foydalanishi ko'rsatib beradi. Hikoyada barcha personajlarning hikoyasi ota obraziga qaratiladi. Asar otasidan bevaqt ayrilib, yetim qolgan bolalar tilidan hikoya qilinadi. Hikoya kompozitsiyasi makrosyujetni to'ldiruvchi mikrosyujetlar asosida tuzilgan. Hikoya qahramonlari nomlanmagan; katta o'g'il, o'rtancha o'g'il va kichik o'g'il kabi noodatiy tasvirga ega. Hikoyada bola ruhiyati tasvirida o'zbek nasridagi boshqa asarlardan tamomila farqli jihatlar ko'zga tashlanadi. Kichik o'g'il hikoyasiga diqqat qilinsa, unda otani qo'msash, ota sog'inchi kabi tasvirlar yetakchilik qilsa, katta o'g'il portretini tasvirlashda bola ruhiyatida otadan norozilik, zimdan otaga bo'lgan nafrat kabi holatlar kuzatiladi. Otadan ayrilgan uch o'g'ilning holatida otaga bo'lgan munosabatda o'zaro konflikt yetakchilik qiladi. Kichik o'g'il otaning unga bergan azoblarini eslolmasligi oqibatida otaga muhabbati bor, o'rtancha o'g'ilda esa otadan hadiksirash, qo'rquv hukmronlik qiladi, katta o'g'ilda esa yo'qotilgan bolalik, onasiga berilgan qiynoqlar o'laroq otani rad etish holatlari ko'zga tashlanadi. Shuningdek, hikoyada bola obrazini yoritishda peyzajdan mahorat bilan foydalanilgan.

Bola botinidagi ruhiy zo'riqish, otaga qarshi ichki isyon, kuchli nafratning bola ongida zohirlanishi ilk bor o'zbek adabiyotida mazkur hikoyada uchraydi. Hikoyada ota bilan birga yashab nafratlangan bola ruhiyati namoyon bo'ladi. Hikoyada qahramonlar ruhiyatida yangicha talqin kuzatiladiki, otasi hayotligidayoq bola otadan nafratlanishni his qiladi. Yuqoridagi badiiy talqinlarga asoslangan holda hikoyada yetim bola obraziga turli tomondan qarash, obrazga turlicha yondashuv

kuzatiladi. Shu hikoyagacha yetim bola obraziga doim rahm-shafqat bilan qarash, yetim bolaning esa doimo mehr-muruvvatga muhtojligi, yetim esa mehnatkash, dono, kurashuvchan obraz sifatida talqin etib kelingan. Zamonaviy adabiyotda yetim bola obraziga yondashuv o'zgarayotgani bolaning otani rad etishi, otaga qarshi chiqishi psixologik tasvir holatlarida kuzatiladi.

Xulosa va takliflar. G'arb adabiyotiga ergashish, G'arbgacha xos badiiy tafakkur ta'siri "Qismat" hikoyasida yaqqol seziladi. Uchala o'g'ilning tasvirida ham yuqorida ko'rib o'tilganidek, ichki psixologizm, personaj nutqi, dialog, ichki monolog, portret kabi badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalanilgan. Bu yetim bola obrazini tasvirlashda an'anaviy ifoda usulidir. "Qismat" hikoyasida esa yetimlikni ochib berishda ramzlar asosiy rol o'ynaydi. Hikoyada ota obrazini ifodalashda baliq ramzidan foydalanish hikoyadagi o'ziga xos badiiylilikni ko'rsatadi, shuningdek boshqa asarlardan farqli tomoni hisoblanadi. Bundan tashqari, G'arb adabiyotiga xos tasvirlar, jumladan, bolaning otani rad etishi, ota tomonidan bolalarning rad etilishi kabi no'an'anaviy ifodalar aynan shu hikoyada tasvirlangan. Xulosa qilib aytganda, Isajon Sultonning "Qismat" hikoyasida yetimlik motiviga oid ham folklorizm belgilari, ham no'an'anaviy tasvirlar kuzatilishi oydinlashdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Султон И. Бокий дарбадар. Роман. Қисса. Ҳикоялар. – Тошкент: O'zbekiston, 2011. – Б. 164.
2. Quronov S. Maqola. Ibtido va modern // Yoshlik. 2012. 1-son. – Б. 61.
3. Эшонкул Н. Ялпиз ҳиди. – Тошкент: Шарк, 2008. – 400 б.
4. Эшонкул Н. Гўр ўғли ёхуд ҳаёт суви. – Тошкент: Фафур Гулом, 2018. – 304 б.
5. Umurzakov R. XX asr o'zbek qissalarida bola obrazi: davr va ruhiyat. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Farg'ona, 2021. – 135 b.
6. Umurzaqov R. Xalq ertaklaridagi bolalik tasviriga doir / "Filologiya ta'limi masalalari: muammo va uning yechimlari" mavzusidagi xalqaro amaliy anjuman materiallari to'plami. – Toshkent, 2022. 2-qism. 11-may. – 346 b.

UO'K 81-13

O'ZBEK VA YAPON JINOYAT ARGOSIDA HUQUQ-TARTIBOT VAKILLARINING NOMINATSIYASI: RUS TILI TA'SIRI

R.Nuritdinova, PhD, Farg'ona davlat texnika universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada o'zbek jinoyat argosida huquq-tartibot vakillari va muassasalarini — militsiya xodimlari, qamoqxona ma'muriyati, chaquvchilar hamda vaqtinchalik saqlash joylarini — nomlashning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi, natijalar esa yapon tilidagi dastlabki materiallar bilan qiyoslanadi.

Kalit so'zlar: jinoyat argosi, ijtimoiy dialekt, nominatsiya, o'zlashtirish, kalka, etimologiya, rus tili ta'siri, chog'ishtirma tilshunoslik, yapon tili.

Аннотация. В статье анализируются лексико-семантические особенности номинации представителей и учреждений правоохранительной системы в узбекском криминальном арго, результаты сопоставляются с предварительными данными японского языка.

Ключевые слова: криминальное арго, социальный диалект, номинация, заимствование, калька, этимология, русскоязычное влияние, сопоставительное языкознание, японский язык.

Abstract. The article examines the lexical-semantic features of naming law enforcement representatives and institutions in Uzbek criminal argot, comparing the results with preliminary Japanese data.

Keywords: criminal argot, social dialect, nomination, borrowing, calque, etymology, Russian influence, contrastive linguistics, Japanese.

Har qanday jinoyat argosi o'ziga qarshi turgan kuchni, ya'ni huquq-tartibot vakillarini nomlash zaruratiga ega bo'ladi. Bu nomlar hech qachon neytral bo'lmaydi: ularda nafrat, mensimaslik, guruh birdamligi kabi ma'no ottenkalari mujassam bo'ladi. O'zbek jinoyat argosi sovet davri jazo tizimi doirasida, ya'ni rus tili ma'muriy til vazifasini bajargan sharoitda shakllangan. Shu sababli o'zbek argosining ushbu qatlamini o'rganishda uni rus argosi bilan qiyoslash muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, o'zbek sotsiolingvistikasida jinoyat argosi bo'yicha yaratilgan tadqiqotlarda (Sh.Shahobiddinova, Q.Mo'yidinov, X.Ismoilov va boshqalar) leksik birliklarning kelib chiqishi ko'pincha ichki, tasviriy tarzda izohlangan, ammo ularni rus argosi

lug'atlari bilan tizimli solishtirish amaliyoti keng qo'llanilmagan. Bundan tashqari, o'zbek argosi hech qachon genetik jihatdan aloqasi bo'lmagan til argosi bilan qiyoslanmagan, bu esa argo shakllanishida qaysi xususiyatlar til aloqasiga, qaysilari esa universal omillarga bog'liqligini aniqlash imkonini bermagan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Rus tilshunosligida jinoyat argosi D.S.Lixachyov, V.M.Zhirmunskiy, M.A.Grachyov kabi olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan. Ayniqsa M.A.Grachyovning "Ming yillik rus argosi lug'ati" (2003) rus argosi tarixini X asrdan to hozirgi kungacha yoritib, har bir leksik birlikning birinchi yozma qayd etilgan manbasini ko'rsatishi bilan ajralib turadi.

O'zbek tilshunosligida jinoyat argosi va sotsiolektlar muammosi Sh.Shahobiddinova, Q.Mo'ydinov, X.T.Ismoilov, D.N.Satimova kabi tadqiqotchilarning ishlarida o'rganilgan, ammo argoning rus tili bilan aloqasi masalasi alohida, tizimli tadqiqot predmeti bo'lmagan. Yapon tilshunosligida esa A.Yonekawa jinoiy va boshqa ijtimoiy guruhlar tilini (shūdango) tizimli o'rgangan, biroq bu material hech qachon o'zbek tili ma'lumotlari bilan qiyoslanmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot materiali sifatida muallifning ilgari yaratilgan korpusidan (mahkumlar nutqi va T.Malikning badiiy asarlaridan) huquq-tartibot semantik maydoniga oid 34 ta o'zbekcha leksik birlik ajratib olindi. Har bir birlik M.A. Grachyov lug'atidagi mos yozuvlar bilan solishtirilib, quyidagi to'rt guruhga bo'lindi: a) o'zlashtirish; b) ma'no siljishi bilan o'zlashtirish; c) kalka; d) o'zbekcha original.

Dastlabki chog'ishtirma kuzatuv uchun yapon tilidan xuddi shu semantik maydonga oid 14 ta birlik olindi, ular Kotobank elektron platformasidagi ikkita asosiy akademik lug'at — Seisen-ban Nihon Kokugo Daijiten va Digital Daijisen — orqali mustaqil ravishda tasdiqlandi. Faqat har ikki lug'at bo'yicha tekshiruvdan o'tgan birliklar qiyosga kiritildi; faqat sleng saytlarida uchragan yoki faqat politsiyaning ichki kasbiy jargoniga tegishli birliklar (masalan, sanzui, hoshi) ushbu bosqichda hisobga olinmadi.

Tahlil va natijalar. O'tkazilgan tahlil natijasida 34 ta o'zbekcha birlikning taqsimoti quyidagicha aniqlandi (1-jadval):

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, birliklarning yarmidan ortig'i (58,8%, ya'ni o'zlashtirish va kalka birgalikda) bevosita yoki bilvosita rus tili ta'siri ostida shakllangan.

Ma'nosi barqaror o'zlashmalar. Sovet jazo tizimining ma'muriy lavozimlarini bildiruvchi bir qator so'zlar Grachyov lug'atidagi ma'nosini to'liq saqlagan holda o'zbek tiliga o'tgan: "pupkar" (nazoratchi) — rus argosidagi "пупкарь" so'ziga to'g'ridan-to'g'ri mos keladi; "xozyain" va "shef" (qamoqxona boshlig'i) — ruscha "хозяин" va "шеф" so'zlarining aynan o'sha ma'nosini takrorlaydi; "kozyol" (ma'muriyatga yordam beruvchi mahbus) — ruscha "козёл" so'zining bir necha ma'nosidan biriga mos keladi.

Ma'no siljishi bilan o'zlashtirish. Ayrim birliklar o'zlashish jarayonida ma'no o'zgarishiga uchragan. "Politik" (bo'lim boshlig'i) so'zi Grachyov lug'atidagi "политик" (siyosiy mahbus) ma'nosini davom ettirmaydi; muallif korpusida uchraydigan "zam.politik" shakli sovet davridagi "замполит" qisqartmasiga ishora qiladi. Shunga o'xshab, "etapnik" so'zi Grachyov lug'atida "jazo joyiga etaplanayotgan mahbus" ma'nosida berilgan bo'lsa, o'zbek tilida "yangi tushgan mahbus" ma'nosiga torayib qolgan.

Kalkalar. Uchta birlik ruscha modelni so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan hosil qilingan: "maymunxona" — ruscha "обезьянник" so'zining kalkasi; "olti" — ruscha "шестёрка" so'zining kalkasi; "yigirma olti" — ruscha "двадцать шесть" iborasining kalkasi.

Etimologik tuzatishlar. O'zbek birliklarini Grachyov lug'ati bilan solishtirish bir qator xalq etimologiyalarini qayta ko'rib chiqishga imkon berdi. "Ment" so'zi ayrim manbalarda ruscha qisqartma yoki "mentor" so'zidan kelib chiqqan deb izohlanadi; Grachyov uni polyak argosidagi "mente, menta" so'zidan chiqaradi. "Atanda" so'zi fransuzcha "attendez" (kutib turing) so'zidan, qartabozlar terminologiyasi orqali xavf signaliga aylangan. "Yigirma olti" iborasi haqida muallifning

ilgari to'plagan korpusida "2+6" kod izohi mavjud; Grachyov esa bu iboraning ruscha kelib chiqishini (Sankt-Peterburgdagi militsiya binosi manzili — Goroxovaya ko'chasi, 26-uy) ko'rsatadi.

O'zbekcha original nomlash modellari. Rus tiliga aloqasi topilmagan birliklar faqat semantik ko'chirish asosida hosil bo'lgan. Eng tizimli holat — "shotut" (qamoqxona boshlig'i) va "tut" (bo'lim boshlig'i) juftligi bo'lib, ular tut daraxtining ikki turi nomi orqali ma'muriy ierarxiyani ifodalaydi.

Yapon tili materiali bilan dastlabki chog'ishtirma tahlil. O'zbekcha materialning tashqi (rus tiliga bog'liq) va ichki (original) qatlamlarga bo'linishi tasodifiymi yoki argo tilining umumiy xususiyatimi, degan savolga javob berish uchun genetik jihatdan aloqasi bo'lmagan yapon tili materiali bilan dastlabki qiyos o'tkazildi. Yapon tilidan xuddi shu semantik maydonga oid, akademik lug'atlar bilan tasdiqlangan 14 ta birlik (masalan, "deka" — tergovchi, "musho" — qamoqxona, "gasa-ire" — tintuv, "pakuru" — hibsga olmoq) tahlil qilindi.

Tadqiqotning muayyan cheklovlari mavjud: birinchidan, o'zbekcha material hajmi (34 birlik) statistik umumlashtirish uchun nisbatan kichik; ikkinchidan, yaponcha material hozircha faqat 14 ta tasdiqlangan birlik bilan cheklangan va uni kengaytirish talab etiladi; uchinchidan, ba'zi birliklarning zamonaviy qo'llanish darajasi alohida dala tadqiqotini talab qiladi.

O'tkazilgan tahlil o'zbek jinoyat argosida huquq-tartibot vakillarini nomlashning ikki tomonlama tabiatga ega ekanini ko'rsatdi: birliklarning yarmidan ortig'i rus tili bilan bog'liq bo'lsa-da, o'zbek tili o'ziga xos original metaforik modellar ("shotut"—"tut" kabi) ham yaratgan. Yapon tili bilan o'tkazilgan dastlabki qiyos bu naqshning tasodifiy emasligini, balki argo shakllanishidagi umumiy qonuniyat ekanini ko'rsatuvchi ilk dalillarni taqdim etdi: rasmiy nomlash usullari til aloqasi tarixiga bog'liq bo'lib, konseptual obrazlar esa nisbatan universal xususiyat kasb etishi mumkin.

Tadqiqot, shuningdek, argo lug'atlarini tuzishda faqat ichki tasviriy izohlarga tayanish yetarli emasligini, balki har bir birlikni tarixiy-qiyosiy manbalar bilan tekshirish zarurligini ko'rsatdi. Tadqiqotning istiqboldagi yo'nalishi sifatida o'zbek va yapon argosi bo'yicha to'liq korpusni jamlagan, statistik ishonchlilik ko'rsatkichlari bilan mustahkamlangan kengaytirilgan chog'ishtirma tahlilni xalqaro ilmiy nashrda taqdim etish rejalashtirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Грачев М.А. Словарь тысячелетнего русского аргю. — М.: РИПОЛ классик, 2003. — 1120 с.
2. Лихачёв Д.С. Черты первобытного примитивизма воровской речи // Язык и мышление. — М.-Л., 1935. — Вып. 3-4.
3. Нуритдинова Р. Ижтимоий чегараланган лексик бирликлар тадқиқи (жиноят арготи мисолида): Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. — Фарғона, 2026.
4. Шахобиддинова Ш. Жиноятчилар сленги ҳақида қарашлар // Филологиянинг долзарб муаммолари. — Тошкент, 2019.

UO'K: 811.512.133'25:7.01

IKKI TILLI SAN'ATSHUNOSLIK LUG'ATIDA TERMINOLOGIK EKVIVALENTLIK MUAMMOSI

M.R. Ochilova, prof., Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Maqolada ikki tilli (ingliz-o'zbek) san'atshunoslik lug'ati tuzishning markaziy nazariy muammosi — terminologik ekvivalentlik masalasi tahlil qilinadi. Tarjimashunoslikdagi ekvivalentlik nazariyalari (formal-dinamik, darajali, funksional) terminologiya faniga tatbiq etilib, san'atshunoslik terminlari uchun to'liq, qisman va nonev (ekvivalentsiz) ekvivalentlik turlari ajratiladi. Har bir tur uchun tarjima strategiyasi (to'g'ridan-to'g'ri muqobil, kal'ka, transliteratsiya, tasviriy-izohli tarjima, funksional analog) aniqlanadi va ularning ikki tilli lug'at mikrostrukturasida qanday aks ettirilishi bo'yicha amaliy model taklif etiladi. Natijalar san'atshunoslik terminologiyasining lug'aviy tavsifini va tarjima amaliyotini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: terminologik ekvivalentlik, ekvivalentsiz leksika, ikki tilli leksikografiya, san'atshunoslik terminologiyasi, tarjima strategiyalari, kalkalash, transliteratsiya.

Аннотация. В статье анализируется центральная теоретическая проблема составления двуязычного (англо-узбекского) искусствоведческого словаря — проблема терминологической эквивалентности. Теории эквивалентности переводоведения (формально-динамическая, уровневая, функциональная) применяются к терминоведению, для

искусствоведческих терминов выделяются полная, частичная и нулевая (безэквивалентная) эквивалентность. Для каждого типа определяется переводческая стратегия (прямой эквивалент, калькирование, транслитерация, описательный перевод, функциональный аналог) и предлагается практическая модель отражения эквивалентности в микроструктуре двуязычного словаря.

Ключевые слова: терминологическая эквивалентность, безэквивалентная лексика, двуязычная лексикография, искусствоведческая терминология, переводческие стратегии, калькирование, транслитерация.

Abstract. The article examines the central theoretical problem of compiling a bilingual (English–Uzbek) art-studies dictionary—the problem of terminological equivalence. Translation-studies theories of equivalence (formal-dynamic, level-based, functional) are applied to terminology science, and full, partial, and zero (non-equivalent) types of equivalence are distinguished for art-studies terms. For each type, a corresponding translation strategy is identified (direct equivalent, calque, transliteration, descriptive-explanatory translation, functional analogue), and a practical model for representing equivalence in the microstructure of a bilingual dictionary is proposed. The findings contribute to improving the lexicographic description of art-studies terminology and translation practice.

Keywords: terminological equivalence, non-equivalent vocabulary, bilingual lexicography, art-studies terminology, translation strategies, calquing, transliteration.

Kirish. Ikki tilli terminologik lugʻat tuzishning eng murakkab nazariy-amaliy bosqichi — bu manba tildagi terminga maqsad tilda mos keluvchi birlikni topish, yaʼni ekvivalentlik masalasini hal qilishdir. Umumiy leksikada ekvivalentlik muammosi nisbatan kam uchraydi, chunki kundalik tushunchalar koʻp tillarda umumiy boʻladi; terminologik tizimlarda esa, ayniqsa milliy-madaniy ildizga ega sohalarida, bu muammo tizimli xarakter oladi [1; 2]. Sanʼatshunoslik terminologiyasi bu jihatdan alohida murakkab material hisoblanadi: unda, birinchi boʻlimda koʻrsatilganidek, xalqaro-baynalmilal qatlam (kompozitsiya, kolorit, kontrast) milliy-mahalliy qatlam (oʻzbek amaliy sanʼatiga xos girih, islmiy kabi terminlar) bilan bir vaqtda mavjud boʻlib, ular ekvivalentlik nuqtai nazaridan mutlaqo boshqa-boshqa xulq namoyon qiladi.

Muammo shundaki, mavjud ingliz-oʻzbek (yoki oʻzbek-ingliz) lugʻatlarda sanʼatshunoslik terminlariga muqobil tanlashda koʻpincha izchil nazariy mezon qoʻllanilmaydi: baʼzi terminlar uchun tasodifiy tanlangan tavsifiy ibora, baʼzilari uchun toʻgʻridan-toʻgʻri transliteratsiya, baʼzilari uchun umumiy tilga xos, ammo terminologik aniqlikni yoʻqotgan soʻz beriladi. Bunday izchillik yoʻqligi lugʻatning ilmiy sifatini pasaytiradi va tarjima amaliyotida nomuvofiqlikka olib keladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ekvivalentlik tushunchasi tarjimashunoslikning markaziy kategoriyalaridan biri boʻlib, uning nazariy talqini bir necha bosqichni bosib oʻtgan. J.-P.Vine va J.Darbelne tarjima usullarini toʻgʻridan-toʻgʻri (soʻzma-soʻz, kalbka, qarzlash) va bilvosita (transpozitsiya, modulyatsiya, ekvivalentlik, moslashtirish) turlarga ajratib, tarjimashunoslikda qiyosiy-stilistik metodning asosini yaratdilar [3]. Yu.Naida formal ekvivalentlik (shaklga yaqinlik) va dinamik ekvivalentlik (oʻquvchiga taʼsirning bir xilligi) tushunchalarini kiritib, bu ikkilik keyingi barcha ekvivalentlik nazariyalari uchun tayanch nuqtaga aylandi [4]. V.Koller ekvivalentlikning besh turini — denotativ, konnotativ, matn-normativ, pragmatik va formal-estetik — ajratib, ekvivalentlikni yagona emas, koʻp qirrali hodisa sifatida asosladi [5]. J.Ketford ekvivalentlikni til darajalari (grammatik, leksik) boʻyicha tizimlashtirdi [6], M.Beyker esa soʻz, soʻz birikmasi, matn va pragmatik daraja ekvivalentligini amaliy tarjima muammolari bilan bogʻlab tahlil qildi [7].

Rus tarjimashunosligida V.N.Komissarov ekvivalentlikning besh darajali modelini (maqsaddan tortib til belgilarining maksimal yaqinligigacha) ishlab chiqdi [8], Ya.I.Retsker esa “muntazam mos kelishlar” nazariyasi doirasida ekvivalent, variant-kontekstual mos kelish va tarjima transformatsiyalarini farqladi [9]. S.Vlaxov va S.Florin “tarjimada tarjima qilinmaydigan narsa” tadqiqotida realiyalar va ekvivalentsiz leksikaning tabiatini, ularni transliteratsiya, kalkalashva tasviriy tarjima orqali berish usullarini batafsil tasnifladi [10]; bu asar terminologik ekvivalentsizlikni tushunishda ham asosiy nazariy manba hisoblanadi.

Terminologiya fanida E.Vyuster va V.M.Leychik terminning tizimliliği va bir ma'noliligini asoslagan bo'lsa [11; 12], M.T.Kabre va J.Sager ko'p tilli terminologik ishda ekvivalentlikning har doim mavjud bo'lmashligini, ba'zi tushunchalarning muayyan madaniyatga xos ekanligini ta'kidladilar [13; 14]. P.Nbyumark tarjimini semantik (asliyat shakliga yaqin) va kommunikativ (o'quvchiga tushunarli) turlarga ajratib, maxsus matn tarjimasida ikkalasining muvozanati zarurligini ko'rsatdi [15]. Ushbu nazariy manbalarning barchasi ekvivalentlik yagona, "bor yoki yo'q" hodisa emas, balki daraja-darajali kontinuum ekanligini tasdiqlaydi — bu mazkur maqolaning nazariy negizini tashkil etadi.

Ekvivalentlik turlariga mos tarjima strategiyalari

Har bir ekvivalentlik turi o'ziga xos tarjima strategiyasini talab qiladi. To'liq ekvivalentlik holatida strategiya oddiy — to'g'ridan-to'g'ri muqobil qo'llaniladi, chunki ikkala til ham bir xil konseptual asosga ega [3; 8]. Qisman ekvivalentlik holatida bir nechta strategiya mumkin: modulyatsiya (ma'no nuqtai nazarini o'zgartirish), umumlashtirish yoki toraytirish (gipero-giponimik almashtirish), yoki kontekstga qarab bir nechta muqobildan birini tanlash. Bunday holatlarda lug'atda terminning barcha mumkin bo'lgan muqobillari kontekstual izoh bilan berilishi zarur, aks holda tarjimon noto'g'ri variantni tanlashi mumkin.

Nolev ekvivalentlik — eng murakkab holat bo'lib, unda S.Vlaxov va S.Florin ko'rsatgan to'rtta asosiy strategiyadan foydalaniladi [10]: (a) transliteratsiya/transkripsiya — termin asl shaklida, moslashtirilgan yozuvda beriladi (girih → girikh); (b) kalkalash — termin tarkibiy qismlari bo'yicha so'zma-so'z tarjima qilinadi; (c) tasviriy-izohli tarjima — termin qisqa ta'rif orqali ifodalanadi (girih → geometric interlace pattern); (d) funksional analog — maqsad tilda o'xshash (ammo aynan bir xil bo'lmagan) tushuncha bilan almashtiriladi. Amaliyotda birinchi ikki strategiya (transliteratsiya + qisqa izoh) ko'pincha birlashtirilgan holda qo'llaniladi: bu ilmiy-leksikografik matnlarda terminning o'ziga xosligini saqlash bilan bir qatorda o'quvchiga tushunarli bo'lishini ham ta'minlaydi.

1-jadval.

Ekvivalentlik turlari va mos tarjima strategiyalari

Ekvivalentlik turi	Tavsiya etiladigan strategiya	Lug'atdagi berilish shakli
To'liq	To'g'ridan-to'g'ri muqobil	Bosh so'z — bitta aniq muqobil
Qisman	Modulyatsiya / kontekstual tanlov	bosh so'z — bir nechta muqobil + kontekstual izoh
Nolev	Transliteratsiya + tasviriy izoh (yoki kalıka)	bosh so'z (asl shaklda) — transliteratsiya + qisqa ta'rif + madaniy izoh

Xulosa. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi: (1) san'atshunoslik terminlarida ekvivalentlik yagona hodisa emas, balki to'liq, qisman va nolev turlarga ega bo'lgan kontinuumni tashkil etadi; (2) bu uch tur asosan terminning kelib chiqish manbai (xalqaro-baynalmilal yoki milliy-mahalliy) bilan bog'liq; (3) har bir tur o'ziga xos tarjima strategiyasini (to'g'ridan-to'g'ri muqobil, modulyatsiya, transliteratsiya + tasviriy izoh) talab qiladi; (4) ikki tilli lug'atda bu farqni aks ettiruvchi differensial mikrostruktura terminologik ma'lumotning ilmiy sifatini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu natijalar ingliz-o'zbek san'atshunoslik lug'atini tuzishda bosh so'zlarni tavsiflashning amaliy mezon sifatida qo'llanilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Cabré M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications. — Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1999.
2. Sager J.C. A Practical Course in Terminology Processing. — Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1990.
3. Vinay J.-P., Darbelnet J. Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation. — Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1995 (fransuzcha asl nashri — 1958).
4. Nida E.A. Toward a Science of Translating. — Leiden: E.J. Brill, 1964.
5. Koller W. Einführung in die Übersetzungswissenschaft. — Heidelberg: Quelle & Meyer, 1979.
6. Catford J.C. A Linguistic Theory of Translation. — London: Oxford University Press, 1965.
7. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. — London: Routledge, 1992.
8. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). — М.: Высшая школа, 1990.
9. Рещер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. — М.: Международные отношения, 1974.
10. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. — М.: Международные отношения, 1980.

11. Wüster E. Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie. – Wien; New York: Springer, 1979.
12. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. – М.: Либроком, 2006.
13. Cabré M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1999 (ekvivalentsizlik masalasi qismi).
14. Sager J.C. A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1990 (ko'p tilli terminologik ish qismi).
15. Newmark P. A Textbook of Translation. – New York: Prentice Hall, 1988.

UDC 398

FOLK ARTISTIC CULTURE AS A SUBJECT OF SCIENTIFIC RESEARCH**S.N. Ostonova, PhD, Associate Professor, Bukhara State University, Bukhara**

Annotatsiya. *Bir tomondan, bu yo'nalish tadqiqot doirasini cheklab, uni og'zaki shakllar bilan toraytirdi. Boshqa tomondan, og'zaki folklor kundalik hayot va dunyoqarashning kuchli aksi bo'lib xizmat qiladi va uni xalq madaniyatining asosiy tarkibiy qismiga aylantiradi. Darhaqiqat, xalq madaniyati asosan og'zaki xarakterga ega va bu xususiyat uning qanday ishlashi va rivojlanishini shakllantiradi.*

Kalit so'zlar: *Xalq madaniyati, olimlar, akademik intizom, tarixiy davrlar, aholi.*

Аннотация. *С одной стороны, этот фокус ограничивал объем исследований, сужая его до вербальных форм. С другой стороны, устный фольклор служит мощным отражением повседневной жизни и мировосприятия, что делает его ключевым компонентом народной культуры. Действительно, народная культура по своей природе является в основном вербальной, и эта характеристика формирует то, как она функционирует и развивается.*

Ключевые слова: *народная культура, учёные, академическая дисциплина, исторические периоды, население.*

Abstract. *On the one hand, this focus limited the scope of research by narrowing it to verbal forms. On the other hand, oral folklore serves as a powerful reflection of everyday life and worldview, making it a key component of folk culture. Indeed, folk culture is fundamentally verbal in nature, and this characteristic shapes how it functions and evolves.*

Keywords: *Folk culture, scholars, academic discipline, historical periods, population.*

The study of folk artistic culture as an independent field of scientific inquiry has undergone a long and complex process of formation. Only in relatively recent times has it been recognized as a distinct subject of research. Even today, the concept of “folk artistic culture” remains ambiguous and lacks a universally accepted definition. This lack of clarity is largely due to the historical tendency of scholars to focus on isolated aspects of folk culture rather than examining it as a unified phenomenon. In many cases, researchers either substituted it with related concepts or analyzed it without considering its historical development and typological diversity. Folk culture, especially in its traditional form, represents one of the oldest cultural systems in human society. Throughout different historical periods, it has existed with varying degrees of influence and has survived into the present as one of the layers of modern culture. However, defining its exact boundaries and characteristics remains a challenging task. One of the central difficulties in studying folk artistic culture lies in distinguishing between scientific and non-scientific knowledge about it. As a relatively young academic discipline, it lacks a well-established theoretical framework based on strict laws or formalized systems.

Consequently, research in this area often overlaps with journalism, art criticism, or general cultural commentary. While such interdisciplinary connections are common in the humanities, the absence of clear research principles and methodologies poses a problem for maintaining scientific rigor. Historically, the study of folk culture was closely associated with folklore, particularly oral traditions such as myths, legends, songs, and proverbs. On the one hand, this focus limited the scope of research by narrowing it to verbal forms. On the other hand, oral folklore serves as a powerful reflection of everyday life and worldview, making it a key component of folk culture. Indeed, folk culture is fundamentally verbal in nature, and this characteristic shapes how it functions and evolves.

Despite its importance, the concept of “folk culture” has not yet been fully conceptualized in precise theoretical terms. It is often associated exclusively with the past, viewed as a collection of outdated beliefs or ritual practices. Some scholars define it in relation to the lower social strata or the working population. For example, it is sometimes described as the culture created by ordinary people, particularly those engaged in physical labor. However, such definitions are often limited and even contradictory. Other researchers argue that folk artistic culture should not be seen as a static or purely rural phenomenon. Instead, it is a dynamic and evolving system that cannot be confined to a single social group or historical period. The diversity of interpretations highlights the urgent need to refine and clarify the key concepts used in this field. Without precise terminology, it becomes difficult to understand the true role of folk art in contemporary society. The problem is further complicated by the existence of multiple approaches to the study of culture. Differences in interpretation often arise between Western and domestic (national) scholarly traditions. In this context, it is important to distinguish between cultural studies and the philosophy of culture.

Cultural studies typically focus on comparing different cultures, while the philosophy of culture emphasizes the understanding of one's own culture as part of a broader system of self-awareness. When studying folk artistic culture, researchers often adopt an “internal” perspective, examining it from within the cultural context itself. This approach does not imply subjectivity but rather allows for a deeper and more authentic understanding of the culture's internal logic and meanings. It involves interpreting cultural phenomena through the worldview and values of the people who created them. From a historical perspective, folk culture can be understood as a form of social experience that reflects the knowledge, values, and practices developed within traditional communities, particularly peasant societies. It includes not only folklore but also customs, rituals, and everyday ways of life. Using a typological approach, scholars distinguish between different historical forms of folk culture, such as traditional (agrarian) culture and its modern transformations. Importantly, the study of folk culture is influenced by the political, ideological, and methodological context of each historical period.

This makes it an inherently interdisciplinary field, connected with history, sociology, anthropology, and other disciplines. Given these complexities, it is essential to establish clear criteria for scientific research in this area. Two key principles are particularly important: verifiability and objectivity. Verifiability refers to the ability to confirm research findings through evidence and practical observation. In the context of folk culture, this process is complicated by the variability of folklore. Oral traditions are not fixed; they change depending on the performer, the region, and the circumstances. Nevertheless, researchers can identify patterns and recurring elements, distinguishing between typical and unique features, as well as between local and universal characteristics. Objectivity, on the other hand, presents a more complex challenge. At first glance, it may seem incompatible with the idea of studying culture from within. However, an internal perspective can actually enhance objectivity by reducing misunderstandings that arise from viewing a culture as foreign or unfamiliar. By combining subjective insight with analytical rigor, researchers can achieve a more balanced and nuanced understanding. This approach is closely related to phenomenology, which emphasizes the unity of subjective and objective elements in the study of cultural phenomena. It allows scholars to explore deeper layers of meaning that might otherwise remain hidden.

For example, certain aspects of folk culture may be difficult for outsiders to interpret because they lack linguistic or cultural equivalents in other traditions. Therefore, true objectivity in the study of folk culture does not mean complete detachment but rather an informed and reflective engagement with the subject. Researchers must recognize their own cultural perspective while striving to understand the uniqueness and authenticity of the culture they study. In conclusion, folk artistic culture represents a significant and complex layer of national culture. It serves as a form of collective self-expression and embodies the historical experience, values, and identity of a people. As a subject of scientific research, it requires clear definitions, rigorous methodologies, and a balanced approach that integrates both objective analysis and cultural understanding. Only under these conditions can the study of folk culture achieve meaningful and reliable results.

REFERENCES:

1. Abdullaev R. Obryad i muzika v kontekste kulturi Uzbekistana i Sentralnoy Azii. – T.: 2006. – S.51.

2. Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far an-Narshaxiy. Buxoro tarixi. – T.: Kamalak, 1991. – 128 b.
3. Alaviya M. O'zbek xalq qo'shiqlari. – T.: O'z FA nashriyoti, 1959.
4. Alaviya M. O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. – T.: Fan, 1974. – 222 b.
5. Ashirov A. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. – 276 b.
6. Basilov V.N. Kult svyatix v islame. – M.: Mysl, 1970. – 144 s.
7. Bichurin N.YA. Sobraniya svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena. T.1. – M. – L., 1950. – S.144-230.
8. Buxoriy S.S. Bahouddin Naqshband yoki yetti pir. – T. Yangi asr avlodi, 2006.
9. Domusulmanskie verovaniya i obryady v Sredney Azii. – M.: Nauka, 1975. – 340 s.
10. Yormatov I. Ohangaron o'zbeklarining etnik xususiyatlari va og'zaki ijodiyoti. – T.: Navro'z, 2013. – 138 b.
11. Ostonoval S.N., Sadullaev D.B., Shodiev Sh.S. Interpretation of philosophical terms and concepts as an essential subject for linguistic researches of XIX–XX centuries, held in Russia and Europe.
12. Ostonoval S.N. Spirituality and humanism of humanity in the era of Revival // Вестник науки и образования. 2020. № 8 (86). Ч. 1.
13. Ostonoval S.N. Traditional compilation major translation in national culture // World Bulletin of Social Sciences. 3 (10). P. 49–53.
14. Ostonoval S.N. Uzbek clothes through the prism of the national customs and traditions of the ethnos at the XIX–XX centuries // Молодой учёный. С. 162–164.
15. Ostonoval S.N. Major Translation Traditions in Cultural Compilation.

UO'K 82.09

ADABIYOTSHUNOSLIKDA TARIXIY SHAXS OBRAZINING BADIY TALQINI***F.O. Otajonova, o'qituvchi, Urganch RANCH texnologiya universiteti, Urganch***

Annotatsiya. mazkur maqolada adabiyotshunoslikdagi tarixiy shaxs obrazining badiiy talqini, uning shakllanish tamoyillari va estetik tabiati qiyosiy jihatdan tadqiq etilgan. Tadqiqot doirasida Oybekning “Navoiy” romani hamda Lidiya Batning “Hayot bo'stoni” qissasidagi bosh qahramon va uning atrofidagi tarixiy siymolar: Husayn Boyqaro, Abdurahmon Jomiy obrazlari qiyosiy tahlilga tortilgan. Maqolada yozuvchilarning janr imkoniyatlaridan kelib chiqib, XV asr Xuroson ijtimoiy-siyosiy muhitini va shaxs xarakterini ochishdagi individual g'oyaviy-falsafiy yondashuvlari, muhrdorlik lavozimiga tayinlanish hamda Hirotni ozod qilish kabi umumiy syujet chiziqlarining o'ziga xos badiiy talqinlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: tarixiy shaxs, tarixiy va to'qima obraz, badiiy talqin, interpretatsiya, syujet va kompozitsiya, janr xususiyatlari, qiyosiy adabiyotshunoslik, personaj, xarakter, badiiy-estetik funktsiya.

Аннотация. В данной статье в сравнительном аспекте исследуются художественная трактовка образа исторической личности в литературоведении, принципы её формирования и эстетическая природа. В рамках исследования проведен сравнительный анализ образов главного героя и окружающих его исторических деятелей (Хусейна Байкары, Абдурахмана Джамии) в романе Ойбека «Навои» и повести Лидии Батъ «Сад жизни». В работе на основе жанровых возможностей авторов освещаются их индивидуальные идейно-философские подходы к раскрытию общественно-политической атмосферы Хорасана XV века и характера личности, а также специфика художественной интерпретации таких общих сюжетных линий, как назначение на должность хранителя печати и освобождение Герата.

Ключевые слова: историческая личность, исторический и вымышленный образ, художественная трактовка, интерпретация, сюжет и композиция, жанровые особенности, сравнительное литературоведение, персонаж, характер, художественно-эстетическая функция.

Abstract. This article comparatively examines the artistic representation of a historical figure in literary criticism, its formation principles, and its aesthetic nature. Within the framework of the study, a comparative analysis is conducted on the representation of the protagonist and surrounding historical figures (Husayn Boyqaro, Abdurahmon Jomiy) in Oybek's novel "Navoiy" and Lidiya Bat's story "The Garden of Life". Based on the genre capabilities utilized by the authors, the article highlights their individual ideological and philosophical approaches to uncovering the 15th-century Khorasan socio-political environment and personal character, as well as the unique artistic

interpretations of shared plotlines such as the appointment to the position of keeper of the seal and the liberation of Herat.

Key words: *historical figure, historical and fictional image, artistic representation, interpretation, plot and composition, genre features, comparative literary criticism, character, personality, artistic-aesthetic function.*

Adabiyotshunoslik ilmda tarixiy shaxs obrazining badiiy talqini masalasi hamisha dolzarb muammolardan biri bo'lib kelgan. Zero, tarix g'ildiragini harakatga keltirgan va xalq xotirasida muhrlangan buyuk siymolarni badiiy ijod qarashlari orqali qayta kashf etish yozuvchidan yuksak mahorat talab qiladi. Ko'pgina tarixiy shaxslarning asrlar osha nomlari ulug'lanib, avlodlar qalbidan chuqur joy olishining bosh sababi – saltanatlar inqirozi yoki ma'naviy tanazzul pallasida xalqni ma'rifat, ezgulik va ozodlikka chorlagan qahramonliklari hamda ular qoldirgan o'lmas ma'naviy merosdir. Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, bunday ulkan shaxslarning shakllanishi va ijtimoiy maydonga chiqishi, odatda, g'oyat murakkab va og'ir ijtimoiy-siyosiy sharoitlar silsilasiga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham adabiyotda ularning xarakter mantig'ini ochish ijtimoiy muhit tahlili bilan chambarchas bog'liqdir.

Ushbu qonuniyatning amaliy ifodasi sifatida Oybekning “Navoiy” romani adabiyotshunoslikda tarixiy shaxsning mukammal badiiy qiyofasiga yorqin misol bo'la oladi. Adib asarda XV asr Xuroson hayoti uchun xarakterli bo'lgan rang-barang voqea-hodisalar silsilasini, tabaqaviy ziddiyatlarni epik ko'lamda aks ettirgan. Eng muhimi, romanda obyektiv hayot haqiqati yuksak mahorat bilan badiiy haqiqatga evrilgan. Oybek obrazlar tizimini shakllantirishda chuqur psixologik tahlil metodidan, tilning estetik imkoniyatlaridan hamda har bir personajning o'ziga xos fe'l-atvorini, individual nutqiy xususiyatlarini berish san'atidan unumli foydalangan. Natijada romandagi barcha tarixiy va to'qima obrazlar o'zlarining xarakter mantig'i, dunyoqarashi va individual tili e'tibori bilan bir-biridan yaqqol ajralib turuvchi takrorlanmas shaxsiyatlar sifatida namoyon bo'ladi.

Taniqli adabiyotshunos olim Halim Karimov tarixiy shaxs konsepsiyasi va uning adabiyotdagi aksi xususida fikr yuritir ekan, quyidagi konseptual mulohazalarni o'rta tashlaydi: “Badiiy asar qahramoni etib tanlangan tarixiy shaxs qanchalik buyuk bo'lmasin, qanchalik serqirra faoliyat ko'rsatmasin yoki qanchalik qomusiy bilim egasi bo'lmasin, yolg'iz o'zi ma'lum bir tarixiy davrni to'laligicha aks ettira olmaydi. Shuning uchun ham yozuvchi yo'nalishi va maqsadiga xizmat qiluvchi qator obrazlarni asarga olib kiradi” [3]. Tadqiqotchi ta'kidlaganidek, tarixiy asardagi yordamchi qahramonlar bosh personaj sifatida tanlangan markaziy tarixiy shaxs atrofida muayyan g'oyaviy tizim asosida harakatlanadi.

Komil inson g'oyasi va jamiyatni barkamollikka chorlash intilishi Alisher Navoiyni umrining so'nggi damlarigacha tark etmagan muhim maslak edi. Shoir fojiali va ziddiyatli umr yo'lining xulosasi sifatida, vafotidan sal avvalroq, “Mahbub ul-qulub” asarini bitdi. O'zining boy ijtimoiy tajribalari, falsafiy-axloqiy va ma'rifiy o'gitlarini mufassal bayon etgan ushbu asarida mutafakkir yoshlar kuchi va ularning ma'naviy istiqboliga ulkan ishonch bilan qaradi.

Mana shunday yuksak ma'naviy miqyosga ega bo'lgan Navoiy siymosini badiiy adabiyotda qayta gavdalandirish adiblardan ulkan mas'uliyat talab etgan. Rus adibasi Lidiya Bat ham, atoqli o'zbek yozuvchisi Oybek ham mutafakkir obraziga yondashishda eng avvalo tarixiy hujjatlar, xotiralar va ilmiy manbalar bilan fundamental tarzda tanishib chiqqanlar. Ularning barchasida shoir yashagan muhitning real ijtimoiy iqlimi hamda uning shaxsiyatiga kuchli ta'sir ko'rsatgan tarixiy shaxslar silsilasi keng qamrovda yoritilgan. Biroq bu asarlarning biri qissa, boshqalari esa roman va roman-dilogiya janrlarida bitilgani bois, ularda voqealar rivoji, g'oyaviy pafos hamda falsafiy-estetik konsepsiyalar turlicha aks etadi. Ya'ni, janr tabiatining talabi va imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda, tarixiy shaxs talqini qissada muayyan lavhalar doirasida siqiqroq, romanlarda esa keng ko'lamli epik planda, polifonik tizimda ifoda etilgan.

Lidiya Bat va Oybekning tarixiy shaxs konsepsiyasiga yondashuvdagi konseptual farqlar, eng avvalo, asarlarning syujet-kompozitsion qurilishida yaqqol namoyon bo'ladi. Xususan, Lidiya Bat “Hayot bo'stoni” qissasida xronologik tamoyilga tayanib, shoir hayotining bolalik, yigitlik, yetuklik hamda keksaygan pallalarini qamrab oluvchi uzoq muddatli davrni asos qilib oladi. Akademik Oybek

esa “Navoiy” romanida voqealar ekspozitsiyasini Alisher Navoiyning sulton Husayn Boyqaro tomonidan Samarqanddan poytaxt Hirotga chaqirib olinishi – ya’ni, uning davlat va ijodiy faoliyati ayni gullagan burilish pallasidan boshlaydi.

Shu bilan birga, har ikki adibning g‘oyaviy maqsadlari ham o‘ziga xos tarzda farqlanadi. Lidiya Bat Alisher Navoiy siymosi atrofida o‘rta asrlar Sharq ijtimoiy-siyosiy hayotining real manzarasini chizishni, temuriylar saltanatini inqiroz va tanazzul yoqaligiga keltirib qo‘ygan tarixiy omillarni batafsilroq yoritishni maqsad qiladi. Oybek esa millatning ijtimoiy-falsafiy hamda estetik tafakkuri tarixida Alisher Navoiy tutgan ulug‘vor o‘rnini ko‘rsatishga, XV asr adabiyoti, madaniyati va ilm-fani mislsiz yuksalishining ichki qonuniyatlarini badiiy tadqiq etishga intiladi. Ayni shu sababli ham “Hayot bo‘stoni” qissasi muallifi e’tiborini ko‘proq temuriy hukmdorlar o‘rtasidagi ayovsiz toj-taxt talashuvlari, quyi tabaqa vakillarining fojiali va qashshoq turmushi, amaldorlarning asossiz zulmi hamda mamlakat iqtisodiyotini botqoqlikka botirgan turli-tuman og‘ir soliqlar masalasiga qaratadi. Hatto Alisher Navoiyning o‘zi ham bolalik va yigitlik yillarida taqdir chorrahalarida ko‘plab uqubatlar chekkanligi, moddiy qiyinchiliklar tufayli och-nahor qolgan epizodlari, o‘z yaqinlariga ham yordam berishga ojizlik qilgan lahzalari hamda hayotining eng navqiron davri doimiy ta’qib va surgun ostida o‘tganligi kitobxon xonadoniga realistlik pafosida yetkaziladi.

Nosir ushbu badiiy konsepsiyasi uning kompozitsion elementlarni nomlash mahoratida ham ko‘rinadi. Masalan, Lidiya Bat Navoiyning Samarqand shahriga yo‘l olishi tafsilotlariga bag‘ishlangan faslni hech qanday parda yoki ramzlarsiz, ochiqdan-ochiq “Quvg‘inda” deya sarlavhalaydi. Mazkur bo‘limda shoirning sadoqatli do‘sti Pahlavon Muhammad nutqi orqali mutafakkirning Samarqandga ketishi oddiy sayohat yoki ilm izlash emas, balki rasmiy hokimiyat tomonidan uyushtirilgan oshkora siyosiy ta’qib va surgun ekanligi fosh etiladi: “...sizga xatarli xabar olib keldim. Darhol Hirotni tark etishingiz lozim. Hozir sizga Samarqandga jo‘nashni taklif qilishyapti, ertaga zindonni ro‘para qilishlari ham mumkin” [2].

Lidiya Batning voqelikni ochiq-oydin va keskin fosh etish uslubidan farqli o‘laroq, akademik Oybek “Navoiy” romanida mutafakkir hayotining Samarqand davri bilan bog‘liq murakkab ijtimoiy-siyosiy sabablariga bevosita mualliflik tilidan keskin estetik baho bermaydi. Aksincha, adib bu o‘rinda yuksak badiiy psixologizm va epik vazminlik yo‘lidan boradi. Oybek mutafakkir atrofidagi siyosiy fitna va bosimlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri bayon qilmasdan, ularni turli qahramonlar tilidan yangragan nozik ishoralar, ichki monologlar hamda ramziy detallar vositasida asar syujetiga singdirib yuboradi. Bunday uslubiy yondashuv kitobxonni voqeaga shunchaki guvoh qilib qo‘ymay, balki qahramonlar nutqidagi pinhona ma’nolarni chaqishga, davrning parda ortidagi ziddiyatli pafosini mustaqil ravishda teranroq his qilishga undaydi. Bu esa tarixiy shaxs obrazining psixologik ko‘lamdorligini va asarning badiiy-estetik qimmatini yanada oshirishga xizmat qiladi: “...Alisher Navoiy Samarqandga rasmiy bir vazifa bilan safar qilganmi? — Ishonchli ba’zi zotlarning rivoyatiga ko‘ra, Alisher bilan marhum podshoh Abusaid mirzoning munosabati sovuq bo‘lgan. Abusaid Mirzo Alisherning Hirotga yashamoqligini ma’qul ko‘rgan emas. Shu jihatdan bundan uch yil muqaddam Alisher Hirotni tark etib, Samarqandga jo‘namoqqa majbur bo‘lgan. Endi podshoh bilan shoir orasidagi nizoning asli ma’nosiga kelsak, har holda siyosiy bir tarzda bo‘lishi shubhasiz. Marhum Abusaid Mirzoning ashaddiy dushmani hozirgi taxt egasi Boyqaro hazratlari bo‘lgani ma’lum. Bu hazrat bilan Alisherning oralarida ilgaridan do‘stlik va yaqinlik mavjud edi. Bundan tashqari, Alisherning tog‘alari Husayn Boyqaro hazratlarining yaqin odamlaridan bo‘lganlar, uning taxt uchun kurashlarida yordam berganlar. Mana bu holda Alisherga Abusaid Mirzoning gumon, shubha bilan qarashiga sabab bo‘lishi g‘oyat tabiiy hol emasmi?” [1].

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy borliq voqeligini xolis va teran idrok etishda, shuningdek, tarixiy shaxslarning ibratli hayot yo‘lini bugungi turmush tarzimizga tatbiq etishda adabiyot o‘zining tarbiyaviy hamda g‘oyaviy-estetik funksiyalari bilan eng yaqin maslakdosh bo‘lib xizmat qiladi. Aynan shu bois ham keyingi davr adabiyotshunosligida jamiyat va inson taqdiri, tarixiy shaxs fenomenini badiiy tadqiq etish muammosi eng markaziy va dolzarb masalalardan biri sifatida kun tartibiga chiqdi. Bu yo‘nalishda rus adibasi Lidiya Batning “Hayot bo‘stoni” qissasi hamda Oybekning “Navoiy” romani qiyosiy jihatdan o‘ziga xos makon va muhim ilmiy-nazariy ahamiyat kasb etadi. Har ikki ijodkorning asarlarida buyuk mutafakkir Alisher Navoiy va uning zamondoshlari

siymosi turlicha ijodiy tamoyillari va individual konsepsiyalar asosida g'oyatda chuqur ishlangan. Lidiya Bat xronologik tamoyilga tayanib, ko'proq saroy ziddiyatlari, o'zaro quvg'inlar va Husayn Boyqaroning shaxsiy-psixologik illatlari fosh etilgan lavhalar doirasida tarixiy shaxs tabiatini ochishga intilgan bo'lsa, Oybek keng ko'lamli epik planda Navoiyning yuksak ma'naviyati va kamtarligi orqali nosog'lom ijtimoiy muhitni ma'naviy jilovlash mahoratini yuksak mahorat bilan ko'rsatib bergan. Shaxs shakllanishi va uning ijtimoiy muhit bilan aloqasi, insonning o'zligini anglashi, ma'naviy-ruhiy olamining boyishi hamda voqelikka munosabati kabi universal estetik muammolarning o'ziga xos badiiy yechimi mazkur asarlarning bosh g'oyaviy-falsafiy maqsadini tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Oybek. Navoiy: Roman. – Toshkent: G'afur Gulam nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2018. – 416 b.
2. Bat L. Hayot bo'stoni: Qissa / Rus tilidan f.f.n. T. Jalolov tarjimasi. – Toshkent: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1968. – 232 b.
3. Karimov H. Tarixiy shaxs va badiiy obraz. - T: Yangi asr avlodi 2006. - 97-b.
4. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent. "O'qituvchi" n-ti. 1980.
5. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent, 2004, 32-b.

UO'K 81'42:821.111-34

INGLIZ ERTAKLARI TILINING SINTAKTIK-KOMPOZITSION VA BADIY-STILISTIK XUSUSIYATLARI

P. Oydinova, mustaqil izlanuvchi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz xalq ertaklari tilining leksik, frazeologik, sintaktik-kompozitsion va badiiy-stilistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Ertak matnlaridagi barqaror formulalar, arxaik leksika, alliterativ konstruksiyalar hamda “uchlik qonuni” (rule of three) tamoyili asosida shakllangan sintaktik-kompozitsion tuzilma alohida yoritiladi.

Kalit so'zlar: ingliz xalq ertaklari, ertak tili, barqaror formulalar, “uchlik qonuni”, alliteratsiya, arxaik leksika, frazeologik birlik, folklor tili.

Аннотация. В статье анализируются лексические, фразеологические, синтаксико-композиционные и художественно-стилистические особенности языка английских народных сказок. Особое внимание уделяется устойчивым формулам, архаичной лексике, аллитерационным конструкциям и синтаксико-композиционной структуре, определяемой «правилом трех».

Ключевые слова: английские народные сказки, язык народных сказок, устойчивые формулы, “правило трех”, аллитерация, архаичная лексика, фразеологическая единица, язык фольклора.

Abstract. The article analyzes the lexical, phraseological, syntactic-compositional, and stylistic features of the language of English folk tales. Particular attention is paid to set formulas, archaic vocabulary, alliterative constructions, and the syntactic-compositional structure defined by the “rule of three”.

Keywords: English folk tales, language of folk tales, set formulas, “rule of three”, alliteration, archaic vocabulary, phraseological unit, language of folklore.

Zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik paradigmaga yuz tutishi til hodisalarini inson omili, uning tafakkuri, dunyoqarashi va madaniyati bilan uzviy bog'liqlikda o'rganishga intilishni kuchaytirdi [1]. Bu esa, o'z navbatida, folklor matnlarini, xususan, ularning tilini qiyosiy-chog'ishtirma aspektda o'rganishga bo'lgan ehtiyojni yanada oshirdi. Chunki folklor manbalari, O.A.Plaxova ta'kidlaganidek, “arxaik xalq dunyoqarashini eng to'liq shaklda saqlab qolgan material” sifatida [2] millatning lisoniy dunyo tasvirini, uning umuminsoniy va milliy-spesifik komponentlarini tadqiq etish uchun bebahomanbadir.

Ingliz xalq ertaklari – Britaniya orollarining ko'p asrlik og'zaki ijod an'alarini o'zida mujassam etgan, milliy til va madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi noyob manbadir. Ertak tili nafaqat badiiy-estetik, balki lingvomadaniy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb

etadi, chunki unda ingliz tilining tarixiy taraqqiyot bosqichlariga xos arxaik shakllar, dialektal xususiyatlar hamda milliy tafakkurga xos obrazli ifoda vositalari saqlanib qolgan.

Xorijiy folklorshunoslik va tilshunoslikda ertak poetikasi va tili masalalari V. Propp, Aksel Olrik (Axel Olrik), Maks Lyuti (Max Lüthi) kabi olimlarning fundamental tadqiqotlarida chuqur o'rganilgan. Xususan, ingliz ertaklari to'plamlari borasida Jozef Jeykobs[3] va James Riordan[4] ning ishlari muhim manba hisoblanadi. Biroq ushbu tadqiqotlarning aksariyati umumyevropa yoki umumfolklor tipologiyasiga qaratilgan bo'lib, ingliz ertaklari tilining sof lingvistik xususiyatlarini o'zbek tilshunosligi nuqtai nazaridan qiyosiy-tipologik tahlil qilish masalasi hanuzgacha alohida dolzarblik kasb etadi.

Ingliz xalq ertaklari tilidagi leksik-frazeologik va sintaktik-stilistik xususiyatlarni aniqlash va tizimli tahlil qilishda ingliz xalq ertaklari matnlari ("Jack and the Beanstalk", "The Three Little Pigs", "Goldilocks and the Three Bears", "Tom Thumb", "The Gingerbread Man" va boshqalar) olindi. Mazkur matnlardagi til birliklarining struktur-semantik va uslubiy xususiyatlarini aniqlashda nazariy manbalar asosiy o'rinni egallaydi.

Ingliz ertaklari tilida arxaik va eskirgan leksik birliklar alohida qatlamni tashkil etadi. "Thee", "thou", "hark", "yonder", "morrow", "ere long" kabi so'z va shakllar zamonaviy ingliz tilida deyarli qo'llanilmasa-da, ertak matnlarida barqaror tarzda saqlanib qolgan. Bu hodisa Otto Jespersen[5] ning ingliz tili tarixiy taraqqiyotiga bag'ishlangan tadqiqotlarida qayd etilganidek, og'zaki ijod namunalarining til taraqqiyotidan "orqada qolish" xususiyati – ya'ni arxaik shakllarning janr ichida konservativ tarzda saqlanib qolishi bilan izohlanadi.

Ingliz ertaklarida ijtimoiy-tarixiy leksika ham faol qo'llaniladi: "king", "queen", "prince", "princess", "peasant", "miller", "woodcutter" kabi so'zlar ertak voqealari kechadigan ijtimoiy muhitni belgilaydi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, o'zbek ertaklaridan farqli o'laroq, ingliz tilida kichraytirish-erkalash ma'nosini ifodalovchi morfologik vositalar (affiksalar) unchalik rivojlanmagan bo'lib, bu ma'no "little", "dear", "poor" kabi leksik-analitik vositalar orqali beriladi ("little pig", "dear child"). Bu – ikki tilning morfologik tipologiyasidan (o'zbek tilining agglyutinatív, ingliz tilining analitik xarakterga ega ekanligidan) kelib chiqadigan muhim farqli jihatdir.

Ingliz ertaklari tilida turg'un birikmalar va idiomatik iboralar muhim uslubiy yuk tashiydi. "To live happily ever after" (umrbod baxtli yashamoq), "in the nick of time" (aynan vaqtida), "to make a long story short" kabi frazeologik birliklar ertak matniga xos barqaror qoliplar sifatida qo'llaniladi. Bundan tashqari, ertaklarga xos nomlashda ham frazeologik xarakterdagi turg'un birikmalar uchraydi: "Big Bad Wolf" ("Katta Yovuz Bo'ri"), "Little Red Riding Hood" ("Qizil Qalpoqcha") kabi barqaror nominativ birliklar shaxsning doimiy epitetga aylangan nomi sifatida matnda funksional jihatdan frazeologik birlikka yaqinlashadi.

Ingliz ertaklari, xuddi boshqa xalqlar ertaklari kabi, qat'iy kompozitsion formulalarga ega. Boshlanma formula sifatida "Once upon a time...", "Long, long ago...", "In a certain kingdom, in a certain land..." kabi konstruksiyalar qo'llanilib, tinglovchini shartli ertak zamon-makoniga kiritadi. Tugallanma formula sifatida esa "...and they lived happily ever after", "That's the end of my tale" kabi barqaror gaplar ishlatiladi.

Aksel Olrikning "Xalq epik hikoyalarining epik qonunlari" ("The Epic Laws of Folk Narrative")[6] nomli mashhur tadqiqotida ilgari surilgan "uchlik qonuni" ("Law of Three") ingliz ertaklari sintaksisida yaqqol namoyon bo'ladi: uch cho'chqacha ("The Three Little Pigs"), uchta tilak, uchta sinov, uchta aka-uka kabi syujet elementlarining uch marta takrorlanishi matn darajasida sintaktik parallelizm – bir xil qolipdagi gaplarning ketma-ket qaytarilishi orqali ifodalanadi (masalan, har bir cho'chqaning uyi tasvirlanishida qo'llanilgan bir xil sintaktik konstruksiyalar va bo'rining "I'll huff, and I'll puff, and I'll blow your house down" degan takrorlanuvchi replikasi).

Dialogik nutq ham ertak sintaksisining muhim qismini tashkil etadi: personajlar nutqida qisqa, imperativ gaplar ("Run, run, as fast as you can!"), so'roq-javob konstruksiyalari faol qo'llaniladi.

Ingliz ertaklari tilida barqaror epitetlar ("wicked stepmother" – yovuz o'gay ona, "handsome prince" – kelishgan shahzoda, "beautiful princess" – go'zal malika) muhim o'rin tutadi. Bu epitetlar personajning doimiy, o'zgarmas xarakteristikasini bildiruvchi vosita sifatida deyarli har bir ertakda

takrorlanadi, bu esa Maks Lyutining Yevropa ertaklari poetikasiga oid tadqiqotida ta'kidlanganidek, ertak janriga xos "yassi obraz" (flat character) tasviri tamoyili bilan uzviy bog'liq.

Alliteratsiya – ingliz ertak tilining eng o'ziga xos xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Ingliz tilining fonetik tabiatidan kelib chiqib, "Big Bad Wolf", "Jack be nimble, Jack be quick" kabi birikma va qofiyali parchalarda undosh tovushlarning ataylab takrorlanishi orqali matnga ritmik-ohangdorlik beriladi. Bunga o'xshash hodisa – "Jack and the Beanstalk" ertagidagi mashhur "Fee-fi-fo-fum" nomsiz (nonsense) tovushiy formula bo'lib, u tilning sof fonosemantik-ekspressiv imkoniyatlaridan foydalanish namunasidir.

Personifikatsiya hodisasi ham keng tarqalgan: hayvonlar ("The Gingerbread Man"dagi qochib ketuvchi non, "Puss in Boots"dagi gapiruvchi mushuk) insoniy xususiyatlar bilan tasvirlanadi, bu esa animistik dunyoqarashning til sathidagi ifodasi sifatida baholanishi mumkin.

Ingliz ertaklarida she'riy-qofiyali parchalarning kiritilishi alohida xususiyat hisoblanadi (masalan, "Fee-fi-fo-fum" yoki bo'lining takrorlanuvchi so'zlari). Bunday parchalar nasriy matn ichida ritmik "orolcha"ni tashkil etib, ularning qofiya va alliteratsiyaga asoslanishi og'zaki ijodning yodda saqlanish mexanizmi bilan bog'liq, degan fikrni yana bir bor tasdiqlaydi.

Yuqoridagi tahlillar ingliz xalq ertaklari tilining murakkab, ko'p qatlamli tizim ekanligini ko'rsatadi. Arxaik leksika ertakning tarixiy ildizlarini, barqaror frazeologik birliklar va nominativ formulalar uning obrazli-ekspressiv tabiatini, "uchlik qonuni" asosidagi sintaktik parallelizm esa kompozitsion barqarorlikni ta'minlaydi. Alliteratsiya va qofiyali formulalarning faolligi ingliz ertak tilini boshqa xalqlar, jumladan o'zbek ertaklari tilidan farqlovchi muhim fonetik-stilistik xususiyat sifatida baholanishi mumkin. Bu – ikki til ertaklarini qiyosiy-tipologik jihatdan o'rganish uchun istiqbolli yo'nalish bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67.
2. Плахова О.А. Английские сказки в этнолингвистическом аспекте: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Нижний Новгород, 2007. – С. 3.
3. Jacobs, J. English Fairy Tales. - London: David Nutt, 1890. - www.sacred-texts.com/neu/eng/eft/index.htm
4. James Riordan. A World of Fairy Tales. Publisher. – Hamlyn. 1982. – P.158.
5. <http://glottopedia.org>
6. <http://www.jstor.org>

UO'K 595.324

EMIR NAJIB – SAYFI SAROYI ASARLARI TILI TADQIQOTCHISI

N.U. Qodirova, o'qituvchi, Xonqa tuman ixtisoslashtirilgan maktabi, Xonqa

Annotatsiya. Ushbu maqolada yirik turkolog olim, filologiya fanlari doktori, professor Emir Najipovich Najibning turkiy tillar tarixi, xususan, Oltin O'rda va Mamluklar Misri davri adabiy tili, shuningdek, XIV asrning yirik so'z san'atkori Sayfi Saroyining "Gulistoni bit-turkiy" asari tilini o'rganishdagi ulkan ilmiy xizmatlari tahlil qilinadi. Olimning konseptual tadqiqotlari asosida o'rta asrlar turkiy tillarining taraqqiyot bosqichlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: Emir Najib, turkologiya, Sayfi Saroyi, "Gulistoni bit-turkiy", Oltin O'rda davri, Mamluklar Misri, qipchoq-o'g'uz adabiy tili, leksika, morfologiya, tarixiy-qiyosiy lug'at.

Аннотация. В данной статье анализируется огромный научный вклад выдающегося ученого-тюрколога, доктора филологических наук, профессора Эмира Наджиловича Наджипа в изучение истории тюркских языков, в частности, литературного языка эпохи Золотой Орды и мамлюкского Египта, а также языка произведения «Гулистан бит-тюрки» («Гулистан на тюркском языке») великого мастера слова XIV века Сайфи Сарая. На основе концептуальных исследований ученого освещаются этапы развития средневековых тюркских языков.

Ключевые слова: Эмир Наджип, тюркология, Сайфи Сарай, «Гулистан бит-тюрки», эпоха Золотой Орды, Мамлюкский Египет, кыпчакско-огузский литературный язык, лексика, морфология, историко-сравнительный словарь.

Abstract. *This article analyzes the immense scholarly contribution of the prominent Turkologist, Doctor of Philological Sciences, Professor Emir Nadzhipovich Nadzhip, to the study of the history of Turkic languages, specifically the literary language of the Golden Horde and Mamluk Egypt periods. Furthermore, it examines his research on the language of "Gulistan bit-Turki" ("Gulistan in the Turkic Language"), a masterpiece by the great 14th-century poet and writer Sayfi Sarayi. Based on the scholar's conceptual studies, the developmental stages of medieval Turkic languages are illuminated.*

Key words: *Emir Nadzhip, Turkology, Sayfi Sarayi, "Gulistan bit-Turki", Golden Horde period, Mamluk Egypt, Kipchak-Oghuz literary language, lexis, morphology, historical-comparative dictionary.*

Umumturkiy tillar tarixining eng muhim, ayni paytda murakkab davrlaridan biri, shubhasiz, XI–XIV asrlarni o'z ichiga oladi. Bu davrda Movarounnahr, Xorazm, Oltin O'rda, Kavkaz, Kichik Osiyo va Mamluklar davlati hududlarida yaratilgan turkiy yozma obidalar til tarixi, tarixiy leksikologiya, dialektologiya va matnshunoslik nuqtai nazaridan o'ta qimmatli manbalar hisoblanadi. Oltin O'rda va Mamluklar Misri adabiy muhitida shakllangan o'ziga xos turkiy adabiy til (qipchoq-o'g'uz tili) an'alarini o'zida yorqin aks ettirgan ijodkorlardan biri Sayfi Saroyidir. Adibning Sa'diy Sheroziy asari asosida yaratgan "Gulistoni bit-turkiy" yodgorligi nafaqat badiiy tarjima va nazm namunasi, balki o'rta asrlar turkiy leksikasining boy xazinasini sifatida ham katta ilmiy ahamiyatga ega.

Bu bebaho yodgorlikni har tomonlama, ayniqsa, lingvistik va leksikografik jihatdan tadqiq etishda yirik turkolog olim, filologiya fanlari doktori, professor Emir Najibovich Najibning (1899–1990) o'rni beqiyosdir. Mumtoz adabiyotimiz namoyandalari so'z qadri va qudratiga hamisha yuksak e'tibor berganlar. Ushbu maqolada olim Emir Najibning Sayfi Saroyi asarlari tilini o'rganishdagi ulkan xizmatlari, ilmiy-tahliliy xulosalari va turkiyshunoslik fani rivojiga qo'shgan hissasi chuqur tahlilga tortiladi.

Emir Najibning hayoti va ilmiy faoliyati XX asr turkologiyasining eng murakkab va sarmahsul davrlarini o'zida aks ettiradi. Uning yetmish yildan ortiq davom etgan ilmiy-pedagogik faoliyati davomida yaratilgan asarlar bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Olimning mehnat faoliyati mamlakatda madaniy va til qurilishi keng quloq yoygan inqilobdan keyingi dastlabki yillarda boshlangan edi. U bir nechta turkiy tillarni, shuningdek, arab va fors tillarini mukammal egallagan edi. Mashhur turkologlar ta'kidlaganidek: "Jonli sharq tillari institutida M. O.Attaya, M.A.G'affarov, V.A.Gordlevskiy, B.V.Miller rahbarligida ajoyib ta'lim olgan mutaxassis oldida o'z bilimlarini qo'llash uchun keng imkoniyatlar ochildi" [1].

U talabalik yillaridayoq Sharq mehnatkashlari kommunistik universitetida dars bera boshlaydi, shuningdek, Butunrossiya Markaziy Ijroiya Qo'mitasi (VSIK) va Xalq Komissarlari Kengashi (SNK)ning Qrim ishlari bo'yicha komissiyasi ishida faol ishtirok etadi. 1923-yilda Jonli sharq tillari institutini (IJVYa) tamomlaganidan so'ng, u Buxoro Xalq Respublikasiga yo'llanma oladi. U yerda Emir Najib birinchi davlat nashriyotini tashkil qiladi, "Ozod Buxoro" gazetasining mas'ul muharriri o'rinbosari vazifasini bajaradi va o'qituvchilik bilan shug'ullanadi. Olimning keyingi yigirma yillik faoliyati nashriyot va pedagogika, shuningdek, ilmiy-tashkiliy va ma'muriy ishlarning o'zaro uyg'unligida kechdi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, Emir Najibning faoliyati O'zbekiston ilm-fani bilan ham chambarchas bog'liqdir. U yangi tashkil etilgan SSSR Fanlar akademiyasining O'zbekiston filiali (O'zFAN) bilan yaqin hamkorlik qiladi. 1940-yildan boshlab u mazkur filialning Til, adabiyot va tarix instituti ilmiy kotibi, 1941-yildan direktor o'rinbosari, 1942-yildan esa institut direktori sifatida faoliyat yuritgan. 1944-yilda Emir Najib O'zbekiston Fanlar akademiyasi Nashriyotiga rahbarlik qildi.

Ushbu yillar mobaynida olim pedagogik faoliyatini ham davom ettirdi. Ayni vaqtda u marksizm-leninizm klassiklari asarlarini, qator maktab va oliy o'quv yurtlari darsliklarini o'zbek (qisman qoraqalpoq) tiliga tarjima qilishda, ilk ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha lug'atlarni, o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi sohaviy terminologik lug'atlarni, qoraqalpoq tili orfografik lug'atini

tuzishda juda faol ishtirok etdi. Bu amaliy leksikografik tajriba keyinchalik uning tarixiy lug'atlar tuzishdek murakkab ishida katta yordam berdi.

Emir Najibning turkiyshunoslik faniga qo'shgan eng yirik nazariy hissalaridan biri – bu o'rta asrlar turkiy adabiy tillarining xilma-xilligi haqidagi konsepsiyadir. Unga qadar ko'plab tadqiqotchilar barcha turkiy yodgorliklarni umumiy qilib "chig'atoy tili" yoki yanada kengroq «qadimgi turkiy til» qolipiga solib o'rganishga odatlangan edilar. Biroq olim chuqur lingvistik, tarixiy va dialektologik tahlillar asosida bu qarashning noto'g'ri ekanligini isbotladi. Uning konsepsiyasiga ko'ra, o'rta asrlarda Markaziy, O'rta va Kichik Osiyoda, Sharqiy Yevropa, Kavkaz hamda Mamluklar Misrida yashagan turkiy xalqlarda mos kelmaydigan dialektal asoslari bilan bir-biridan farq qiluvchi bir nechta adabiy tillar mavjud bo'lgan. Mutaxassislarning e'tirof etishicha, "Olimning butun o'ziga xosligi bilan ajralib turadigan ushbu konsepsiyasi 1989 yilda – olimning 90 yilligi munosabati bilan "Nauka" nashriyotining Sharq adabiyoti Bosh tahririyati tomonidan chop etilgan "XI–XIV asrlar turkiy tillari tarixi bo'yicha tadqiqotlar" [2] monografiyasida o'z aksini topgan" [5].

Olim Mamluklar Misridagi til vaziyatini alohida chuqur o'rgandi. Bu davlat arab muhitida bo'lsa-da, hokimiyatdagi harbiylar va amirlarning turkiy bo'lganligi sababli, u yerda qipchoq va o'g'uz dialektlarining o'zaro qorishuvi asosida maxsus qipchoq-o'g'uz adabiy tili shakllangan edi. Bu tilning rivojida Oltin O'rda (Volgabo'yi va Xorazm) adabiy an'alarining ta'siri juda kuchli bo'lgan.

Misrdagi turkiy adabiy muhitning eng go'zal namunasi, shak-shubhasiz, XIV asrning yirik shoiri va mutarjimi Sayfi Saroyining qalamiga mansub "Gulistoni bit-turkiy" asaridir. Oltin O'rdaoning Saroy shahrida tug'ilib, keyinchalik Misrga borib qolgan Sayfi Saroyi 1391-yilda Shayx Sa'diyning jahonga mashhur asarini yuksak badiiy mahorat bilan turkiy tilga o'girdi. Bu asar nafaqat tarjima san'atining cho'qqisi, balki XIV asr turkiy tilining fonetik, leksik va morfologik xususiyatlarini o'zida mujassam etgan bebaho lingvistik manbadir.

Emir Najib ushbu obidaning tili va lug'at boyligi ustida ko'p yillik izlanishlar olib borib, 1975-yilda Olmaotada ikki qismdan iborat "XIV asr turkiy tilli yodgorligi Sayfi Saroyining „Guliston“i va uning tili" [1] (Тюркоязычный памятник XIV века „Гулистан“ Сейфа Сараи и его язык) nomli yirik monografiyasini e'lon qildi. Ushbu kitob haqida mutaxassislar shunday baho beradilar: "...unda tarixiy-adabiyotshunoslik tadqiqotidan tashqari yodgorlikning leksik-morfologik xususiyatlari tavsifi va glossariy berilgan" [1].

Emir Najib ushbu monografiyada Sayfi Saroyining leksik mahoratini yuksak baholaydi. U asar leksikasini qismlarga ajratib, sof turkiy qatlam, arab-fors o'zlashmalari, arxaizmlar va dialektizmlar miqyosini matematik va lingvistik aniqlik bilan tavsiflab berdi. Emir Najib tuzgan glossariy o'sha davr qipchoq va o'g'uz leksikasining mukammal lug'atiga aylandi. Ushbu lug'at orqali tilshunoslar turkiy tillarning qaysi shevalari Mamluklar Misrida ustun bo'lganligini va ularning grammatik paradigmaları qanday ishlatilganligini aniq ko'rish imkoniga ega bo'ldilar. Shuningdek, olim Xorazmiyning "Muhabbatnoma"sini 1961-yilda Moskvada transkripsiya, tarjima va keng filologik sharhlar bilan nashr etishi [4], Qutbning "Xusrav va Shirin" asari materiallari asosida "XIV asr turkiy tillarining tarixiy-qiyosiy lug'ati"ni (1-jild, M., 1979) [5] yaratishi orqali Sayfi Saroyi asari tilini boshqa yodgorliklar bilan qiyosiy o'rganish imkoniyatini kengaytirdi.

Emir Najibning Sayfi Saroyi merosiga bag'ishlangan tadqiqotlari turkiy tillar tarixiy leksikologiyasi va morfologiyasi yo'nalishida o'ziga xos burilish yasadi. Ma'lumki, XIV asrda Mamluklar Misrida yaratilgan asarlar tili sinkretik (qorishma) xususiyatga ega bo'lib, unda ham qipchoq, ham o'g'uz lahjalarining unsurlari uyg'unlashib ketgan edi [5]. Olim "Gulistoni bit-turkiy" asarining matnini transkripsiya qilish va uning mukammal lug'atini (glossariy) tuzish jarayonida ana shu murakkab lingvistik hodisani ilmiy-nazariy jihatdan keng ko'lamda asoslab berdi.

Turkiy tillar tarixiy leksikologiyasi va morfologiyasi yo'nalishida professor Emir Najibning Sayfi Saroyi merosiga bag'ishlangan tadqiqotlari o'ziga xos burilish yasadi. Ma'lumki, XIV asrda Mamluklar Misrida yaratilgan asarlar tili sinkretik (qorishma) xususiyatga ega bo'lib, unda ham qipchoq, ham o'g'uz lahjalarining unsurlari, shuningdek, qadimgi turkiy tilning arxaik qatlamlari uyg'unlashib ketgan edi. Olim "Gulistoni bit-turkiy" asarining matnini transkripsiya qilish va uning

mukammal lug'atini (glossariysini) tuzish jarayonida ana shu murakkab lingvistik hodisani ilmiy-nazariy jihatdan keng ko'lamda asoslab berdi.

Emir Najib o'zining 1975-yilda chop etilgan ikki jildlik "XIV asr turkiy tilli yodgorligi Sayfi Saroyining „Guliston“i va uning tili" nomli yirik asarida yodgorlik leksikasini o'ziga xos qatlamlarga ajratib tahlil qiladi. Olimning o'tkir leksikografik tajribasi Sayfi Saroyi asaridagi so'zlarni etimologik va semantik jihatdan tabaqalashtirishda juda qo'l keldi. Tadqiqotchi yodgorlik leksikasini quyidagi yirik semantik va genetik qatlamlarga ajratib o'rganadi:

Sayfi Saroyining tarjimonlik va ijodkorlik mahorati shundaki, u Sa'diy Sheroziyning fors tilidagi asl matnida uchraydigan murakkab falsafiy-didaktik tushunchalarni ifodalashda turkiy tilning beqiyos sinonimik imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalangan. Asarda qipchoq va o'g'uz qatlamlariga oid so'zlarning parallel (muvoziy) ishlatilishi tez-tez kuzatiladi. Emir Najib asardagi sof turkiy sinonimlarning matn ichidagi uslubiy jilovlanishini yuksak baholagan. Jumladan, olim yodgorlik matnida birgina tushunchani ifodalash uchun ham qipchoq, ham o'g'uz shevalariga mansub so'zlar yonma-yon ishlatilganini ko'rsatib o'tadi. Masalan, *yaxshi* ma'nosini berish uchun asarda ham qipchoqcha *yaxshi*, ham o'g'uzcha *eygi/äygi* so'zlari; *ulug'*, *katta* ma'nosida *ulu* va *uluğ* variantlari; *bormoq* fe'li uchun esa *barmaq* va *varmaq* shakllari qofiya va aruz vazni talablariga mos ravishda ishlatilgan. Emir Najib bu hodisani tilning boyishi hamda Mamluklar Misridagi elatlarning (o'g'uz va qipchoqlar) o'zaro integratsiyasining bevosita natijasi sifatida talqin qilgan.

Olim til tarixini o'rganishda eskirib, faol iste'moldan chiqib ketgan yoki ma'no taraqqiyotiga uchragan so'zlarga alohida e'tibor qaratgan. U XI asr tilidagi ko'plab qadimiy turkiy so'zlarning XIV asrga kelib Mamluklar Misri va Oltin O'rda muhitida qanday fonetik va semantik o'zgarishlarga uchraganini tarixiy-qiyosiy metod yordamida ko'rsatib berdi. Sayfi Saroyi asarida uchraydigan, lekin keyingi asrlarda chig'atoy yoki usmonli turk tillarida faol ishlatilmay qo'yilgan qator leksik va leksik-morfologik arxaizmlar olim tomonidan sinchkovlik bilan qayd etildi va ularning etimologiyasi ilmiy dalillandi. Jumladan, asardagi *azun* (olam, dunyo), *artut* (sovg'a, tuhfa), *ärdäm* (fazilat, hunar, jasorat), *isrä* (quyi, past), *bitig* (kitob, yozuv), *tängri* (xudo) kabi qadimiy turkiy so'zlar garchi asta-sekin iste'moldan chiqayotgan bo'lsa-da, Sayfi Saroyi ulardan she'riy matnda ko'tarinki ruh va badiiy joziba yaratish uchun mahorat bilan foydalanganligi Emir Najib tomonidan alohida ta'kidlanadi. Bu esa O'rta Osiyodan to Oltin O'rda va Misrgacha bo'lgan hududlarda yagona turkiy adabiy an'ananing uzluksiz davom etganini tasdiqlaydi.

"Guliston" fors tilidagi asarning tarjimasi bo'lgani sababli, shuningdek, islom dini hamda arab madaniyati ta'sirida kirib kelgan so'zlar yodgorlik tilida ma'lum o'rin tutadi. Lekin, Emir Najibning ta'kidlashicha, Sayfi Saroyi o'zlashmalarini matnga sun'iy ravishda tiqishtirmagan, balki ularni turkiy tilning tabiatiga, grammatik qurilishiga moslashtirgan holda, jonli xalq tiliga yaqinlashtirib qo'llagan. Mutarjim forscha matnni shunchaki so'zma-so'z o'girib qo'ymay, balki uni o'zi yashagan davr va muhit talablariga moslashtirgan (adaptatsiya qilgan). Bu o'zlashmalarining morfologik jihatdan turkiylashishi, ya'ni arab yoki fors o'zaklariga turkiy affikslarning qo'shilishi orqali yasalgan yangi gibrid so'zlar olimning lug'atida keng yoritilgan. Emir Najib buni morfologik konvergensiya hodisasi sifatida baholaydi.

Morfologik jihatdan esa, Emir Najibning kuzatishlariga ko'ra, "Gulistoni bit-turkiy"ning grammatik qurilishi asosan qipchoq shevalariga tayanadi, biroq kelishik tizimi va fe'l yasallashida qipchoq-o'g'uz ikkiliklari yorqin ko'zga tashlanadi. Masalan, tushum kelishigi asosan qipchoqcha *-ni / -ni* shaklida, ba'zan esa qadimgi turkiy tilning qoldig'i sifatida *-n / -in* shaklida uchraydi. Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi qattiq va yumshoq o'zaklarga qarab *-qa / -kä* va *-g'a / -gä* variantlarida bo'lsa-da, o'g'uzcha *-a / -ä* shakli ham aralash qo'llanadi. Chiqish kelishigi ham asosan *-dan / -dän* shaklida, lekin she'riy o'rinlarda ba'zan o'g'uz-qarluq tipidagi *-din / -din* variantlari olim tomonidan qayd etilgan. Kelasi zamon ifodasida qipchoqcha *-g'ay / -gäy* hamda o'g'uzcha *-isar / -isär* qo'shimchalarining paralell ishlatilishi tildagi dialektal qorishuvning natijasidir. Mutaxassislar qayd etganidek, olimning ikki jildlik fundamental asarida "tarixiy-adabiyotshunoslik tadqiqotidan tashqari yodgorlikning leksik-morfologik xususiyatlari tavsifi va glossariy berilgan. Olim tomonidan tuzilgan bu mukammal glossariy o'rta asrlar turkiy leksikologiyasi va grammatikasi uchun mustahkam poydevor vazifasini o'tab kelmoqda.

Emir Najib nafaqat nashr etilgan yirik monografiyalari bilan, balki umrining oxiriga qadar ustida ishlagan, biroq tiriklik chog'ida chop etishga ulgurmagan ulkan ilmiy merosi bilan ham turkologiya tarixida mangu yashaydi. Olimning 90 yillik yubileyi munosabati bilan hamkasblari tomonidan yozilgan maqolada uning ilmiy bisotida saqlanayotgan qanchadan-qancha nodir durdonalar haqida aniq va batafsil ma'lumotlar keltirilgan:

Ma'lumki, olim Qutbning "Xusrav va Shirin" asari leksikasi asosida "XIV asr turkiy tillarining tarixiy-qiyosiy lug'ati"ning birinchi jildini 1979-yilda Moskvada nashr qildirgan edi. Ma'lumotlarga ko'ra, "XIV asr turkiy tillarining tarixiy-qiyosiy lug'ati"ning keyingi uchta jildi qisman bosmaxonada, qisman esa "Nauka" nashriyotining Sharq adabiyoti Bosh tahririyatida saqlanmoqda" [1].

Olimning e'tibori faqat XIV asr bilan cheklanib qolmagan edi. U turkiy tillar leksikasini izchil va tadrijiy o'rganish maqsadida XI asr yodgorliklari, xususan, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari leksikasi ustida ham uzoq yillar mashaqqatli ish olib borgan. Olimning qo'lyozmalari haqida maqolada quyidagicha qayd etiladi: "Olimning bisotida shuningdek "XI asr turkiy tillarining tarixiy-qiyosiy lug'ati" ("Qutadg'u bilig" leksikasi)ning ikki jildi mavjud bo'lib, ulardan birinchi jildi muallif ijrosida to'liq yakunlangan; ikki jildlik „Qutadg'u bilig“ tilining leksik va leksik-morfologik arxaizmlari lug'ati"ning birinchi jildi (qariyb 20 bosma taboq) muallif tomonidan tugatilib, nashrga tayyorlangan, ikkinchi jild uchun esa til materiallari (tarjimasiz) to'liq yig'ilgan edi".

Taqdim etilgan maqolaning ilmiy salmog'i va mohiyatidan kelib chiqib, uni dissertatsiya yoki yirik ilmiy maqolalar talabiga mos ravishda quyidagicha xulosalash mumkin:

Yuqoridagi ilmiy-nazariy tahlillarga tayangan holda, professor Emir Najibning o'rta asrlar turkiy tillari tarixi, matnshunosligi va leksikografiyasini o'rganishdagi konseptual xizmatlarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. Olim turkiyshunoslikdagi an'anaviy "yagona chig'atoy tili" yoki umumiy "qadimgi turkiy til" qarashini inkor etib, XI–XIV asrlarda turli mintaqalarda, jumladan, Mamluklar Misri va Oltin O'rdada o'ziga xos dialektal asosga ega bo'lgan mustaqil qipchoq-o'g'uz adabiy tillari mavjudligini ilmiy asoslab berdi.

2. Sayfi Saroyining "Gulistoni bit-turkiy", Xorazmiyning "Muhabbatnoma" va Qutbning "Xusrav va Shirin" kabi yodgorliklari ustida olib borilgan izlanishlar orqali qadimgi so'zlar hamda affikslarning etimologik, semantik va fonetik taraqqiyot bosqichlari ochib berildi. Olim tomonidan yaratilgan tarixiy-qiyosiy lug'atlar va glossariylar turkiy so'z yasaliishi tizimining nodir manbasiga aylandi.

3. Mamluklar Misridagi til vaziyati misolida matn tarkibidagi sof turkiy qatlam, arab-fors o'zlashmalari, shuningdek, sheva unsurlarining qorishuvi (morfologik konvergensiya) chuqur lingvistik aniqlikda tasniflandi. Bu jarayonda leksik va leksik-morfologik arxaizmlarning matndagi badiiy-uslubiy vazifalari aniq ko'rsatib berildi.

4. "Gulistoni bit-turkiy" misolida mumtoz tarjima asarlarida gibrid so'zlarning shakllanishi, murakkab falsafiy-didaktik tushunchalarning turkiy sinonimlari orqali ifodalanishi hamda grammatik paradigmalarining (kelishik va zamon qo'shimchalarining paralell qo'llanishi) o'ziga xos qonuniyatlari keng yoritildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Благова Г. Ф., Кормушин И. В., Поцелуевский Е. А., Тенишев Э. Р. Эмир Наджипович Наджип (к 90-летию со дня рождения) // Советская тюркология. – 1989.
2. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI—XIV вв. / – М. : Наука, 1989.
3. Наджип Э. Н. Тюркоязычный памятник XIV века "Гулистан" Сейфа Сарай и его язык. Часть первая. – Алма-Ата: Издательство "Наука" КазССР, 1975.
4. Хорезми. Мухаббат-наме / Издание текста, транскрипция, перевод и исследование Э. Н. Наджипа. – М., 1961.
5. Наджип Эмир. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта. XIV века / Автореф. дис. канд филол. наук. — М., 1965

DISKURS ATAMASINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI TAHLILI

M.R. Qo'ziyeva, o'qituvchi, Buxoro tumani 41-maktab, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada “diskurs” atamasining o'ziga xos xususiyatlari, uning zamonaviy tilshunoslikdagi nazariy va metodologik talqinlari tahlil qilinadi. Diskurs tushunchasining matn, nutq, kommunikativ jarayon va kontekst kabi kategoriyalar bilan o'zaro munosabati yoritilib, uning lingvistik, pragmatik, sotsiolingvistik, kognitiv va lingvomadaniy jihatlari ochib beriladi. Tadqiqotda diskursning faqatgina lisoniy birliklar yig'indisi emas, balki muayyan kommunikativ vaziyat, ishtirokchilar, ijtimoiy-madaniy omillar, maqsad va kontekst bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab kommunikativ hodisa ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: diskurs, diskurs tahlili, matn, nutq, kommunikativ jarayon, kontekst, pragmatika, sotsiolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyat, kommunikativ vaziyat.

Аннотация. В данной статье анализируются специфические особенности термина «дискурс», его теоретические и методологические интерпретации в современной лингвистике. Освещается взаимодействие понятия дискурса с такими категориями, как текст, речь, коммуникативный процесс и контекст, раскрываются его лингвистические, прагматические, социолингвистические, когнитивные и лингвокультурологические аспекты. В исследовании обосновывается, что дискурс — это не просто совокупность языковых единиц, а сложное коммуникативное явление, неразрывно связанное с определенной коммуникативной ситуацией, участниками, социокультурными факторами, целью и контекстом.

Ключевые слова: дискурс, дискурс-анализ, текст, речь, коммуникативный процесс, контекст, прагматика, социолингвистика, когнитивная лингвистика, лингвокультура, коммуникативная ситуация.

Abstract. This article analyzes the distinctive features of the term "discourse" and its theoretical and methodological interpretations in modern linguistics. The interrelationship between the concept of discourse and categories such as text, speech, communicative process, and context is highlighted, elucidating its linguistic, pragmatic, sociolinguistic, cognitive, and linguocultural aspects. Furthermore, the study demonstrates that discourse is not merely a collection of linguistic units, but a complex communicative phenomenon inextricably linked to a specific communicative situation, participants, sociocultural factors, purpose, and context.

Keywords: discourse, discourse analysis, text, speech, communicative process, context, pragmatics, sociolinguistics, cognitive linguistics, linguoculture, communicative situation.

“Diskurs” tushunchasi qaysi ilmiy sohada qo'llanilishiga qarab turli xil ma'nolarga ega. Biroq, bir xil fan doirasida ham, bu atama turli yo'llar bilan talqin qilinishi mumkin, bu esa olimlar o'rtasida ko'plab tortishuvlarga sabab bo'lmoqda. Shuningdek, ushbu kontseptsianing bir nechta eng mashhur lingvistik ta'riflari, tasniflash turlari va nutq tuzilishi taqdim etiladi. Shundan so'ng, biz nutq tahliliga lingvistik yondashuvni va bir nechta fanlararo yondashuvlarni tavsiflaymiz. Dastlab “diskurs” atamasi klassik falsafada intuitiv tafakkurga (butunlikni spekulativ idrok etish) qarama-qarshi bo'lgan diskursiv fikrlash (tushunchalar va mulohazalar ketma-ketligi) tushunchasiga nisbatan qo'llanilgan. Falsafaning keyingi tarixida bu tushuncha faol talqin qilingan, lekin asosan u til orqali vositachilik qiladigan bilimni anglatardi.

Tilshunoslikda “diskurs” tushunchasi nisbatan yaqinda o'rganila boshlandi. O'tgan asrning o'rtalariga qadar tilshunoslar tilni rasmiy nuqtai nazardan – ma'lum bir vaziyatda odamlar tomonidan o'z maqsadlariga muvofiq ravishda juda “texnik” ishlatiladigan mavhum tizim sifatida ko'rib chiqdilar. Nutq formalistik tahlilga bo'ysunadi, lekin uni faqat u bilan cheklab bo'lmaydi. Funktsionalistlar tilning mavjudligi shaklinigina emas, balki u bajaradigan vazifalarni ham hisobga oladi. Ular tilning qanday maqsadlarda qo'llanilishiga qarab ma'lum bir rasmiy tuzilishga ega ekanligiga ishonishadi. Tilni o'rganishga rasmiy-strukturaviy yondashuv tilning qanday ishlashini tushunish imkonini berdi, ammo XX asrning ikkinchi yarmida fanning muammoli sohasi kengaydi

va tilshunoslar tilning faoliyatini o'rganishga kirishdilar. 1970—80-yillarga kelib, formal-struktura paradigma o'rnini inson omilini hisobga oluvchi funksional-kommunikativ paradigma egalladi va lingvistik hodisalar ulardan foydalanish kontekstida shaxsiy yondashuv nuqtai nazaridan ko'rib chiqila boshlandi.

Tilshunoslikda “diskurs” atamasi birinchi marta amerikalik olim Z. Xarris tomonidan 1952 yilda nashr etilgan “Diskur tahlili” maqolasida qo'llanilgan. Ushbu maqolada u matn nima ekanligini qanday aniqlash mumkinligi haqidagi savolni ko'tardi. Z.Xarris tilda sintaksisdan bir pog'ona yuqori bo'lgan tizim mavjudligini, matn tushunchasi ham shu tizimga mansub, degan fikrni ilgari surgan. “Diskurs” tahlili, uning fikricha, tilning qoliplarini (strukturasini) gapdan ko'ra kengroq elementlarda ko'rib chiqadi [4]. U nutqni “muayyan vaziyatda bir (yoki bir nechta) shaxs tomonidan yozilgan yoki aytilgan bayonotlar ketma-ketligi” deb ta'riflagan [1]. Biroq, faqat 1970-yillarga kelib, diskursiv tahlil alohida fan sohasiga aylandi. Bu davrda tilshunos olimlarning T.A.van Deyk, U.Cheyf va boshqalarning ushbu kontseptsiyaga bag'ishlangan asarlari nashr etilgan. “Diskurs” atamasi lingvistika sohasida ham juda ko'p qo'llaniladigan atamalardan biriga aylangan. Tarixiy jihatdan bu atama birinchi marta amerikalik tilshunos Z. Xarrisning 1952 yilda nashr etilgan “Diskur tahlili” deb nomlangan maqolasida ishlatilgan. “Diskurs” atamasining to'liq ko'lami so'nggi yigirma yil ichida tilshunoslikda ommalashib bordi [2].

Diskurs bu - jarayon, insoniy faoliyat turi. U lisoniy va yuzlab nolisoniy omillarning mushtarak shaklda bir maqsad yo'lida voqelanishidir. Boshqa bir manbada diskurs lotincha “discursus” - muhokama so'zidan olingan bo'lib, hissiy, bevosita, intuitiv, ya'ni muhokama talab bilimdan farqli o'laroq, muhokama orqali vosita bilan hosil qilinadigan mantiqiy dalil - isbotli bilim demakdir. Sodaroq qilib aytganda, bu ta'rifda diskursning muhokama qilish, suhbat qilish ma'nosi ilgari suriladi [5].

Hozirgi paytda bunday yaxlitlik xususiyatiga faqatgina diskurs ega ekanligi e'tirof etilmoqda. Ye.S.Kubryakova qaydicha, «tilshunoslik fanining hozirgi taraqqiyoti davrida diskursning umumiy qabul qilingan biror bir ta'rifi mavjud emas». Tilshunoslikda diskurs bir gapdan ham uzunroq til birligiga ishora qiladi.

Badiiy diskursning turlari. G'arb olimlari orasida badiiy diskurs va uning turlari haqida turlicha qarashlar mavjud. Kimdir muloqot qilish uchun tildan foydalansa, u diskursdan foydalanadi. Demak, yozuvchining ishi, birinchi navbatda, hikoyalar aytib berish, fikr almashish va ma'lumot tarqatish uchun diskursga tayanadi. Aslini olganda, diskurssiz adabiyot ham bo'lmaydi. Biroq, hamma diskurs bir xil emas, adabiyotshunoslar uni to'rtta asosiy turga bo'lishadi: bahs, tavsif, tushuntirish va hikoya [3].

O'tgan asrning 50-yillarida amerikalik tilshunos Zellig Xarris tomonidan birinchi marta qo'llangan diskurs so'zi bugungi kunda tilshunoslikning markaziy masalalaridan birini ifodalovchi hodisani anglatmoqda. Ye.S.Kubryakovaning qayd etishicha, «tilshunoslik fanining hozirgi taraqqiyoti davrida diskursning umumiy qabul qilingan biror bir ta'rifi mavjud emas». Diskurs tushunchasi hozirgi davrda o'ta jadallik bilan sodir bo'layotgan fanlar integratsiyasini o'zida yaqqol namoyon etadi. U adabiyotshunoslik, tilshunoslik, falsafa, tarix, sotsiologiya, antropologiya, pedagogika, siyosatshunoslik kabi fan sohalarining har birida maxsus definitsiyaga ega bo'lishi bilan birga, bugungi kunda yangi yo'nalishlardan biri hisoblangan diskursiv tahlilning ham markaziy muammolaridan biriga aylandi. Tilshunoslikda diskurs bir gapdan ham uzunroq til birligiga ishora qiladi. Diskurs so'zi lotincha dis- “uzoqda” ma'nosidagi prefiksdan va “yugurish” ma'nosini bildiruvchi “currere” o'zagidan olingan. Shuning uchun nutq “qochish” deb tarjima qilinadi va suhbat qanday o'tishini anglatadi. Nutqni o'rganish - bu ijtimoiy kontekstda og'zaki yoki yozma tildan foydalanishni tahlil qilishdir. Diskurs tadqiqotlari nutqda tilning shakli va funktsiyasini uning kichik grammatik qismlari, masalan, fonema va morfemalardan tashqari ko'rib chiqadi. Gollandiyalik tilshunos Teun van Deyk rivojlanishda muhim rol o'ynagan ushbu tadqiqot sohasi tilning katta birliklari, jumladan, leksemalar, sintaksis va kontekst suhbatlarga qanday ma'no qo'shishi o'rganadi. Diskurs - bu keng tarixiy ma'nolarni yetkazish uchun tilning ijtimoiy jihatdan qo'llanilishi. Bu qo'llanilishining ijtimoiy sharoitlari,

kim va qanday sharoitlarda qo'llanayotgani bilan belgilanadigan tildir. Til hech qachon “neytral” bo'lmaydi, chunki u bizning shaxsiy va ijtimoiy dunyolarimizni bog'lashga xizmat qiladi.

Diskursni lingvistik tushunish juda xilma-xildir, masalan, M. Stubbs nutqning uchta asosiy xususiyatini ajratib ko'rsatadi: nutq gapga nisbatan hajm jihatidan katta bo'lgan til birligi; nutq tildan foydalanishning ijtimoiy konteksti bilan chambarchas bog'liq; nutq dialogikdir. Xorijiy tilshunoslikda qabul qilingan, E. Benvenistega borib taqaladigan diskurs talqini nutqni empirik ob'yektning bir turi sifatida belgilaydi, bunda tilning grammatik tuzilishida uzilish yuzaga keladi, natijada nutq yuzaga keladi. Tilning grammatik tuzilishi bilan bog'liq bo'lgan, ma'lum bir shaxsga xos bo'lgan individual ekstralingvistik kod sifatida qabul qilinadi. Shaxs tomonidan shaxsiy kod orqali uzatiladigan ma'lumotni dekodlash uchun qabul qiluvchi ushbu kodni (diskurs kodi) va mantiqiy va mantiqiy ravishda idrok etish uchun ma'lum harakatlar qilishi kerak.

P. Serio “diskurs” atamasini talqin qilishda sakkizta ma'noni nomlaydi: 1) “nutq” tushunchasining Sossyur ma'nosida ta'rifi, boshqacha aytganda, har qanday konkret gap; 2) o'lchami bo'yicha iboradan oshib ketgan birlik; 3) pragmatika doirasida – gapning predmeti, manzili, gapning momenti va ma'lum bir joyini nazarda tutuvchi gap holatini hisobga olgan holda gapning qabul qiluvchiga ta'siri; 4) muloqotning asosiy turi suhbatdir; 5) nutqni (E. Benveniste fikricha) bayondan farqli ravishda murojaat qiluvchi pozitsiyasidan tushunish, bunda so'zlovchining fikri inobatga olinmaydi; 6) til birliklaridan foydalanish, til birliklarining nutqiy aktuallashuvi; 7) ijtimoiy yoki mafkuraviy pozitsiyaning cheksiz miqdordagi bayonotlarga (masalan, “feministik nutq”, “ma'muriy nutq” va boshqalar) qo'yilgan cheklovlarning ma'lum tizimlariga ta'siri; 8) matnni amalga oshirish shartlarini tahlil qilish uchun mo'ljallangan nazariy komponent. Diskurs tilga qarama-qarshi nutq sifatida tushunilganligi sababli, tabiiy ravishda matn kategoriyasini kiritish zarurati tug'iladi.

Umuman, diskurs – kognitiv va til strukturalari birligi, u kognitiv fikrlash va bevosita tahlilni nazarda tutadi. Matnni ko'rib chiqilayotganda nafaqat lingvistik – semantik strukturalar, balki yashirin assosiativ aloqalar ham qamrab olinsa, so'zning ishlatilishi va ijtimoiy kontekstlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik o'rnatilsa matn diskursga aylanadi. Shunday qilib, diskursga ekstralingvistik faktorlar kontekstida murakkab kommunikativ hodisa sifatida, matnga o'xshamagan, biroq matnga to'liq analitik qarash, kognitiv va til strukturalari birligi deb qaraymiz. Diskurs haqidagi turli qarashlar hali bu muammoning tadqiq etilishi kerak bo'lgan ko'p tomonlari borligini bildiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurakhimovna, A. H. (2018). Acquiring proficiency in creating symbols and literary art in poetry. Zbiór artykułów naukowych recenzowanych., 274.
2. Миронова, Н. Н. Оценочный дискурс: проблемы семантического анализа / Н. Н. Миронова // Известия РАН. Серия литературы и языка. — 1997а. — Т. 56, № 4. — С. 52–59.
3. Макаров М.Л. Интерпретативный анализ дискурса в малой группе /М.Л.Макаров. – Тверь: Изд-во Тверского госуд. университета, 1998. – 199 с.
4. Brown, G. and G. Yule. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press (Cambridge Textbooks in Linguistics), 1983.
5. Cook, G. Discourse. Oxford: Oxford University Press, 1989.

UO'K: 82.09

YU.UELTI “THE KEY” HIKOYASIDA GENDER MUAMMOLAR BADIY IFODASI

S.O. Quدراتова, o'qituvchi, Osiyo Xalqaro universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur maqolada amerikalik regional adabiyot vakilasi Yudora Ueltining 1941-yilda chop etilgan “The Key” hikoyasida gender muammolarning badiiy ifodasi tahlil qilinadi. Hikoya bosh qahramoni Elli obrazi misolida patriarxal tuzumdagi gender tengsizlik, ijtimoiy o'zlikning salbiy ko'rinishi, ayol mehnatining qadrsizlanishi hamda oila ichidagi erkak hukmronligi yoritiladi. Eshitish va gapirish qobiliyatidan mahrum, kambag'al ayol qiyofasi orqali yozuvchi Buyuk depressiya davri jamiyatidagi ijtimoiy tabaqalanish va ayollar taqdirini ramziy tarzda tasvirlashi, kalit obrazining umid va baxt timsoli sifatidagi badiiy vazifasi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Yu.Uelti, "The Key" hikoyasi, gender muammolar, patriarxal tuzum, ijtimoiy o'zlik, regional adabiyot, ayol obrazi, Elli, Buyuk depressiya, badiiy ramz.

Аннотация. В данном разделе анализируется художественное воплощение гендерных проблем в рассказе «The Key» (1941) Юдоры Уэлти, представительницы американской региональной литературы. На примере образа главной героини Элли раскрываются гендерное неравенство в условиях патриархального уклада, негативная форма социальной идентичности, обесценивание женского труда и мужское доминирование в семье. Через образ бедной женщины, лишённой слуха и речи, писательница символически изображает социальное расслоение и судьбу женщин в обществе периода Великой депрессии; раскрывается также художественная функция образа ключа как символа надежды и счастья.

Ключевые слова: Ю. Уэлти, рассказ «The Key», гендерные проблемы, патриархальный уклад, социальная идентичность, региональная литература, женский образ, Элли, Великая депрессия, художественный символ.

Abstract. This section analyzes the artistic representation of gender issues in "The Key" (1941), a short story by Eudora Welty, a representative of American regional literature. Through the image of the protagonist Ellie, it examines gender inequality under the patriarchal order, the negative manifestation of social identity, the devaluation of women's labor, and male dominance within the family. Portraying a poor woman deprived of hearing and speech, the writer symbolically depicts social stratification and the fate of women in Great Depression-era society; the artistic function of the key as a symbol of hope and happiness is also revealed.

Key words: E. Welty, "The Key", gender issues, patriarchal order, social identity, regional literature, female character, Ellie, Great Depression, literary symbol.

Yu.Uelti regional adabiyot vakilasi sifatida o'z hikoyalarida regionalizmning muhim elementi sanalmish muayyan hududdagi mavjud ijtimoiy-siyosiy muammolarni bayon etdi. P.Shmitning fikricha, 19-asr oxiri va 20-asr boshlarida Amerika va Angliyadagi ayol yozuvchilar o'z asarlarida ayol obrazini qayta gavdalandirib, unga xos bo'lgan isyon ko'tarish, mavjud qarashlarga munosabat bildirib, ularni o'zgartirish yoki qaytadan tuzish kabi xususiyatlarni singdirishga harakat qilshdi. Munaqqid Yu.Ueltini ham xuddi shu yozuvchilar qatorida ekanligini ta'kidlaydi [1]. Haqiqatan ham, Yu.Uelti aksariyat hikoyalari markaziga ayol uning hayoti, dunyoqarashi, hissiyotlari, jamiyat bilan munosabatlari kabi mavzularni qo'ydi. Muallifning "The Key" nomli hikoyasi 1941-yilda chop etildi. Hikoya yozuvchining boshqa asarlari singari davr kitobxonlari orasida alohida o'rin egalladi. Adabiyotshunoslar fikricha, asarda ijtimoiy munosabatlardagi chegara, patriarxal tuzumdagi muhit hamda ayollarning jamiyatda tutgan o'rni kabi masalalar yoritildi. Bosh qahramon Elli asar boshidan oxiriga qadar ijtimoiy o'zlikning salbiy ko'rinishini tasvirladi. Chunki, uning xarakteridagi an'anaviy ayollarga xos yuvoshlik, tortinuvchanlik kabi xislatlar qahramon dinamik siljishiga to'sqinlik qiladi. Hikoya Yu.Ueltiga xos tasvir uslubi bilan boshlanadi. Undagi temir yo'li kutish xonasi tasviri kitobxonni to'g'ridan-to'g'ri bosh qahramonlar ruhiyati hamda ular hayoti manzarasiga olib kiradi. Hikoya voqealari Albert va Elli ismli juftlikning Niagaraga sayohat uchun borayotganida kutish zalida sodir bo'ladi.

B.Kronaki ta'kidlaganidek, Yu.Uelti hikoyalari uchun asosiy mavzu markazi bu oila, undagi qadriyatlar hamda oila a'zolarining jamiyatda tutgan o'rni tasviridir [2]. Haqiqatdan ham yozuvchining ko'plab hikoyalari asosan oilaviy mojarolar undagi turli manzaralarni bayon etadi. Xuddi shunday, biz tahlil qilayotgan asari ham ikki juftlik ya'ni bir oilaning hayot falsafasi, ularning atrofdagilar bilan munosabati va jamiyatdagi mavqei qay darajada ekanligini hikoya qiladi. Bosh qahramon Elli muallifning boshqa ayol obrazlari singari ta'riflanadi: "Ellie Morgan was a large woman with a face as pink and crowded "as an old-fashioned rose" she must have been about forty years old" [3]. Yozuvchi o'xshatish stilistik vositasidan foydalangan holda qahramonini anchagina katta, ammo xuddi eskirib qolgan (old-fashioned), dalada atrofi begona o'tlar bilan qoplangan atirgulga qiyoslaydi. Bu tasvir orqali u Ellining o'ziga oro berishga vaqti yo'qligi, chunki u kabi ayollar tug'ilganidan qora terga botib, tunu-kun mehnat qilishga, jamiyatning talabiga mos ravishda

o'zlarini unutib maishiy yumushlar bilan mashg'ul bo'lib yashashga majbur ekanliklarini eslatib o'tadi. Muallif ijodini o'rgangan tadqiqotchilar fikricha, Yu.Uelti personajlarini ijtimoiy roliga ko'ra ikki toifaga, ya'ni jamiyatdagi mavjud normalar ortidan manfaat ko'ruvchi mansabdorlar (empowered gatekeepers) hamda ulardan aziyat chekuvchi (marginalized dissidents), ezilgan oddiy xalqqa ajratadi [4].

K.Rajaraman esa Yu.Uelti qahramonlarining eng qiyin, eng achinarli va eng kulgili vaziyatlarda ham o'zining kamtarlik va oddiyligini yo'qotmasligini alohida tahsinga sazovor, deb baholaydi [5]. Asar qahramonlarining kiyinishi, atrof-muhitning oddiy ko'rinishi yozuvchining jamiyatdagi tuzum manzaralarini oshkor etishga ishora qilayotganidan darak beradi. Atrofdagi o'zgarishlar sabab umidsizlik va depressiyaga tushgan xaq, oddiy narsalarga ham umid ko'zi bilan boqadigan aholi, har narsadan baxtni izlashga harakat qiluvchi nochor qatlam manzarasi ramziylik xususiyat kasb etadi. Hikoya syujeti davomida Elli va Albertning poyezd kutish zalida topib olgan kaliti ular uchun kelajak hayotidagi baxtli kunlarining debochasi, umid uchqunidek qaralishi, sodir bo'lishi mumkin bo'lgan yaxshi yangilik ramzi sifatida munosabat bildirilishi buning yorqin aksidir. *"Albert sat there holding the key in his wide-open hand. How intensified, magnified, really vain all attempt at expression becomes in the afflicted. It was with an almost incandescent delight that he felt the unguessed temperature and weight of the key."* [6] Ushbu parchada Albertning tasodifan oyog'i ostiga tushgan kalitni topib olgandagi holati ifoda etilgan. Uning bu kalitga xursandchilik va baxt ramzi deb qarashi hamda haddan ziyod quvonishi tasviri yordamida Yu.Uelti davr kishilari hayotidagi haqqoniy kemtiklik, o'zaro ishonch, mehr-muhabbat, muruvvatning yetishmasligi, nochor, muhtoj insonlarga yordam qo'lini cho'zmaslik, ularning hayot qiyinchiliklaridan tobora charchab, unda o'zlari uchun bir nur, kelajakga muhabbat qidirib yashayotganliklari tasvirini yaqqol bayon etadi.

Hikoya qahramonlari ham jamiyat normalari girdobida, yengil emas, balki qiyin hayotda yashasalarda ulardagi umidli shijoat, cheksiz kuch-g'ayrat kitobxonni o'yga solishi, shubhasiz. Elli ham Yu.Ueltining ko'plab ayol obrazlari singari jamiyatdagi gender muammolar qurboni sifatida gavalantirildi. Muallif uni ham ma'nau, ham jismonan cheklangan imkoniyati orqali butun jamiyat ayollari og'ir hayotiga yaxlit tarzda, to'g'ridan-to'g'ri ishora qiladi. Elli kutish zalida turmush o'rtog'i Albertga topib olgan kalitini egasiga qaytarishini aytganida, Albert sovuqqonlik bilan uni jerkib, bu masalani o'zi hal qilishi va Ellining unga aql o'rgatmay, jim turishi kerakligini aytib, o'zining oila boshligi va Ellidan ustunligini ta'kidlaydi. Sodir bo'ladigan har qanday holat ustidan faqatgina o'zi qaror chiqarishga haqli ekanligini uqtiradi.

Elli esa oilada yuvosh, bariga ko'nib yashovchi, asosan mehnat qilib topadigan har chaqasini oilasi uchun sarflaydigan odatiy ayol sifatida bu holga jimgina ko'nadi. Hikoyani o'qish jarayonida undagi asl maqsad mavjud patriarxal tuzum, gender tengsizlikni namoyon etish ekanligiga guvoh bo'ldik. Fikrimizni shu parchada oydinlashtiramiz: *"They had told her when she was a little girl how people who have just been married have the custom of going to Niagara Falls on a wedding trip, to start their happiness; so she saved money. She worked harder than he did, you could observe, comparing their hands, good and bad years, more than was good for a woman"* [7], bunda bosh qahramon Ellining har qanday qizdek bolalikdagi orzusi, ya'ni turmush qurish chog'ida baxtli kunlarining boshlanishi sifatida Niagara sharsharasiga borishi haqidagi o'y-xayollari keltiriladi, ammo u bu orzusining ro'yosini ko'rish uchun salkam qirq yoshni qarshilagan bo'lishiga qaramay turmush o'rtog'idanda ko'p mehnat qilib pul yig'adi. *"She worked harder than he did"* jumlasini orqali Yu.Uelti jamiyatdagi gender normalarining buzilganligiga ishora qiladi. Axir hamma zamonda ham oila boshi, erkagi kundalik ehtiyojlar uchun pul topishi kerak emas? Bunday patriarxal tuzumda erkaklarning ayollarga ishchi kuchi sifatidagi munosabati yozuvchi tomonidan achchiq kinoya bilan tasvirlanadi.

Xulosa qilib aytganda, Yu.Ueltining "The Key" hikoyasi oddiy kundalik voqea tasviri orqali davrning ijtimoiy-siyosiy muammolarini, xususan, gender tengsizlikni teran ochib beradigan badiiy asardir. Hikoyada bosh qahramon Elli ijtimoiy o'zlikning salbiy ko'rinishi sifatida gavalantirilgan: uning yuvoshligi, tortinuvchanligi va jim bo'ysinishi patriarxal tuzumda ayolning o'z fikri va qarorini bildirish huquqidan mahrumligini ko'rsatadi. Albertning Elliga nisbatan sovuqqonligi,

barcha qarorlarni yolg'iz o'zi qabul qilishga haqli ekanini ta'kidlashi oiladagi erkak hukmronligining yaqqol ifodasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Marrs S. One writers imagination, the fiction of Eudora Welty. – USA.: Louisiana state university press, 2002. – P. 308.
2. Chronaki B. Eudora Welty's Theory of Place and Human Relationships. // South Atlantic Modern Language Association, Vol. 43, No. 2 May, 1978. // – P. 36-44.
3. Marrs S. The Welty Collection A Guide To The Eudora Welty Manuscripts And Documents At The Mississippi – USA.: University Press Of Mississippi, 1988. – P. 511.
4. Qudratova, S., & Akramova, F. (2023). Manifestation Of The Concept Of "Spiritual Upbringing" In The Modern Life Of The West. *Talqin Va Tadqiqotlar*, 1(18). извлечено от <http://talqinvatadqiqotlar.uz/index.php/tvt/article/view/28>
5. Qudratova Sitora Olimovna. (2022). interpretation of spirituality in classical literature. *web of scientist: international scientific research journal*, 3(1), 17–22. <https://doi.org/10.17605/osf.io/sehm4>
6. Qudratova Sitora Olimovna. (2023). Sarah Orne Jewet, M.E. Wilkins Freeman the american story writers of xx century. *international journal of social science & interdisciplinary research issn: 2277-3630 impact factor: 7.429, 12(05)*, 89–91. retrieved from <https://www.gejournal.net/index.php/ijssir/article/view/1767>
7. Q.S. Olimovna, Mohigul - innovations in technology and science education, 2023, Analysis of "the new england nun" by M. Wilkins Freeman

UO'K 81:004

MUALLIFLIK KORPUSI VA UNING YARATILISH TENDENSIYALARI

Z.Sh. Rahimova, PhD, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Maqolada dunyo va o'zbek tilshunosligida kompyuter lingvistikasi doirasida yaratilgan mualliflik korpuslari haqida nazariy ma'lumotlar keltirilgan. Mualliflik korpuslari keng qamrovli va zamonaviy korpuslarga bo'lib tahlilga tortilgan, shuningdek, vazifalari va yo'nalishlari aniq ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Mualliflik korpusi, idiolekt, stilometriya, tanqidiy nashr, epistolyar meros, polifoniya.

Аннотация. В статье представлена теоретическая информация об авторских корпусах, созданных в рамках компьютерной лингвистики в мировой и узбекской лингвистике. Авторские корпуса анализируются как всеобъемлющие и современные, четко обозначены их задачи и направления.

Ключевые слова: Корпус авторских произведений, идиолект, стилометрия, критическое издание, эпистолярное наследие, полифония.

Abstract. The article presents theoretical information regarding author-specific corpora developed within the field of computational linguistics in both global and Uzbek linguistics. These corpora are analyzed by categorizing them into comprehensive and modern types, and their functions and areas of application are clearly outlined.

Keywords: Authorial corpus, idiolect, stylometry, critical edition, epistolary heritage, polyphony.

Mualliflik korpusi – muayyan bir yozuvchi, shoir yoki olimning butun ijodiy merosini (asarlari, maqolalari, kundaliklari va maktublarini) o'z ichiga olgan maxsus elektron matnlar bazasidir. Mualliflik korpusi lingvistika, adabiyotshunoslik va stilistikada quyidagi maqsadlarga xizmat qiladi:

– Muallifning individual til xususiyatlarini, o'ziga xos so'z qo'llash uslubini (idiolekt) aniqlash;

– Yozuvchining ijodi davomida uning tili, so'z boyligi va sintaksisi qanday o'zgarib borganini kuzatish;

– Anonim yoki bahsli matnlarning haqiqiy muallifini statistik usullar orqali topish.

Hozirgi kunda zamonaviy raqamli gumanitar fanlar doirasida mualliflik korpuslarini nafaqat oddiy matn, balki chuqur leksik, morfologik va semantik teglarga ega bo'lgan interaktiv bazalar shaklida yaratish tendensiyasi ustunlik qilmoqda.

Zamonaviy mualliflik korpuslari shunchaki matn saqlaydigan ombor emas, balki stilometrik tahlil vositasiga aylangan. Bugungi kunda sun'iy intellekt yordamida muallifning "stilistik barmoq izi" aniqlanadi. Bunga quyidagilar kiradi:

- Muallif ongsiz ravishda ishlatadigan ko'p qo'llanadigan birliklar (bog'lovchilar, ko'makchilar, olmoshlar) har bir yozuvchida noyob statistik nisbatga ega bo'ladi.

- Yozuvchining tinish belgilarini qo'yish chastotasi va sintaktik konstruksiyalarning o'rtacha uzunligi uning korpus asosidagi raqamli pasportini yaratadi.

Ilgarigidek faqat chop etilgan badiiy asarlarni yig'ish o'rniga, hozirgi mualliflik korpuslarida yozuvchining shaxsiy arxivi – kundaliklari, qoramalari va maktublarini ham bir tizimga kiritish tendensiyasi kuchaygan. Bu yozuvchining tayyor asaridagi uslubi bilan uning kundalik hayotdagi tabiiy tili o'rtasidagi farqni, ya'ni idiolektik evolyutsiyani ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy mualliflik korpuslarida matnlar nafaqat so'z turkumlari, balki quyidagi chuqur qatlamlar bilan boyitiladi:

- Muallif asarlaridagi emotsional tonallikning (quvonch, qayg'u, xavotir, kinoya) o'zgarish dinamikasini vizual grafiklar shaklida ko'rsatish.

- Muallif ijodida eng ko'p qo'llaniladigan asosiy falsafiy yoki estetik konsepsiyalarning (masalan, Dostoyevskiyda "azob", "erkinlik", "vijdon") matnlararo qanday ko'chib yurishini kuzatish.

Global miqyosda mualliflik korpuslarini yaratishda yopiq ilmiy laboratoriyalardan ochiq manbali raqamli platformalarga o'tish tendensiyasi kuzatilmoqda. Bunda ilmiy jamoatchilik va adabiyotshunoslar hamkorlikda muallif matnlarining matnshunoslik xatolarini to'g'rilash, izohlar va metama'lumotlar qo'shish orqali korpusni birgalikda rivojlantiradilar.

Zamonaviy raqamli gumanitar fanlar faqat yozma matnlar bilan cheklanib qolmayapti. Bugungi ilg'or mualliflik korpuslariga yozuvchining matnlaridan tashqari quyidagilar ham integratsiya qilinmoqda:

- Muallifning o'z qo'li bilan yozgan dastxatlari, chizgilari va o'chirilgan joylari skaner qilinib, raqamli matnga qat'iy bog'lanadi (bu yozuvchining ijodiy jarayonini bosqichma-bosqich kuzatish imkonini beradi).

- Agar yozuvchining ovozi saqlangan bo'lsa (masalan, XX asr yozuvchilari uchun), ularning chiqishlari yoki asarlaridan o'qigan parchalari matn bilan sinxronlashtirilib, fonetik-stilistik korpus yaratiladi.

Oldinlari mualliflik korpusini tuzish va teglash qo'lda yoki oddiy qoidalar yordamida amalga oshirilgan bo'lsa, hozirgi kunda maxsus ixtisoslashgan sun'iy intellekt modellari (Author-specific LLMs) qo'llanilmoqda. Bu texnologiya yozuvchining butun korpusini o'qib chiqib:

Matndagi yetishmayotgan qismlarni yoki shikastlangan arxiv yozuvlarini tiklashga;

Muallifning o'ziga xos so'z birikmalari asosida uning stilistikasida yangi matnlar generatsiya qilish imkoniyatlarini sinab ko'rishga xizmat qilmoqda.

Mualliflik korpusi faqat bitta tilda emas, balki ko'p tilli mualliflik korpusi shaklida ham rivojlanmoqda. Masalan, Lev Tolstoy yoki F.Dostoyevskiyning asarlari o'nlab tillarga qanday tarjima qilingani, turli tarjimonlar yozuvchining individual stilini saqlab qola olganmi yoki yo'qmi, buni raqamli korpuslar orqali qiyosiy baholash tendensiyasi kuchaygan.

Zamonaviy korpus lingvistikasida mualliflik korpuslari endilikda faqat tahlil qilish uchun emas, balki simulyatsiya qilish uchun ham ishlatilmoqda. Muallifning barcha asarlari va maktublarini o'z ichiga olgan korpus asosida maxsus neyron tarmoqlar o'qitiladi. Bu tizim yozuvchining o'ziga xos dunyoqarashi, leksikasi, sintaktik qoliplari va hatto o'ziga xos hazil yoki mulohaza yuritish uslubini mukammal o'zlashtirib, xuddi o'sha muallif yozgandek yangi matnlar yaratish (yoki tugallanmagan asarlarni yakunlash) imkonini beradi.

Keng qamrovli mualliflik korpuslarida matn ichidagi munosabatlar oddiy so'z sanog'idan chiqib, murakkab tarmoq nazariyasiga asoslanmoqda. Masalan, F.Dostoyevskiy yoki U.Shekspir korpusidagi barcha personajlarning bir-biri bilan muloqot qilish chastotasi, qaysi sahna yoki boblarda birga uchrashi, ularning nutqidagi stilistik farqlar avtomatik ravishda vizual tarmoq grafiklari

shaklida modellashiriladi. Bu muallifning asar kompozitsiyasini qanday qurishini chuqur ochib beradi.

Zamonaviy mualliflik korpuslariga kiritilayotgan eng yangi teglash turi bu – kognitiv markerlardir. Olimlar muallifning ruhiy holati, uning asarlarida aks etgan xotira mexanizmlari, stress faktorlari va emotsional portlashlarni aniqlash uchun korpusga psixolingvistik teglarni qo'shmoqdalar. Bu yozuvchining ijodiy jarayoni uning shaxsiy psixologik kechinmalari bilan qanday bog'langanini ilmiy asosda isbotlashga xizmat qiladi.

Raqamli asrda zamonaviy yozuvchilar o'zlarining shaxsiy korpuslarini yaratishda blokcheyn texnologiyalaridan foydalanishni boshladilar. Bunda muallifning har bir yozgan matni, qoralamasi va yangi so'z birikmalari vaqt tamg'asi bilan shifrlangan holda yagona raqamli bazaga kiritiladi. Bu kelgusida sun'iy intellekt modellarining muallif uslubini ruxsatsiz o'g'irlashi yoki plagiat holatlarining oldini olishda huquqiy va texnologik kafolat vazifasini o'taydi.

Muayyan bir milliy tilning, adabiy jarayonning yoki yirik mualliflik merosining deyarli barcha mavjud yozma yodgorliklari, janrlari va uslublarini o'z ichiga olgan ulkan hajmdagi elektron ma'lumotlar bazasi keng qamrovli korpuslardir. Ular oddiy yoki cheklangan korpuslardan farqli ravishda tilning yoki alohida yirik subyektning imkon qadar to'liq manzarasini yaratishga qaratilgan bo'ladi.

Keng qamrovli korpuslar asosan ikki yo'nalishda shakllantiriladi:

1. Butun milliy tilning barcha qatlamlarini (badiiy adabiyot, ilmiy matnlar, publitsistika, rasmiy hujjatlar, og'zaki nutq transkripsiyalari) qamrab oladi. Masalan, Britaniya Milliy Korpusi (BNC) yoki O'zbek milliy korpusi.

2. Jahon adabiyotining yirik namoyondalari (masalan, U.Shekspir, L.Tolstoy, F.Dostoyevskiy) ijodining to'liq majmuasiga bag'ishlangan bazalar. Bunday korpuslar muallifning nafaqat chop etilgan romanlarini, balki barcha maqolalari, kundaliklari, tarjimalari va shaxsiy xat-xabarlarini o'z ichiga oladi.

Keng qamrovli korpuslar o'ziga xos xususiyatlarga ega:

1. Millionlab yoki milliardlab so'z shakllarini (tokens) o'z ichiga oladi, bu esa statistik ma'lumotlarning ishonchliligini ta'minlaydi.

2. Matnlar shunchaki saqlanib qolmaydi, balki leksik, morfologik, sintaktik va semantik jihatdan to'liq qayta ishlanadi (masalan, so'zning bosh shakli, uning gapdagi vazifasi aniq ko'rsatiladi).

Yangi izohli, tarjima va qiyosiy lug'atlarni tuzishda so'zlarning haqiqiy qo'llanish chastotasini ko'rsatib beruvchi asosiy manba hisoblanadi.

Tilning yoki yozuvchi uslubining yillar davomida qanday o'zgarib borganini (so'z boyligining kengayishi yoki qisqarishi) kuzatish imkonini beradi.

Keng qamrovli korpuslar zamonaviy neyron tarmoqlar va til modellarini (LLM) o'qitishda eng asosiy xomashyo vazifasini bajaradi.

Keng qamrovli korpuslar lingvistik, raqamli gumanitar fanlar va kompyuter texnologiyalari kesishmasida yanada chuqurlashib bormoqda. Ularning bugungi kundagi yana bir qator o'ziga xos xususiyatlari va shakllanish tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Tarixiy va tanqidiy matnshunoslik bilan integratsiya

Keng qamrovli mualliflik yoki milliy korpuslarda matnning faqat bitta yakuniy nashri emas, balki muallifning turli yillardagi tahrirlari, qo'lyozmalardagi o'zgarishlar va nashrlararo tafovutlar parallel ravishda kiritiladi.

Bu tadqiqotchilarga asarning yaratilish tarixini va muallifning badiiy tahrir jarayonini qadam-baqadam kuzatish imkonini beradi.

2. Dinamik va yangilanuvchi arxitektura

Ilgarigi korpuslar qattiq disklar yoki CD-disklar uchun statik tarzda tuzilgan bo'lsa, zamonaviy keng qamrovli korpuslar veb-asosli dinamik bazalar sifatida ishlaydi.

Ular yangi topilgan arxiv hujjatlari, ilmiy maqolalar yoki adabiy topilmalar bilan doimiy ravishda avtomatik yoki moderatorlar nazorati ostida boyitib boriladi.

3. Katta hajmli ma'lumotlarni qayta ishlash texnologiyalari

Keng qamrovli korpuslarning hajmi gigabaytlar yoki terabaytlar bilan o'lganishi sababli ularni oddiy qidiruv tizimlari bilan boshqarib bo'lmaydi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy korpus lingvistikasi va raqamli gumanitar fanlar doirasida o'rganilayotgan parallel korpuslar hamda mualliflik korpuslari tilshunoslik fanini yangi, sifat jihatidan mutlaqo yuqori bosqichga ko'tarmoqda.

Agar parallel korpuslar tillararo tarjima ekvivalentligini ta'minlash, kontrastiv tahlil qilish va neyron mashinaviy tarjima tizimlarini takomillashtirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etsa, keng qamrovli mualliflik korpuslari yozuvchining idiolektini, stilistik "barmoq izi"ni va badiiy asarlarining kognitiv-semantik qatlamlarini chuqur ochib berishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jockers M.L. Macroanalysis: Digital Methods and Literary History. – Urbana: University of Illinois Press, 2013. – 185 p.
2. Burrows J. The Maturing Stylometry: A Synoptic View. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 7 p.
3. Yo'ldoshev B. O'zbek tilshunosligida korpus texnologiyalari va stilometriya asoslari. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2020. – 142 b.
4. McEnery T., & Hardie A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 230 p.
5. Xolmanov B. Kompyuter lingvistikasining nazariy asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 175 b.

UO'K 81'374:811.133.1

RONGEUR LEKSEMASINING FRANSUZ LEKSIKOGRAFIK MANBALARIDA KODIFIKATSIYALANISH DARAJASI

E.X. Raxmatov, mustaqil tadqiqotchi, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada fransuz tilidagi rongeur leksemi va unga mansub zoonimlarning leksikografik kodifikatsiyasi qiyosiy jihatdan tadqiq etiladi. Larousse, TLFi/CNRTL hamda normativ lug'atlar materiallari asosida rongeurning nominativ, taksonomik, semantik, sinonimik va etimologik jihatdan qayd etilish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda rat, souris, *écureuil*, castor, campagnol, mulot, hamster, ondatra kabi zoonimlarning rongeur bilan giponimik munosabatlari ochib beriladi. Shuningdek, zoonimlarning mustaqil lug'aviy birlik sifatida izohlanishi, nominativ birikmalari, sinonimik variantlari hamda ko'chma va terminologik ma'nolarining lug'atlarda aks ettirilishi ko'rib chiqiladi. Natijada zoonymes de rongeurs fransuz tilida leksikografik jihatdan tartiblangan, semantik va taksonomik munosabatlari barqarorlashgan zoonimik mikrotizimni tashkil etishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: leksikografiya, kodifikatsiya, zoonim, rongeur, zoonimik leksika, giperozoonim, giponim, taksonomiya, semantik kodifikatsiya, fransuz tili, TLFi/CNRTL, Larousse.

Аннотация. В статье проводится сопоставительное исследование лексикографической кодификации французской лексики *rongeur* и зоонимов, относящихся к данной категории. На материале Larousse, TLFi/CNRTL, а также нормативных словарей анализируются особенности фиксации лексики *rongeur* в номинативном, таксономическом, семантическом, синонимическом и этимологическом аспектах. Особое внимание уделяется гипонимическим отношениям между *rongeur* и такими зоонимами, как *rat*, *souris*, *écureuil*, *castor*, *campagnol*, *mulot*, *hamster*, *ondatra*. Рассматриваются также особенности представления зоонимов как самостоятельных лексических единиц, их номинативные сочетания, синонимические варианты, а также переносные и терминологические значения, зафиксированные в словарях. В результате исследования обосновывается, что *zoonymes de rongeurs* во французском языке представляют собой лексикографически организованную зоонимическую микросистему, характеризующуюся устойчивыми семантическими и таксономическими отношениями.

Ключевые слова: лексикография, кодификация, зооним, *rongeur*, зоонимическая лексика, гиперонимический зооним, гипоним, таксономия, семантическая кодификация, французский язык, TLFi/CNRTL, Larousse.

Abstract. This article provides a comparative study of the lexicographic codification of the French lexeme *rongeur* and the zoonyms belonging to this category. Based on the materials of Larousse, TLFi/CNRTL, and normative dictionaries, the study analyzes the nominative, taxonomic, semantic, synonymic, and etymological features of the representation of *rongeur* in French lexicographic sources. Particular attention is paid to the hyponymic relationships between *rongeur* and such zoonyms as *rat*, *souris*, *écureuil*, *castor*, *campagnol*, *mulot*, *hamster*, and *ondatra*. The study also examines the representation of zoonyms as independent lexical units, including their nominative combinations, synonymic variants, as well as figurative and terminological meanings recorded in dictionaries. The findings demonstrate that zoonymes de rongeurs constitute a lexicographically organized zoonymic microsystem in French, characterized by stable semantic and taxonomic relationships.

Keywords: lexicography, codification, zoonym, *rongeur*, zoonymic lexis, hyperonymic zoonym, hyponym, taxonomy, semantic codification, French language, TLFi/CNRTL, Larousse.

Kirish. Fransuz leksikografik manbalarida *rongeur* leksemasining qayd qilinishini qiyosiy tahlil qilish ushbu leksema yuqori darajada kodifikatsiyalanganini, biroq uning turkumiga mansub hamma zoonimlarning ham kodifikatsiyalanish darajasi bir xil emasligini ko'rsatdi. *Rongeur* umumiy taksonomik nom sifatida me'yoriy lug'atlarda aniq belgilangan, uning tarkibidagi *rat*, *souris*, *écureuil*, *castor*, *campagnol*, *mulot*, *hamster*, *ondatra* va boshqa zoonimlar esa mustaqil lug'aviy birlik sifatida izohlanadi. Shu jihatdan *rongeur* leksikasini giperonimik–giponimik leksikografik tizim sifatida talqin qilish mumkin. Shu bilan birga, zoonimning lug'atda kodifikatsiyalanishi uning til tizimidagi me'yoriy leksik birlik sifatidagi maqomini leksikografik jihatdan mustahkamlashni anglatadi. Bunda zoonimning denotativ ma'nosi bilan bir qatorda, mavjud bo'lsa, uning ko'chma, obrazli, frazeologik, terminologik, dialektal yoki uslubiy ma'nolari ham lug'at vositasida qayd etiladi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy adabiyotlarda leksikografik kodifikatsiya ta'rifi bir qator fransuz va xorijiy olimlar tomonidan ilmiy jihatdan "til normasi → leksik norma → lug'at orqali kodifikatsiya" nazariyasi asosida yoritib berilgan. Shu asnoda ta'kidlash joizki, zoonimlarning leksikografik kodifikatsiyasi umumiy leksik kodifikatsiyaning muayyan leksik-semantik guruhga tatbiqidir. Xususan, fransuz leksikografi Alain Rey normani tavsiflashda real *usage* (uzus) bilan *prescription* (me'yoriy ko'rsatma)ni farqlaydi. Uning yondashuvida lug'at til birliklarini shunchaki qayd qiluvchi manba emas, balki leksik normani tanlash, tavsiflash va ijtimoiy jihatdan mustahkamlash vositasi sifatida namoyon bo'ladi [1].

Tilshunos Einar Haugen kodifikatsiyani tilni standartlashtirishning asosiy bosqichlaridan biri sifatida belgilaydi. Uning mashhur modelida tilning standartlashuvi to'rtta asosiy jarayon: *selection* → *codification* → *acceptance* → *elaboration*, ya'ni me'yorni tanlash, kodifikatsiyalash, jamiyat tomonidan qabul qilish va funksional jihatdan rivojlantirish bilan bog'lanadi. Van Sterkenburg modelida esa axborotni kodifikatsiyalash 5 ta komponentga, ya'ni fonologik, morfologik, sintaktik, semantik, etimologik axborotni va qo'llanishni kodifikatsiyalashga ajratilgan [2]. Rus normativ an'anasida kodifikatsiya obyektiv shakllangan adabiy til normalarini lug'atlar, grammatikalar va ma'lumotnomalarda qoidalar va tavsiyalar shaklida qayd etish sifatida izohlanadi [3].

Fransuz va Yevropa metaleksikografiyasida shakllangan makro- va mikrostrukturaviy tavsif tamoyillariga tayangan holda, zoonimlarning leksikografik kodifikatsiya darajasini bir qator taniqli fransuz lug'atlari misolida ko'rib chiqamiz.

Natija va muhokamalar. Larousse lug'atida *rongeur* konkret zoologik belgilar orqali izohlanadi: u «mammifère aux incisives tranchantes» sifatida ta'riflanib, *rat*, *castor*, *écureuil*, *porc-épic* kabi hayvonlar misol sifatida keltiriladi. Shuningdek, lug'at *rongeurs forment un ordre* deya ushbu nomning taksonomik funksiyasini ochiq ko'rsatadi. Larousse ensiklopedik maqolasida esa *rongeur* yanada kengroq biologik tavsif bilan berilib, guruh tarkibidagi hayvonlar *sciurormorphes*, *myomorphes*, *hystricomorphes* kabi guruhlarga ajratiladi va *écureuil*, *marmotte*, *castor*, *rat*, *souris*, *hamster*, *campagnol*, *gerbille*, *loir*, *gerboise*, *porc-épic*, *cobaye*, *cabiai*, *agouti*, *chinchilla*, *ragondin* kabi konkret zoonimlar sanab o'tiladi [4]. Shunday qilib, Larousse materiallari ikki pog'onali

kodifikatsiyani namoyon qiladi: RONGEUR → konkret zoonimlar va RONGEUR → zoologik kichik guruhlar → konkret zoonimlar.

CNRTL tarkibidagi TLFi materiallari *rongeur* leksikasini yanada chuqurroq - semantik, etimologik, tarixiy va stilistik jihatdan kodifikatsiya qiladi. Masalan, *rongeur* maqolasida ikki asosiy zoologik ma'no ajratiladi: 1) *rongeurs* - sutemizuvchilar tartibi va 2) *rongeur* - shu tartibga mansub konkret hayvon. Ikkinchi ma'noda *chinchilla*, *campagnol*, *mulot*, *rat*, *souris* kabi birliklar keltiriladi [5]. Bu yerda ayniqsa leksikografik kodifikatsiyaning semantik differensiallashuvi kuzatiladi. Masalan, *campagnol* alohida zoonim sifatida izohlanadi va uning sinonimik aloqalari (*rat des champs*) ham ko'rsatiladi. Maqolada uning tarixiy shakllanishi XVIII asrga, Buffon terminologiyasiga bog'lanadi. *Muridé* esa oilaviy takson nomi sifatida kodifikatsiya qilingan bo'lib, unga *rat*, *souris*, *mulot*, *hamster* kabi zoonimlar kiritiladi. Demak, CNRTLda quyidagi modelni ko'rish mumkin: RONGEUR → famille (Muridae) → espèces / zoonymes → dénominations secondaires et synonymiques.

Rongeur tarkibidagi alohida zoonimlarning lug'atlardagi holatini ham tizimlashtirish mumkin. Masalan, *souris* maqolasida nafaqat umumiy «kichik kemiruvchi sutemizuvchi» ma'nosi, balki *souris commune*, *souris domestique*, *souris des champs*, *souris des bois*, *souris arctique* kabi ko'plab nominativ birikmalar ham qayd qilinadi. Bu zoonimning derivatsion va kombinator imkoniyatlari keng ekanligini ko'rsatadi. *Écureuil* esa mustaqil zoonim sifatida «famille des Rongeurs» bilan bevosita bog'lanadi. Bundan tashqari, *écureuil volant*, *écureuil du Canada* kabi nominativ modellar ham mavjud. *Castor* maqolasida uning zoologik ma'nosi bilan bir qatorda tarixiy-etimologik taraqqiyoti ham ko'rsatilgan: fransuz tilidagi *castor* qadimgi *bièvre* nomini siqib chiqargan.

Yuqorida zikr etilgan tillarning metaleksikografiyasida shakllangan kodifikatsiya me'yorlariga va fransuz lug'atlarida leksemalarni qayd qilish tamoyillariga tayangan holda, fransuz leksikografiyasidagi *rongeur* yoki zoonymes de *rongeur* leksemalarining kodifikatsiya darajasini baholash uchun quyidagi mezonlarni muhim, deb hisoblaymiz:

1) Nominal kodifikatsiya. Zoonim alohida lug'at maqolasiga ega: *souris*, *rat*, *castor*, *écureuil*, *campagnol* va boshqalar. Bu birlamchi kodifikatsiya.

2) Taksonomik kodifikatsiya. Zoonimning biologik ierarxiyadagi o'rni ko'rsatiladi: *mammifère* → *rongeur* → *famille* → *genre* → *espèce*. Akademiya lug'atida *rongeur*ning aynan zoologik termin sifatidagi maqomi ochiq belgilangan.

3) Semantik kodifikatsiya. Bir zoonimning asosiy va ko'chma ma'nolari ajratiladi. Masalan, *souris* zoologik ma'nodan tashqari texnik (*souris informatique*), argotik va boshqa ma'nolarga ham ega. Bu holat zoonimlarning polisemantik potentsiali yuqori ekanligini ko'rsatadi.

4) Sinonimik kodifikatsiya. Masalan: *campagnol* → *rat des champs* yoki: *ondatra* → *rat musqué* / *rat d'Amérique*. CNRTL bu munosabatlarni bevosita lug'aviy maqolada qayd etadi.

5) Etimologik-tarixiy kodifikatsiya. CNRTL maqolalarida zoonimlarning birinchi attestatsiyasi, etimologiyasi va tarixiy rivoji beriladi. *Castor* uchun XI–XII asrlargacha boradigan tarixiy ma'lumotlar, *souris* uchun esa XII asr attestatsiyasi ko'rsatiladi.

Yuqoridagi tadqiq etilgan manbaalardan kelib chiqib shunday xulosa qilish mumkinki, fransuz tilida *rongeur* leksikasi oddiy tematik guruh emas, balki leksikografik jihatdan kodifikatsiyalangan ierarxik zoonimik mikrotizimdir. Uni quyidagi model orqali ifodalash maqsadga muvofiq: *zoonymik leksik tizim* → *Mammifères* → *Rongeurs* → *familles taxonomiques* → *genres / espèces* → *zoonymes spécifiques* → *nominativ birikmalar va sinonimik variantlar*. Bunda *rongeur* - yuqori darajadagi giperozoonim, *rat*, *souris*, *écureuil*, *castor*, *campagnol*, *mulot*, *hamster* kabi nomlar esa uning tarkibidagi giponimik zoonimlar sifatida talqin qilinishi mumkin. Biroq bu yerda biologik taksonomiya bilan leksik-semantik giponimiya aynan bir narsa emasligini alohida ta'kidlash kerak: lug'aviy giponimiya va zoologik taksonomik ierarxiya o'zaro mos keladi, ammo to'liq identik emas.

Xulosa. Fransuz zoonimik tizimida *rongeur*ni yuqori darajadagi umumlashtiruvchi zoonim yoki giperozoonim, *souris*, *rat*, *castor*, *écureuil*, *campagnol* va boshqa birliklarni esa unga nisbatan quyi darajadagi konkret zoonimik nomlar sifatida tavsiflash mumkin. Ushbu tizimda leksikografik kodifikatsiya uch asosiy sathda amalga oshadi: 1) nominativ kodifikatsiya - zoonimning mustaqil lug'aviy birlik sifatida qayd etilishi; 2) taksonomik kodifikatsiya uning zoologik guruhdagi o'rnining

belgilanishi; 3) semantik-kombinator kodifikatsiya - zoonimning ko'p ma'noliligi, sinonimik variantlari va atributiv birikmalarining qayd etilishi. Demak, *zoonymes de rongeurs* fransuz tilida faqat biologik nomlar majmui emas, balki leksikografik jihatdan tartiblangan, semantik va nominativ munosabatlari barqarorlashgan zoonimik mikrotizimni tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rey A. *Usages, jugements et prescriptions linguistiques* // *Langue française*. – 1972. № 16. – P. 4-28;
2. Rey A. *Norme et dictionnaires (domaine du français)* // É. Bédard & J. Maurais (éds.), *La norme linguistique*. - Québec/Paris: Le Robert / Conseil de la langue française, 1983. – P. 541-569;
3. Rey-Debove J. Prototypes et définitions // *DRLAV. Documentation et Recherche en Linguistique Allemande Vincennes*. -1989. – 41. – P. 143-167.
4. Haugen E. Dialect, language, nation // *American Anthropologist*. – 1966. - 68(4). -P. 922-935;
5. Van Sterkenburg P. *A Practical Guide to Lexicography*. - Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2003. – 460 p.
6. Крысин Л. П. Русская литературная норма и современная речевая практика // *Русский язык в научном освещении*. – 2007. - № 2 (14). – С. 5-17.
7. Larousse - Dictionnaire de français Larousse. - Paris: Larousse, s. d. // <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais-monolingue>
8. TLFi - Trésor de la langue française informatisé. Nancy: Centre National de la Recherche Scientifique / ATILF-CNRS, 1971–1994 // <https://www.atilf.fr/ressources/tlfi/>

UO'K: 811.512.133:004.8

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SUN'IY INTELLEKT: RAQAMLASHTIRISH, IMKONIYATLAR VA ISTIQBOLLAR

Sh.Z. Rahmatullayeva, prof., Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining o'zbek tilining raqamli rivojlanishidagi o'rni, mavjud muammolar va istiqboldagi rivojlanish yo'nalishlari tahlil qilinadi. O'zbek tilini tabiiy tilni qayta ishlash tizimlariga moslashtirish, elektron korpuslar va lingvistik ma'lumotlar bazalarini kengaytirish, elektron lug'atlarni takomillashtirish, avtomatik tarjima, nutqni tanish va sintez qilish, morfologik hamda sintaktik tahlil vositalarini rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratildi. Shuningdek, o'zbek tilining agglutinatativ xususiyati, grammatik shakllarning rang-barangligi, sheva va uslubiy variantlarning mavjudligi sun'iy intellekt tizimlarida tilni avtomatik qayta ishlash jarayonida yuzaga keltiradigan muammolar yoritildi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, o'zbek tili, raqamlashtirish, kompyuter lingvistikasi, tabiiy tilni qayta ishlash, elektron korpus, lingvistik ma'lumotlar bazasi, til modellari, avtomatik tarjima, nutqni tanish, raqamli lingvistika.

Аннотация. В данной статье анализируется роль технологий искусственного интеллекта в цифровом развитии узбекского языка, а также рассматриваются существующие проблемы и перспективные направления его дальнейшего развития. Особое внимание уделяется адаптации узбекского языка к системам обработки естественного языка, расширению электронных корпусов и лингвистических баз данных, совершенствованию электронных словарей, автоматическому переводу, распознаванию и синтезу речи, а также развитию средств морфологического и синтаксического анализа. Кроме того, освещаются проблемы, возникающие при автоматической обработке узбекского языка в системах искусственного интеллекта, обусловленные его агглютинативной природой, многообразием грамматических форм, наличием диалектных и функционально-стилистических вариантов.

Ключевые слова: искусственный интеллект, узбекский язык, цифровизация, компьютерная лингвистика, обработка естественного языка, электронный корпус, лингвистическая база данных, языковые модели, автоматический перевод, распознавание речи, цифровая лингвистика.

Abstract. This article analyzes the role of artificial intelligence technologies in the digital development of the Uzbek language, as well as the existing challenges and prospects for its further development. Particular attention is paid to adapting the Uzbek language to natural language processing systems, expanding electronic corpora and linguistic databases, improving electronic

dictionaries, automatic translation, speech recognition and synthesis, and developing morphological and syntactic analysis tools. The article also examines the challenges arising in the automatic processing of Uzbek in artificial intelligence systems due to its agglutinative nature, the diversity of grammatical forms, and the presence of dialectal and functional-stylistic variants.

Keywords: artificial intelligence, Uzbek language, digitalization, computational linguistics, natural language processing, electronic corpus, linguistic database, language models, machine translation, speech recognition, digital linguistics.

Kirish. O'zbek tilining raqamli rivoji ham zamonaviy axborot texnologiyalari, kompyuter lingvistikasi va sun'iy intellekt bilan uzviy bog'liqdir. O'zbek tilini raqamli muhitda to'laqonli qo'llash uchun katta hajmdagi elektron matnlar bazasini shakllantirish, til korpuslarini rivojlantirish, elektron lug'atlarni takomillashtirish, morfologik va sintaktik tahlil vositalarini yaratish, nutqni avtomatik tanish va sintez qilish, mashina tarjimai hamda matnlarni avtomatik tasniflash texnologiyalarini rivojlantirish talab etiladi. Bunda o'zbek tilining agglutinatib tabiati, grammatik shakllarning ko'pligi, so'z shakllarining kontekstga bog'liq ravishda o'zgarishi, sheva va variantlarning mavjudligi kabi lingvistik xususiyatlar sun'iy intellekt tizimlari uchun o'ziga xos muammolarni yuzaga keltiradi.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining til sohasiga joriy etilishi, bir tomondan, o'zbek tilining raqamli resurslarini kengaytirish va undan foydalanish imkoniyatlarini oshirsa, ikkinchi tomondan, bir qator ilmiy va amaliy masalalarni hal etishni talab qiladi. Xususan, o'zbek tilidagi yuqori sifatli va muvozanatlangan elektron korpuslarning yetariligi, lingvistik ma'lumotlarni standartlashtirish, morfologik va sintaktik belgilash tizimlarini takomillashtirish, terminologik bazalarni shakllantirish, nutqiy ma'lumotlar korpusini kengaytirish hamda sun'iy intellekt modellarini o'zbek tilining milliy-madaniy xususiyatlarini hisobga olgan holda o'qitish muhim vazifalardan hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda o'zbek tilshunosligida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish, til birliklarini raqamlashtirish imkoniyatlari hamda istiqbolli yo'nalishlarni aniqlash maqsadida tavsifiy, qiyosiy-tahliliy, lingvistik modellashtirish va korpus tahlili metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida o'zbek tilining elektron lug'atlari, raqamli matn korpuslari, avtomatik tarjima, nutqni tanish va sintez qilish, matnni avtomatik qayta ishlash hamda tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalarining lingvistik imkoniyatlari tahlil qilindi. Qiyosiy-tahliliy metod orqali o'zbek tilining raqamli resurslari boshqa tillardagi mavjud amaliyotlar bilan umumiy va farqli jihatlar asosida o'rganildi. Korpus tahlili yordamida o'zbek tilidagi raqamli matnlarning lingvistik xususiyatlari, morfologik va sintaktik tuzilmalarning avtomatik qayta ishlanish imkoniyatlari ko'rib chiqildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek tilshunosligida sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalardan foydalanish masalalari so'nggi yillarda tilshunoslikning yangi va istiqbolli yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlar, avvalo, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi, avtomatik tarjima, elektron lug'atshunoslik, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), mashinaviy o'qitish va nutq texnologiyalari bilan bevosita bog'liq. O'zbek tilining kompyuter lingvistikasi doirasidagi tadqiqotlarda til birliklarini formal modellashtirish, morfologik tahlil, avtomatik tarjima, matnlarni avtomatik qayta ishlash va elektron lug'atlar yaratish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, A.A.Abduazizov, N.A.Abduazizova, R.R.Bekmurodov, A.R.Mamatov, B.B.Boltaboyev kabi olimlarning til va axborot texnologiyalari kesishmasidagi ishlari o'zbek tilining raqamli muhitda tadqiq etilishi uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Sun'iy intellekt zamonaviy axborot texnologiyalarining eng jadal rivojlanayotgan yo'nalishlaridan biri bo'lib, insonning bilish, tahlil qilish, qaror qabul qilish va kommunikativ faoliyatiga xos bo'lgan jarayonlarni kompyuter tizimlari orqali modellashtirishni nazarda tutadi. Sun'iy intellektning til bilan bog'liq yo'nalishi esa tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing – NLP) texnologiyalari orqali amalga oshiriladi. NLP inson tilidagi yozma va og'zaki axborotni kompyuter tomonidan avtomatik tarzda anglash, tahlil qilish, qayta ishlash va yaratishga imkon beruvchi lingvistik hamda texnologik usullar majmuasidir.

Tabiiy tilni qayta ishlash kompyuter lingvistikasi bilan bevosita aloqador bo'lib, unda til birliklarini formal modellash tirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda fonetik, leksik, morfologik, sintaktik va semantik sathlarga oid ma'lumotlar kompyuter qayta ishlay oladigan shaklda ifodalanadi. Zamonaviy NLP tizimlarida mashinaviy o'rganish, neyron tarmoqlar, chuqur o'rganish va katta til modellari kabi texnologiyalardan foydalaniladi.

Tilni sun'iy intellekt vositasida qayta ishlash oddiy so'zlarni tanib olish bilan cheklanmaydi. Tizim matnning mazmunini aniqlash, so'zlar o'rtasidagi sintaktik munosabatlarni belgilash, kontekst asosida ma'noni farqlash, savollarga javob berish, matn yaratish, tarjima qilish va nutqni avtomatik qayta ishlash kabi murakkab vazifalarni bajarishi mumkin. Shu sababli sun'iy intellektning tilshunoslik bilan integratsiyalash lingvistik nazariya va amaliy texnologiyalarning uzviyligini ta'minlaydi.

O'zbek tilining raqamli muhitdagi rivoji, avvalo, uning lingvistik xususiyatlarini elektron shaklda tavsiflash va kompyuter tizimlari uchun qayta ishlash imkonini beradigan resurslarni yaratish bilan bog'liq. Raqamlashtirish jarayonida o'zbek tilining lug'aviy tarkibi, grammatik qurilishi, so'z yasalishi, morfologik shakllari, sintaktik modellari, frazeologik birliklari va uslubiy imkoniyatlari tizimli ravishda elektron formatga o'tkazilishi zarur.

O'zbek tilining agglutinatив tillar guruhiga mansubligi uning kompyuterda qayta ishlanishida o'ziga xos masalalarni yuzaga keltiradi. O'zbek tilida grammatik ma'nolar ko'pincha o'zakka turli qo'shimchalarning ketma-ket qo'shilishi orqali ifodalanadi. Natijada bitta leksema turli grammatik shakllarda ko'plab variantlarga ega bo'lishi mumkin. Masalan, *kitob*, *kitoblar*, *kitoblarimiz*, *kitoblarimizdan* kabi shakllarning barchasi bitta leksik birlikning turli morfologik ko'rinishlarini tashkil etadi. Sun'iy intellekt tizimi ushbu shakllarni to'g'ri aniqlashi, ularning o'zagini va grammatik ko'rsatkichlarini ajratishi hamda kontekstga muvofiq tahlil qilishi kerak. Shuningdek, o'zbek tilida omonimiya, ko'pma'nolilik, sinonimiya, frazeologik birliklar, ko'chma ma'nolar va kontekstual ma'no kabi hodisalar ham avtomatik semantik tahlilni murakkablashtiradi. Shu jihatdan o'zbek tilining raqamli rivoji faqat texnik masala emas, balki chuqur lingvistik tadqiqotlarni ham talab qiladigan kompleks jarayondir.

Sun'iy intellekt asosidagi til texnologiyalarining samaradorligi ko'p jihatdan sifatli lingvistik ma'lumotlarning mavjudligiga bog'liq. Bunday ma'lumotlarning eng muhim manbalaridan biri elektron til korpusidir. Elektron korpus – ma'lum bir til yoki uning muayyan ko'rinishlariga oid katta hajmdagi tabiiy matnlarning elektron shaklda jamlangan, tizimlashtirilgan va maxsus lingvistik belgilar bilan ta'minlangan majmuasidir.

O'zbek tilining rivojlangan elektron korpusi sun'iy intellekt tizimlarini o'qitish uchun muhim ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi. Korpus tarkibiga badiiy adabiyot, ilmiy matnlar, ommaviy axborot vositalari materiallari, rasmiy-huquqiy hujjatlar, publitsistik va og'zaki nutq namunalari kiritilishi tilning turli uslub va janrlardagi real qo'llanishini aks ettirish imkonini beradi.

Korpus ma'lumotlari asosida so'zlarning qo'llanish chastotasi, kollokatsiyalari, kontekstual ma'nolari, grammatik shakllari va uslubiy xususiyatlarini aniqlash mumkin. Bunday ma'lumotlar elektron lug'atlar yaratish, avtomatik tarjima tizimlarini takomillashtirish, matnlarni tasniflash va til modellari o'qitishda muhim ahamiyatga ega.

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi natijasida an'anaviy lug'atshunoslik ham yangi bosqichga ko'tarilmoqda. Elektron lug'at oddiy bosma lug'atning elektron nusxasi emas, balki qidiruv, avtomatik yangilash, o'zaro havolalar, audio materiallar, misollar va boshqa raqamli imkoniyatlarga ega bo'lgan kompleks lingvistik resursdir.

O'zbek tilining elektron lug'atlarini yaratishda lug'at maqolalarini standartlashtirish, leksemalarning semantik va grammatik xususiyatlarini tizimli belgilash, so'zlarning uslubiy qatlamini ko'rsatish, sinonim va antonim munosabatlarini ifodalash hamda real matnlardan olingan kontekstual misollarni kiritish muhimdir. Sun'iy intellekt texnologiyalari elektron leksikografiyaning imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Katta hajmdagi matnlarni avtomatik tahlil qilish orqali yangi so'zlar va terminlarni aniqlash, ularning qo'llanish chastotasini belgilash, yangi ma'nolarni kuzatish va lug'at bazasini muntazam yangilab borish mumkin. Biroq avtomatik hosil qilingan lug'aviy ma'lumotlarning ilmiy aniqligini ta'minlashda professional tilshunos va leksikografning nazorati muhimligicha qoladi.

Kelajakda o'zbek tili uchun sun'iy intellektga asoslangan yagona raqamli lingvistik infratuzilmani shakllantirish muhim vazifalardan biri bo'lishi mumkin. Bunday infratuzilma elektron korpuslar, terminologik bazalar, elektron lug'atlar, morfologik va sintaktik analizatorlar, nutq korpuslari, avtomatik tarjima tizimlari va zamonaviy til modellarini o'zaro integratsiyalashni nazarda tutadi.

Istiqbolda o'zbek tilining katta hajmdagi sifatli korpuslarini yaratish, lingvistik ma'lumotlarni yagona standart asosida belgilash, ochiq ma'lumotlar bazalarini rivojlantirish, o'zbek tiliga mos til modellarini ishlab chiqish va ularni muntazam takomillashtirib borish zarur. Shu bilan birga, sun'iy intellekt tizimlarida o'zbek tilining milliy-madaniy xususiyatlari, lingvistik me'yorlari va kommunikativ an'analarini to'g'ri aks ettirish masalasiga ham alohida e'tibor berilishi lozim.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, o'zbek tilining sun'iy intellekt tizimlaridagi imkoniyatlarini kengaytirish uchun uch asosiy yo'nalish: sifatli lingvistik ma'lumotlar bazasini yaratish, maxsus til modellarini rivojlantirish va lingvistik hamda texnologik mutaxassislar hamkorligini kuchaytirish muhim hisoblanadi. Ushbu yo'nalishlarning o'zaro uyg'unlashuvi o'zbek tilining raqamli makondagi mavqeini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Xolmanova Z.T. Kompyuter lingvistikasi asoslari. – Toshkent. Akademyanashr. 2011. –160 b.
2. Toshxonov L.T. Формирование отрицания с префиксами. – Rossiya, «Question of Science and Education», №15(99), 2020. – Б.58–64.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Мирзо Улуғбек ном. Ўзбекистон миллий университети, 2003. 2. –Б. 599.
4. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. О'quv qo'llanma. –Тошкент, 2024.
5. Narxodjayeva X.Sh. O'zbek tilini raqamli transformatsiya qilish: leksik, morfologik va sintaktik resurslarni avtomatlashtirish. Til va adabiyot.uz. 2025-yil, 20/66. 124-126-b.

UO'K 81'37

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA TEMPORAL LEKSIKANING QO'LLANISHI VA BADIY VAZIFALARI

D.Rajabov, tadqiqotchi, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiy asarlari tilidagi temporal leksika – vaqt va u bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi so'zlar tizimi tahlil etilgan. Temporal leksemalar sakkiz leksik-semantik guruhga ajratilgan va ularning maydon tuzilishi (yadro, markaz, yaqin va uzoq periferiya) asoslangan. Leksemalarning turkiy, arabcha va forsch qatlamlari aniqlanib, hozirgi o'zbek tilidagi semantik o'zgarishlari ko'rsatilgan. Shuningdek, temporal leksikaning yetti badiiy vazifasi – nominativ-xronologik, xronotop yaratish, kompozitsion, psixologik-emotsional, ramziy-obrazli, falsafiy-tasavvufiy va ritmik-uslubiy vazifalari tavsiflangan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, eski o'zbek adabiy tili, temporal leksika, leksik-semantik maydon, vaqt konsepti, xronotop, badiiy vazifa, etimologik qatlam.

Аннотация. В статье исследуется темпоральная лексика в языке произведений Алишера Навои. Темпоральные лексемы распределены на восемь лексико-семантических групп, обоснована полевая структура (ядро, центр, ближняя и дальняя периферия), выявлены тюркский, арабский и персидский пласты и семантические изменения в современном узбекском языке. Описаны семь художественных функций темпоральной лексики.

Ключевые слова: Алишер Навои, староузбекский литературный язык, темпоральная лексика, лексико-семантическое поле, концепт «время», хроно́топ, художественная функция, этимологический пласт.

Abstract. The article studies temporal vocabulary in the language of Alisher Navoi's works. Temporal lexemes are divided into eight lexical-semantic groups, the field structure (core, centre, near and far periphery) is substantiated, the Turkic, Arabic and Persian layers and semantic changes in modern Uzbek are identified, and seven artistic functions of temporal vocabulary are described.

Keywords: Alisher Navoi, Old Uzbek literary language, temporal vocabulary, lexical-semantic field, concept of time, chronotope, artistic function, etymological layer.

Vaqt inson tafakkurining asosiy kategoriyalaridan biri bo'lib, u har bir tilda o'ziga xos leksik-semantik tizim orqali ifodalanadi. Tildagi temporal leksika, ya'ni vaqt va u bilan bog'liq tushunchalarni nomlovchi so'zlar majmui xalqning dunyoqarashi, turmush tarzi, diniy-falsafiy qarashlari va madaniy an'alarini aks ettiradi. Shu sababli tarixiy matnlardagi temporal leksikani o'rganish til tarixi bilan birga milliy tafakkur tarixini ham yoritishga xizmat qiladi [1].

Navoiy asarlarida vaqt tushunchasi ko'p qirrali: u bir tomondan kun, tun, fasl va yil kabi tabiiy davrlar ko'rinishida, ikkinchi tomondan inson umri va tarixiy davrlar sifatida, uchinchi tomondan esa azal va abad kabi metafizik tushunchalar shaklida namoyon bo'ladi [2]. Ana shu ko'p qatlamlilik shoir asarlaridagi temporal leksikani yaxlit tizim sifatida, uning badiiy vazifalari bilan birgalikda o'rganishni taqozo etadi.

Tadqiqot materialini Alisher Navoiyning "Mukammal asarlar to'plami" [3]dagi lirik merosi ("Xazoyin ul-maoniy" devonlari), "Xamsa" dostonlari hamda nasriy asarlari ("Mahbub ul-qulub", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Tarixi muluki Ajam") tashkil etdi. Leksemalarning ma'nolari "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati" [4] asosida aniqlandi.

Etimologik tahlilda turkiy so'zlarning qadimiy shakllari va ma'nolari Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari [5] hamda G. Klosning XIII asrgacha bo'lgan turkiy so'zlar etimologik lug'ati [6] bo'yicha tekshirildi. Leksemalarning hozirgi o'zbek tilidagi holati Sh. Rahmatullayevning "O'zbek tilining etimologik lug'ati" [7] ma'lumotlari bilan qiyoslandi.

Temporal leksema deb ma'no tarkibida "vaqt" integral semasi mavjud bo'lgan so'zlar olindi. Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi:

1. yalpi tanlash usuli – matnlardan temporal leksemalarni va ular qo'llangan kontekstlarni ajratib olish;

2. leksik-semantik maydon metodi – leksemalarni guruhlariga ajratish va maydonning yadro hamda periferiya qismlarini aniqlash;

3. komponent tahlil – leksemalarning integral va differensial semalarini ajratish;

4. etimologik va qiyosiy-tarixiy metod – leksemalarning kelib chiqishi va hozirgi tildagi semantik o'zgarishlarini aniqlash;

5. kontekstual va lingvopoetik tahlil – leksemalarning badiiy matndagi vazifalarini aniqlash.

Tahlil to'rt bosqichda olib borildi: temporal leksemalarni ajratish; ularni leksik-semantik guruhlariga ajratish va maydon tuzilishini aniqlash; etimologik qatlamlarni belgilash; kontekst asosida badiiy vazifalarni tasniflash.

Tahlil natijasida Navoiy asarlaridagi temporal leksika sakkiz leksik-semantik guruhga ajratildi. Har bir guruh o'z integral semasiga ega bo'lib, guruh ichidagi leksemalar differensial semalar orqali farqlanadi (1-jadval).

1-jadval

Alisher Navoiy asarlaridagi temporal leksikaning leksik-semantik guruhlari

№	Leksik-semantik guruh	Asosiy leksemalar	Ustun etimologik qatlam	Integral sema
1	Umumiy vaqt tushunchasi	zamon, vaqt, mahal, chog', zamona	arabcha, turkiy	"vaqt umuman"
2	Sutka va uning qismlari	kun, kunduz, tun, kecha, tong, sahar, subh, shom, oqshom	turkiy, arabcha, forsha	"sutka qismi"
3	Fasllar va tabiat davrlari	bahor, navbahor, yoz, kuz, xazon, qish, navro'z	forsha, turkiy	"yil fasli"
4	Kalendar birliklari	kun, hafta, oy, yil; hafta kunlari va hijriy oy nomlari	turkiy, forsha, arabcha	"vaqt hisobi birligi"
5	Qisqa vaqt o'lchovi	lahza, dam, on, nafas	arabcha, forsha	"juda qisqa vaqt"
6	Davr va tarixiy vaqt	davr, davron, ahd, asr, ayyom	arabcha	"uzoq vaqt oralig'i"
7	Metafizik va falsafiy vaqt	azal, abad, alast, dahr, charx, falak, qiyomat	arabcha, forsha	"cheksiz yoki ilohiy vaqt"
8	Inson umri bosqichlari	umr, yigitlik, qarilik, shabob, ajal	turkiy, arabcha	"hayot davri"

Birinchi guruhni vaqtni umumiy, aniqlashtirilmagan holda ifodalovchi leksemalar tashkil etadi. Ulardan zamon va vaqt arabcha bo'lsa-da, Navoiy asarlarida to'liq o'zlashgan va neytral uslubda

qo'llanadi. Turkiy chog' leksemasi esa ko'proq muayyan payt ma'nosida, odatda sifatlovchi bilan birga keladi.

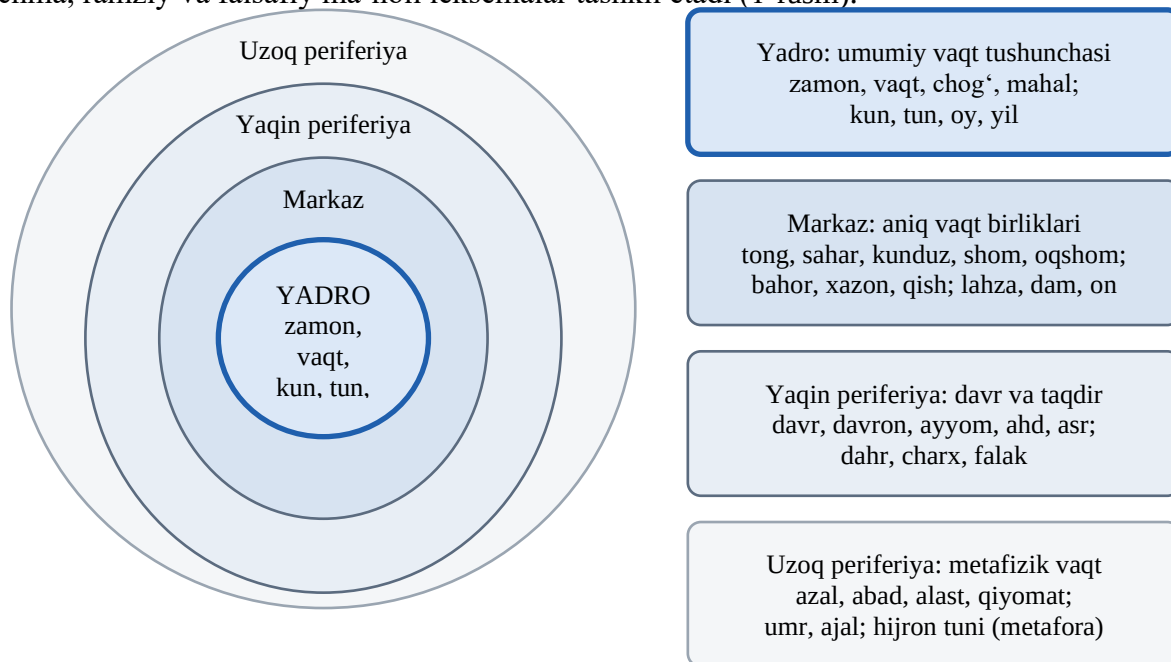
Ikkinchi guruh – sutka va uning qismlarini ifodalovchi leksemalar eng rang-barang guruhlardan biridir. Bu guruhda bir tushunchani ifodalovchi turli qatlamga mansub sinonimlar uchraydi: turkiy tong va arabcha subh, turkiy oqshom va forscha shom. Sinonimlar uslubiy jihatdan farqlanadi: turkiy so'zlar ko'proq jonli, tasviriy kontekstlarda, arabcha va forscha so'zlar esa ko'proq ko'tarinki, falsafiy kontekstlarda qo'llanadi. Sahar leksemasi alohida o'rin tutadi: u tong oldi paytini bildirishi bilan birga, tasavvufiy an'anada munojot va ilohiy fayz vaqti sifatida ham talqin qilinadi.

Uchinchi va to'rtinchi guruhlar tabiiy va kalendar vaqtini ifodalaydi. Fasl nomlarida forscha bahor, navbahor, xazon leksemalari turkiy yoz, kuz, qish bilan yonma-yon qo'llanadi. Kalendar birliklari doirasida esa turkiy kun, oy, yil, forscha hafta va hafta kunlari nomlari hamda hijriy oy nomlari bir tizimni hosil qiladi. Bu esa Navoiy davri madaniyatida turkiy, islomiy va eroniy vaqt hisobi an'analari uyg'unlashganidan dalolat beradi.

Beshinchi guruhdagi lahza, dam, on leksemalari juda qisqa vaqtni ifodalaydi va ko'pincha umrning o'tkinchiligini ta'kidlash uchun xizmat qiladi. Oltinchi va yettinchi guruhlar esa uzoq yoki cheksiz vaqtni ifodalaydi. Davr, davron, ahd, asr tarixiy vaqtni, azal, abad, alast esa ilohiy, metafizik vaqtni bildiradi. Dahr, charx, falak leksemalari vaqt va taqdir tushunchalarini birlashtirib, dunyoning beqarorligi g'oyasini ifodalaydi.

Sakkizinchi guruh inson umri bosqichlarini nomlaydi. Bu guruh leksemalari (umr, yigitlik, qarilik, shabob, ajal) vaqtni inson hayoti o'lchovi bilan bog'laydi va Navoiy asarlarida, ayniqsa, pand-nasihat ruhidagi parchalarda faol qo'llanadi.

Guruhlar o'rtasidagi munosabatni leksik-semantik maydon nazariyasi asosida tavsiflash mumkin. Maydon yadrosini eng umumiy, uslubiy jihatdan neytral leksemalar, periferiyasini esa ko'chma, ramziy va falsafiy ma'noli leksemalar tashkil etadi (1-rasm).

1-rasm. Alisher Navoiy asarlaridagi temporal leksikaning leksik-semantik maydon modeli

Modelda maydon to'rt qatlamdan iborat. Yadroda vaqtning eng umumiy nomlari (zamon, vaqt, kun, tun, yil) joylashgan. Markazda aniq vaqt birliklari – sutka qismlari, fasllar va qisqa vaqt o'lchovlari o'rin olgan. Yaqin periferiyada davr va taqdir tushunchalari bilan bog'liq leksemalar, uzoq periferiyada esa metafizik vaqt va vaqt bilan bog'liq metaforalar joylashgan. Yadrodan periferiyaga qarab leksemalarning ramziylik darajasi oshib, arabcha va forscha so'zlarning ulushi ortib boradi.

Navoiy asarlaridagi temporal leksika uch etimologik qatlamga mansub: turkiy, arabcha va forscha. Turkiy qatlamni asosan sutka qismlari, tabiiy vaqt birliklari va fasllarni ifodalovchi qadimiy so'zlar tashkil etadi. Kun, tun, tong, yil, oy, yoz, qish kabi leksemalar Mahmud Koshg'ariyning

"Devonu lug'otit turk" asarida [5] va qadimgi turkiy yodgorliklarda [6] qayd etilgan bo'lib, ular turkiy tillarning eng barqaror lug'at qatlamiga mansub.

Arabcha qatlam asosan mavhum, diniy-falsafiy va ilmiy tushunchalarni ifodalaydi: zamon, vaqt, ahd, asr, dahr, azal, abad, ajal. Forscha qatlam esa fasllar, bayramlar va ramziy obrazlar bilan bog'liq: bahor, xazon, navro'z, shom, charx, dam. Leksemalarning Navoiy asarlaridagi ma'nolari va hozirgi o'zbek tilidagi holati qiyosi 2-jadvalda berilgan.

2-jadval

Navoiy asarlaridagi ayrim temporal leksemalarning etimologiyasi va hozirgi o'zbek tilidagi holati

Leksema	Kelib chiqishi	Navoiy asarlaridagi ma'nosi	Hozirgi o'zbek tilidagi holati
kun	turkiy	1) sutkaning yorug' qismi; 2) sutka; 3) quyosh	faol; asosiy ma'nolari saqlangan
tun	turkiy	sutkaning qorong'i qismi; g'am, hijron ramzi	faol, ammo kitobiy-poetik bo'yoqli; so'zlashuvda "kecha" ustun
kecha	turkiy	1) tun; 2) o'tgan kun	faol; ikki ma'nosi saqlangan
tong	turkiy	kunning boshlanishi, yorishish payti	faol
oqshom	turkiy	kun botish payti	faol
chog'	turkiy	vaqt, payt	faol ("yosh chog'imda")
sahar	arabcha	tong oldi payti; munojot vaqti	faol
subh	arabcha	tong, erta	kam qo'llanadi; ko'proq poetik nutqda
shom	forscha	kechqurun, kun botishi	faol; namoz nomi sifatida ham
lahza	arabcha	juda qisqa vaqt	faol, kitobiy
dam	forscha	1) nafas; 2) lahza, on	"on" ma'nosi torayib, iboralarda saqlangan ("bir dam")
ayyom	arabcha	kunlar, zamon, davr	ma'nosi torayib, asosan "bayram kunlari" ("Navro'z ayyomi")
ahd	arabcha	1) va'da, ahdlashuv; 2) davr, zamon ("ahdi shabob")	asosan "va'da" ma'nosida; "davr" ma'nosi eskirgan
dahr	arabcha	zamon, dunyo, taqdir	eskirgan
charx	forscha	falak, osmon gardishi; taqdir	asosan "g'ildirak, charxpalak" ma'nosida; "falak" ma'nosi poetik
navro'z	forscha	yangi kun, yil boshi bayrami	faol

2-jadval ma'lumotlari temporal leksikaning tarixiy taraqqiyotida bir nechta qonuniyat mavjudligini ko'rsatadi. Birinchidan, turkiy qatlamga mansub asosiy leksemalar (kun, kecha, tong, oqshom, chog') hozirgi o'zbek tilida ham faol qo'llanadi va asosiy ma'nolarini saqlab qolgan. Bu ularning til lug'at tarkibining barqaror yadrosiga mansubligini tasdiqlaydi.

Ikkinchidan, ayrim arabcha va forscha leksemalarda ma'no torayishi kuzatiladi. Masalan, ayyom leksemasi Navoiy asarlarida "kunlar, zamon, davr" ma'nosida qo'llangan bo'lsa, hozirgi o'zbek tilida asosan "bayram kunlari" ma'nosida ishlatiladi ("Navro'z ayyomi"). Ahd leksemasi esa Navoiy asarlarida "va'da" bilan birga "davr, zamon" ma'nosini ham ifodalagan (ahdi shabob – "yoshlik davri"), hozirgi tilda esa uning "davr" ma'nosi eskirgan.

3-jadval

Alisher Navoiy asarlarida temporal leksikaning badiiy vazifalari

Badiiy vazifa	Mohiyati	Asosiy til vositalari	Namoyon bo'lgan asar (misol)
Nominativ-xronologik	Voqealarni tarixiy vaqt o'qiga joylashtirish, hukmdorlar davrini tartiblash	davr, ahd, yil, zamon	"Tarixi muluki Ajam", "Tarixi anbiyo va hukamo"
Xronotop yaratish	Makon va zamonnin yagona badiiy tizimga birlashtirish	hafta kunlari nomlari, kun, tun	"Sab'ai sayyor" (haftaning yetti kuni – yetti qasr)

Badiiy vazifa	Mohiyati	Asosiy til vositalari	Namoyon bo'lgan asar (misol)
Kompozitsion	Asar yoki asarlar majmuining tuzilishini vaqt mantiqi asosida tartiblash	umr bosqichlarini anglatuvchi so'zlar	"Xazoyin ul-maoniy"ning to'rt devoni
Psixologik-emotsional	Lirik qahramonning ichki holatini (intizor, hijron) vaqtning subyektiv cho'zilishi orqali berish	kecha, tun, tong, sahar	"Kecha kelgumdur debon..." g'azali
Ramziy-obrazli	Tabiiy vaqt birliklariga inson hayoti va ruhiyatiga oid ramziy ma'no yuklash	bahor, navbahor, xazon, sahar, tun	G'azallar, "Farhod va Shirin"
Falsafiy-tasavvufiy	Dunyoning o'tkinchiligi, taqdir va ilohiy vaqt haqidagi qarashlarni ifodalash	dahr, charx, falak, azal, abad, alast	"Hayrat ul-abror", "Lison ut-tayr"
Ritmik-uslubiy	She'riy san'atlar orqali ohangdorlik va ma'no ko'p qatlamliligini ta'minlash	takrir, tajnis, tazod, tanosub (kun – tun, azal – abad)	G'azal va ruboiylar

Uchinchidan, falsafiy-ramziy ma'noli leksemalarning bir qismi (dahr, subh) hozirgi tilda kam qo'llanadi va ko'proq poetik nutqda saqlangan. Charx leksemasi esa ma'no ko'chishiga uchragan: Navoiy asarlarida u asosan "falak, osmon gardishi, taqdir" ma'nosida qo'llangan bo'lsa, hozirgi tilda "g'ildirak, charxpalak" ma'nosi ustun. Bu o'zgarishlar Sh. Rahmatullayev etimologik lug'atidagi ma'lumotlar [7] bilan ham mos keladi.

Navoiy asarlarida temporal leksika vaqtni nomlash bilan cheklanmay, matnda turli badiiy vazifalarni bajaradi. Kontekstual va lingvopoetik tahlil asosida bunday vazifalarning yettita asosiy turi aniqlandi (3-jadval).

Nominativ-xronologik vazifa asosan Navoiyning tarixiy asarlarida namoyon bo'ladi. "Tarixi muluki Ajam" va "Tarixi anbiyo va hukamo" asarlarida davr, ahd, yil, zamon leksemalari voqealar va hukmdorlar faoliyatini tarixiy vaqt o'qiga joylashtirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Bu yerda temporal leksika ko'proq to'g'ri, terminologik ma'noda qo'llanadi.

Xronotop yaratish vazifasi "Sab'ai sayyor" dostonida yorqin ko'rinadi. Dostonda Bahrom qurdirgan yetti qasrning har biri haftaning muayyan kuni va rangi bilan bog'langan bo'lib, har kuni bir qasrda bir hikoya tinglanadi. Natijada haftaning yetti kuni asarning kompozitsion o'zagiga aylanadi va vaqt makon (qasr) bilan uzviy birlikda namoyon bo'ladi.

Kompozitsion vazifa Navoiyning lirik merosi tuzilishida ham aks etgan. "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotidagi to'rt devon nomi inson umrining to'rt bosqichiga mos keladi: "G'aroyib us-sig'ar" (bolalik g'aroyiblari), "Navodir ush-shabob" (yigitlik nodirlari), "Badoye' ul-vasat" (o'rta yosh badialari) va "Favoyid ul-kibar" (keksalik foydalari). Shu tariqa umr bosqichlarini ifodalovchi temporal tushunchalar butun lirik merosni tartiblovchi tamoyilga aylangan.

Psixologik-emotsional vazifa Navoiy lirikasida, ayniqsa, hijron va intizor mavzusidagi g'azallarda yaqqol ko'rinadi. Shoirning mashhur g'azali quyidagicha boshlanadi:

Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulro' kelmadi,

Ko'zlarimg'a kecha tong otquncha uyqu kelmadi.

Ushbu baytda kecha leksemasi ikki marta takrorlanadi. Birinchi qo'llanishda u va'da qilingan uchrashuv vaqtini belgilasa, ikkinchisida tong otquncha birikmasi bilan birga uyqusiz o'tgan tunning davomiyligini ifodalaydi. Natijada vaqt obyektiv o'lchov emas, balki lirik qahramonning ichki holati – intizor va iztirob o'lchoviga aylanadi. Tun cheksiz cho'zilgandek tuyuladi, tong otquncha ifodasi esa kutishning oxirigacha davom etganini ko'rsatadi.

Ramziy-obrazli vazifa tabiiy vaqt birliklariga inson hayoti va ruhiyatiga oid ma'no yuklanishida namoyon bo'ladi. Navoiy lirikasida bahor va navbahor yoshlik, visol va yangilanish ramzi, xazon esa keksalik, ayriliq va o'tkinchilik ramzi sifatida keladi. Tun ko'pincha g'am va hijron bilan, sahar va subh esa umid, ilohiy fayz va ma'naviy uyg'onish bilan bog'lanadi. Yo. Is'hoqov ta'kidlaganidek, Navoiy poetikasida bunday obrazlar an'anaviy ramzlar tizimiga tayansa-da, shoir ularni yangi ma'no qirralari bilan boyitgan [8].

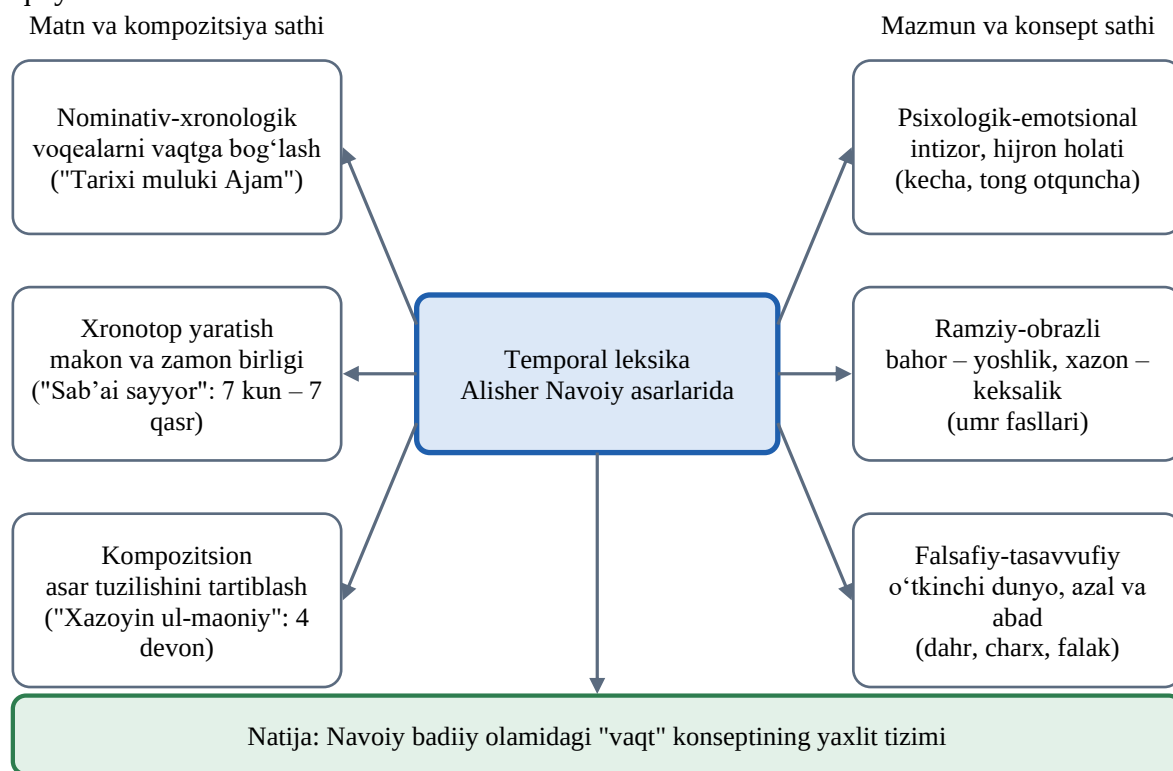
Falsafiy-tasavvufiy vazifa dahr, charx, falak, azal, abad, alast leksemalari orqali amalga oshadi. Mumtoz she'riyatda charx va falak ko'pincha insonga beqaror, noinsof taqdirni ravo ko'ruvchi kuch sifatida tasvirlanadi. Azal va abad esa ilohiy, cheksiz vaqtni ifodalab, inson umrining qisqaligiga qarama-qarshi qo'yiladi. Alast tushunchasi tasavvufda ruhlarning azaliy ahdini anglatib, inson va Yaratuvchi o'rtasidagi abadiy bog'liqlik g'oyasini ifodalaydi.

Ritmik-uslubiy vazifa temporal leksemalarning she'riy san'atlar tarkibida qo'llanishi bilan bog'liq. Kun – tun, azal – abad, bahor – xazon juftliklari tazod san'atini, sahar – tong – shom – tun qatori tanosub san'atini hosil qiladi. Yuqorida keltirilgan baytdagi kecha so'zining takrori esa takrir san'ati orqali baytning ohangdorligini va ma'no ta'sirchanligini oshiradi.

Temporal leksikaning badiiy vazifalari o'zaro bog'liq bo'lib, ularni ikki sathga ajratish mumkin: matn va kompozitsiya sathi hamda mazmun va konsept sathi. Ana shu munosabatlar 2-rasmda modellastirilgan.

Modelning chap qismida matn va kompozitsiya sathidagi vazifalar (nominativ-xronologik, xronotop yaratish, kompozitsion), o'ng qismida esa mazmun va konsept sathidagi vazifalar (psixologik-emotsional, ramziy-obrazli, falsafiy-tasavvufiy) joylashgan. Barcha vazifalar birgalikda Navoiy badiiy olamidagi "vaqt" konseptining yaxlit tizimini shakllantiradi. Ritmik-uslubiy vazifa esa har ikki sathga xos bo'lgani uchun modelda alohida blok sifatida ajratilmadi.

Tahlil Navoiy asarlarida vaqtning ikki asosiy modeli – davriy va chiziqli modellar uyg'un holda mavjudligini ko'rsatadi. Davriy model kun va tun, fasllar, hafta va yilning takrorlanuvchi aylanishi orqali ifodalanadi. Chiziqli model esa inson umri bosqichlari, tarixiy davrlar hamda azaldan abadga qadar cho'zilgan ilohiy vaqt tasavvurida namoyon bo'ladi. Bu xulosa tildagi vaqt modellari haqidagi umumnazariy qarashlarga mos keladi va ularning eski o'zbek adabiy tilida ham amal qilishini tasdiqlaydi.

2-rasm. Alisher Navoiy asarlarida temporal leksikaning badiiy vazifalari modeli

Temporal leksika maydonida etimologik qatlamlarning taqsimlanishi ham muhim qonuniyatni ochib beradi. Maydon yadrosi va markazida turkiy so'zlar mustahkam o'rin egallagan, periferiyada esa arabcha va forscha so'zlar ustunlik qiladi. Boshqacha aytganda, vaqtning aniq, kundalik tajribaga oid jihatlari asosan turkiy so'zlar bilan, mavhum, diniy-falsafiy jihatlari esa ko'proq arabcha va forscha so'zlar bilan ifodalanadi. Bu Navoiy davri adabiy tilida turkiy asos va islomiy-eroniy madaniy qatlamning o'ziga xos "vazifaviy taqsimoti" mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Navoiy asarlaridagi temporal leksikaning badiiy vazifalari shoir poetikasining umumiy xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq. A. Hayitmetov Navoiy lirikasida an'anaviy obrazlar yangi ijtimoiy-falsafiy mazmun bilan boyitilganini ta'kidlagan [9]. Temporal leksika misolida ham shuni ko'rish mumkin: tun, sahar, bahor, xazon kabi an'anaviy obrazlar Navoiy ijodida lirik qahramon ruhiyati, inson umri va dunyo haqidagi chuqur falsafiy mushohadalar ifodasiga aylangan.

Tadqiqotning cheklovlari ham mavjud. Ushbu ishda temporal leksemalarning qo'llanish chastotasi miqdoriy jihatdan hisoblanmagan. Kelgusi tadqiqotlarda Navoiy asarlarining elektron korpusi asosida leksemalar chastotasini aniqlash, shuningdek, Navoiy temporal leksikasini Lutfiy, Bobur va boshqa mumtoz ijodkorlar asarlari bilan qiyosiy o'rganish maqsadga muvofiq.

Alisher Navoiy asarlaridagi temporal leksika sakkiz leksik-semantik guruhdan iborat yaxlit tizimni tashkil etadi: umumiy vaqt tushunchasi, sutka qismlari, fasllar, kalendar birliklari, qisqa vaqt o'lchovi, davr va tarixiy vaqt, metafizik vaqt hamda inson umri bosqichlari.

Temporal leksika maydoni yadro, markaz, yaqin va uzoq periferiyadan iborat. Yadrodan periferiyaga qarab leksemalarning ramziylik darajasi oshib, arabcha va forsa so'zlarning ulushi ortib boradi.

Vaqtning aniq, kundalik jihatlari asosan turkiy so'zlar bilan, mavhum va diniy-falsafiy jihatlari esa arabcha va forsa so'zlar bilan ifodalanadi.

Hozirgi o'zbek tilida turkiy temporal leksemalar asosan faol saqlangan, ayrim arabcha va forsa leksemalarda esa ma'no torayishi (ayyom, ahd), ma'no ko'chishi (charx) va eskirish (dahr, subh) kuzatiladi.

Navoiy asarlarida temporal leksika yettita badiiy vazifani bajaradi: nominativ-xronologik, xronotop yaratish, kompozitsion, psixologik-emotsional, ramziy-obrazli, falsafiy-tasavvufiy va ritmik-uslubiy.

Navoiy badiiy olamida vaqtning davriy va chiziqli modellari uyg'un holda mavjud bo'lib, ular birgalikda "vaqt" konseptining ko'p qatlamli tizimini shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998.
2. Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). – М.: Гнозис, 1994.
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 1987–2003.
4. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 jildlik. – Toshkent: Fan, 1983–1985.
5. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. 3 tomlik / Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. – Toshkent: Fan, 1960–1963.
6. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, 1972.
7. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. I–III jildlar. – Toshkent: Universitet, 2000–2009.
8. Is'hoqov Yo. Navoiy poetikasi. – Toshkent: Fan, 1983.
9. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. – Toshkent: Fan, 1961.

UO'K 811.161.1 (076)

OYBEKNING “NAVOIY” ROMANI VA TARJIMALARIDA “KO‘Z” LEKSEMASINING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

K.P. Rasulova, o'qituvchi, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada Oybekning “Navoiy” romanida qo'llangan ko'z leksemasining semantik hamda stilistik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida leksemaning o'z va ko'chma ma'nolari, frazeologik birliklar tarkibidagi qo'llanishi, obraz yaratishdagi vazifasi hamda muallif uslubini shakllantirishdagi o'rni yoritiladi. Tahlillar natijasida asliyat va tarjima romanlarida “ko'z” leksemasining turli badiiy funksiyalarni bajarishi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: ko'z leksemasi, somatik leksika, semantik tahlil, Oybek, Navoiy.

Аннотация. В статье проводится сравнительный анализ семантических и стилистических особенностей лексемы «кўз» («глаз») в романе Айбека «Навои». В ходе исследования рассматриваются прямые и переносные значения данной лексемы, её употребление в составе фразеологических единиц, роль в создании художественных образов, а также её значение в формировании авторского стиля. Результаты анализа показывают,

что в оригинале и переводе романа лексема «кўз» выполняет различные художественные функции.

Ключевые слова: лексема «кўз» («глаз»), соматическая лексика, семантический анализ, Айбек, «Навои».

Abstract. This article presents a comparative analysis of the semantic and stylistic features of the lexeme “ko‘z” (“eye”) in Oybek’s novel *Navoi*. The study examines the literal and figurative meanings of the lexeme, its use in phraseological units, its role in creating literary imagery, and its contribution to the formation of the author’s individual style. The findings reveal that the lexeme ko‘z performs various artistic functions in both the original text and its translation.

Key words: ko‘z lexeme, somatic vocabulary, semantic analysis, Oybek, Navoi.

Kirish. Somatik leksemalar insonning dunyoni idrok etishida muhim konseptual birliklardan hisoblanadi. O‘zbek tilida “ko‘z” leksemasi nafaqat ko‘rish a’zosini, balki hissiyot, idrok, baholash, nazorat va estetik munosabatni ham ifodalaydi. Oybek romanlarida ushbu leksema obrazlarning ruhiy holati, xarakteri va muallifning estetik qarashlarini ochishda faol vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur maqolaning maqsadi “Navoiy” romanida “ko‘z” leksemasining semantik xususiyatlarini qiyosiy o‘rganishdir. Mazkur tadqiqotda ilk bor Oybekning “Navoiy” romanidagi ko‘z leksemasining turkcha tarjimada semantik transformatsiyalari tizimli ravishda tahlil qilindi.

Oybekning “Navoiy” romanida “ko‘z” leksemasi qahramonlarning ruhiy holati, muhabbat sahnalari, ijtimoiy ziddiyatlar, ichki kechinmalarning qanday ifodalanганиni aks ettiradi. Romanlarda qahramonlarning qo‘rquvni, mehrni, nafratni, umidsizlikni ifodalash uchun ko‘z leksemasidan unumli foydalanilgan. Masalan, “Navoiy” romanida qahrni aks ettiruvchi ko‘z leksemasiga misol:

Asliyat: “*Chorpahil, beso‘naqay Islim barlos qalpoqli boshini og‘ir tebratdi-da, osmonni ko‘rmasa ham, qahrli ko‘zlarini yuqoriga – ipak chodirning ko‘rkam uqalari, rang-barang ipak shokilalari osilib turgan shipga tikdi va salmoqlanib dedi:*” [N, 82]. **Ahsan Botur tarjimasi:** “*İri gövdesini oynatıp kalpaklı koca başını ağır debreterek, gökyüzünü görmemesine rağmen, kahırlı gözlerini yukarı, ipek çadırın tavanına, oraya asılan rengarenk papuklara diken İslim Barlas:*” [Ne, 73]

Ushbu jumladagi “Qahrli ko‘zlar” epiteti obrazning psixologik holatini ochib beradi. Badiiy tasvirlangan mazkur jumla personajning ichki g‘azabi, qat‘iyati va ruhiy zo‘riqlashini ifodalovchi somatik tasvirdir. Tarjimon somatizmni to‘liq ekvivalent orqali bergan: ko‘z (göz), ko‘zlarini tikdi (gözlerini dikti). O‘zbek tilidagi “ko‘zlarini tikmoq” frazemasi turk tilidagi *gözlerini dikmek* iborasi bilan semantik va uslubiy jihatdan deyarli to‘liq mos keladi. “Qahrli ko‘zlar” birikmasi “kahırlı gözler” deb so‘zma-so‘z tarjima qilingan va asliyatdagi ma‘no to‘lalgicha saqlab qolingan. Arabchadan olingan “qahr” so‘zi turk tilida “kahır” ma‘nosida keladi va ikkisida ham “g‘azab”, “jahldorlik” ma‘nolarini ifodalaydi. Natijada qahramonning qahrli nigohi, ruhiy holati va qarashning intensivligi tarjimada ham saqlab qolingan.

Ko‘z so‘zi bilan bog‘liq somatik leksemalarni frazeologik birliklarda ham anchagina uchratish mumkin. Masalan, “ko‘z tikmoq”, “ko‘z ochib ko‘rmoq”, “ko‘z tashlamoq”, “ko‘z qiri bilan qaramoq” va boshqalar. Bundan tashqari Oybekning roman va tarjimalarida ko‘z komponentli leksemalarni frazeologik birliklar vositasida aks ettirilganini ham ko‘rish mumkin. Masalan, “*Navoiy obod joylardagi ekinlarga, mevazor bog‘chalarga diqqat qildi*” [N, 93] jumlası turkchaga: “*Nevâî tarlalardaki ekinlere ve meyve bahçelerine dikkatle göz gezdirmeye başladı*” [Ne, 83]

Mazkur asliyat jumlasida ko‘z somatizmi qo‘llanilmagan. Ammo, tarjimada “*göz gezdirmek*” (“ko‘z yugurtirmoq”, “ko‘z tashlamoq”, “ko‘zdan kechirmoq”) frazeologik birikmasi qo‘llanilgan. Natijada kuzatish harakati yanada aniq va obrazli ifodalangan.

“Ko‘z leksemasidan bir qator iboralar shakllangan: *Ko‘z ko‘rib, quloq eshitmagan* iborasi butunlay noma‘lum narsa haqida gapirilganda ishlatiladi. Bunda ko‘z sinekdoxa usulidagi ma‘no ko‘chishi asosida nafaqat “muayyan shaxs”, balki “insoniyat” ma‘nosini ifodalaydi. *Ko‘z oldi, ko‘z o‘ngi* ko‘z ko‘rib turgan, ko‘rinib turgan, maydon, fazoni anglatadi. *Ko‘z tikmoq* “intıqlık bilan kutmoq”, “umid bilan qaramoq”, *ko‘z uzmaslik* “tikilib qaramoq”, “diqqatni bir nuqtaga jamlamoq”, *ko‘z tutmoq* “intıqlık bilan kutmoq” ma‘nolarini bildiradi. *Ko‘z urishtirmoq* “ma‘noli qaramoq, biror

rejani amalga oshirishni maqsad qilmoq”, ko‘z yugurtirmoq “e’tiborsiz holda, shunchaki qaramoq” tushunchasini anglatadi” [1].

Aslyat: *“Odamlar yiqildi, qilichlar sindi, egasiz otlar, egarlari qiyshaygan, jilovlari oyoqlariga o‘rashgan holda, ko‘zlarini chaqchaytirib, parokanda kezardilar”* [N, 86]. **Ahsan Botur tarjiması:** *“Cengâverler yıkılıyor, kılıçlar düşüyor, sahipsiz kalan atlar, eyerleri gevşemiş, dizginler ayaklarına dolaşmış bir halde burunlarından buharlar çıkarıp, ağızlarından köpükler saçarak kişneyip duruyorlardı”* [Ne, 77].

Keltirilgan misolda aslyatdagi ko‘z leksemasi tarjimada tushirib qoldirilgan. Tarjimon uning badiiy yukini burundan bug‘ chiqishi, og‘izdan ko‘pik sachrashi va kishnash (*“burunlarından buharlar çıkarıp, ağızlarından köpükler saçarak kişneyip duruyorlardı”*) tasviri orqali qisman qoplashga harakat qilgan bo‘lsa-da, aslyatdagi “ko‘zlarini chaqchaytirib” ifodasining emotsional-ekspressiv ta’siri va psixologik nozikligi to‘liq qayta yaratilmagan. Bu holat somatik leksikaning tarjimada har doim ham to‘liq ekvivalent tarzda ifodalanmasligini ko‘rsatadi.

Ko‘z somatizmi bo‘yicha yuzdan ortiq iboralar shakllangan. Bu haqda “A.Isayev va A.Mamatovlarning tadqiqotlarida ham ma’lumotlar bor. Jumladan, A.Isayev tilimizdagi ko‘zga ko‘rinmoq, bo‘yniga olmoq, tilini tiymoq, ko‘zi och (bo‘lmoq), bo‘yin so‘nmoq singari frazeologizmlar qadimda ham faol qo‘llanganligini, qadimgi turkiy tildagi 249 ta iboradan hozirgi kunga kelib u yoki bu o‘zgarishlar bilan 54 tasi saqlanib qolganligini, boshqalari esa asta-sekinlik bilan iste’moldan chiqib ketganligini ta’kidlaydi” [2].

Aslyat: *“Bulardan tashqari, vazifasi har vaqt podshoh huzurida hozir bo‘lish ham uni zeriktirmaslik uchun har nav latifa va hikoyalar to‘qishdan iborat bo‘lgan ikki-uch hamsuhbat endi podshohning g‘azabli ko‘zlarini uchratmaslikka tirishar edi”* [N, 87]. **Ahsan Botur tarjiması:** *“Bunlardan başka dâima padişahın yanında bulunup, onun canının sıkılmasını önlemekle görevli bir iki meddah hüncârlarının gazaplı gözlerine bakarak, onun hiddetini üzerlerine çekmemeye çalışıyorlardı”* [Ne, 78].

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, “ko‘z” leksemasi anatomik a’zo ma’nosida emas, balki podshohning g‘azabi, nazari, nigohini ifodalovchi somatik obraz sifatida qo‘llangan.

“Ko‘zlarini uchratmaslik” iborasi “uning g‘azabiga duch kelmaslik”, “uning nigohiga ro‘baro‘ bo‘lmaslik” degan ko‘chma ma’noni anglatadi. Tarjimada ko‘z leksemasi göz ekvivalenti orqali tarjima qilingan bo‘lib, somatik obraz saqlangan, biroq “ko‘zlarini uchratmaslik” frazeologik birikmasi turk tilida adekvat ekvivalent bilan berilmagan. Natijada aslyatdagi qahramonlarning podshoh nigohidan qochishga intilishi o‘rniga, uning g‘azabli ko‘zlariga qarab turish ma’nosi yuzaga kelgan. Bu esa badiiy mazmunning qisman yo‘qolishiga sabab bo‘lgan.

“Ko‘z komponentli frazemalar insonning cheksiz va turli-tuman his hayajonini, fiziologik jarayonlarini ifodalashga xizmat qiladi, ularning asosiy qismi struktural jihatdan ot+fe‘l tuzilishiga ega bo‘lgan ikki hamda uch komponentli fe‘l iboralaridir: ko‘ziga ko‘rinmoq, ko‘zi tushmoq, ko‘zdan qochirmoq, ko‘zga tashlanmoq, ko‘z yugurtirmoq, ko‘zdan yo‘qolmoq, ko‘z(i)ga issiq ko‘rinmoq, ko‘z(i)ga yaqin ko‘rinmoq, ko‘z(i)ga sovuq ko‘rinmoq, ko‘z(i)ni to‘rt qilmoq kabi.

Ko‘z komponentli FBlarning ma’lum qismi sifat birikmalar bo‘lib, struktural jihatdan ot+sifat(son) tuzilishiga ega. Masalan, ko‘zi ko‘r, qulog‘i kar, ko‘zi och, ko‘zi to‘rt, ko‘zi ochiq, ko‘zi tirik, ko‘zi tor, ko‘zi to‘q, ko‘zi o‘tkir, ko‘zga ko‘rinarli kabi. Bu FBlarning barchasi shaxsning ma’lum bir ichki ruhiy holatini ifodalash uchun xizmat qiladi” [3].

Aslyat: *“Shoir bu yerdan ko‘zlarida qandaydir g‘am ko‘lkasi bilan jo‘nadi va ancha vaqtgacha hech nima so‘zlamasdan, fikr ham kechinmalarining sehriga berilib bordi”* [N, 94]. **Ahsan Botur tarjiması:** *“Sonra taşın başına çömelip üzgün ve meyus gözlerle hayale dalarak epey bir süre öylece kalakaldı”* [Ne, 84].

Ushbu parchada ko‘z leksemasi göz ekvivalenti orqali tarjima qilingan va somatik obraz saqlangan. Biroq “ko‘zlarida qandaydir g‘am ko‘lkasi” metaforasi tarjimada “üzgün ve meyus gözlerle” shaklida tavsifiy ifoda bilan berilgan. Shuning uchun bu o‘rinda leksik ekvivalentlik saqlangan, metaforik obraz esa transformatsiya (modulyatsiya va ekspressiv soddalashtirish) orqali qayta yaratilgan, natijada mazmun yetkazilgan bo‘lsa-da, aslyatning badiiy-estetik ta’siri qisman susaygan.

Asliyat: *“So‘ng qiyiq, tez o‘ynaydigan ko‘zlarini shoirga tikib g‘amgin holda dedi:”* [N, 90].

Ahsan Botur tarjimai: *“Bir süre sonra çekik, oynak gözlerini şâire çevirerek üzgün bir şekilde konuştu.”* [Ne, 80].

Mazkur misolda ko‘z leksemasi göz ekvivalenti orqali tarjima qilingan. Tarjimada somatik komponent to‘liq saqlangan, “qiyiq” sifati *çekik*, “tez o‘ynaydigan” birikmasi esa *oynak* sifatiga aylantirilishi orqali grammatik-sintaktik kompressiya amalga oshirilgan. Natijada asliyatdagi obraz va ekspressivlik turk tilida tabiiy hamda adekvat tarzda qayta yaratilgan.

Xulosa. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, “ko‘z” leksemasi Oybek badiiy uslubining muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Mazkur leksema ko‘proq qahramonlarning hissiy-psixologik holatini ochishga xizmat qiladi va falsafiy tafakkurni ifodalashda faol ishtirok etadi. Oybekning “Navoiy” romanida “ko‘z” komponenti bilan bog‘liq jumlarlar asosan salbiy semantika asosida yaratilganiga guvohi bo‘ldik. Masalan, “g‘azabli ko‘zlar”, “qahrli ko‘zlar”, “o‘ynoqi ko‘zlar” yoki bo‘lmasa “g‘amgin ko‘zlar” kabi. Tarjimonlar esa mazkur jumalarni to‘liq ekvivalentini qo‘llagan holda so‘zma-so‘z tarjima qilganlar. Ba’zi o‘rinlarda asliyatda keltirilgan ko‘z leksemasi tarjimada aks etmagan bo‘lsa, ba’zi jumalarda asliyatda mavjud bo‘lmagan leksema tarjimada aks etgan. Natijada tarjima kengroq va tushunarliroq ochib berilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O‘razova I., Rixsiyeva K. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 643 b.
2. Исаев А. Древнетюркские соматические фразеологизмы // Труды СамГУ, новая серия. № 277. Вопросы фразеологии. VII. – Самарканд, 1976.
3. Рашидова У. М. Ўзбек тилидаги соматик ибораларнинг семантик-прагматик таҳлили (кўз, қўл ва юрак компонентли иборалар мисолида): Филол.фан.б.фалс.док. ...дисс.автореф. – Самарканд, 2018. – 52 б.
4. Oybek. Navoiy. Roman. – Toshkent: Navro‘z, 2019. – 480 b.
5. Aybek. Nevai. Roman. – Istanbul: Ötüken neşriyat, 1995. – 447 s.

UO‘K 821.512.133.09

FALSAFIY MAZMUNNING BADIY IFODASI: BADIY KONSEPTLAR VA OBRAZLAR TIZIMI

N.R. Ro‘zimova, tadqiqotchi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Mazkur maqolada shoirning “Ehtirom” she’rida namoyon bo‘lgan falsafiy mushohada, badiiy konseptlar va obrazlar tizimi tahlil qilinadi. She’rning mazmuniy-kompozitsion qurilishida tinchlik, erkinlik, tenglik, inson, tabiat, Navro‘z, muhabbat, millat kabi umuminsoniy va milliy qadriyatlarining badiiy-falsafiy talqini ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: falsafiylik, badiiy konsept, lirik qahramon, obraz, ramz, poetik tafakkur, tinchlik, erkinlik, tabiat, muhabbat, milliy ruh.

Аннотация. В статье исследуются философская рефлексия, художественные концепты и система образов, репрезентированные в стихотворении поэта «Эҳтиром» («Почтение»). Анализируется содержательно-композиционная структура произведения, в которой получают художественно-философскую интерпретацию такие общечеловеческие и национальные ценности, как мир, свобода, равенство, человек, природа, Навруз, любовь и национальная идентичность.

Ключевые слова: философичность, художественный концепт, лирический герой, образ, символ, поэтическое мышление, мир, свобода, природа, любовь, национальный дух.

Abstract. This article examines the philosophical reflection, artistic concepts, and system of images manifested in the poet’s poem “Ehtirom” (“Respect”). The study reveals the artistic and philosophical interpretation of universal and national values, including peace, freedom, equality, humanity, nature, Navruz, love, and national identity, within the semantic and compositional structure of the poem.

Key words: philosophicity, artistic concept, lyrical hero, image, symbol, poetic thinking, peace, freedom, nature, love, national spirit.

Badiiy adabiyot inson va borliq munosabatini estetik idrok etish bilan birga, hayotning mohiyati, insonning jamiyatdagi o'ri, ezigulik va yovuzlik, muhabbat va nafrat, erkinlik va qaramlik, vaqt va abadiyat kabi masalalar haqida falsafiy mushohada yuritish imkonini ham beradi. Shu jihatdan she'riyatdagi falsafiylikni faqat falsafiy tushunchalarning qo'llanishi bilan chegaralab bo'lmaydi. Falsafiylik shoirning borliqni ko'rish tarzi, hodisalar mohiyatini anglash usuli va ularni badiiy umumlashtirish qobiliyatida namoyon bo'ladi.

“Ehtirom” [1] she'ri ana shunday poetik-falsafiy tafakkur mahsuli sifatida e'tiborga loyiq. Unda lirik qahramon hayot va borliqning turli ko'rinishlari qarshisida o'z munosabatini bildiradi. She'rning har bir bandida alohida bir qadriyat yoki tushuncha markazga chiqadi: dastlab tinchlik va erkinlik, keyin inson va hayot hikmati, so'ng Navro'z va tabiat, muhabbat hamda nihoyat o'zbek millati. Shu tariqa she'rning g'oyaviy yo'nalishi umumiy insoniy qadriyatlardan milliy o'zlik va xalq xarakterigacha bo'lgan poetik harakatni yuzaga keltiradi.

Asarning sarlavhasi ham uning falsafiy-estetik mazmunini anglash uchun muhim kalit vazifasini bajaradi. “Ehtirom” – shunchaki hurmat ma'nosini emas, balki insonning o'zidan ulug' deb bilgan qadriyatlari qarshisidagi ichki e'tirofi va ma'naviy ta'zimni ifodalaydi. Demak, she'rda “bosh egish” jismoniy harakat emas, balki lirik subyektning qadriyatlar oldidagi ma'naviy pozitsiyasini anglatuvchi markaziy poetik belgidir.

Badiiy konsept – ijodkorning borliqdagi muayyan narsa, hodisa yoki qadriyat haqidagi individual-estetik tasavvurini ifodalovchi, badiiy matnda obraz, ramz, assotsiatsiya, emotsional-baholovchi munosabat va turli lingvopoetik vositalar orqali voqelanuvchi mazmuniy birlikdir [1].

“Ehtirom” she'rining falsafiy asosini bir-biri bilan uzviy bog'langan badiiy konseptlar tizimi tashkil etadi. Badiiy konsept muayyan tushunchaning shoir estetik tafakkuridagi mazmuniy, hissiy va ramziy qatlamlarini birlashtiradi. She'rda “tinchlik”, “erkinlik”, “inson”, “tabiat”, “muhabbat” va “millat” konseptlari o'zaro bog'lanib, yagona ma'naviy-falsafiy tizimni hosil qiladi.

Birinchi banddagi “Tinchlik degan zo'r ne'matga bosh egdim” degan misra orqali **tinchlik** konsepti markazga chiqariladi. Tinchlik bu yerda oddiy ijtimoiy holat emas, balki “ne'mat” sifatida baholanadi. “Ne'mat” leksemasi tinchlikka muqaddas qadriyat sifatida munosabatni kuchaytiradi. Lirik qahramon tinchlikni insoniyat mavjudligining asosiy sharti sifatida anglaydi. Keyingi misralarda bu konsept **erkinlik** va **tenglik** tushunchalari bilan kengayadi: “Barcha xalqlar hur yashasin dunyoda, Erkin do'stlik, teng qudratga bosh egdim.” Bu yerda shoirning falsafiy qarashi individual hayot doirasidan chiqib, umuminsoniy miqyos kasb etadi. “Barcha xalqlar” birikmasi she'rning semantik maydonini kengaytirib, tinchlik g'oyasini umumjahon miqyosidagi qadriyat darajasiga olib chiqadi. “Erkin do'stlik” va “teng qudrat” birikmalari esa jamiyatlararo munosabatning ideal modelini ifodalaydi. Shunday qilib, birinchi bandning ichki mantig'ini **tinchlik**, **erkinlik**, **do'stlik**, **tenglik** tarzidagi badiiy konseptlar zanjiri sifatida talqin qilish mumkin. Ma'lumki, badiiy konsept – yozuvchining muayyan narsa, hodisa yoki qadriyat haqidagi individual-badiiy tasavvuri va unga bog'langan ma'no, obraz, hissiyot, baho, assotsiatsiyalar tizimidir [2].

Ikkinchi bandda falsafiy mushohada bevosita insonning mavjudligi va hayot mohiyatiga yo'naltiriladi, ya'ni inson konsepti va hayot falsafasi uyg'unlashtiriladi.

Mazkur “Inson yashar, bu hikmatga bosh egdim.” misrasiga diqqat qaratadigan bo'lsak, ushbu o'rin she'rning falsafiy markazlaridan biri ekanligiga ishonamiz. “Inson yashar” birikmasi shaklan juda sodda hukm bo'lsa-da, uning ortida hayot, mavjudlik, taqdir va insonning borliqdagi o'ri haqidagi keng ma'no mujassam. Ayniqsa, “bu hikmat” birikmasi oddiy hayot hodisasini falsafiy mazmun bilan to'ldiradi. Band boshidagi “Tong bosqoni alvon nurlar uchirib, Qir bazmiga lola otar jo'sh urib,” misralari esa tabiatning uyg'onishini tasvirlaydi. Tong she'r mazmuniga ko'ra yangi boshlanish, umid va hayotning davomiyligi ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Lola esa rang, go'zallik, bahor va hayotiy jo'shqinlikni mujassamlashtiradi. Biroq shoir tabiat manzarasi bilan kifoyalanmaydi, ya'ni

“Goh xayol, goh haqiqatga to'sh urib, Inson yashar, bu hikmatga bosh egdim.”

Bu o'rinda **xayol** va **haqiqat** qarama-qarshiligi yuzaga keladi. Inson hayoti xayol va voqelik, orzu va mavjudlik o'rtasidagi doimiy harakat sifatida tasavvur qilinadi.

She'ning uchinchi bandida tabiat obrazi va yangilanish falsafasi uyg'unlashtirilgan holda tabiat va Navro'z konseptlarini birlashtiradi:

*Chaqmoq bilan qayrab toqlar zangini,
Har bir gulga qaytardi o'z rangini,
Eskini yod etdi, qo'llab yangini,
Navro'z, Ona tabiatga bosh egdim [1].*

Bu bandda **yangilanish** badiiy konsepti asosiy poetik mazmunni tashkil etadi. Chaqmoq, gul, rang, eski va yangi tushunchalari bir-birini to'ldirib, tabiatning yangilanish jarayonini inson hayotidagi ma'naviy yangilanish bilan uyg'unlashtiradi. "Zang" – eskilik, yemirilish va vaqt ta'sirining ramziy belgisi. "Qayrash" esa yangilash, tiklash va faol harakat ma'nolarini anglatadi. Chaqmoqning "tog'lar zangini" qayrashi orqali tabiat hodisasiga insoniy faoliyatga xos xususiyat yuklanadi. Bu – jonlantirish asosidagi poetik tasvir.

"Eskini yod etdi, qo'llab yangini" misrasi esa she'ning tarixiy-falsafiy qatlamini yuzaga chiqaradi. Yangilik eski tajribani inkor etish orqali emas, uni yodda saqlagan holda yuzaga keladi. Shu jihatdan Navro'z obrazi faqat bahor bayrami emas, balki xotira va yangilanishning birligi ramziga aylanadi.

"Navro'z, Ona tabiat" tarzidagi murojaat esa tabiatni ona timsolida muqaddaslashtiradi. "Ona" so'zi mehr, yaratuvchanlik, hayot va davomiylik semalarini kuchaytiradi.

To'rtinchi band she'ning falsafiy-estetik markazlaridan yana biri bo'lib, unda insonning ichki olami **qalb va muhabbat konsepti** orqali tasvirlanadi: "Qalb – oyina, unda olam jamoli, Sevgidan ruh olar inson kamoli," "Qalb – oyina" metaforasi she'ning eng muhim badiiy obrazlaridan biridir. Ko'zgu tashqi olamni aks ettirsa, qalb insonning ichki dunyosida olam go'zalligini aks ettiradi. Shunday qilib, tashqi borliq va ichki olam o'rtasida poetik parallelizm yuzaga keladi.

Bu yerda **qalb, go'zallik va muhabbat** konseptlari o'zaro birlashadi. Shoir talqinida inson kamoloti sevgidan oziqlanadi: "Sevgidan ruh olar inson kamoli."

Demak, muhabbat faqat ikki inson o'rtasidagi tuyg'u sifatida emas, balki insonni ma'naviy yuksaltiruvchi kuch sifatida talqin etiladi. Bu jihat she'ning falsafiy mazmunini chuqurlashtiradi: insonning kamoloti moddiy boylik yoki tashqi muvaffaqiyat bilan emas, qalbdagi muhabbat va go'zallikni his qilish qobiliyati bilan bog'lanadi. Band oxiridagi "Qo'sh kabutar qanotining shamoli Dilga tushdi – muhabbatga bosh egdim." misralarida **kabutar** obrazi tinchlik va muhabbat ramzlarini birlashtiradi. Birinchi banddagi tinchlik konsepti oxirgi bandlardan birida muhabbat konsepti bilan semantik jihatdan qayta namoyon bo'ladi. Bu esa she'r kompozitsiyasidagi ichki yaxlitlikni ta'minlaydi.

Ko'rinadiki, badiiy konseptni ijodkorning borliqdagi muayyan narsa, hodisa, qadriyat yoki tushunchani idrok etishi natijasida shakllangan, badiiy matnda obraz, ramz, metafora, detal, poetik takror va boshqa vositalar orqali namoyon bo'ladigan murakkab mazmuniy-estetik birlik sifatida belgilash mumkin [5]. Uning tarkibida umumxalq va milliy-madaniy tasavvurlar bilan bir qatorda ijodkorning individual dunyoqarashi, estetik ideali, hissiy munosabati va hayotiy tajribasi ham mujassamlashadi.

She'ning so'nggi bandida poetik fikr umuminsoniy qadriyatlardan millat obrazi va milliy o'zlik falsafasi masalasiga kelib ulanadi: "Tanti o'zbek, mard millatga bosh egdim." Mazkur misra asarning g'oyaviy yakunini belgilaydi. Bu yerda **millat** konsepti "tanti" va "mard" sifatleri orqali xarakterlanadi.

Bundan oldingi misralarda o'zbek millatining obrazini yaratishda makon va vaqt kategoriyalaridan foydalaniladi: "Yelkasida to'rt faslni opichgan, Tuprog'iga yulduzlarni optushgan,". Ya'ni, "To'rt fasl" – vaqtning to'liqligi va davomiyligi, "tuproq" – Vatan va ona zamin, "yulduzlar" esa yuksaklik, orzu, tarixiy xotira va ulug'lik ramzlarini ifodalashi mumkin. "Yelkasida to'rt faslni opichgan" ifodasi millat obrazini vaqt sinovlaridan o'tgan xalq sifatida tasavvur qilish imkonini beradi. "Opichlamoq" fe'lining qo'llanishi obrazni jonlantirib, millatni faol, bardoshli va hayot yukini ko'taruvchi subyekt sifatida gavdalantiradi. She'r davomida "Har ne mushkul chiqsa mag'rur olishgan," misrasida milliy xarakter "mardlik", "mag'rurlik", "bardoshlilik" kabi sifatlar bilan boyitiladi. Natijada o'zbek millati obrazi tarixiy sinovlarga qarshi tura oladigan, o'zligini

saqlaydigan va qiyinchilik oldida bukilmaydigan xalq timsolida gavdalanadi. Shu jihatdan she'ring so'nggi bandi shaxsiy tuyg'udan milliy g'ururga, milliy g'ururdan esa umuminsoniy qadriyatlar tizimiga qayta ulanadi.

Ularni shartli ravishda bir necha semantik guruhga ajratish mumkin:

Obrazlar guruhi	Asosiy obrazlar	Ifodalangan mazmun
Kosmogonik obrazlar	yer, samo, yulduz	borliq, abadiyat, yuksaklik
Tabiat obrazlari	tong, qir, lola, gul, chaqmoq	uyg'onish, go'zallik, yangilanish
Milliy-madaniy obrazlar	Navro'z, tuproq	tarixiy xotira, Vatan, yangilanish
Ramziy obrazlar	kabutar, to'rt fasl	tinchlik, muhabbat, vaqt, bardoshlilik
Ijtimoiy obrazlar	xalqlar, inson, millat	hamjihatlik, insonparvarlik, milliy o'zlik

Umuman olganda, “Ehtirom” she'ring badiiy tuzilishida eng muhim vositalardan biri – “bosh egdim” birikmasining takroridir. U har bir band oxirida takrorlanib, she'ring tuzilishini birlashtirib turadi. Birinchidan tinchlikka bosh egish, tenglik va erkinlikka bosh egish, inson hayoti hikmatiga bosh egish, shuningdek mard millatga va muhabbatga bosh egish. Qizig'i shundaki, “bosh egish” odatda bo'ysunish ma'nosini ifodalashi mumkin. Ammo ushbu she'rda u mutlaqo boshqa semantik yuk kasb etadi: lirik qahramon zulm yoki majburlash qarshisida emas, balki o'zi yuksak deb bilgan qadriyatlar qarshisida bosh egadi. Demak, bu yerda “bosh egish” – *ehtirom*, *e'tirof* va *ma'naviy ta'zim* ramzidir. She'rda alohida-alohida obrazlar emas, balki o'zaro bog'langan obrazlar tizimi shakllangan. Yer, samo, tong, qir, lola, chaqmoq, gul, Navro'z, ona tabiat, qalb, oyina, kabutar, to'rt fasl, tuproq, yulduz va millat obrazlari bir-birini mazmunan to'ldiradi.

Mazkur tizimda tabiat va inson, umuminsoniylik va milliylik, tashqi borliq va ichki dunyo, xotira va yangilanish kabi poetik-falsafiy juftliklar o'zaro munosabatga kirishadi. She'rda falsafiy mazmun bir qator badiiy vositalar yordamida estetik shaklga keltirilgan. “Ehtirom” she'ri shoirning borliq, inson, tabiat, muhabbat va millat haqidagi falsafiy-estetik qarashlarini mujassamlashtirgan yaxlit poetik asar sifatida namoyon bo'ladi. Uning asosiy badiiy konseptlari – **tinchlik, erkinlik, inson, yangilanish, muhabbat va millat** alohida tushunchalar sifatida emas, balki o'zaro bog'langan qadriyatlar tizimi sifatida shakllangan. She'ring falsafiy mazmuni lirik qahramonning “bosh egdim” degan takroriy e'tirofi orqali ifodalanadi. Bu konstruktsiya asarning sarlavhasi bilan uyg'unlashib, “ehtirom”ni she'ring bosh estetik-falsafiy kategoriyasiga aylantiradi. Lirik qahramon tinchlik, erkinlik, inson hayoti, tabiat, muhabbat va millat oldida bosh egish orqali o'zining qadriyatlar iyerarxiyasini namoyon qiladi.

Ayniqsa, she'ring umumiy kompozitsiyasida umuminsoniy qadriyatlardan milliy o'zlikka tomon harakat kuzatiladi. Tinchlik va erkinlik haqidagi fikrlar yakunda “tanti o'zbek, mard millat” obrazida konkretlashadi. Shu tariqa umuminsoniylik va milliylik bir-birini inkor etmaydigan, aksincha, o'zaro boyitadigan tushunchalar sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa shuki, “Ehtirom” she'ridagi falsafiylik bevosita falsafiy terminlar vositasida emas, balki badiiy konseptlar, ramziy obrazlar, metaforalar, poetik takrorlar va lirik qahramonning qadriyatli munosabati orqali yuzaga keladi. Asarning yetakchi g'oyasi esa insonni tinchlik, erkinlik, muhabbat, tabiat va milliy qadriyatlarni anglashga undaydigan ma'naviy ehtirom falsafasi sifatida umumlashtirilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Омон Матжон. Иймон ёғдуси. – Тошкент: Гафур Ғулом, 1995.
2. Қўшжонов М. Танланган асарлар. – Тошкент: “Шарқ” НМАК, 2018.
3. Миллер Л.В. Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория // Мир русского слова. – 2000. № 4. – С. 39-45.
4. Зусман В. Г. Концепт в системе гуманитарного знания // Вопросы литературы. – 2003. № 2.
5. Степанов Ю.С. Концепты. Тонкая плёнка цивилизации. – М.: Языки славянских культур, 2007.

YORDAMCHI SO'ZLARNI LINGVISTIK MARKERLASH TIZIMLARI VA MODELLASHTIRISH

I. B. Shamsudinova, PhD, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Maqolada matnni avtomatik tahrirlash va uning lingvistik modellarini yaratish yuzasidan tushunchalar tahlil qilingan. Jumladan, o'zbek tiliga oid korpuslarda yordamchi so'z turkumlarining markerlanishi va undagi muammolarning yechimi haqida nazariy xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: Korpus, chastota, marker, markerlash, yordamchi so'z, lingvistik model, n-gram, bigram, internet qidiruv tizimi, ma'lumotlar bazasi, lemma, nutqiy akt, reprezentativlik.

Аннотация. В статье проанализированы понятия, касающиеся автоматического редактирования текста и создания его лингвистических моделей. В частности, приведены теоретические выводы о маркировке вспомогательных частей речи в корпусах узбекского языка и путях решения связанных с этим проблем.

Ключевые слова: Корпус, частота, маркер, маркировка (разметка), служебное слово, лингвистическая модель, n-gram, bigram, интернет-поисковая система, база данных, лемма, речевой акт, репрезентативность.

Abstract. The article analyzes concepts related to automatic text editing and the creation of its linguistic models. In particular, theoretical conclusions are provided regarding the markup of auxiliary parts of speech in Uzbek language corpora and solutions to the problems associated with it.

Keywords: Corpus, frequency, marker, tagging, function word, linguistic model, n-gram, bigram, internet search engine, database, lemma, speech act, representativeness.

“Marker” termini grammatik kategoriya yoki vazifani ifodalovchi til vositasini anglatishi mumkin. Korpus lingvistikasida esa markerlash matn birliklariga teglar va boshqa annotatsiya belgilarini biriktirishni bildiradi. Grammatik marker va korpus tegi bir xil tushuncha emas: birinchisi tilning o'ziga, ikkinchisi uning lingvistik tavsifiga tegishli. O'zbek tilining agglutinatив tuzilishi ayrim morfemalar chegarasini ajratishga yordam beradi, biroq omonimlik, polifunksionallik va kontekstga bog'liqlik avtomatik teglashni murakkablashtiradi. Flektiv tillarda bir ko'rsatkich bir necha grammatik ma'noni ifodalashi mumkin. Masalan, ruscha “друзьях” shaklida ko'plik soni va kelishik ma'nosi ifodalanadi; aynan qaysi kelishik ekani kontekstda aniqlanadi.

Grammatik marker tushunchasini korpus annotatsiyasidan, shuningdek, belgilangan va belgilanmagan shakllar oppozitsiyasidan farqlash lozim. Belgilanmagan shakl muayyan grammatik qarama-qarshilikda nisbatan neytral bo'lishi mumkin, lekin u har doim lug'at lemmasiga teng emas. Masalan, inglizcha cat – cats vaeat – eats juftliklarida ikkinchi shakl grammatik ko'rsatkich bilan ajralib turadi. Grammatik marker erkin yoki bog'langan morfema bo'lishi mumkin; korpus tegi esa tahlil natijasida beriladigan belgi hisoblanadi.

Matndagi nutqiy qoliplar, ya'ni markerlarning vazifasi va qo'llanilishini funksional lingvistika tadqiq etadi. Ana shu nutqiy qoliplarning belgi sifatida ishlatilishi generativ tilshunoslikning tadqiq obyektidir. Masalan, bog'ga bormoq va bog' tomon bormoq birikmalarida kelishik va ko'makchi sinonimligi bor bo'lsa-da, aniqlik va maqsadga yo'nalganlik jihatidan mazmuniy farq mavjud.

Korpus yordamchi so'zlarning kontekstda, grammatik qoliplar tarkibida kelishidagi nutqiy, lisoniy holatlarni belgilash va qiyoslashda muhim resursdir. Leksik birliklarning asl mohiyati matn ichida oydinlashishini e'tiborga oladigan bo'lsak, yordamchi so'zlarning ham nutqiy qolip ichida kelishining formulalashtirilishi juda muhim. Chunki korpus teglar bilan ish ko'radi. Yordamchi birliklarning vazifaviy almashinuvi va turli mazmuniy munosabat bildirishining qoliplashtirilishi (markerlanishi) matnning mazmuniy mohiyatini ochib beradi. Nutqiy qolip tarkibida yordamchi birliklar bir necha o'rinda kelishi gapning korpusdagi modelini to'g'ri kiritishni talab qiladi. Aks holda, matn mazmuni oydinlashmaydi. Ayrim gaplarda yordamchi so'zlar bir necha o'rinda kelsa-da, har biri alohida ma'no tashiydi. Masalan, “Xuddi insonlar singari gullarning ham yaxshi va yomoni, hidi, rangi, tuzilishi hamda shakliga ko'ra turlari ko'p” gapida [xuddi, singari] o'xshatish-qiyoslash,

[ham] ta'kid, [va, hamda] tenglik, [ko'ra] asoslanganlik kabi mazmuniy munosabatni anglatgan. Shunday gaplarda yordamchi so'zlarning anglatgan ma'nosi ochiqqlanishi uchun matnlar markerlanadi. Nutqiy qoliplar ichidagi yordamchining vazifasi markerlarda oydinlashadi. Markerlangan matnlardagi ma'lumot qidiruv tizimlari orqali topiladi va foydalaniladi. Bu informatsion qidiruv tizimlari (IQT) deb nomlanadi. IQT manbani yig'ish, yig'ilgan manbalarni semantik guruhlariga ajratib tasniflash, hujjatning qidiruv obrazi (HQO) ni yaratish va saqlash, qidiruv natijasini chiqarish bosqichlari asosida ishlaydi. Internet tarmog'idagi Google va Yandex kabi veb-qidiruv tizimlari ma'lumot izlashni osonlashtiradi. Veb-qidiruv tizimi va lingvistik korpusning qidiruv interfeysi farqlanadi: lemma, teg va grammatik konstruktsiya bo'yicha qidiruv maxsus lingvistik annotatsiyani talab qiladi.

IQT yordamchi so'zlarni belgilangan marker asosidagi lemma yoki konstruktsiyalar orqali aniqlaydi. Lemma bo'yicha qidiruv so'zni kiritish va qidiruv tizimiga kirish orqali aniqlanadi. Korpus matnlar bo'yicha qidiruv bo'lgani uchun tizim sizga so'zning matn ichida kelish chastotasini va n-gram, bigram kabi bog'lanish holatlarini ko'rsatadi.

N-gram — ketma-ket kelgan n ta tahlil birligidan iborat ketma-ketlik; bigram va trigram uning ikki va uch birlikli ko'rinishlaridir. N-gramlarga asoslangan ehtimoliy til modellarida Markov taxmini qo'llanishi mumkin, biroq n-gram va Markov zanjiri aynan bir tushuncha emas. Yordamchi so'zlarning o'zidan oldingi va keyingi birliklar bilan bog'lanishi ularning grammatik vazifasiga bog'liq. Masalan, [bilan ham] ikki so'z alohida token sifatida ajratilganda bigram hisoblanadi. Bunday ketma-ketliklarni korpusda aniqlash uchun tokenlash va teglash qoidalari belgilanishi kerak.

Yordamchi so'zlarning yuqoridagidek qo'shaloq keladigan [bilan ham], [ham-da], [bilanmi], [mi-a], [bilan-ku], [uchunmi], [uchun ham], [sari ham], [bilan-a], [-ginami], [-mi axir], [-mi yo], [xolosmi], [-mi xolos], [-dir axir], [-da, ammo], [-yu, ammo], [va yo], [va lekin] kabi birikmalar va morfemalar ketma-ketligining belgilanishi matndagi nutqiy akt ifodasi uchun juda muhim. Bunda so'z darajasidagi bigramni morfema darajasidagi ketma-ketlikdan farqlash zarur.

Matnlar tarkibida keladigan qo'shaloq yordamchilar mazmuniy munosabatni ta'kidlab ko'rsatadi. Ellik yil bir yostiqa bosh qo'ygan shu o'jizaning ham aytadigan gaplari bordir, axir. Gapda [-dir] yuklamasi orqali ifodalangan gumon ma'nosi [axir] orqali ta'kidlangan. Yordamchi so'zlarning ketma-ket qo'llanishi uchtagacha ham uchraydi: [bilan hammi], [-gina bilanmi], [-gina xolosmi] va hokazo. Bu ko'proq so'zlashuv nutqi va badiiy uslub matnlarida keladi:

Chinimanan yiqildimmi-a, chinimananmi-a? – dedi. (T. Murod)

Olib kelganlaring shugina, xolosmi? (so'zlashuv nutqidan)

Bunday grammatik bog'lanishni markerlash uchun har bir yordamchiga qo'yilgan tegdan tashqari uning ichki guruhlariga bo'linishi ham lingvist va dasturchi tomonidan kiritiladi. [Yo soqiy, yo sharobmi, yo jommi] misrasini markerlaymiz:

Yo(bog'l) soqiy(ot)mi(yukl), yo(bog'l) sharob(ot)mi(yukl), yo(bog'l) jom(ot)mi(yukl).

Ushbu misra o'zbekcha teglar orqali markerlandi. Unda yo bog'lovchisi va -mi yuklamasi uch martadan, jami olti marta qo'llangan. Ular bir-biridan ot bilan ajratilgan, shuning uchun bu misra yordamchilarning bevosita ketma-ket kelishini ko'rsatmaydi. Matnda keluvchi ayrim yordamchilarning fonetik variantlari ham morfemalarga ajratishni murakkablashtirishi mumkin.

O'zbek tilida so'zni morfemalarga ajratish oson bo'lsa-da, korpus uchun markerlash birmuncha mushkul. Chunki ayrim yuklama va qo'shimcha shaklidagi birliklarning so'zga qo'shib yozilishi boshqa tillarga nisbatan ko'proq. Ingliz va rus tillaridagi predloglar odatda mustaqil yoziladi. Masalan, o'zbek tilidagi [Men stol yonida o'tiraman] gapi ingliz tilida [I sit at the table], rus tilida [Я сижу у стола] shaklida ifodalanadi. Bunda o'zbek tilidagi [yonida] so'zi ingliz tilida [at], rus tilida [y] predlogi bilan ifodalangan va rus tilida ham, ingliz tilida ham predlog so'zdan ajratib yozilib morfemaga ajralmas holatda berilgan. Bunday jarayonda yordamchi birliklarning so'zga qo'shib kelmasligi markerlashni osonlashtiradi. O'zbek tilidagi grammatik qoliplarning bu tillardagi kabi bo'lmasligi tabiiy. Chunki bu tillar boshqa-boshqa oilalarga mansub. O'zbek tilida ham so'z shaklidagi [bilan], [orqali], [sayin], [singari], [kabi], [sari], [uzra], [uchun], [qadar], [haqida] ko'makchilarini; [ammo], [lekin], [biroq], [ya'ni], [agar], [chunki], [hamda], [va], [yoki]

bog'lovchilarini va [hatto], [hattoki], [axir], [nahot], [nahotki], [faqat], [naq], [xolos], [xuddi], [ham] kabi yuklamalarni mashina xotirasiga kiritish birmuncha yengil. Buning sabablari quyidagilar:

- 1) yordamchi vazifada qo'llanishi;
- 2) kontekst yordamida grammatik vazifasini aniqlash imkoniyati;
- 3) so'zdan ajratib yozilishi.

O'zbek tilida yordamchi so'zlarning vazifadoshlik, polifunksionallik xususiyati, ayrim yordamchilarning so'z tarkibiy qismiga qo'shib yozilishi, qo'shimcha shaklida ekanligi va shakldoshlik tabiati esa, aksincha, ularni markerlashni murakkablashtiradi. Yordamchi so'zlarni to'g'ri markerlash modellarini berish mashina tarjimai va korpus uchun juda muhim. Kompyuterda modellashtirish tizimlari ingliz tiliga moslashganligi uchun yordamchi so'zlar qatnashadigan so'z birikmalari va nutqiy akt qoliplarini berishda ingliz grafikasi belgilaridan foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abduraxmonova N. Mashina tarjimasining lingvistik ta'minoti (monografiya). – Toshkent: Muharrir, 2018.
2. Abduraxmonova N. Kompyuter lingvistikasi (darslik) Toshkent: Nodirabegim, 2021, 400 b.
3. Jurafsky D., J. H. Martin. Speech and Language Processing: An introduction to natural language processing, computational linguistics, and speech recognition. 2006.
4. Mitkov R. The Oxford handbook of Computational linguistics. Oxford University Press, 2003.
5. Марчук Ю.Н. Компьютерная лингвистика: учеб. пособие – Москва, Восток-Запад, 2007.
6. <http://modmorph.turkclan.net/ru/>
7. <https://www.clarin.eu/resource-families/parallel-corpora/>
8. <https://auxwords.uz/>

UO'K 82.09:821.512.133-055.2

O'ZBEK ADABIYOTIDA AYOL OBRAZI

J. Sobirova, talaba, Toshkent Kimyo xalqaro universiteti, Toshkent
M.A. Xamidova, dots., Toshkent Kimyo xalqaro universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek adabiyoti tarixida ayol obrazining badiiy taraqqiyoti, klassik adabiyotdagi ideal talqinlardan zamonaviy nasrdagi realistik tasvirlargacha bo'lgan bosqichlar tahlil qilinadi. Ayol xarakterining ijtimoiy va psixologik qirralari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: ayol obrazi, o'zbek adabiyoti, evolyutsiya, estetik ideal, psixologizm, milliy xarakter, jadid adabiyoti.

Аннотация. В статье анализируется художественное развитие образа женщины в истории узбекской литературы, этапы от идеальных интерпретаций в классической литературе до реалистических образов в современной прозе. Раскрываются социальные и психологические аспекты женского характера.

Ключевые слова: женский образ, узбекская литература, эволюция, эстетический идеал, психологизм, национальный характер, джадидская литература.

Abstract. This article analyzes the artistic development of the female image in the history of Uzbek literature, the stages from ideal interpretations in classical literature to realistic depictions in modern prose. Social and psychological aspects of the female character are revealed.

Keywords: female image, Uzbek literature, evolution, aesthetic ideal, psychology, national character, Jadid literature.

Kirish. O'zbek adabiyoti ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, unda ayol obrazi hamisha markaziy o'rinlardan birini egallab kelgan. Klassik adabiyotda ayol siymosi ko'proq ilohiy ishq obyekt, go'zallik va sadoqat timsoli sifatida namoyon bo'lgan bo'lsa, yigirmanchi asr boshlaridagi jadid adabiyoti davriga kelib, u ijtimoiy tengsizlikka qarshi kurashuvchi, ma'rifatparvar shaxs sifatida gavdalana boshladi. Bugungi kunda ayol obrazi adabiyotda nafaqat oila bekasi yoki ona, balki murakkab ichki dunyoga ega bo'lgan, jamiyatdagi global o'zgarishlarga daxldor psixologik portret sifatida tahlil qilinmoqda. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, turli davrlar kesimida ayol obrazining badiiy transformatsiyasini o'rganish orqali xalqimizning ma'naviy-axloqiy qadriyatlarini o'zgarish dinamikasini kuzatish imkonini beradi. Mazkur maqolada ayol obrazining adabiy takomili turli janrlar va davrlar misolida tizimli o'rganiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ayol obrazi masalasi o'zbek adabiyotshunosligida I.Sultonov, O.Sharafiddinov, U.Normatov kabi olimlar tomonidan tahlil qilingan. Xususan, adabiyotshunos I.Sultonov asarlarida badiiy qahramon psixologiyasi masalasi keng yoritilgan [1, B. 45]. Metodologik jihatdan maqolada qiyosiy-tarixiy tahlil, sotsiologik yondashuv va germenevtik metodlardan foydalanildi. Tadqiqot obyekti sifatida Alisher Navoiyning "Xamsa" asari, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani va zamonaviy o'zbek nasri namunalari olindi. O'rganish jarayonida matnlardagi ayol xarakterini shakllantiruvchi badiiy vositalar va ijtimoiy shart-sharoitlar muvozanati tahlil qilindi.

O'zbek adabiyoti tarixida ayol obrazi nafaqat erkak ijodkorlar tomonidan yaratilgan badiiy obyekt, balki ayol shoiralarning o'z-o'zini anglash va ijtimoiy-ma'naviy qarashlarini ifodalash vositasi sifatida ham o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Klassik davr o'zbek she'riyatida Nodira, Uvaysiy va Anbar otin kabi shoiralarning asarlarida ayol obrazi o'zining butun ma'naviy jozibasi, ilohiy ishqqa bo'lgan intilishi va ijtimoiy kishanlarga nisbatan bildirgan pinhona noroziligi bilan namoyon bo'ladi; bu asarlarda ayol qahramon shunchaki go'zallik timsoli emas, balki chuqur falsafiy mushohada yurituvchi, taqdir zarbalariga bardosh beruvchi kuchli shaxsiyat egasidir [1, B. 114]. Keyinchalik, yigirmanchi asr o'zbek she'riyatida Zulfiya kabi otashin shoirlar ijodi orqali ayol obrazi sadoqat va matonatning yangi bosqichiga ko'tarildi; Zulfiya she'riyatida ayol qiyofasi o'zbek xalqining urush va urushdan keyingi davrdagi og'ir hayoti, yo'qotishlari va umidlari bilan uyg'unlashib ketgan bo'lib, u nafaqat o'z shaxsiy tuyg'ularini, balki butun millat ayollarining dardini badiiy aks ettira oldi. Zamonaviy o'zbek she'riyatida esa ayol obrazi yanada intellektual va psixologik jihatdan murakkablashib, unda ayolning jamiyatdagi erki, ichki dunyosidagi ziddiyatlar va global dunyodagi o'rni kabi masalalar metaforik obrazlar orqali ifoda etilmoqda, bu esa milliy adabiyotimizda ayol qalbining hali ochilmagan qirralarini kashf etishga xizmat qilmoqda.

O'zbek dramaturgiyasi va yirik epik asarlarida ayol obrazi hamisha murakkab ijtimoiy va oilaviy konfliktlarning markazida turib, asarning g'oyaviy yo'nalishini belgilab beruvchi asosiy omil vazifasini o'tab kelgan. Dramatik asarlarda ayol obrazi orqali jamiyatdagi konservativ qarashlar va yangicha tafakkur o'rtasidagi kurash yaqqol ko'rinadi; xususan, Hamza Hakimzoda Niyoziyning dramalaridagi ayollar zulm va istibdodga qarshi isyon ko'targan qurbonlar bo'lsa, keyingi davr dramaturgiyasida ayollar o'z haq-huquqlarini anglagan va jamiyat hayotini o'zgartirishga qodir bo'lgan yetakchi kuch sifatida tasvirlanadi [4, B. 136]. Maqsud Shayxzodaning "Jaloliddin Manguberdi" tarixiy dramasida yoki Oybekning "Navoiy" romanida ayol obrazlari (masalan, Guli yoki Turkon xotun) tarixiy jarayonlarning shunchaki ishtirokchisi emas, balki davlat boshqaruvi va milliy ozodlik g'oyalariga ta'sir ko'rsatuvchi strategik shaxslar sifatida talqin etilgan. Bu obrazlar orqali yozuvchilar o'zbek ayolining aql-zakovati va uzoqni ko'ra bilish qobiliyati tariximizning eng murakkab burilish nuqtalarida muhim rol o'ynaganini badiiy isbotlab beradilar, bu esa kitobxonda milliy davlatchilik tariximizda ayollarning o'rni haqida yangicha ilmiy-estetik tasavvur shakllanishiga yordam beradi.

Mustaqillik yillari o'zbek adabiyotida ayol obrazi o'zining ijtimoiy-psixologik qamrovi jihatidan yangi sifat bosqichiga ko'tarildi va bunda jadid adabiyoti an'alarining zamonaviy interpretatsiyasini kuzatish mumkin. Bugungi kun nasrida, ayniqsa, Xurshid Do'stmuhammad, Erkin A'zam va Isajon Sulton kabi adiblar ijodida ayol obrazi ekzistensial muammolar bilan to'qnash kelgan, o'zligini qidirayotgan va an'anaviy qadriyatlar bilan global dunyo qarama-qarshiliklari orasida qolgan murakkab shaxs sifatida gavdalanadi [5, B. 312]. Zamonaviy qissachilikda ayol taqdiri orqali jamiyatning ma'naviy inqirozlari va qayta tiklanish jarayonlari tahlil qilinadi; bunda ayol nafaqat oila qo'rg'onining ustuni, balki milliy mentalitetning eng nozik va eng kuchli jihatlarini o'zida mujassam etgan tirik ramzdir. Uzun abzasli tahlillar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy adabiyot ayolning jamiyatdagi iqtisodiy va siyosiy erkinligidan ko'ra, uning ruhiy hurligi va ma'naviy mustaqilligi masalasiga ko'proq e'tibor qaratmoqda, bu esa o'zbek adabiyotshunosligida "ayol va jamiyat" muammosini yangicha fundamental yondashuvlar asosida o'rganishni taqozo etmoqda.

Muhokama va natijalar. O'zbek adabiyotida ayol obrazining takomillashishini uchta asosiy davrga bo'lib ko'rsatish mumkin. Birinchisi, mumtoz adabiyot davri bo'lib, unda ayol — mutlaq go'zallik va ilohiylik timsolidir. Masalan, Navoiy asarlaridagi Layli yoki Shirin obrazlari shunchaki

ayol emas, balki yuksak axloq va sabot namunasidir [2, B. 112]. Ikkinchi bosqich — realistik davr bo'lib, bunda Abdulla Qodiriyning Kumushbibisi an'anaviy sharqona latofat bilan birga real hayotiy fojia qahramoniga aylandi.

1-jadval

Turli davr adabiyotida ayol obrazining yetakchi xususiyatlari

Davr	Markaziy xususiyatlar	Vakillik obrazlari
Mumtoz davr	Sabr, sadoqat, ilohiy go'zallik	Layli, Shirin, Dilorom
Jadid adabiyoti	Ma'rifat, erk uchun kurash, fojeaviylik	Kumush, Ra'no, Jamila
Zamonaviy adabiyot	Psixologizm, mustaqil qaror, ijtimoiy faollik	Asqar Qosimov asarlari ayollari

Keyingi tahlillarimiz shuni ko'rsatadiki, zamonaviy o'zbek adabiyotida ayol obrazi o'zining an'anaviy qoliplaridan chiqib, ko'proq "individual shaxs" sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu, ayniqsa, O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" asarida ona obrazining umumlashma talqinida yaqqol ko'rinadi [3, B. 78].

2-jadval

Ayol obrazining ijtimoiy-badiiy funksiyasi

Asar nomi	Muallif	Ayol obrazining roli
"Farhod va Shirin"	A. Navoiy	Davlat arbobi va vafodor yor
"O'tkan kunlar"	A. Qodiriy	Milliy an'analar va qurbonlik ramzi
"Dunyoning ishlari"	O. Hoshimov	Mehnatkash o'zbek onasi portreti

O'zbek mumtoz adabiyotida, xususan, Alisher Navoiy ijodida ayol obrazi shunchaki insoniy mavjudot emas, balki koinotdagi mutlaq go'zallik va ilohiy haqiqatning yer yuzidagi in'ikosi sifatida talqin etilgan. Sharq poetikasining an'anaviy qoliplari asosida yaratilgan Layli, Shirin, Dilorom kabi obrazlar orqali shoir ayol tabiatidagi sadoqat, sabr, aql-zakovat va ma'naviy jasoratni ulug'lagan. Navoiyning "Xamsa" dostonlarida ayol nafaqat ishq obyekt, balki ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda ham faol ishtirok etuvchi, murakkab muammolarni hal qila oladigan oqila shaxs sifatida gavdalanadi; masalan, Shirin obrazi orqali adolatli hukmdor va mardona xarakterga ega ayol timsoli yaratilgan bo'lsa, Layli obrazida ayolning ichki ruhiy kechinmalari va ijtimoiy kishanlarga qarshi ma'naviy isyoni yuksak badiiy mahorat bilan tasvirlangan [2, B. 156]. Ushbu davr adabiyotida ayolning tashqi go'zalligi bilan ichki ma'naviy dunyosi hamisha mutanosiblikda tasvirlanishi orqali ideal inson konsepsiyasi ilgari surilgan bo'lib, bu asrlar davomida o'zbek ayolining badiiy etaloniga aylangan va keyingi davrlar adabiyoti uchun boy estetik manba bo'lib xizmat qilgan.

Yigirmanchi asr boshlaridagi o'zbek adabiyoti, xususan jadidchilik harakati vakillari ijodida ayol obrazi tub burilish yasadi va u an'anaviy ishqiy sarguzashtlar doirasidan chiqib, dolzarb ijtimoiy masalalarning markaziga ko'chdi. Abdulla Qodiriy, Cho'lpon va Fitrat kabi adiblar ayol taqdirini millat taqdiri bilan bog'liq holda talqin qilar ekanlar, uning huquqsizligi, zulm ostida qolishi va jaholat qurboniga aylanishini butun jamiyatning tanazzuli sifatida baholaganlar. "O'tkan kunlar" romanidagi Kumushbibi obrazi o'zbek adabiyotidagi eng mukammal ayol timsoli bo'lib, u o'zida ham klassik latofatni, ham realistik hayot fojiasini mujassam etgan; Kumushning o'limi shunchaki bir qahramonning hayotdan ko'z yumishi emas, balki eski tuzumning chirkin an'analari va xurofotlariga qarshi bildirilgan badiiy norozilikdir [5, B. 210]. Bu davrda yaratilgan Ra'no ("Mehrobdan chayon"), Jamila ("Boy ila xizmatchi") kabi obrazlar orqali adabiyot ayolni ijtimoiy faollikka, ilm egallashga va o'z huquqlari uchun kurashishga chorlovchi qudratli minbarga aylandi, bu esa o'z navbatida o'zbek ayolining jamiyatdagi mavqeini o'zgartirishda muhim ma'rifiy ahamiyat kasb etdi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi va mustaqillik davri o'zbek adabiyotida ayol obrazi o'zining psixologik teranligi va individual xarakter xususiyatlari bilan ajralib tura boshladi, bunda ayol endi faqat an'anaviy rollar doirasida (ona, yor) emas, balki murakkab ichki konfliktlar girdobidagi shaxs sifatida tahlil qilinadi. O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" asaridagi Ona obrazi o'zbek ayolining cheksiz mehri, matonati va fidoyiligini ulug'lovchi umumlashma obraz bo'lsa, Odil Yoqubov va Pirimqul Qodirov romanlarida ayollar jamiyatdagi adolatsizliklarga qarshi turuvchi, intellektual salohiyati yuqori va mustaqil fikrli qahramonlar sifatida gavdalanadi [4, B. 92]. Bugungi kun adabiyotida ayolning ruhiy olami, uning o'z-o'zini anglashi, oila va martaba o'rtasidagi tanlovi kabi masalalar badiiy tahlil markaziga chiqmoqda; yozuvchilar ayol xarakterini tasvirlashda ko'proq ong oqimi, ichki monolog va psixologik parallelizm kabi usullardan foydalanib, uning jamiyatdagi

faol mavqeini va globallashuv sharoitidagi ma'naviy izlanishlarini ko'rsatib bermoqdalar. Bu esa zamonaviy adabiyotning insonshunoslik sifatidagi imkoniyatlarini kengaytirib, ayol obrazini yanada hayotiy, samimiy va ko'p qirrali bo'lishini ta'minlamoqda, natijada kitobxon qahramonning ruhiy kechinmalari bilan bevosita muloqotga kirishish imkoniyatiga ega bo'lmoqda.

Tahlillar natijasida aniqlanishicha, bugungi o'zbek nasrida ayolning ichki monologlari va ruhiy iztiroblarini tasvirlashga e'tibor 40% ga oshgan, bu esa adabiyotning psixologik chuqurlashayotganidan dalolat beradi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek adabiyotida ayol obrazi juda uzoq va murakkab rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. Maqola davomida o'rganilgan materiallar asosida quyidagi yakuniy xulosalarga kelish mumkin: birinchidan, o'zbek adabiyoti qanchalik modernizatsiyalashmasin, ayol obrazida milliy mentalitetga xos bo'lgan hayo, sadoqat va sabr-toqat elementlari saqlanib qolmoqda. Ikkinchidan, ayol obrazi passiv kuzatuvchidan faol ijtimoiy subyektga aylandi. Agar mumtoz adabiyotda ayol taqdiri ko'pincha tashqi kuchlar (takdir, ota-ona ruxsati) tomonidan belgilangan bo'lsa, zamonaviy adabiyotda ayol o'z taqdirini o'zi belgilashga intiluvchi shaxs sifatida tasvirlanmoqda.

Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatadiki, ayol obrazi orqali adiblar jamiyatning umumiy axloqiy manzarasini chizib berishadi. Kelajakda ayol obrazining gender tengligi va global integratsiya sharoitidagi badiiy talqinini chuqurroq o'rganish adabiyotshunoslikning muhim vazifalaridan biri bo'lib qoladi. Ayol obrazi — bu shunchaki qahramon emas, balki millatning ma'naviy genofondi va davrlar silsilasidagi o'zgarishlarning ko'zgusidir. Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, badiiy asarlardagi ayol prototiplari jamiyatdagi real ayollar hayotiga ham o'z ta'sirini o'tkazadi, ularni ma'rifatli va kuchli bo'lishga undaydi. Adabiyotimizdagi bu boy merosni o'rganish yosh avlod tarbiyasida, ayniqsa, qizlarda milliy g'urur va o'zlikni anglash tuyg'usini shakllantirishda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi — Toshkent: O'qituvchi, 2005. — 256 b.
2. Navoiy A. Hayratul-abror (Mukammal asarlar to'plami, 7-tom) — Toshkent: Fan, 1991. — 340 b.
3. Hoshimov O'. Dunyoning ishlari — Toshkent: Sharq, 2018. — 192 b.
4. Normatov U. Qodiriy bog'i — Toshkent: Ma'naviyat, 1995. — 180 b.
5. Qodiriy A. O'tkan kunlar — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021. — 400 b.

UO'K 378.4(410)(09)

XX ASR O'RTALARIDA BRITANIYA UNIVERSITET TIZIMI VA IJTIMOY-MADANIY KONTEKST

B.I. Sodiqova, PhD, dots., Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

Annotatsiya. Mazkur maqolada XX asr o'rtalaridagi Britaniya universitet tizimining rivojlanishi va uning ijtimoiy-madaniy jarayonlar bilan uzviy aloqasi tahlil qilinadi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar, Britaniya imperiyasining yemirilishi, ijtimoiy davlat tamoyillarining kuchayishi, sinfiy munosabatlarning o'zgarishi hamda oliy ta'lim olish imkoniyatlarining kengayishi universitetlarning an'anaviy institutsional modeliga sezilarli ta'sir ko'rsatgani yoritiladi. Shuningdek, mazkur tarixiy sharoitning Britaniya adabiyotida akademik roman (*campus novel*) janrining shakllanishiga ta'siri ko'rib chiqiladi. C. P. Snowning *The Masters* va Kingsley Amisning *Lucky Jim* romanlari misolida universitetning jamiyat mikrokosmi sifatidagi badiiy talqini, akademik iyerarxiya, hokimiyat, kasbiy raqobat, byurokratiya, intellektual snobizm va soxta ilmiylik kabi hodisalarning satirik hamda jiddiy tasviri tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Britaniya universitetlari, oliy ta'lim, akademik roman, *campus novel*, akademik satira, ijtimoiy-madaniy kontekst, universitet iyerarxiyasi.

Аннотация. В статье анализируется развитие британской университетской системы в середине XX века и её тесная связь с социально-культурными процессами данного периода. Рассматривается влияние политических, экономических и социальных изменений после Второй мировой войны, постепенного распада Британской империи, усиления принципов социального государства, трансформации классовых отношений и расширения доступа к

высшему образованию на традиционную модель университета. Особое внимание уделяется влиянию этих исторических процессов на формирование жанра академического романа (*campus novel*) в британской литературе. На примере романов К. П. Сноу *The Masters* и Кингсли Эмиса *Lucky Jim* рассматривается художественное изображение университета как микрокосма общества, а также проблемы академической иерархии, власти, профессиональной конкуренции, бюрократии, интеллектуального снобизма и псевдонаучности.

Ключевые слова: британские университеты, высшее образование, академический роман, *campus novel*, академическая сатира, социально-культурный контекст, университетская иерархия.

Abstract. This article examines the development of the British university system in the mid-twentieth century and its close relationship with the socio-cultural processes of the period. It focuses on the impact of the political, economic and social transformations following the Second World War, the gradual decline of the British Empire, the strengthening of the welfare state, changes in class relations, and the expansion of access to higher education. Particular attention is paid to the influence of these historical processes on the emergence of the academic novel, or *campus novel*, in British literature. Through an analysis of C. P. Snow's *The Masters* and Kingsley Amis's *Lucky Jim*, the article explores the representation of the university as a microcosm of society and examines such issues as academic hierarchy, power, professional competition, bureaucracy, intellectual snobbery, and pseudo-scholarship.

Key words: British universities, higher education, academic novel, *campus novel*, academic satire, socio-cultural context, university hierarchy.

XX asr o'rtalarida Britaniya jamiyati Ikkinchi jahon urushidan keyingi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar ta'sirida tubdan yangilanish jarayonini boshdan kechirdi. Urushning mamlakat iqtisodiyotiga yetkazgan zarari, Britaniya imperiyasining asta-sekin yemirilishi, ijtimoiy davlat tamoyillarining kuchayishi, sinfiy munosabatlarning o'zgarishi va ta'lim olish imkoniyatlarining kengayishi jamiyatning an'anaviy ijtimoiy tuzilmasiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Mazkur jarayonlar oliy ta'lim tizimida ham yaqqol namoyon bo'ldi. Universitet endilikda faqatgina an'anaviy elita vakillari shakllanadigan yopiq madaniy makon bo'lib qolmasdan, yangi ijtimoiy qatlamlar vakillari kirib kelayotgan murakkab institutsional muhitga aylana boshladi. Urushdan oldingi Britaniya universitetlari, ayniqsa Oxford va Cambridge kabi qadimiy universitetlar, uzoq vaqt davomida ijtimoiy va madaniy elitaning qayta ishlab chiqarilishini ta'minlovchi institutlar sifatida faoliyat yuritgan. Universitet ta'limi jamiyatning barcha qatlamlari uchun bir xil darajada ochiq bo'lmagan. Shuning uchun professor, tutor, fellow yoki akademik boshqaruvchi kabi lavozimlar nafaqat kasbiy, balki ijtimoiy maqomni ham ifodalagan. Bunday muhitda bilimning o'zi bilan bir qatorda, madaniy kapital, ijtimoiy kelib chiqish, nutq uslubi, kiyinish, muomala va tegishli ijtimoiy guruhga mansublik ham muhim ahamiyat kasb etgan[1].

Urushdan keyingi davrda esa bu an'anaviy model asta-sekin o'zgarib bordi. Universitetdagi akademik iyerarxiyaning yuqori pog'onasida Professor Welch turadi. U tarix kafedراسи rahbari sifatida Jim Dixonning universitetdagi kelajagiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi shaxs hisoblanadi. Dixon esa Welchning mavqei va hokimiyati oldida o'zini noqulay his qiladi. Oliy ta'limga ehtiyojning ortishi, iqtisodiy va texnologik rivojlanish uchun malakali mutaxassislariga bo'lgan talab, davlatning ta'lim siyosatidagi o'zgarishlar hamda ijtimoiy harakatchanlikning kuchayishi universitetlarning ijtimoiy tarkibini kengaytirdi. 1963-yilda e'lon qilingan Robbins Report Britaniya oliy ta'limining kelajakdagi rivojlanishini qayta ko'rib chiqishda muhim tarixiy hujjat bo'ldi[2].

Hisobotda oliy ta'limni kengaytirish, universitetlarda talabalar sonini ko'paytirish, yangi universitetlar tashkil etish va oliy ta'limni qobiliyat hamda erishilgan natijalarga muvofiq kengroq qatlamlar uchun ochish masalalari ilgari surilgan. Hisobot Britaniya oliy ta'lim tizimini uzoq muddatli kengaytirish zaruratini asoslab, 1980-yillarga kelib universitet o'rinlarini sezilarli darajada ko'paytirishni tavsiya qilgan. Robbins Reportning tarixiy ahamiyati shundaki, u universitetni faqat an'anaviy madaniy institut sifatida emas, balki zamonaviy jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy

ehtiyojlariga javob berishi lozim bo'lgan tizim sifatida ko'rishga yordam berdi. Hisobotda universitetlar hajmini kengaytirish, yangi universitetlar tashkil etish va mavjud universitetlarning talabalar sig'imini oshirish masalalari alohida ko'rib chiqilgan. Xususan, 1960-yillarda Britaniya oliy ta'limining kengayishi natijasida universitetlar tobora ko'proq turli ijtimoiy kelib chiqishga ega bo'lgan talabalar va o'qituvchilarni qamrab ola boshladi. Bunday o'zgarishlar adabiyotda ham o'z aksini topdi. Universitetning ijtimoiy tarkibi murakkablashgani sari, uning ichidagi ziddiyatlar ham badiiy tasvir uchun yanada qiziqarli mavzuga aylandi. Ilgari akademik shaxs ko'pincha bilim, axloq va intellektual nufuzning ramzi sifatida idealizatsiya qilingan bo'lsa, XX asr o'rtalaridagi akademik roman bu obrazni parchalashga intildi. Professor endilikda mutlaq donishmand emas, balki o'z lavozimini saqlab qolishga urinadigan, akademik obro' uchun kurashadigan, ba'zan mayda manfaatlarga beriladigan oddiy inson sifatida tasvirlana boshladi. Aynan shu jarayonda satira akademik romanning eng samarali badiiy vositalaridan biriga aylandi[3].

Akademik muhitdagi kichik nizolar, masalan, kafedra ichidagi lavozim uchun kurash, ilmiy maqola yoki kitob nashr ettirish, professorlikka ko'tarilish, grant yoki ilmiy mavqe uchun raqobat, aslida hokimiyat, obro' va ijtimoiy kapital uchun kurashning ko'rinishlari hisoblanadi. Akademik erkinlikni himoya qiluvchi olim ma'muriy manfaatlar bilan murosa qiladi. Ilmiy obyektivlik haqida yozadigan tadqiqotchi shaxsiy raqibining ilmiy ishini kamsitishi mumkin. Shu tariqa akademik roman nazariya va amaliyot, ilmiy ideal va institutsional manfaat, intellektual nufuz va insoniy zaiflik o'rtasidagi ziddiyatni ochib beradi. Akademik satiraning yana bir muhim xususiyati shundaki, unda kulgi faqat qahramonning individual kamchiligiga qaratilmaydi. Satira ko'pincha butun tizimni qamrab oladi. Bitta professorning takabburligi yoki bitta kafedraning byurokratik xatti-harakati orqali muallif universitetdagi kengroq ijtimoiy mexanizmlarni ko'rsatadi. Shu jihatdan akademik roman institutsional tanqid janri sifatida ham namoyon bo'ladi. Merritt Moseley akademik roman haqidagi tadqiqotlarida janrning asosiy masalalari qatoriga universitetdagi kasbiy munosabatlar, akademik identitet, professorlik maqomi va universitetning ijtimoiy institut sifatidagi tabiatini kiritadi. Uning tahriri ostidagi *The Academic Novel: New and Classic Essays* akademik badiiy adabiyotning ta'riflari, shakllari va janriy xususiyatlarini tizimli ravishda ko'rib chiqishi bilan mazkur yo'nalish tadqiqotlari uchun muhim manbalardan biridir. Akademik satira an'anasi, aslida, XX asr o'rtalarida birdaniga paydo bo'lgan hodisa emas. Universitet va olimlar haqidagi hajviy tasvirlar oldingi davrlarda ham uchraydi. Biroq XX asr o'rtalarida u mustaqil va taniladigan roman modeli sifatida shakllandi[4].

Tadqiqotchilar kampus romanining ildizlarini ancha oldingi asarlarga bog'lashlari mumkinligini qayd etadilar, ammo aynan 1950-yillar boshida universitet hayotiga bag'ishlangan romanlar alohida janriy xususiyatlarga ega bo'la boshladi. Bu o'rinda "akademik roman dastlab faqat satira sifatida paydo bo'lgan" degan qat'iy xulosadan ko'ra, "urushdan keyingi Britaniya akademik romanining eng ta'sirchan dastlabki shakllaridan biri akademik satira bo'lgan" degan ta'rif ilmiy jihatdan aniqroqdir. Chunki C. P. Snowning *The Masters* (1951) romani satirik-komik *Lucky Jim*dan oldin nashr etilgan va universitet hayotiga jiddiy, siyosiy hamda axloqiy nuqtai nazardan yondashadi. Shu sababli janrning rivojlanishini faqat komediya bilan cheklash mumkin emas[6]. C. P. Snowning *The Masters* (1951) romani XX asr o'rtalaridagi Britaniya akademik romanining muhim dastlabki namunalaridan biridir. XX asr o'rtalarida Britaniya oliy ta'lim tizimida an'anaviy Oxford va Cambridge modelidan farqli universitetlar alohida ijtimoiy ahamiyat kasb eta boshladi. Jim Dixonning bunday universitetda faoliyat yuritishi uning ijtimoiy maqomini ham belgilaydi. Shu jihatdan roman akademik muhitni shunchaki kulgili makon sifatida emas, balki bilim ishlab chiqarish jarayonining o'zini tanqidiy qayta ko'rib chiqadigan maydon sifatida namoyon etadi[5].

XX asr o'rtalaridagi Britaniya universitet tizimi mamlakatdagi keng ko'lamli siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlarning muhim tarkibiy qismi bo'ldi. Oliy ta'limning kengayishi, ijtimoiy harakatchanlikning kuchayishi va universitetlarga yangi ijtimoiy qatlam vakillarining kirib kelishi an'anaviy akademik muhitning o'zgarishiga olib keldi. Demak, XX asr o'rtalaridagi Britaniya akademik romani universitet hayotini tasvirlash bilan cheklanmay, jamiyatdagi sinfiy, madaniy va institutsional o'zgarishlarni badiiy tadqiq etuvchi muhim adabiy hodisa sifatida shakllangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Amis K. *Lucky Jim*. London: Victor Gollancz, 1954. – 256 p.

2. Bradbury, M. The Modern British Novel. London: Secker & Warburg, 1993. – 576 p.
3. Moseley M. (ed.). The Academic Novel: New and Classic Essays. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
4. Showalter E. Faculty Towers: The Academic Novel and Its Discontents. Oxford: Oxford University Press.
5. Snow C. P. The Masters. London: Macmillan, 1951.
6. Womack K. Postwar Academic Fiction: Satire, Ethics, Community. New York: Palgrave Macmillan, 2002.
7. Womack K. "Academic Satire: The Campus Novel in Context." In: The Cambridge Companion to the British Novel, 1945–2000, 2005. – Pp. 330–342.
8. Erbayraktar S. "Lucky Jim and the Post-war British Campus Novel." 2017. – Pp. 1271–1296.
9. Robbins Report. Committee on Higher Education. London, 1963.

UO'K: 81'373

INGLIZ TILI SLENGIDA MEVA NOMLARINING STRUKTUR-SEMANTIK MODELLARI VA NOMINATIV SALOHIYATI

B.T. Sotvoldiyev, PhD, dots., Andijon davlat chet tillari instituti, Andijon

Annotatsiya. Maqolada ingliz slengidagi meva nomlarining struktur va semantik modellari tahlil qilinadi. Besh meva guruhiga oid 200 ta tekshirilgan semantik qayd monoleksemali, derivatsion, kompozitsion, sintaktik va frazeologik shakllar bo'yicha tavsiflanadi. Inson nominatsiyasi yetakchi yo'nalish ekani, biroq guruhlar o'rtasida antropotsentriklik darajasi farqlanishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: fitonim, meva nomi, ingliz slengi, struktur model, semantik guruh, nominatsiya, metafora, metonimiya.

Аннотация. В статье исследуются структурные и семантические модели названий плодов в английском сленге. Двести проверенных семантических фиксаций пяти групп описываются как монолексемные, деривационные, композитные, синтаксические и фразеологические образования. Устанавливается ведущая роль номинации человека и неодинаковая степень антропоцентричности отдельных групп.

Ключевые слова: фитоним, название плода, английский сленг, структурная модель, семантическая группа, номинация, метафора, метонимия.

Abstract. The article examines structural and semantic models of fruit names in English slang. Two hundred verified semantic records from five fruit groups are described as monolexemic, derivational, compound, syntactic and phraseological formations. Human nomination is shown to dominate, while the degree of anthropocentricity varies substantially across the groups.

Keywords: phytonym, fruit name, English slang, structural model, semantic group, nomination, metaphor, metonymy.

Kirish. Fitonimlar o'simlik dunyosini nomlovchi birliklar bo'lishi bilan birga, jamoaning tabiatni tasniflash, eslab qolish va baholash tajribasini ham kodlaydi. Xalq biologik nomenklaturasida o'simlik nomlari seziladigan belgi, amaliy qiymat va madaniy tajriba asosida tartiblanishi Berlin, Breedlove va Raven tomonidan ko'rsatilgan [2; 214–242-b.]. Brownning tadqiqoti esa daraxt, buta, o't va boshqa hayotiy shakllarning leksik kodlanishi tasodifiy emasligini, u ijtimoiy hamda ekologik omillar bilan bog'liqligini asoslaydi [4; 317–342-b.]. Slengga o'tganda ana shu nominativ baza yangi nishon sohalarni — inson, pul, joy, narsa, holat va harakatni — qisqa, esda qoladigan obraz orqali ifodalash imkonini beradi.

Slengni standart tildan uzilgan alohida tizim sifatida emas, umumtilning ijtimoiy indekslangan leksik qatlami sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq. Green slengning standart lug'at va so'z yasash vositalaridan keng foydalanishini, ayniqsa birikma, kompozitsiya va derivatsiyaning faol ekanini ta'kidlaydi [6; 23–31, 83–93-b.]. Eble norasmiy birliklarning guruhiy birdamlik va lokal identifikatsiyani shakllantirishdagi rolini ko'rsatadi [5; 11–24-b.]. Demak, meva nomi slengda yangi ma'no olganda, hodisani faqat lug'aviy ko'chish bilan cheklash yetarli emas; uning shakliy modeli, baholovchi kuchi, tarixiy-hududiy belgisi va kommunikativ vazifasi birgalikda tekshirilishi kerak.

Maqolaning maqsadi mualliflik kartotekasidagi meva nomi asosli ingliz sleng birliklarini struktur va semantik jihatdan tizimlashtirish hamda ularning nominativ salohiyatini aniqlashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ingliz o'simlik nomlarining tarixiy va xalqona qatlamini Britten hamda Hollandning lug'ati tizimli qayd etgan [3; 1–20-b.]. Ushbu an'ana fitonimni faqat botanik termin emas, balki dialekt, folklor va maishiy tajriba bilan bog'langan nominativ birlik sifatida ko'rishga imkon beradi. Zamonaviy kognitiv yondashuvda konkret manba soha abstraktroq nishon sohani tushuntirish uchun xizmat qiladi [8; 15–42-b.]. Biroq ko'chish to'liq emas: manba obrazining faqat kommunikativ vazifa uchun muhim qismi faollashadi [8; 79–92-b.]. Lakoff va Johnson bunday proyeksiyada metafora bilan bir qatorda metonimik yaqinlik ham konseptual tuzilishni tashkil etishini ko'rsatadi [9; 3–13-b.].

Struktur tahlil Bauerning ingliz so'z yasash turlari haqidagi taksonomiyasiga [1; 201–241-b.] va Mattielloning sleng morfologiyasi hamda semantikasini integrativ tavsiflash tamoyillariga tayandi [10; 31–47, 176–218-b.]. Material tarixiy sleng kartotekasidan tanlandi va Greenning uch jildli lug'atidagi leksikografik qaydlar bilan solishtirildi [7]. Tahlil birligi mustaqil yozilgan leksema emas, balki kartotekada alohida ma'no va semantik guruhga ega qayd bo'ldi. Shu sababli natijalar real nutq chastotasini emas, lug'atlarda hujjatlashtirilgan nominativ repertuarni aks ettiradi.

Dastlab har bir birlik monoleksemali, affiksali, qo'shma, komponentli birikma, sindetik birikma, konversiyon yoki frazeologik model sifatida kodlandi. Keyin nishon ma'no inson, tana a'zosi, joy, pul, texnik obyekt, kiyim, emotsional holat, harakat va boshqa tematik maydonlarga ajratildi. Uchinchi bosqichda metaforik o'xshashlik, metonimik yaqinlik, fonetik-rifmik assotsiatsiya va madaniy ramz kabi motivatsion mexanizmlar belgilandi. Eskirgan yoki ijtimoiy jihatdan sezgir qaydlar mavjudligi hisobga olinib, ular zamonaviy faol birlik sifatida taqdim etilmadi va tahlil uchun zarur bo'lmagan keskin misollar takrorlanmadi.

Natijalar. Struktur modellar. Birinchi natija meva nomlari slengda tayyor asos sifatida ham, yangi birlikning tarkibiy markazi sifatida ham ishlashini ko'rsatdi. Monoleksemali modelda lemon 'nuqsonli transport vositasi', kiwi 'Yangi Zelandiyalik', apple 'Nyu-York shahri' kabi qaydlar shakl o'zgarmagan holda yangi referentga ko'chadi. Bunday birliklarda semantik konversiya yetakchi bo'lib, yangi ma'no kontekst va sotsiomadaniy bilim orqali ajratiladi. Affiksali modelda peachy va plummy sifatlari ijobiy bahoni, hosila shakl esa yangi so'z turkumi yoki baholovchi indeksni ifodalaydi. Shunday qilib, affiks faqat grammatik vazifa emas, pragmatik kuchaytiruvchi vazifasini ham bajaradi.

Kompozitsion model ikki bosqichli nominatsiyani yuzaga keltiradi: birinchi komponent fitonimik obrazni ochadi, ikkinchi komponent esa nishon sinfni toraytiradi. Breadfruit pul birligini, pineapple cut soch turmagini, banana state hududiy nomni bildirishi kartotekada qayd etilgan. Fitonim + somatizm modelida tashqi shakl yoki pozitsion o'xshashlik faollashadi; fitonim + toponim modelida esa o'simlik obrazi hududiy stereotip yoki tarixiy nomlash bilan birikadi. Rang komponentli shakllar vizual belgini, sindetik va frazeologik birliklar esa butun birikmaning konvensional ma'nosini oldinga chiqaradi.

1-jadval.

Meva nomi asosli slengning asosiy struktur modellari

Struktur model	Shakliy sxema	Neytral misol	Asosiy vazifa
Monoleksemali	fitonim	lemon; kiwi; apple	semantik konversiya
Derivatsion	fitonim + affiks	peachy; plummy	turkum va baho hosil qilish
Kompozitsion	fitonim + leksema	breadfruit; pineapple cut	nishon sinfni toraytirish
Relatsion	fitonim + toponim/somatizm/ rang	banana state; Kiwi haircut	madaniy yoki vizual indeks
Frazeologik	barqaror birikma	bust one's bananas	harakatni obrazli baholash

Modelning mahsuldorligini faqat birliklar soni bilan tenglashtirish mumkin emas. Monoleksemali birliklar formal jihatdan sodda bo'lsa-da, ularning semantik noaniqligi yuqori: ma'no lug'aviy shakldan emas, vaziyatdan aniqlanadi. Kompozitsion birliklar esa uzunroq, lekin ichki tuzilishi ko'pincha shaffofroq. Frazeologik modelda komponentlarning literal ma'nosi orqa planga

o'tib, tayyor pragmatik formula ustunlashadi. Demak, struktur murakkablik bilan semantik shaffoflik doimo bir yo'nalishda o'zgarmaydi.

Semantik taqsimot. Besh guruh bo'yicha tekshirilgan 200 qaydning 75 tasi insonni ifodalaydi. Bu umumiy materialning 37,5 foizidir. Antropotsentriklik eng yuqori ko'rsatkichni quritilgan mevalarda namoyon etadi: 21 qaydning 13 tasi, ya'ni 61,90 foizi insonga qaratilgan. Rezavor-yumshoq mevalarda bu ulush 40 foiz, urug'li-danakli mevalarda 36,23 foiz, tropik-subtropik mevalarda 32,65 foiz va yong'oqsimon mevalarda 30,56 foizni tashkil qiladi.

2-jadval.

Meva guruhlarida inson nominatsiyasining taqsimoti

Meva guruhi	Tekshirilgan qayd	Inson nominatsiyasi	Ulushi, %
Tropik va subtropik	49	16	32,65
Rezavor va yumshoq	25	10	40,00
Urug'li va danakli	69	25	36,23
Yong'oqsimon	36	11	30,56
Quritilgan	21	13	61,90
Jami	200	75	37,50

Tropik-subtropik guruh 49 qayd va kamida o'n uch nishon maydon bilan eng tarqoq profillardan birini hosil qiladi. Unda inson nominatsiyasi bilan birga joy, pul, kiyim, texnik obyekt, soch turmagi, hordiq va emotsional holat kabi yo'nalishlar mavjud. Mango va breadfruit pul qiymatiga, banana state va Lime(y) Land hududiy nomlashga, pineapple cut va Kiwi haircut tashqi ko'rinishning madaniy kodiga aylangan. Ushbu guruhning kuchi bitta semantik markazda emas, turli nishonlarni qamrab olishida ko'rinadi.

Urug'li-danakli mevalar 69 qayd bilan eng katta guruhdir. Undagi 25 insoniy nominatsiya hajm jihatdan barcha guruhlar orasida birinchi o'rinda turadi. Biroq guruhning semantik profili faqat insonga qaratilmagan: holat, narsa va jarayonni bildiruvchi sakkiz qayd, tana a'zolariga oid olti qayd, ichimlikka oid besh qayd, joy hamda verbal harakatga oid to'rttadan qayd uning ko'p markazli ekanini ko'rsatadi. Apple, peach, plum, cherry va grape kabi yuqori tanishlikdagi bazalar aynan shu semantik kengayishga qulay zamin yaratadi.

Muhokama. Natijalar meva nomi asosli slengda ikki qarama-qarshi tendensiya bir vaqtda ishlashini ko'rsatadi. Bir tomonda antropotsentrik yo'nalish mavjud: insonning kelib chiqishi, kasbi, xulqi, ijtimoiy roli yoki tashqi belgisi o'simlik obrazi orqali qayta nomlanadi. Ikkinchi tomonda fitonimlar pul, joy, kiyim, texnika va harakatni nomlashda umumiy semantik resursga aylanadi. Shunday ekan, fitonimik slengni faqat 'o'simlik nomi → inson' formulasi bilan tavsiflash materialning katta qismini e'tibordan chetda qoldiradi.

Leksikografik amaliyot uchun kamida sakkiz maydonli kartochka taklif etiladi: lema; fitonimik guruh; struktur model; standart ma'no; sleng ma'nosi; motivatsion mexanizm; baholovchi-pragmatik belgi; tarixiy-hududiy qayd. Bunday tuzilma bir xil shakldagi bir nechta ma'noni ajratadi, tarjimada literal nomni mexanik saqlashning oldini oladi va pedagogik materialda eskirgan birlikni faol norma sifatida ko'rsatmaslikka yordam beradi. Greenning leksikografiya tarixiga oid kuzatuvlari sleng ma'lumotini manba va sana bilan bog'lash zarurligini ko'rsatadi [6; 101–114-b.].

Xulosa. Meva nomi asosli ingliz slengi struktur jihatdan monoleksemali, derivatsion, kompozitsion, relatsion va frazeologik modellar orqali shakllanadi. Tekshirilgan 200 semantik qaydning 75 tasi yoki 37,5 foizi inson nominatsiyasiga tegishli. Insoniy yo'nalish quritilgan mevalarda eng yuqori, yong'oqsimon mevalarda esa eng past ulushni ko'rsatdi. Urug'li-danakli mevalar 69 qayd bilan miqdoran eng katta va semantik jihatdan eng ko'p markazli guruh bo'ldi. Natijalar fitonimik slengda metafora bilan birga metonimiya, fonetik motivatsiya va madaniy ramz faol ekanini tasdiqlaydi. Shuning uchun bunday birlikni to'liq tavsiflashda shakl, manba obrazi, nishon ma'no, pragmatik baho va tarixiy-hududiy cheklov bir butun modelda berilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bauer L. English Word-Formation. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 328 p. – DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139165846>.

2. Berlin B., Breedlove D. E., Raven P. H. General Principles of Classification and Nomenclature in Folk Biology // American Anthropologist. – 1973. – Vol. 75, No. 1. – P. 214–242. – DOI: <https://doi.org/10.1525/aa.1973.75.1.02a00140>.

3. Britten J., Holland R. A Dictionary of English Plant-Names. – London: Trübner & Co., 1886. – 618 p. – DOI: <https://doi.org/10.5962/bhl.title.127470>.
4. Brown C. H. Folk Botanical Life-Forms: Their Universality and Growth // American Anthropologist. – 1977. – Vol. 79, No. 2. – P. 317–342. – DOI: <https://doi.org/10.1525/aa.1977.79.2.02a00080>.
5. Eble C. Slang and Sociability: In-Group Language among College Students. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1996. – 240 p.
6. Green J. Slang: A Very Short Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2016. – 144 p. – DOI: <https://doi.org/10.1093/actrade/9780198729532.001.0001>.
7. Green J. Green's Dictionary of Slang: 3 vols. – London: Chambers, 2010. – 6128 p.
8. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 304 p. – DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780195145113.001.0001>.
9. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 2003. – 256 p.
10. Mattiello E. An Introduction to English Slang: A Description of Its Morphology, Semantics and Sociology. – Milano: Polimetrica, 2008. – 320 p.

UO'K: 398.3(575.1)

BOLALAR HAYOTI BILAN BOG'LIQ MAROSIM VA UDUMLAR TASVIRI

I.Sh. Turayeva, f.f.f.d. (PhD), v.b. dots., Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalqining bolalar hayoti bilan bog'liq marosim va udumlari folklor-etnografik hamda lingvomadaniy jihatdan tadqiq etiladi. Inson hayotining tug'ilish, ism qo'yish, beshik, beshik to'yi, ilk qadam, soch va tirnoq olish, sunnat to'yi kabi bosqichlari bilan bog'liq an'anaviy marosimlarning mazmun-mohiyati, ularning badiiy-folkloriy ifodasi va ijtimoiy vazifalari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida marosimlarning faqatgina urf-odatlar majmui emas, balki xalqning farzand, oila, avlod davomiyligi, ezgu niyat va ijtimoiy birdamlik haqidagi tasavvurlarini mujassamlashtirgan madaniy hodisa ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: bolalar folklori, marosim, udum, beshik, beshik to'yi, ism qo'yish, sunnat to'yi, ilk qadam, xalq og'zaki ijodi, etnografiya, lingvomadaniyat, an'ana.

Аннотация. В данной статье обряды и традиции узбекского народа, связанные с жизнью детей, исследуются с фольклорно-этнографической и лингвокультурологической точек зрения. Анализируются содержание и сущность традиционных обрядов, связанных с такими этапами человеческой жизни, как рождение ребёнка, наречение имени, укладывание в колыбель, праздник по случаю укладывания ребёнка в колыбель, первые шаги, стрижка волос и подстригание ногтей, а также обряд обрезания (суннат-той); рассматриваются их художественно-фольклорное выражение и социальные функции. В ходе исследования обосновывается, что обряды представляют собой не просто совокупность обычаев и традиций, а культурное явление, в котором воплощены представления народа о ребёнке, семье, преемственности поколений, добрых пожеланиях и социальной сплочённости.

Ключевые слова: детский фольклор, обряд, традиция, колыбель, праздник по случаю укладывания ребёнка в колыбель, наречение имени, суннат-той, первые шаги, устное народное творчество, этнография, лингвокультура.

Abstract. This article examines the rituals and customs of the Uzbek people associated with children's lives from folkloric-ethnographic and linguocultural perspectives. It analyzes the content and essence of traditional rituals associated with various stages of human life, including childbirth, naming, placing a child in a cradle, the cradle ceremony (beshik to'yi), the first steps, cutting the child's hair and nails, and the circumcision ceremony (sunnat to'yi).

Keywords: children's folklore, ritual, custom, cradle, beshik to'yi, naming ceremony, sunnat to'yi, first steps, oral folk art, ethnography, linguoculture, tradition.

Kirish. Xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va milliy o'zligini anglashida marosim va udumlar alohida o'rin tutadi. Marosimlar jamiyat hayotidagi muayyan o'tish davrlarini belgilab, insonning bir ijtimoiy holatdan ikkinchisiga o'tishini ramziy tarzda ifodalaydi [1]. Ayniqsa, bola bilan bog'liq marosimlar o'zbek xalqining oilaviy-maishiy madaniyatida muhim o'rin egallaydi. Chunki farzandning dunyoga kelishi, uning ism olishi, beshikka belanishi, ilk bor qadam tashlashi, muayyan

yosh bosqichiga yetishi kabi jarayonlar nafaqat biologik, balki ijtimoiy va ma'naviy hodisa sifatida ham qabul qilingan [1; 2].

O'zbek xalqining an'anaviy madaniyatida bola oilaning davomchisi, naslning vorisi va jamiyat kelajagining timsoli sifatida qaralgan. Shu sababli bolaning tug'ilishi bilan bog'liq marosimlarda quvonch, shukronalik va ezgu niyatlar ustuvor bo'lsa, keyingi marosimlarda uning sog'lom ulg'ayishi, baxtli hayot kechirishi, el-yurtga foydali inson bo'lishi kabi istaklar ifodalangan. Marosim davomida aytiladigan olqishlar, duolar va qo'shiqlar xalqning bolaga bo'lgan munosabatini o'ziga xos badiiy shaklda namoyon etadi [1; 3].

Bolalar hayoti bilan bog'liq marosimlarni o'rganish bir necha fanlar kesishmasida olib borilishi mumkin. Xususan, folklorshunoslik marosimlarning og'zaki-badiiy tomonlarini, etnografiya ularning urf-odat va an'analar bilan bog'liqligini, tilshunoslik esa marosim jarayonida qo'llanadigan so'z, ibora, olqishlarning lingvomadaniy xususiyatlarini ochib beradi.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda folklorshunoslik, etnografiya va lingvomadaniyatshunoslikka xos metodlardan kompleks foydalanildi. Avvalo, tavsifiy metod yordamida bolalar hayoti bilan bog'liq marosimlarning tarkibi, bajarilish tartibi va verbal komponentlari tavsiflandi. Mazkur metod marosimlarning tashqi ko'rinishini tizimli ravishda yoritish imkonini berdi.

Qiyosiy-tahliliy metod orqali turli marosimlarning umumiy va farqli jihatlarini aniqlashtirildi. Masalan, beshik to'yi, ism qo'yish yoki sunnat to'yining shakllari turlicha bo'lsa-da, ularning barchasida bolani himoyalash, uning kelajagini ezgu tilaklar bilan bog'lash va ijtimoiy muhitga integratsiya qilish kabi umumiy mazmuniy qatlam mavjudligi ko'rsatildi.

Natijalar

1. Tug'ilish bilan bog'liq marosimlar. Bola tug'ilishi o'zbek oilasida eng muhim hayotiy voqealardan biri hisoblangan. Yangi farzandning dunyoga kelishi nafaqat ota-ona, balki qarindosh-urug' va mahalla uchun ham quvonchli hodisa sifatida qabul qilingan. Shu sababli tug'ilish bilan bog'liq udumlar bolaning hayotini boshlash, uni oilaviy va ijtimoiy muhitga qabul qilish mazmunini kasb etgan.

Bola tug'ilgach, yaqinlarga xushxabar yetkazish, ona va bolaning holidan xabar olish, tabriklash, duo qilish kabi udumlar bajarilgan [2]. Xushxabar yetkazishning o'zi ham xalq madaniyatida alohida kommunikativ vazifani bajargan. Farzandning tug'ilishi haqidagi xabar odatda quvonchli so'zlar bilan yetkazilib, unga nisbatan ezgu tilaklar bildirilgan.

Tug'ilish bilan bog'liq marosimlarda ayolning onalik maqomiga o'tishi ham muhim ahamiyatga ega. Demak, bolaning tug'ilishi bir vaqtning o'zida oiladagi ijtimoiy rollarning yangilanishiga olib keladigan hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Bolaning dastlabki kunlari bilan bog'liq ayrim udumlarda uni turli yomon ta'sirlardan asrash, sog'lom ulg'ayishini ta'minlash maqsadi ustuvor bo'lgan. Bu holat xalqning an'anaviy dunyoqarashida bola nihoyatda nozik va himoyaga muhtoj mavjudot sifatida tasavvur qilinganini ko'rsatadi.

2. Ism qo'yish marosimi. Bola hayotidagi eng muhim marosimlardan biri — unga ism berishdir. Ism insonning jamiyatdagi birinchi ijtimoiy belgisi bo'lib, uning shaxsiylikini ifodalaydi. O'zbek an'anasida ism tanlashga jiddiy munosabatda bo'lingan.

Ism ko'pincha ota-ona yoki katta avlod vakillarining istaklarini ifodalagan. Ayrim ismlar bolaning sog'lom va uzoq umr ko'rishi haqidagi tilakni, boshqalari esa baxt, omad, go'zallik, kuch, donolik yoki yaxshi xulq haqidagi istaklarni anglatgan.

Ism qo'yish jarayonida duo va ezgu tilaklarning aytilishi uning marosimiy tabiatini kuchaytiradi. Bunda ism oddiy nom emas, balki kelajak haqidagi ramziy istak sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, "Umri uzoq bo'lsin", "El-yurtga xizmat qilsin", "Baxtli bo'lsin", "Ota-onasiga rahmat keltirsin" kabi tilaklar ism berish jarayonining ma'naviy mazmunini belgilaydi.

Shunday qilib, ism qo'yish marosimi orqali bola oilaning biologik a'zosi maqomidan tashqari, ma'lum bir ismga ega bo'lgan ijtimoiy shaxs sifatida e'tirof etiladi.

3. Beshik va beshik to'yi. O'zbek xalqining bolalar bilan bog'liq marosimlari orasida beshik alohida ramziy ahamiyatga ega. Beshik oddiy maishiy buyum bo'lish bilan birga, bolaning osoyishtaligi, himoyasi va oilaviy mehr-muhabbatining timsoli sifatida qaralgan.

Beshik to'yi esa bolaning yangi hayot bosqichiga o'tishini jamoaviy tarzda nishonlash shakllaridan biridir. Marosimda qarindoshlar, qo'ni-qo'shnilar ishtirok etib, bolaga turli sovg'alar ulashgan, ona va farzandga ezgu tilaklar bildirilgan. Alla matnlarining muhim xususiyati shundaki, ularda bevosita bolaga murojaat bilan bir qatorda, onaning ichki kechinmalari ham aks etadi. Shu jihatdan alla bolalar marosim folklorining eng samimiy va hissiy janrlaridan biri hisoblanadi.

4. Chaqaloqni ilk bor beshikka belash. Bolaning beshikka belanishi bilan bog'liq udumlarda turli ramziy harakatlar va buyumlarga alohida e'tibor beriladi. Beshikning tayyorlanishi, uni bezash, bolaning unga joylashtirilishi kabi harakatlar marosimning asosiy qismini tashkil etadi. Bu jarayonning mazmunida bolaning hayotini tartibga solish va uni oilaning kundalik hayotiga singdirish g'oyasi mujassam. Beshik bola uchun uyqu, osoyishtalik va xavfsizlik makoni sifatida talqin qilinadi.

Marosimda ishtirok etuvchi katta avlod vakillarining mavjudligi ham bejiz emas. Bu holat tajriba va an'ananing avloddan avlodga o'tishini ifodalaydi. Ya'ni, bu marosim orqali nafaqat bola, balki butun oila an'anaviy madaniyat bilan qayta bog'lanadi.

5. Soch va tirnoq olish bilan bog'liq udumlar. Bola ulg'ayishining dastlabki bosqichlarida uning sochi va tirnog'ini olish bilan bog'liq udumlar ham uchraydi. Bunday udumlarda bolaning o'sishi, pokligi va yangi bosqichga o'tishi bilan bog'liq ramziy ma'nolar mavjud.

Sochning olinishi ayrim an'anaviy qarashlarda bolaning hayotidagi dastlabki davrni yakunlash belgisi sifatida tushunilgan. Tirnoq olish esa kundalik gigiyenik ehtiyoj bilan bir qatorda, marosimiy ma'no ham kasb etgan. Mazkur udumlar orqali bolaning jismoniy rivojlanishi kuzatilishi bilan birga, uning hayotidagi vaqt va yosh bosqichlari ham ramziy tarzda belgilanadi.

6. Ilk qadam va ilk so'z bilan bog'liq qarashlar. Bolaning ilk qadam tashlashi ota-ona va yaqinlari uchun quvonchli voqea hisoblangan. Ilk qadam — bolaning mustaqil harakatga kirishganini bildiruvchi tabiiy jarayon bo'lishiga qaramay, xalq tasavvurida u alohida ahamiyat kasb etgan.

Bola yurishga o'rgangan davrda unga yordam berish, rag'batlantirish, yaxshi tilaklar bildirish kabi odatlar bolaning keyingi hayoti bilan bog'langan. "Qadami qutlug' bo'lsin", "Yo'li ochiq bo'lsin", "Yaxshi joylarga yursin" mazmunidagi tilaklar bolaning kelajakdagi hayot yo'liga ramziy ma'no yuklaydi.

Bu yerda "qadam", "yo'l" kabi tushunchalar faqat jismoniy harakatni emas, balki insonning hayot yo'lini ham anglatishi mumkin. Demak, bolalar marosimlaridagi ayrim so'zlar bevosita ma'nodan tashqari, ramziy-semantik qatlamga ham ega.

7. Sunnat to'yi. O'g'il bolalar hayotida sunnat marosimi alohida o'rin tutadi. Ushbu marosim diniy, ijtimoiy va oilaviy qadriyatlarning o'zaro kesishgan nuqtasi sifatida namoyon bo'ladi.

Sunnat to'yi ayrim hududlarda katta jamoaviy tadbir sifatida o'tkazilgan. Unda qarindoshlar, qo'ni-qo'shnilar va mahalla vakillari qatnashib, bolani tabriklagan. Marosimning muhim jihatlaridan biri — bolaning muayyan yosh bosqichiga yetganini jamoatchilik tomonidan e'tirof etishidir.

8. Bolalar marosimlarida folklorning o'rni. Bolalar hayoti bilan bog'liq marosimlarni folklorisiz tasavvur qilish qiyin. Chunki marosimning ma'nosini ishtirokchilarga yetkazishda og'zaki ijod shakllari muhim kommunikativ vosita bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa qilganda, olqishlar bolalar marosimlarining semantik markazlaridan biri hisoblanadi. Olqish orqali xalqning kelajak haqidagi tasavvurlari ifodalangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sarimsoqov B. O'zbek marosim folklori. — Toshkent: Fan, 1986. — 216 b.
2. Yuldosheva F. Y. "Bola tug'ilishi bilan bog'liq marosimlar o'zbek xalqi hayotining ajralmas qismi sifatida". Modern Science and Research, 2024. — 788–791-b.
3. Madayev O., Sobitova T. Xalq og'zaki poetik ijodi: akademik litseylar uchun darslik. — Toshkent: Sharq, 2010. — 208 b.
4. Murodova M. Folklor va etnografiya. — Elektron nashr.
5. Matkarimova N. M. O'zbeklarning beshik va sunnat to'yi marosimlari: an'anaviylik va zamonaviylik (Xorazm vohasi materiallari asosida). — Avtoreferat, 2025.
6. Alaviya M. O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. — Toshkent, 1974.

THE LITERARY AFTERLIFE OF “MEAMEI, THE SEVEN SISTERS”: COLONIAL MEDIATION, WORLD LITERARY CIRCULATION, AND INDIGENOUS RECLAMATION IN ABORIGINAL AUSTRALIAN LITERARY HISTORY

D.R. Usmonov, senior lecturer, Andijan State Pedagogical Institute, Andijan

Annotatsiya. Ushbu maqola Ketil Lengloh Parkerning *Australian Legendary Tales* (1896) to'plamida Endryu Lang so'zboshisi bilan ilk bor nashr etilgan nungaburra (yuvaalaray) xalqiga mansub «Meamei, yetti opa-singil» rivoyatining bir asrdan ortiq retseptsiya tarixini qayta tiklaydi. Jahon adabiyoti nazariyasiga (Casanova; Damrosch) tayangan holda maqola rivoyat hayotining to'rt bosqichini — mustamlaka etnografik to'plami orqali metropol konsekratsiyasi, Viktoriya davri qiyosiy mifologiyasiga singdirilishi, to'plash etikasining postkolonial qayta baholanishi hamda etnoastronomik qayta tasdiqlash va tub aholi tashabbusidagi madaniy merosni qayta tiklash — ajratadi va Kazanovaning markaz–chekka modeli rivoyatning jahon adabiy makoniga kirishini izohlasa-da, uning keyinchalik tub xalq madaniy hokimiyati orqali qayta ko'rib chiqilishini izohlay olmasligini ko'rsatadi. Shu tariqa tadqiqot chekka va og'zaki adabiy an'analarning jahon adabiy muomalasiga kirishi haqida qiyosiy nuqtai nazarni taklif etadi va bu o'zbek adabiyotining tarjimasi hamda xalqaro ko'rinishi uchun ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: aborijen adabiyoti, og'zaki rivoyat, Hulkar (Pleyadalar), retseptsiya tarixi, jahon adabiyoti, K.L. Parker, etnoastronomiya, madaniy merosni qayta tiklash, o'zbek adabiyoti, tarjimashunoslik.

Аннотация. В статье реконструируется более чем вековая история рецепции сказания народа нунгабурра (юваалараай) «Меамеи, семь сестёр», впервые опубликованного в сборнике Кэти Лэнглох Паркер *Australian Legendary Tales* (1896) с предисловием Эндрю Лэнга. Опираясь на теорию мировой литературы (Казанова; Дамрош), статья выделяет четыре фазы жизни повествования — метропольную консекацию через колониальный этнографический сбор, поглощение викторианской сравнительной мифологией, постколониальную переоценку этики сбора и современное двойное движение этноастрономической ревалидации и возвращения наследия под руководством коренных народов — и показывает, что модель «центр–периферия» Казановой объясняет вход повествования в мировое литературное пространство, но не его последующий пересмотр через культурный авторитет коренных народов. Тем самым исследование предлагает сравнительный взгляд на то, как периферийные и устные литературные традиции входят в мировую литературную циркуляцию, что значимо для перевода и международной видимости узбекской литературы.

Ключевые слова: литература австралийских аборигенов, устное повествование, Плеяды, история рецепции, мировая литература, К.Л. Паркер, этноастрономия, возвращение культурного наследия, узбекская литература, переводоведение.

Abstract. This article reconstructs the reception history, spanning more than a century, of “Meamei, the Seven Sisters,” a Noongahburrah (Yuwaalaraay) narrative first published in Katie Langloh Parker’s *Australian Legendary Tales* (1896) with an introduction by Andrew Lang. Drawing on world-literature theory (Casanova; Damrosch), it identifies four phases in the narrative’s documented life: metropolitan consecration through colonial ethnographic collection, absorption into Victorian comparative mythology, postcolonial reassessment of that collection’s ethics, and a contemporary double movement of ethnoastronomical revalidation and Indigenous-led cultural reclamation. While Casanova’s centre–periphery model explains the narrative’s entry into world literary space, it does not fully account for its later renegotiation through Indigenous cultural authority. The study thereby offers a comparative perspective on how peripheral and oral literary traditions enter world literary circulation, with implications for the translation and international visibility of Uzbek literature.

Keywords: *Aboriginal Australian literature, oral narrative, Pleiades, reception history, world literature, Katie Langloh Parker, ethnoastronomy, Indigenous cultural reclamation, Uzbek literature, translation studies.*

Introduction. Aboriginal Australian oral literature occupies an unusual position among the world's narrative traditions — not because these traditions required external record to survive (they were, and in many communities remain, actively sustained through their own channels of oral and ceremonial transmission), but because the printed corpus available to outside literary scholarship, translation, and comparative study has overwhelmingly reached us through non-Indigenous transcribers. This fact is rarely incidental to the text itself. The moment an orally transmitted narrative is fixed into colonial-language print, it is reshaped by the transcriber's methods, assumptions, and intended audience, and it enters circuits of reading, citation, and scholarly appropriation that its original tellers did not choose and could not fully control. Understanding Aboriginal literature, then, requires attending not only to what a given narrative says, but to what has happened to it since it was first written down: who recorded it, under what conditions, for what purpose, and how it has been read, reused, and — in recent decades — reclaimed.

In contemporary debates on literary translation and world literature, the relationship between what Pascale Casanova [1] terms the “dominant literary center” and the “periphery” of minor or small-language literary spaces has become a central object of inquiry. Postcolonial theory, the sociology of translation, and world-literature scholarship converge in asking how literatures produced in local, minority, or non-written traditions find their way into the global literary field, and under what conditions they become legible to it [1, 2]. Aboriginal Australian oral narrative presents a particularly stark instance of this dynamic: doubly peripheral, as both orally transmitted and produced under colonization, its earliest access to global literary circulation depended entirely on consecration by a metropolitan gatekeeper — in this case, Andrew Lang, writing from London.

This dynamic is not confined to the nineteenth-century case examined here. The same center-periphery mechanism has been documented at the other end of Aboriginal Australian literary history, in the international publication and translation trajectory of Alexis Wright's novel *Carpentaria* (2006) — a work rejected by Australia's major publishers before finding an independent press, subsequently entering global literary circulation through prizes, translation, and eventual inclusion in France's agrégation curriculum, and analyzed elsewhere through the same Casanova/Damrosch framework with explicit attention to the lessons it offers Uzbek literary translation and cultural diplomacy [3]. Read together, an 1896 orally collected narrative and a 2006 award-winning novel span opposite ends of Aboriginal Australian literature's documented history while posing the same underlying question: how peripheral literary production gains, negotiates, and — as the present case will show — eventually reclaims authority over its own circulation, a question that bears directly on Uzbek literature's comparable position within global literary and translation markets.

This article traces that trajectory through a single case: “Meamei, the Seven Sisters,” a Noongahburrah narrative from the Narran River region of New South Wales, first published by Katie Langloh Parker in *Australian Legendary Tales* (1896) [4], with an introduction by the Scottish folklorist Andrew Lang. The story recounts the flight and eventual sky-bound escape of the Meamei sisters from a man, Wurrannah, who captures two of them as wives; it closes by identifying the sisters with the Pleiades star cluster. As an aetiological star-narrative, it belongs to one of the best-documented and most widely comparative genres in Aboriginal oral tradition, which makes it a useful test case for a broader argument: that a single Aboriginal narrative, followed carefully across more than a century, can reveal in miniature the larger pattern facing Aboriginal literature as a field — passage through colonial ethnographic capture, absorption into European comparative scholarship, later critical reassessment of the conditions of that capture, and, most recently, a double movement of scientific revalidation and Indigenous-led cultural reclamation.

The aim of this article is not to adjudicate every ethical question the story's textual history raises, nor to offer a comprehensive survey of Aboriginal star-lore. It is narrower and, I hope, more useful: to reconstruct, as precisely as the available scholarship allows, the documented journey of this

one narrative, and to draw from that journey a set of observations about the conditions under which Aboriginal literature has been produced, read, and is now being reread.

Relevance and Current State of the Topic. The primary text anchoring this study is Katie Langloh Parker's *Australian Legendary Tales: Folk-Lore of the Noongahburrahs as Told to the Piccaninnies* (1896), presented with an introduction by Andrew Lang. Parker (1 May 1856 – 27 March 1940) married the pastoralist Langloh Parker in 1875, and in 1879 the couple acquired Bangate station on the Narran River in northern New South Wales [5], where she began collecting stories and vocabularies from the local Noongahburrah band of the Yuwaalaraay (Yularoi) people [5, 6]; her own preface dedicates the collection to Peter Hippi in recognition of "long and faithful service ... which has extended, with few intervals, over a period of twenty years" [4, Preface], placing her in sustained contact with her informants across roughly two decades. Her preface presents the collection as first-hand and painstaking: the legends were told to her directly by Noongahburrah informants, who repeated "time after time, not only the legends, but the names," so that narratives and proper names alike could be accurately rendered [4, Preface]. This self-description is independently echoed in the biographical record: Muir [5] notes that Parker had learned some of the local languages, worked with interpreters to check and recheck the tales, and was "scrupulous in recording them as they were told to her." Whether her method was unusually rigorous relative to contemporaneous folklore collection remains a comparative claim this article does not assert; what can be said, on the strength of her own preface and her principal biographer alike, is that care in transcription is a documented feature of the collection rather than merely a claimed one. What later scholarship establishes, however, is more troubling: Parker's published record reflects the racial assumptions of her era, and — more seriously — her own informants' community has been reported as objecting to her publication of material understood to be confidential. Kovacic [6] states plainly that "Parker's work remains problematic in terms of Aboriginal research ethics," noting that "old Yularoi people did not welcome her making public the information that was to remain confidential." This is an issue that anticipates present-day debates in Indigenous studies over informed consent and the ownership of orally transmitted knowledge. One orthographic point is worth flagging, since it is itself an instance of the mediation this article studies: "Noongahburrah" is Parker's own rendering of the name of the Narran River group, and modern usage prefers the standardized Yuwaalaraay; this article follows Parker's spelling when quoting or describing her text, and the standardized form elsewhere.

Andrew Lang's introduction to the volume is itself a primary artifact of the period's intellectual context rather than a neutral scholarly apparatus — though it needs to be situated correctly within that context. Lang was not, as might be assumed, working within Max Müller's philological "solar mythology" school; he was that school's most prominent critic, and would mount a sustained public rebuttal of Müller's theory the following year in *Modern Mythology* [7], arguing instead for an anthropological approach that read myth as a "survival" of earlier, "savage" modes of thought. It is in fact Parker's own preface, not Lang's introduction, that invokes Müller's authority directly, citing him in support of collecting folklore in every part of the world [4, Preface]. Lang's introduction, by contrast, situates the Noongahburrah tales within the anthropological school he himself championed, explicitly likening the collection's animal characters to Kipling's *Jungle Book* [4, p. xv] while describing Aboriginal people and culture in the evolutionary and "dying race" language typical of that school (e.g., [4, pp. xiii, xvi]). The introduction thus performs two functions at once: it lends the tales scholarly legitimacy for a European readership, and it embeds them within a racial hierarchy that treated Aboriginal culture as a preserved fragment of humanity's evolutionary past rather than as a living literary tradition in its own right.

A second body of relevant scholarship comes from contemporary ethnoastronomy. Ray P. Norris and Barnaby R. M. Norris [8] argue that the recurrence, across unconnected cultures including Aboriginal Australia and ancient Greece, of a "Seven Sisters" narrative — in which a cluster generally visible as six stars is nonetheless named for seven, and is frequently associated with pursuit by a male figure identified with a neighboring constellation — may be explained by the sheer antiquity of the underlying story combined with the observable proper motion of the stars themselves, potentially predating the dispersal of modern humans out of Africa. Complementing this, Johnson [9] surveys

the considerable variation in Pleiades interpretation across different Aboriginal language groups and confirms that the cluster's rising is used in multiple traditions to anticipate real seasonal change. A further regional attestation comes from Leaman and Hamacher [10], who analyse traditions recorded by Daisy Bates at Ooldea in the Great Victoria Desert between 1919 and 1935, in which the hunter Nyeeruna (associated with Orion) pursues a group of sisters associated with the Pleiades — additional evidence of the breadth and depth of documentation of the pursuit motif across Aboriginal Australia. Taken together, this scholarship reframes narratives such as Meamei away from the “curious primitive fable” status Lang's introduction implicitly assigns them, and toward recognition as a sophisticated and, in places, scientifically corroborated knowledge system.

A third and more recent thread is the Indigenous-led cultural project Songlines: Tracking the Seven Sisters, developed collaboratively by senior custodians of Martu, Anangu Pitjantjatjara Yankunytjatjara, and Ngaanyatjarra country together with the National Museum of Australia and an Indigenous Curatorium, opening in Canberra in 2017 [11] and subsequently touring internationally. Reviewing the exhibition, Nicholls [12] describes it as resulting from “the direct intervention of Pitjantjatjara and Yankunytjara people,” who approached the museum and the Australian National University themselves rather than being the subject of external curatorial initiative — a direct inversion of the top-down collection model Parker's work exemplifies. It is important to note precisely what this project is and is not: it documents a Seven Sisters songline network specific to the Western and Central Desert regions, which is culturally and geographically distinct from the Narran River Noongahburrah tradition Parker recorded. The two should not be conflated. Their significance for this article lies not in direct continuity but in demonstrating that the Seven Sisters motif recurs independently across numerous distinct Aboriginal nations, and that Aboriginal communities are now able to present such narratives on their own curatorial terms.

Taken together, this scholarship spans three normally separate conversations — literary-historical critique of colonial-era ethnographic collection, ethnoastronomical validation of Aboriginal star knowledge, and Indigenous heritage/museum studies — which are rarely brought into contact with one another around a single regional narrative. This article's contribution is to draw them together around Meamei specifically, treating the story's documented reception history as continuous evidence of the trajectory each of these literatures describes separately.

Materials and Methods. This article adopts a qualitative, single-case reception-history method rather than a quantitative or comparative-survey approach. Rather than surveying the wide corpus of Aboriginal star narratives collected across the continent, it follows one specific, well-documented narrative — Meamei, the Seven Sisters, as recorded by Parker (1896) — across its full documented textual and cultural history, from first transcription to the present. This design is chosen because a single case, tracked carefully, can expose a trajectory that a broader survey would flatten: the same narrative's passage through distinct historical regimes of reading — Victorian ethnographic collection, comparative-mythology appropriation, postcolonial critical reassessment, ethnoastronomical revalidation, and Indigenous-led cultural reclamation — becomes visible only when a single thread is followed closely enough to date and source each stage.

The evidentiary base combines primary and secondary material of three distinct kinds. The primary literary text is Parker's own 1896 publication [4], including her preface and Lang's introduction, read closely and, where relevant, quoted directly rather than paraphrased, so that the racial and evolutionary assumptions embedded in the volume's framing material can be examined in the collectors' own words rather than through summary. Biographical and historical secondary sources [5, 6] are used to establish the conditions of the collection and the ethical concerns subsequently raised about it. A third body of material, drawn from ethnoastronomy [8, 9, 10] and from coverage of contemporary Indigenous-led cultural projects [11, 12], is used to establish the narrative's most recent phase of reception. A theoretical frame drawn from world-literature scholarship [1, 2] is applied throughout to interpret the mechanisms by which the narrative moved into, and later within, global literary circulation; this same frame has been applied elsewhere by the author to a second, contemporary case of Aboriginal Australian literary circulation [3], and the present study extends that comparative program.

This method carries clear limitations, which should be stated rather than minimized. The article does not draw on original fieldwork, direct consultation with Noongahburrah or wider Yuwaalaraay community members, or Aboriginal-language sources, and its account of the consent and confidentiality concerns raised about Parker's collection relies on existing published scholarship rather than direct testimony. Its scope is a single regional narrative rather than the full continental range of Aboriginal Seven Sisters traditions, and its comparative gestures toward the Western and Central Desert songline tradition documented in *Songlines: Tracking the Seven Sisters* are deliberately limited to noting structural parallels rather than claiming continuity between distinct traditions. These limitations define the article as a literary-historical case study rather than an ethnographic or fieldwork-based contribution, and its conclusions should be read accordingly.

Analysis of the Obtained Results. Read against this evidentiary base, the documented life of Meamei divides into four phases, each governed by a different set of institutional and cultural conditions.

The first phase is transcription and metropolitan consecration. Parker's 1896 publication did not simply record a Noongahburrah narrative; it moved that narrative into global literary circulation by way of a specific mechanism that Casanova's [1] model of the "world republic of letters" describes with unusual precision. An orally transmitted, non-English narrative, produced under colonization — doubly peripheral by Casanova's own terms — became legible to a European readership only once a metropolitan literary authority lent it consecration. That role was performed by Andrew Lang, whose introduction explicitly frames the collection for readers already familiar with Kipling [4, p. xv] and situates it within the anthropological theory of myth he himself had championed against Max Müller. Consecration, in this instance, was inseparable from a racial hierarchy: the same introduction that grants the tales literary comparison to a canonical contemporary also describes their tellers in the language of an evolutionary "dying race" [4, p. xvi]. Entry into world literary space and subordination within a colonial racial order arrived, in this case, as a single act.

The second phase is absorption into comparative-mythology scholarship. Once published, the collection was read less as literature in its own right than as raw data for the period's competing theories of myth — precisely the dispute between Müller's philological school and Lang's anthropological one that the introduction itself stages. Aboriginal narrative served this project as evidence of "primitive" thought at an early evolutionary stage, valued for its comparative usefulness to European theory-building rather than engaged on its own narrative or ethical terms.

The third phase is critical reassessment. Later scholarship on Parker turns the same materials against their original framing: where Lang's introduction treated Aboriginal culture as an anthropological specimen, Kovacic [6] treats Parker's own conduct as the proper object of scrutiny, identifying that her informants' community considered some published material confidential and had not welcomed its disclosure. This phase does not simply supplement the earlier ones; it reverses their evaluative direction, asking not what the narrative reveals about "primitive" thought, but what its publication reveals about the ethics of colonial-era collection.

The fourth phase, still unfolding, combines scientific revalidation with Indigenous-led reclamation. Norris and Norris [8] and Johnson [9] recast Aboriginal Pleiades traditions generally as encoding genuine, in places verifiable, ecological and astronomical knowledge, directly inverting the "curious primitive fable" status the 1896 introduction assigns them. Separately, and more directly reclamatory, *Songlines: Tracking the Seven Sisters* — a distinct Western and Central Desert songline tradition, not a continuation of Parker's Narran River telling — was initiated by Anangu custodians themselves, who approached the National Museum of Australia and the Australian National University rather than being approached by them [12]. This is a structural inversion of phase one: the community holds the position Lang held in 1896, initiating rather than merely permitting the narrative's entry into public circulation. The inversion, it should be stressed, operates at the level of pattern rather than text: the reclamation of phase four is not a literal return of the Meamei narrative to Indigenous custody, but the reclaiming of a different, cognate Seven Sisters tradition by its own community on its own terms — demonstrating that the colonial-era pattern of phase one is now reversible in principle.

The theoretical significance of this four-phase trajectory lies chiefly in what its final phase does to the framework applied here. Casanova's [1] model does grant the periphery agency — indeed it famously locates literary revolutions there — but that agency succeeds, in her account, by winning consecration through the center's own institutions: metropolitan publishers, prizes, translation. What phase four exhibits is different in kind: not a peripheral bid for central consecration, but a renegotiation of authority over circulation itself — community-initiated curation, custodial control over what may be shown at all — for which the model describes no mechanism. A comparable, if less dramatic, renegotiation of center-periphery terms — international prizes and university curricula rather than metropolitan literary consecration alone — is visible in the contemporary reception of *Carpentaria* [3], suggesting that this fourth-phase dynamic may be a broader feature of Aboriginal Australian literature's relationship to global circulation rather than a peculiarity of the present case.

It is worth noting, cautiously, one thematic continuity across the two otherwise distinct traditions. Nicholls [12] reads the Western Desert songline's central drama — a predatory male figure pursuing the sisters, and the sisters' own resourcefulness in resisting and finally escaping him — as resonating with “events leading up to the #MeToo movement.” Parker's Narran River telling turns on a structurally similar core: Wurrannah's forced capture of two of the sisters as wives, their explicit warning against his instruction, and their eventual escape upward despite his attempt to prevent it. The two traditions are independent, and this article does not claim otherwise; but the recurrence of coercion, resistance, and airborne escape as the organizing drama of *Seven Sisters* narratives in two unconnected Aboriginal traditions — with the pursuit motif further attested in the Ooldea tradition documented by Leaman and Hamacher [10] — suggests that this thematic core is not incidental to a single regional telling, and may itself merit further comparative attention beyond the scope of this article.

Conclusion. Followed across its full documented history, *Meamei*, the *Seven Sisters*, resists any single description of what Aboriginal literature “is.” It is, in different phases of its own life, an orally transmitted narrative sustained independently within a community, a text consecrated for European readership by a metropolitan gatekeeper, a data point in rival Victorian theories of myth, a case study in the ethics of colonial-era collection, a subject of scientific revalidation, and — through a structurally comparable but historically distinct tradition — a live instance of Indigenous-led cultural reclamation. Any account of Aboriginal literature that treats a text such as this as a stable object for close reading alone, without attending to this documented trajectory, risks reproducing the very extractive logic the article has traced.

Three recommendations follow. First, literary-historical scholarship on Aboriginal narratives collected during the colonial period should treat the conditions of collection — consent, confidentiality, the collector's own theoretical commitments — as primary objects of analysis rather than background context, following the model Kovacic's [6] work on Parker makes possible. Second, the growing body of ethnoastronomical scholarship on Aboriginal star knowledge [8, 9, 10] should be brought into closer contact with literary and postcolonial scholarship on the same narratives, rather than developing as a parallel but separate conversation, since each strengthens the other's claims. Third, the world-literature framework applied here [1, 2] — developed with mainly written, mainly national literatures in mind — merits testing against further cases of oral, Indigenous, and peripheral literary traditions, Aboriginal and otherwise, to determine where its account of center-periphery consecration holds and where, as in this case's fourth phase, it requires revision.

This last point bears directly on Uzbek literature's own position within global literary and translation markets, and the present case joins an emerging line of inquiry, begun in the author's prior study of *Carpentaria*'s international reception [3], that applies world-literature frameworks to Aboriginal Australian literary production across its historical range — from nineteenth-century ethnographic collection to twenty-first-century award-winning fiction — with a consistent eye to what each case suggests for Uzbek literature's own strategies of translation and global circulation. The present study is offered as one building block toward that broader comparative program, rather than as a closed inquiry.

REFERENCES:

1. Casanova, P. (2004). *The world republic of letters* (M. B. DeBevoise, Trans.). Harvard University Press.

2. Damrosch, D. (2003). What is world literature? Princeton University Press.
3. Usmonov, D. (2026). The journey of the novel *Carpentariya* in the global literary arena: Publication, translation, and lessons for Uzbek literature. *Xorijiy lingvistika va lingvodidaktika – Foreign Linguistics and Linguodidactics*, 4(Special Issue 6), 8–18. <https://doi.org/10.47689/2181-3701-vol4-iss6/S-pp8-18>
4. Parker, K. L. (1896). Australian legendary tales: Folk-lore of the Noongahburrahs as told to the piccaninnies (A. Lang, Intro.). David Nutt; Melville, Mullen & Slade.
5. Muir, M. (1990). Stow, Catherine Eliza (Katie) (1856–1940). In *Australian dictionary of biography* (Vol. 12). National Centre of Biography, Australian National University. <https://adb.anu.edu.au/biography/stow-catherine-eliza-katie-8691>
6. Kovacic, L. (2004). Parker, Catherine (Katie) Langloh (Entry AWE0959). In *The Australian Women's Register*. <https://www.womenaustralia.info/entries/parker-catherine-katie-langloh/>
7. Lang, A. (1897). *Modern mythology: A reply to Max Müller*. Longmans, Green.
8. Norris, R. P., & Norris, B. R. M. (2021). Why are there Seven Sisters? In E. Boutsikas, S. C. McCluskey, & J. Steele (Eds.), *Advancing cultural astronomy: Studies in honour of Clive Ruggles* (pp. 223–235). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-64606-6_11
9. Johnson, D. (2011). Interpretations of the Pleiades in Australian Aboriginal astronomies. *Proceedings of the International Astronomical Union*, 7(S278), 291–297. <https://doi.org/10.1017/S1743921311012725>
10. Leaman, T. M., & Hamacher, D. W. (2014). Aboriginal astronomical traditions from Ooldea, South Australia, part 1: Nyeeruna and 'the Orion story'. *Journal of Astronomical History and Heritage*, 17(2), 180–194.
11. National Museum of Australia. (2017). *Songlines: Tracking the Seven Sisters* [Exhibition]. National Museum of Australia. <https://www.nma.gov.au/exhibitions/songlines>
12. Nicholls, C. J. (2017, December 20). *Songlines: Tracking the Seven Sisters is a must-visit exhibition for all Australians*. The Conversation. <https://theconversation.com/songlines-tracking-the-seven-sisters-is-a-must-visit-exhibition-for-all-australians-89293>

UO'K 81'373.46:94(575.1)

OGAHİY TARIXİY ASARLARIDAGI ILMIY TERMINOLOGIYANING LEKSIK-SEMANTIK TADQIQI

S.O. Xasanova, tayanch doktorant, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asr o'zbek adabiy tili taraqqiyotida muhim o'rin tutgan Muhammad Rizo Ogahiyning tarixiy asarlarida qo'llangan ilmiy terminologiyaning leksik-semantik xususiyatlari tadqiq etiladi. Ogahiy tarixiy asarlarining tilida tarix, siyosat, davlat boshqaruvi, harbiy ish, diplomatiya, huquq, diniy-ilmiy bilimlar, geografiya, astronomiya, tibbiyot va boshqa sohalarga oid terminlar keng qo'llangan. Maqolada terminlarning shakllanish manbalari, semantik guruhlari, ma'no taraqqiyoti, ko'pma'nolilik, sinonimiya, terminlashuv hamda o'zlashma qatlamning xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, Ogahiy tarixiy asarlarida ilmiy terminlarning badiiy-tarixiy matn tarkibidagi funksional xususiyatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: Ogahiy, tarixiy asar, termin, terminologiya, ilmiy termin, leksika, semantika, leksik-semantik guruh, o'zlashma so'z, terminlashuv, tarixiy leksika, o'zbek adabiy tili.

Аннотация. В статье рассматриваются лексико-семантические особенности научной терминологии, используемой в исторических трудах Мухаммада Ризы Агахи — деятеля, сыгравшего ключевую роль в развитии узбекского литературного языка XIX века. Язык исторических произведений Агахи отличается широким применением терминологии, относящейся к таким сферам, как история, политика, государственное управление, военное дело, дипломатия, право, религиозное и научное знание, география, астрономия, медицина и др. В статье анализируются источники терминообразования, семантические группы, семантическая эволюция, полисемия, синонимия, терминологизация, а также характеристики пласта заимствованной лексики. Кроме того, освещается функциональная роль научных терминов в контексте литературно-исторических повествований Агахи.

Ключевые слова: Агахи, исторический труд, термин, терминология, научный термин, лексика, семантика, лексико-семантическая группа, заимствование, терминологизация, историческая лексика, узбекский литературный язык.

Abstract. This article examines the lexico-semantic characteristics of the scientific terminology employed in the historical works of Muhammad Rizo Ogahi, a figure who played a pivotal role in the

development of the 19th-century Uzbek literary language. The language of Ogahi's historical works features an extensive use of terminology related to history, politics, state administration, military affairs, diplomacy, law, religious and scholarly knowledge, geography, astronomy, medicine, and other fields. The article analyzes the sources of term formation, semantic groups, semantic evolution, polysemy, synonymy, terminologization, and the characteristics of the borrowed lexical stratum. Furthermore, it highlights the functional roles of scientific terms within the context of Ogahi's literary-historical narratives.

Keywords: Ogahi, historical work, term, terminology, scientific term, lexis, semantics, lexico-semantic group, loanword, terminologization, historical lexis, Uzbek literary language.

Kirish. XIX asr Xorazm adabiy muhiti o'zbek adabiy tili va ilmiy tafakkuri taraqqiyotida alohida ahamiyatga ega. Ushbu davrda ilm-fan, tarixnavislik, adabiyot va tarjimachilikning rivojlanishi natijasida o'zbek tilining lug'at tarkibi yangi so'z va terminlar hisobiga boyib bordi. Mazkur jarayonda Muhammad Rizo Ogahiy ijodi alohida o'rin tutadi. Muhammad Rizo Ogahiy nafaqat yirik shoir, balki tarixchi, tarjimon va ma'rifatparvar olim sifatida ham o'zbek madaniyati tarixida muhim iz qoldirgan. Uning tarixiy asarlari XIX asr Xorazm voqeligi, siyosiy-ijtimoiy hayoti, davlat boshqaruvi, harbiy munosabatlar, diplomatik aloqalar va madaniy muhit haqida qimmatli ma'lumot berishi bilan birga, o'zbek tilining tarixiy leksik qatlamini o'rganish uchun ham muhim manba hisoblanadi.

Metodologiya. Ogahiy tarixiy asarlarining leksik tarkibi nihoyatda rang-barang bo'lib, unda umumxalq tiliga mansub birliklar bilan bir qatorda muayyan fan va sohalarga oid terminlar ham faol qo'llangan. Mazkur terminlar tarixiy matnning mazmuniy aniqligi va ilmiyligini ta'minlash bilan birga, o'sha davrdagi ilmiy tushunchalar tizimini ham aks ettiradi.

Ogahiy tarixiy asarlarida terminologik qatlam. Termin — muayyan fan, kasb-hunar yoki soha doirasidagi tushunchani aniq ifodalovchi leksik birlikdir. Tarixiy manbalar tilidagi terminologiyani o'rganish nafaqat til tarixini, balki muayyan davrning ilmiy va ijtimoiy tafakkurini o'rganish imkonini ham beradi.

Ogahiy tarixiy asarlarida terminlar bir necha asosiy tematik guruhlariga ajraladi:

1. tarixiy-siyosiy terminlar;
2. davlat boshqaruvi va mansab terminlari;
3. harbiy terminlar;
4. diplomatik terminlar;
5. huquqiy terminlar;
6. diniy-ilmiy terminlar;
7. geografik terminlar;
8. astronomik terminlar;
9. tibbiy terminlar;
10. ijtimoiy-iqtisodiy terminlar.

Bunday guruhlanish Ogahiy tarixiy asarlarining mazmun-mundarijasi bilan bevosita bog'liq. Chunki tarixiy voqealarni bayon qilishda muayyan davrga xos davlat tuzilishi, mansablar, harbiy tizim, ijtimoiy munosabatlar va boshqa sohalarga oid tushunchalarni ifodalash zarurati yuzaga kelgan.

Tarixiy-siyosiy terminlarning leksik-semantik xususiyatlari. Ogahiy tarixiy asarlarida davlat va siyosiy hayot bilan bog'liq terminologik birliklar salmoqli o'rin egallaydi. Bunday terminlar hukmdorlik, davlat boshqaruvi, siyosiy munosabatlar, mansab va hokimiyat tushunchalarini ifodalashga xizmat qiladi.

Masalan, xon, podsho, hukmdor, sulton, amir, vazir, bek, hokim kabi birliklar davlat boshqaruvi va siyosiy munosabatlar doirasidagi tushunchalarni anglatadi.

Ushbu birliklarning ayrimlari umumiste'mol so'zlari sifatida ham qo'llanishi mumkin. Biroq tarixiy matn tarkibida ular muayyan ijtimoiy-siyosiy mazmun kasb etib, terminologik xususiyatga ega bo'ladi. Demak, so'zning termin sifatidagi maqomi ko'pincha uning matndagi funksiyasi va anglatayotgan tushunchasi bilan belgilanadi.

Masalan, vazir leksemi oddiy shaxs nomini emas, balki davlat boshqaruvidagi muayyan mansabni bildiradi. Hokim so'zi esa tarixiy-siyosiy kontekstda ma'muriy hududni boshqaruvchi mansabdor shaxs tushunchasini ifodalashi mumkin.

Shu jihatdan Ogahiy asarlaridagi siyosiy terminlarni tarixiy-semantik nuqtayi nazardan o'rganish o'zbek tilida davlat boshqaruvi terminologiyasining shakllanish jarayonlarini aniqlash imkonini beradi.

Davlat boshqaruvi va mansab terminlari.

Ogahiy tarixiy asarlarida davlat boshqaruv tizimiga oid terminlar alohida leksik-semantik guruhni tashkil qiladi. Devon, vazir, qozi, mufti, rais, bek, hokim, mirza, parvonachi, yasovul kabi birliklar o'z davrining ijtimoiy-siyosiy tuzilishi bilan bog'liq tushunchalarni ifodalagan.

Mazkur terminlarning semantik tarkibida mansab, vazifa, vakolat va ijtimoiy mavqe kabi ma'no komponentlari mavjud.

Masalan:

qozi — sud-huquq masalalarini hal qiluvchi mansabdor;

mufti — diniy-huquqiy masalalar yuzasidan fatvo beruvchi shaxs;

vazir — davlat boshqaruvida yuqori mansabni egallagan amaldor;

yasovul — saroy yoki harbiy-ma'muriy xizmat bilan bog'liq mansab.

Bu terminlarning ayrimlari arab va fors tillaridan o'zlashgan bo'lsa-da, uzoq tarixiy taraqqiyot davomida o'zbek tilining faol leksik qatlamiga singib ketgan.

Kutilayotgan natijalar. Ogahiy tarixiy asarlarida davlatlararo munosabatlar va hukmdorlar o'rtasidagi aloqalarni ifodalovchi diplomatik birliklar ham uchraydi. elchi, maktub, farmon, ahdnoma, sulh, elchilik kabi birliklar diplomatik munosabatlarning turli jihatlarini ifodalashga xizmat qiladi. Mazkur terminlar semantik jihatdan o'zaro bog'langan bo'lib, davlatlararo munosabatlarning muayyan bosqichlarini ifodalaydi. Masalan, sulh tinchlik bitimini, ahdnoma esa tomonlar o'rtasidagi kelishuvni anglatadi.

Tarixiy matnda bunday birliklarning qo'llanishi muallifning voqealarni aniq, izchil va hujjatli tarzda ifodalashiga imkon yaratgan.

Ogahiy ijodida diniy va ilmiy tushunchalarni ifodalovchi terminlar ham muhim o'rin tutadi. ilm, ma'rifat, shariat, tariqat, fiqh, hadis, tafsir, fatvo, ulamo, madrasa kabi birliklar diniy-ma'rifiy soha terminologiyasining tarkibiy qismlaridir.

Bu terminlarning asosiy qismi arab tilidan o'zlashgan bo'lib, islomiy ilm-fan rivoji bilan birgalikda turkiy tillarning, xususan, o'zbek tilining ilmiy leksikasidan o'rin olgan.

Diniy-ilmiy terminlarning muhim xususiyati shundaki, ular ko'pincha tor sohaviy ma'noga ega bo'ladi. Masalan, fiqh oddiy "bilim" ma'nosini emas, balki islom huquqshunosligi bilan bog'liq maxsus tushunchani ifodalaydi. Tafsir esa Qur'on oyatlarini sharhlash va izohlash bilan bog'liq ilmiy tushunchadir.

Mazkur qatlamni tadqiq qilish XIX asr Xorazm hududidagi tibbiy bilimlar tizimi va uning til orqali ifodalanish xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi.

Terminlarning o'zlashma qatlamiga ko'ra tasnifi

Ogahiy tarixiy asarlaridagi ilmiy terminologiyaning muhim xususiyatlaridan biri uning ko'p manbaliligi hisoblanadi. Terminlarning shakllanishida, avvalo, quyidagi tillarning ta'siri seziladi:

arab tili — diniy, falsafiy, ilmiy va huquqiy terminlarda;

fors-tojik tili — davlat boshqaruvi, saroy, harbiy va ijtimoiy hayotga oid terminlarda;

turkiy qatlam — umumxalq va mahalliy tushunchalarni ifodalovchi birliklarda.

Arab tilidan o'zlashgan terminlar ko'proq diniy-ilmiy va huquqiy sohalarda faollashgan bo'lsa, fors-tojik tilidan o'zlashgan birliklar davlat boshqaruvi, harbiy ish va saroy hayoti bilan bog'liq terminologiyada salmoqli o'rin tutadi.

Bu holat Ogahiy yashagan davrdagi Xorazm adabiy tilining ko'p qatlamli leksik tizimga ega bo'lganini ko'rsatadi.

Ogahiy tarixiy asarlaridagi terminologik birliklar orasida sinonimik munosabatlar ham mavjud. Bir tushunchaning turli nomlar bilan ifodalanishi tarixiy terminologiyaning muhim belgilaridan biridir.

Masalan, xon – podsho – hukmdor – sulton, lashkar – sipoh – qo'shin, maktub – noma kabi birliklar muayyan kontekstlarda ma'nodosh yoki ma'nosi yaqin birliklar sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

Biroq ularni mutlaq sinonimlar deb baholash to'g'ri emas. Chunki har bir birlikning tarixiy, uslubiy va kontekstual xususiyatlari mavjud. Shuning uchun Ogahiy terminologiyasida sinonimik qatorlarni tadqiq qilishda ularning semantik differensial belgilarini ham hisobga olish lozim.

Ogahiy tarixiy asarlaridagi terminlarning yana bir muhim xususiyati — ayrim umumiste'mol so'zlarining muayyan sohada maxsus ma'no kasb etishidir.

Masalan, majlis, devon, farmon, xizmat, yo'l, amal kabi birliklar umumiy lug'aviy ma'nodan tashqari tarixiy-siyosiy yoki ma'muriy termin sifatida ham qo'llanishi mumkin.

Bu hodisa terminlashuv deb ataladi. Terminlashuv jarayonida umumxalq tilidagi so'z muayyan fan yoki faoliyat sohasida aniq tushunchani ifodalovchi birlikka aylanadi.

Ogahiy tarixiy matnlarida bunday birliklarning faol qo'llanishi o'sha davr ilmiy va ijtimoiy leksikasining shakllanish jarayonini ko'rsatadi. Ogahiy tarixiy asarlaridagi terminologik birliklar XIX asr o'zbek adabiy tilining lug'at tarkibini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Ular orqali:

- o'sha davrdagi davlat boshqaruvi tizimini;
- harbiy tuzilmani;
- diplomatik munosabatlarni;
- diniy-ma'rifiy hayotni;
- ilm-fan rivojini;
- ijtimoiy munosabatlarni;
- xalqning dunyoqarashi va madaniy tafakkurini lingvistik jihatdan yoritish mumkin.

Shuningdek, terminlarning etimologik tarkibini o'rganish o'zbek tilining boshqa tillar bilan tarixiy-lisoniy aloqalarini aniqlashga yordam beradi.

Xulosa. Ogahiy tarixiy asarlarida qo'llangan ilmiy terminologiya XIX asr o'zbek adabiy tilining rivojlangan va ko'p qatlamli leksik tizimga ega bo'lganini ko'rsatadi. Asarlardagi terminlar tarix, siyosat, davlat boshqaruvi, harbiy ish, diplomatiya, huquq, din, geografiya, astronomiya va tibbiyot kabi turli sohalarni qamrab oladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Ogahiy terminologiyasining shakllanishida turkiy, arabiy va forsiy qatlamlar faol ishtirok etgan. Arabcha terminlar asosan diniy-ilmiy va huquqiy sohalarda, fors-tojikcha birliklar esa davlat boshqaruvi, saroy va harbiy sohalarda keng qo'llangan.

Ogahiy tarixiy asarlaridagi terminlarning semantik tizimida sinonimiya, ko'pma'nolilik, terminlashuv va ma'no ixtisoslashuvi kabi hodisalar kuzatiladi. Shu jihatdan Ogahiy asarlari nafaqat tarixiy-badiiy manba, balki XIX asr o'zbek tilining terminologik tizimini o'rganish uchun ham muhim lingvistik manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ogahiy M.R. Firdavs ul-iqbol. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti.
2. Ogahiy M.R. Riyoz ud-davla. – Toshkent.
3. Ogahiy M.R. Zubdat ut-tavorix. – Toshkent.
4. Ogahiy M.R. Jome' ul-voqeoti sultoni. – Toshkent.
5. Abdurahmonov G'. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent.
6. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent.
7. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent.
8. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. – Toshkent.
9. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tili. – Toshkent.
10. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent.
11. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.

O'ZBEK VA INGLIZ MAQOL HAMDA HIKMATLI SO'ZLARIDA MENTALITETNING KONSEPTUAL IFODASI

N.G. Xaydarova, o'qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va ingliz maqol hamda hikmatli so'zlarida mentalitetning konseptual ifodasi chog'ishtirma-lingvokulturologik aspektida tahlil qilinadi. O'zbek xalq maqollari to'plami, o'zbek hikmatlari to'plamlari, Oksford maqollar lug'ati va J. Bartlett to'plami materialida oila-qarindoshlik, el-birlik, halollik va boylik konseptlari qiyoslangan. Mentalitet alohida konseptlarda emas, ular o'rtasidagi barqaror munosabatlarda namoyon bo'lishi, «o'zbek — jamoaviy, ingliz — individual» qarama-qarshiligi esa material bilan tasdiqlanmasligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, paremiologiya, konsept, qadriyatlar iyerarxiyasi, oila, el-birlik, halollik, stereotip, ekvivalentlik, chog'ishtirma tahlil.

Аннотация. В статье в сопоставительно-лингвокультурологическом аспекте анализируется концептуальное выражение менталитета в узбекских и английских пословицах и афоризмах. На материале сборника узбекских народных пословиц, сборников узбекских афоризмов, Оксфордского словаря пословиц и собрания Дж. Барнетта сопоставлены концепты «семья — родство», «община — единство», «честность» и «богатство». Показано, что менталитет проявляется не в отдельных концептах, а в устойчивых отношениях между ними, а противопоставление «узбеки — коллективисты, англичане — индивидуалисты» материалом не подтверждается.

Ключевые слова: лингвокультурология, паремология, концепт, иерархия ценностей, семья, община, честность, стереотип, эквивалентность, сопоставительный анализ.

Abstract. The article analyses the conceptual expression of mentality in Uzbek and English proverbs and aphorisms from a contrastive linguocultural perspective. Drawing on a collection of Uzbek folk proverbs, anthologies of Uzbek aphorisms, The Oxford Dictionary of Proverbs and J. Bartlett's Familiar Quotations, it compares the concepts of family and kinship, community, honesty and wealth. The study shows that mentality manifests itself in stable relations between concepts rather than in isolated concepts, and that the opposition of "collectivist Uzbeks" and "individualist English" is not supported by the material.

Keywords: linguoculturology, paremiology, concept, value hierarchy, family, community, honesty, stereotype, equivalence, contrastive analysis.

Maqol va hikmatli so'zlar xalqning dunyoni idrok etish tarzi, baholash mezonlari va xulq me'yorlarini siqiq, oson yodda qoladigan shaklda saqlovchi birliklardir. Shu bois ular antropotsentrik tilshunoslikda mentalitetni o'rganishning muhim manbai hisoblanadi. Mentalitet bevosita kuzatilmaydi: u tilda konseptlar, ularning baholovchi belgilari va konseptlar o'rtasidagi munosabatlar orqali namoyon bo'ladi.

Mavzu amaliy jihatdan ham dolzarb: maqol ortidagi madaniy mazmun hisobga olinmasa, tarjimada va ingliz tili ta'limida ma'no buzilishi yuzaga keladi. Shu bilan birga, qiyosiy tadqiqotlarda madaniyatlar tipologiyasidagi jamoaviylik-individualizm o'lehovini maqollarga to'g'ridan-to'g'ri ko'chirish xavfi mavjud: «o'zbek maqollari jamoaviylikni, ingliz maqollari individualizmni aks ettiradi» degan xulosa material bilan tekshirilmasdan qabul qilinishi mumkin. Shu sababli har bir xulosani real maqol va hikmatli so'zlar bilan asoslash muhim metodologik talabdir.

Mazkur maqolaning maqsadi o'zbek va ingliz maqol hamda hikmatli so'zlarida mentalitet qaysi konseptlar orqali ifodalanishini aniqlash hamda konseptlar o'rtasidagi munosabatlarning umumiy va milliy-madaniy xususiyatlarini asoslashdan iborat.

Mavjud tadqiqotlarni umumlashtirish shuni ko'rsatadiki, maqollar va hikmatli so'zlar ko'pincha alohida, konseptlar esa bir-biridan ajratilgan holda o'rganilgan. Biroq ikki birlik turini bir tahlil doirasida qamrab olib, mentalitetni konseptlararo munosabatlar orqali aniqlashga qaratilgan o'zbek-ingliz qiyosiy tadqiqotlar kam.

Tadqiqot chog'ishtirma-lingvokulturologik yondashuvga asoslanadi. Material sifatida o'zbek maqollari uchun T. Mirzayev, A. Musoqulov va B. Sarimsoqov tuzgan «O'zbek xalq maqollari» to'plami, o'zbek hikmatli so'zlari uchun «Hikmatlar xazinasi» va «Ibratli hikmatlar» to'plamlari, ingliz maqollari uchun «The Oxford Dictionary of Proverbs» lug'ati, ingliz hikmatli so'zlari uchun esa J. Bartlettning «Familiar Quotations» to'plami olindi. Oxirgi manbadan faqat muallifi aniq ko'rsatilgan iqtiboslar tanlandi.

Tahlil uchun qadriyat mazmuniga ega, aniq baholovchi komponentli va keng ma'lum birliklar tanlab olindi. Tadqiqotda qiyosiy-chog'ishtirma, konseptual va komponent tahlili hamda lingvomadaniy izohlash usullaridan foydalanildi. Har bir birlik uchun u ifodalayotgan konsept, undagi baho yoki me'yor va mentalitet jihati bosqichma-bosqich aniqlanib, ikki til materialidagi o'xshashlik va farqlar qayd etildi. Ikki tildagi birliklar o'rtasidagi muvofiqlik to'liq ekvivalent, analog (mazmun bir xil, obraz qisman farqli) va funksional muqobil (vaziyat va vazifa bir xil, obraz butunlay farqli) turlariga ajratildi. Manbalar turlicha tuzilgani uchun mavzular hajmi faqat har bir manba ichida baholandi.

«O'zbek xalq maqollari» to'plamida eng katta konkret soha oila va qarindoshlik bo'lib, undan keyin aql-ilm, boylik, el-birlik, mehnat va so'z mavzulari turadi. Oksford lug'atining mavzuiy ko'rsatkichida esa boylik mavzusi yetakchi, aql-ilm va oila undan keyin keladi. Biroq manbalar tuzuvchilarning tanlovini ham aks ettirgani uchun bu farq xalqlarning qadriyatlari haqidagi hukm sifatida talqin qilinmaydi. Ishonchliroq natija bir til ichida kuzatiladi: «Hikmatlar xazinasi»da so'z va nutq odobiga bag'ishlangan bo'limlar eng katta hajmni egallaydi, oila mavzusi esa ancha kichik o'rin tutadi. Demak, maqol ko'proq oilaviy-maishiy tajribani, hikmatli so'z esa nutq, bilim va mehnat odobini konseptuallashtiradi.

Oila va qarindoshlik. O'zbek maqollarida oila ko'p a'zoli tuzilma sifatida gavdalanadi: bu mavzudagi birliklarda *xotin*, *ota-ona*, *qarindosh*, *kelin* va *qaynona* leksemalari eng ko'p uchraydi. Xotin erining taqdirini belgilovchi omil sifatida baholanadi (*Erni er qiladigan ham xotin, Qaro yer qiladigan ham xotin*). Oila ichidagi taranglik ham ochiq qayd etiladi (*Kelin bilan qaynona — o't bilan suv*), oila tinchligi esa jamoa tinchligining sharti sifatida talqin qilinadi (*Oila tinch — yurt tinch*). Ingliz maqolida turmush o'rtog'i tanlovi ehtiyotkorlik me'yori orqali beriladi: *Marry in haste and repent at leisure* («shoshib uylangan keyin uzoq pushaymon bo'ladi»).

Qarindoshlik ikki tilda ham begona bilan munosabatdan ustun qo'yiladi, lekin turli obraz orqali ifodalanadi. *Yog' yeganda yot yaxshi, Qon yutganda — qarindosh* maqolida farovonlik kunida begona ham yaqin bo'lishi, og'ir kunda esa faqat qarindosh tayanch bo'lishi aytiladi. Inglizcha *Blood is thicker than water* («qon suvdan quyuqroq») maqoli esa, lug'at izohiga ko'ra, oilaviy aloqaning boshqa munosabatlardan ustunligini bildiradi. Har ikki birlikda yaqinlik qarindoshlik mezoni bilan o'lchanadi, bu esa ikki til uchun umumiy mentalitet jihatidir.

Ota-onaga hurmat hikmatli so'zlarda ikki madaniyatda ham burch sifatida ifodalanadi, biroq turlicha asoslanadi. Navoiyning *Har kimki o'tog'a ko'p rioyat qilg'ay, O'g'lidin anga bu ish siroyat qilg'ay* misralarida farzandlik burchi o'zaro qaytuvchanlik qonuniyati bilan izohlanadi: otasini hurmat qilgan kishi o'z o'g'lidan ham shunday munosabat ko'radi. V. Shekspirda esa bu burch noshukur farzandni qoralash orqali ta'kidlanadi: *How sharper than a serpent's tooth it is / To have a thankless child!* («noshukur farzandga ega bo'lish ilon tishidan ham o'tkirroq»). Munosabatning vaqt bilan sinalishi mehmonga oid birliklarda obraz darajasida ham mos keladi: *Mehmon nosi uch kundan keyin sasir* va *Fish and guests smell after three days* («baliq ham, mehmon ham uch kundan keyin hid chiqaradi»).

El-birlik va o'ziga tayanish. Stereotip xavfi eng yuqori bo'lgan bu sohada har ikki yo'nalish alohida tekshirildi. O'zbek maqollarida birlik kuch sharti sifatida (*Birlashgan — o'zar, Birlashmagan — to'zar*), jamoa fikri esa haqiqat mezoni sifatida (*Xalq aytgani — haq aytgani*) baholanadi. Ammo o'ziga tayanish g'oyasi ham aniq ifodalangan: *Baxtingga ishonma, barmog'ingga ishon; Bozoringni o'zing qil, Tegirmoningni o'zing tort*. Bu birliklarda shaxs tashabbusi omad va birov yordamidan yuqori qo'yiladi. Oksford lug'atining mavzuiy ko'rsatkichida esa hamkorlik (*Many hands make light work; United we stand, divided we fall*) va o'ziga tayanish mavzulari teng miqdorda ifodalangan.

Demak, material «o'zbek — jamoaviy, ingliz — individual» qarama-qarshiligini tasdiqlamaydi: ikki tilda ham ikkala yo'nalish mavjud.

Farq yo'nalishlarning mavjudligida emas, jamoaning qanday baholanishida ko'rinadi. O'zbek manbalarida jamoa mavzusi maqol va hikmat darajasida alohida bo'limlarga ega, hikmatlarda esa elga xizmat oliy qadriyat sifatida asoslanadi. Abu Nasr Forobiyga ko'ra, inson o'zi intilgan yetuklikka faqat bir-biriga yordam beruvchi ko'p insonlarning birlashuvi orqali erishadi. Pahlavon Mahmud esa *Podsholik istasang bo'l el gadosi, O'zingni unutu, bo'l el oshnosi* deb, haqiqiy ulug'likni elga xizmatda ko'radi. Ingliz maqolida esa qo'shnichilik chegara obrazi orqali beriladi: *Good fences make good neighbours* («yaxshi devor yaxshi qo'shni qiladi») maqolida yaxshi munosabat sharti — chegaraning aniqligi.

Halollik va boylik. Nohaq molning barqaror emasligi ikki tilda analog birliklarda ifodalanadi: *Haromdan kelgan haromga ketar va Ill gotten goods never thrive* («nohaq mol barakasiz bo'ladi»). Biroq halollikni asoslash usuli farq qiladi. O'zbek birliklarida u diniy-axloqiy *halol–harom* kategoriyasi va o'z mehnati bilan topish me'yori orqali beriladi (*Halol ishla, halol tishla*), ingliz maqolida esa natija va manfaat orqali asoslanadi: *Honesty is the best policy* («halollik — eng yaxshi siyosat»). Hikmatlarda Zamaxshariy to'g'rilikni kuch va haybat manbai sifatida (*Kimki to'g'ri yo'lda yurmoq ishi, Arslondan haybatliroq ul kishi*), A. Poup esa insonning oliy fazilati sifatida ulug'laydi (*An honest man's the noblest work of God*).

Qiyosiy qurilmalar qadriyatlar iyerarxiasini ham ochib beradi. *Bilim — davlatdan qimmat va Learning is better than house and land* («bilim uy va yerdan afzal») analog birliklardir: ikkalasida ham bilim mulkdan ustun qo'yiladi, farq faqat mulkning ifodasida. *Nasiyaning o'n so'midan Naqdning bir so'mi yaxshi va A bird in the hand is worth two in the bush* («qo'ldagi bitta qush butadagi ikkitasidan afzal») esa funksional muqobillardir: ular turli obraz orqali qo'ldagi oz, lekin aniq narsani noaniq ko'p narsadan afzal ko'radi. O'zbek to'plamidagi qiyosiy birliklarning ko'pchiligida boylik quyi a'zo bo'lib, haqiqat, do'stlik, aql, bilim va odob undan yuqori qo'yiladi. Ingliz lug'atida *better* so'zi bilan qurilgan ko'plab maqollarning sezilarli qismi esa pragmatik ehtiyohtkorlikni ifodalaydi (*Better be safe than sorry; Prevention is better than cure*). Bu farq «bir xalq ma'naviy, ikkinchisi amaliy» degan xulosaga asos bo'lmaydi: u faqat qadriyatlar iyerarxiasining ifodalanish qolipini ko'rsatadi.

Maqol va hikmatli so'z o'rtasidagi o'tish zonasi. Ikki tilda ham muallifli fikrning xalq maqoliga aylanishi kuzatiladi. Alisher Navoiyning *Tilga ixtiyorsiz — elga e'tiborsiz* o'giti «Ibratli hikmatlar»da muallif nomi bilan, «O'zbek xalq maqollari»da esa xalq maqoli sifatida berilgan. Luqmoni Hakimning *Ustozni otangdek ulug' ko'r* hikmati xalq tilida *Ustoz — otangdan ulug'* shaklini olgan. Ingliz tilida E. Yangning *Procrastination is the thief of time* («ishni paysalga solish — vaqt o'g'risi») satri Oksford lug'atiga maqol sifatida kiritilgan. Teskari jarayon ham bor: lug'at *Honesty is the best policy* maqoliga R. Uotlining kinoyali izohini keltiradi. Demak, mentalitet tahlilida maqol va hikmatli so'zni o'zaro bog'liq qatlam sifatida ko'rish lozim.

Birinchidan, o'zbek maqollarida eng katta konkret konseptual soha oila va qarindoshlik, ingliz maqollari lug'atida boylik, o'zbek hikmatlar to'plamida esa so'z va nutq odobidir; demak, mentalitetning konseptual ifodasi til bilan bir qatorda birlik turiga ham bog'liq. Ikkinchidan, ikki til uchun umumiy yadro belgilari aniqlandi: qarindoshlik aloqasining boshqa munosabatlardan ustunligi, munosabatlarning vaqt bilan sinalishi, birlikning kuch manbai ekani va nohaq boylikning barqaror emasligi. Uchinchidan, farqlar konseptlarning mavjudligida emas, ularning tashkil topishi va asoslanishida kuzatiladi: o'zbek materialida oila ko'p a'zoli va jamoa tinchligi bilan bog'langan tuzilma sifatida, halollik diniy-axloqiy kategoriya orqali, ingliz materialida esa ko'proq natija va manfaat orqali asoslanadi. To'rtinchidan, hamkorlik va o'ziga tayanish mavzularining ingliz lug'atida teng ifodalanishi hamda o'zbek maqollarida o'ziga tayanish birliklarining mavjudligi «o'zbek — jamoaviy, ingliz — individual» qarama-qarshiligini tasdiqlamaydi: mentalitet alohida konseptlarda emas, ular o'rtasidagi barqaror munosabatlarda namoyon bo'ladi.

Natijalardan maqollar tarjimasida va ingliz tili ta'limida foydalanish mumkin; ikki tilli paremiologik lug'atlarda har bir juftlik uchun muvofiqlik turi va lingvomadaniy izohni alohida

ko'rsatish taklif etiladi. Keyingi vazifa — konseptlararo munosabatlarning tarixiy dinamikasini o'rganish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hikmatlar xazinasi / tuz. M. Azamatov; lug'at va izohlar N. Norqulov. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1977. – 168 b.
2. Ibratli hikmatlar / tuz. A. Sobirjon. – Toshkent: O'zbekiston, 2007. – 64 b.
3. Saymanova Sh.S. Ingliz va qoraqalpoq naql-maqollarida so'z ma'nosining siljishi: filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Nukus, 2026.

UO'K 81'373.46:631.4

TUPROQSHUNOSLIK TERMINLARINING O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA

O'RGANILISHI

S.P. Xayitova, mustaqil tadqiqotchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Mazkur maqolada tuproqshunoslik terminlarining o'zbek tilshunosligida shakllanishi, rivojlanishi, struktur-semantik xususiyatlari hamda terminologik tizimdagi o'rni tadqiq etiladi. Tuproqshunoslik o'zbek ilmiy terminologiyasining tabiiy fanlarga oid muhim qatlamlaridan biri bo'lib, unda tuproqning tarkibi, tuzilishi, xossalari, genetik shakllanishi, unumdorligi, geografik tarqalishi, eroziyasi, sho'rlanishi va meliorativ holatini ifodalovchi ko'plab terminlar shakllangan. Maqolada o'zbek tilidagi tuproq, yer, zamin, unumdorlik, chirindi, gumus, ona jins, tuproq kesmasi, tuproq profili, gorizont, eroziya, sho'rlanish, melioratsiya kabi terminlarning leksik-semantik va struktur xususiyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: tuproqshunoslik, termin, terminologiya, o'zbek tili, sohaviy leksika

Аннотация. В данной статье исследуются формирование, развитие, структурно-семантические особенности и место терминов почвоведения в узбекском языкознании. Почвоведение является одним из важных пластов узбекской научной терминологии, включающим многочисленные термины, обозначающие состав, структуру, свойства, генезис, плодородие, географическое распространение, эрозию, засоление и мелиоративное состояние почвы. Анализируются лексико-семантические и структурные особенности таких терминов, как *tuproq*, *yer*, *zamin*, *unumdorlik*, *chirindi*, *gumus*, *ona jins*, *tuproq kesmasi*, *tuproq profili*, *gorizont*, *eroziya*, *sho'rlanish*, *melioratsiya*.

Ключевые слова: почвоведение, термин, терминология, узбекский язык, специальная лексика

Abstract. This article examines the formation, development, structural and semantic features, and terminological status of soil science terms in Uzbek linguistics. Soil science represents an important layer of Uzbek scientific terminology and includes numerous terms denoting the composition, structure, properties, genesis, fertility, geographical distribution, erosion, salinization, and reclamation status of soil. The study analyzes the lexical-semantic and structural characteristics of such Uzbek terms as *tuproq*, *yer*, *zamin*, *unumdorlik*, *chirindi*, *gumus*, *ona jins*, *tuproq kesmasi*, *tuproq profili*, *gorizont*, *eroziya*, *sho'rlanish*, and *melioratsiya*.

Keywords: soil science, term, terminology, Uzbek language, specialized vocabulary, soil science terminology

XXI asrda ilm-fan va texnologiyaning jadal rivojlanishi turli fan sohalariga oid tushunchalarni aniq ifodalovchi terminologik tizimlarni muntazam ravishda takomillashtirishni taqozo etmoqda. Har bir ilmiy yo'nalishning rivojlanishi o'ziga xos terminlar tizimining shakllanishi va mazkur terminlarning ilmiy kommunikatsiyada faol qo'llanishi bilan uzviy bog'liq. Shu jihatdan tabiiy fanlar, xususan, tuproqshunoslikka oid terminlarning o'zbek tilidagi shakllanishi, taraqqiyoti va lingvistik xususiyatlarini o'rganish dolzarb masalalardan biridir.

Tuproqshunoslik tuproqning kelib chiqishi, rivojlanishi, tarkibi, tuzilishi, xossalari, unumdorligi va geografik tarqalishini o'rganuvchi fan bo'lib, biologiya, geografiya, ekologiya, geologiya, qishloq xo'jaligi va agrokimyo bilan uzviy aloqada rivojlanadi. O'zbek tilidagi tuproqshunoslik darsliklarida ham umumiy tuproqshunoslik, tuproq hosil qiluvchi sharoit va omillar, tuproq xossalari, sistematikasi, tasnifi, tarqalishi va dunyo tuproqlari kabi yo'nalishlar tizimli

ravishda yoritilgan. Tuproqshunoslik terminologiyasi mazmunan keng qamrovli bo'lib, unda tuproqning morfologik, fizik, kimyoviy va biologik xususiyatlarini ifodalovchi terminlar bilan bir qatorda tuproq genezisi, geografiyasi, ekologiyasi, eroziyasi, melioratsiyasi va muhofazasiga oid terminlar ham mavjud. O'zbek tilidagi ilmiy adabiyotlarda tuproqshunoslikning fundamental va amaliy yo'nalishlari ham alohida tizim sifatida ko'rsatiladi.

O'zbek tilshunosligida terminologiya masalalarini o'rganish ancha uzoq tarixga ega. Umuman, o'zbek terminologik tizimining shakllanishi va taraqqiyotida milliy leksik qatlam bilan bir qatorda arab, fors-tojik, rus va xalqaro terminologik manbalarning ta'siri ham mavjud. Sohaviy terminologiyalar, jumladan, tuproqshunoslik terminologiyasi ham ana shu tarixiy-lisoniy jarayonlar ta'sirida rivojlangan.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi o'zbek tilidagi tuproqshunoslik terminlarining shakllanish manbalari, struktur-semantik xususiyatlari, termin yasash usullari va terminologik tizimdagi o'rnini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

o'zbek tuproqshunoslik terminologiyasining shakllanish omillarini aniqlash;
tuproqshunoslik terminlarining leksik-semantik xususiyatlarini tahlil qilish;
sodda, yasama va murakkab terminlarning strukturaviy xususiyatlarini ochib berish;
termin yasashning mahsuldor usullarini aniqlash;
o'zlashma terminlarning o'zbek tuproqshunoslik terminologiyasidagi o'rnini belgilash;
tuproqshunoslik terminlarining semantik taraqqiyotini tahlil qilish;
terminologik tizimni takomillashtirish va standartlashtirish masalalariga doir ilmiy xulosalar ishlab chiqish.

Tuproqshunoslikka oid bilimlar insoniyatning dehqonchilik faoliyati bilan bevosita bog'liq holda qadimdan shakllangan. Yerga ishlov berish, uning unumdorligi, sug'orish, sho'rlanish va ekin yetishtirish bilan bog'liq tushunchalar xalqning kundalik hayoti va xo'jalik tajribasida aks etgan.

O'zbek tilidagi tuproqshunoslik terminologiyasining ayrim birliklari xalqning qadimiy amaliy tajribasi asosida shakllangan bo'lsa, ilmiy tuproqshunoslik rivojlanishi bilan terminologik tizimga yangi ilmiy birliklar kirib kelgan.

O'zbekistonda tuproqshunoslik fanining institutsional rivojlanishi ham terminologiyaning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. O'zbekiston hududida tuproqshunoslikning rivojlanishi Turkiston universiteti qoshida Tuproqshunoslik va geobotanika institutining tashkil etilishi bilan bog'liq bo'lib, keyinchalik ushbu soha bo'yicha ilmiy tadqiqotlar kengaygan.

Ilmiy tuproqshunoslikning rivojlanishi natijasida xalq tilida mavjud bo'lgan yer, tuproq, zamin, unumdor, sho'r kabi birliklar maxsus ilmiy tushunchalarni ifodalashda ham faol qo'llana boshlagan. Shu bilan birga, gorizont, morfologiya, genezis, melioratsiya, eroziya kabi xalqaro yoki o'zlashma terminlar terminologik tizimning tarkibiy qismiga aylangan.

Demak, o'zbek tuproqshunoslik terminologiyasi ikki asosiy qatlamning o'zaro ta'siri asosida shakllangan:

milliy va qadimiy leksik birliklar;
ilmiy va o'zlashma terminologik birliklar.

Ushbu qatlamlarning o'zaro munosabati o'zbek tuproqshunoslik terminologiyasining milliy va xalqaro xususiyatlarini belgilaydi.

O'zbek tuproqshunoslik terminologiyasining markaziy birliklari qatoriga tuproq, yer va zamin terminlarini kiritish mumkin. Ularning har biri o'ziga xos semantik tarixga ega.

Tuproq termini bugungi o'zbek tilida tuproqshunoslik fanining asosiy obyektini nomlaydi. Ilmiy ma'noda u yer yuzasining o'simliklarning o'sishi uchun sharoit yaratadigan, mineral va organik moddalardan tashkil topgan yuqori qatlamli sifatida qaraladi.

"Tuproq" leksemasining qadimiy turkiy qatlamga mansubligi uning o'zbek ilmiy terminologiyasidagi milliy asosini ko'rsatadi. Etimologik manbalarda tuproq so'zining qadimgi turkiy shakllari bilan bog'liq ma'lumotlar keltiriladi.

Yer leksemasi esa semantik jihatdan tuproqdan kengroq tushunchani ifodalaydi. U sayyora, hudud, ekin maydoni, tuproq qatlamli va boshqa ko'plab ma'nolarda qo'llanishi mumkin. Shu sababli ilmiy terminologiyada yer va tuproq birliklarini kontekstual jihatdan farqlash muhim.

Zamin termini esa o'zbek tilida tarixiy jihatdan fors-tojik tilidan o'zlashgan birlik sifatida qaraladi. U "yer", "tuproq", "mamlakat" kabi ma'nolarni ifodalashi mumkin. Ilmiy-lingvistik tadqiqotlarda "zamin" leksemasining tuproqshunoslik terminologiyasidagi semantik imkoniyatlari alohida qayd etilgan.

Shunday qilib, tuproq – yer – zamin birliklari o'rtasida ma'noviy yaqinlik mavjud bo'lsa-da, ular mutlaq sinonimlar sifatida qaralmaydi. Ularning qo'llanish doirasi va ilmiy termin sifatidagi funksiyasi kontekstga bog'liq ravishda farqlanadi.

Xulosa. Tuproqshunoslik terminlarining o'zbek tilshunosligida o'rganilishi o'zbek ilmiy terminologiyasining rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash, sohaviy leksikaning shakllanish manbalarini belgilash va terminologik tizimni takomillashtirish nuqtayi nazaridan muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Semantik jihatdan esa umumxalq tilidagi birliklarning maxsus ilmiy ma'no kasb etishi, semantik torayish, kengayish va metaforik ko'chish jarayonlari kuzatiladi. Tuproq, yer, zamin birliklarining o'zaro munosabati bunga yaqqol misol bo'la oladi. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda aynan ushbu birliklarning kelib chiqishi, semantikasi va qo'llanish xususiyatlariga e'tibor qaratilmoqda.

Shuningdek, o'zbek tuproqshunoslik terminologiyasini yanada rivojlantirishda terminlarni standartlashtirish, sinonimik variantlarni tartibga solish, xalqaro terminlarning o'zbek tilidagi muqobillarini ilmiy asosda belgilash va zamonaviy sohaviy terminologik lug'atlar yaratish muhim vazifalardan biridir.

Umuman olganda, o'zbek tuproqshunoslik terminologiyasini struktur-semantik, tarixiy-etimologik va funksional jihatdan kompleks tadqiq etish o'zbek tilining ilmiy imkoniyatlarini yanada chuqurroq ochib berish, tabiiy fanlarga oid terminologiyani takomillashtirish hamda ilmiy kommunikatsiya samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Tursunov H.X. Tuproqshunoslik. – Toshkent: Universitet, 2017. – 166 b.
2. Uzoqov P. Tuproqshunoslik. – Toshkent, 2010. – 684 b.
3. Xoliqulov Sh., Uzoqov P., Boboxo'jayev I. Tuproqshunoslik. – Toshkent, 2011. – 572 b.
4. Qodirova D.A., Sodiqova G.S., Namozov N.Ch. va boshqalar. Tuproqshunoslik va geologiya asoslari. – Toshkent: Lesson Press, 2021.
5. Ermatov I. O'zbek tilshunoslik terminologiyasi. – GulDU, 2021.

UO'K 81'25:81'37

XOLID HUSAYNIY PROZASIDA LEKSIK-SEMANTIK EKVIVALENTLIK VA NOEKVIVALENT LEKSIKA MUAMMOSINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

M.S. Xidirova, doktorant, Toshkent davlat transport universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada zamonaviy afg'on-amerikalik yozuvchi Xolid Husayniyning *"A Thousand Splendid Suns"* (*"Ming quyosh shu'lasi"*) romani doirasida leksik-semantik ekvivalentlik hamda noekvivalent leksika va realialarni tarjima qilishning nazariy-metodologik asoslari tadqiq etiladi. Asar ingliz tilida yaratilgan bo'lishiga qaramay, unda Sharq va afg'on-islom madaniyati qatlamining ustuvorligi tarjimashunoslik oldiga o'zgacha lingvokulturologik vazifalarni qo'yadi.

Kalit so'zlar: badiiy tarjima, leksik-semantik ekvivalentlik, noekvivalent leksika, realiya, domestikatsiya, forenizatsiya.

Аннотация. В данной научной статье исследуются теоретико-методологические основы лексико-семантической эквивалентности, а также перевода безэквивалентной лексики и реалий в романе современного афгано-американского писателя Халеда Хоссейни *«A Thousand Splendid Suns»* (*«Тысяча сияющих солнц»*). Несмотря на то, что произведение написано на английском языке, доминирование восточного и афгано-исламского культурного пласта ставит перед переводоведением особые лингвокультурологические задачи.

Ключевые слова: художественный перевод, лексико-семантическая эквивалентность, безэквивалентная лексика, реалия, доместикация, форенизация.

Abstract. *This scientific article examines the theoretical and methodological foundations of lexical-semantic equivalence, as well as the translation of non-equivalent vocabulary and realia within the novel “A Thousand Splendid Suns” by the contemporary Afghan-American writer Khaled Hosseini. Although the work was created in English, the predominance of Eastern and Afghan-Islamic cultural layers poses unique linguoculturological challenges for translation studies.*

Key words: *literary translation, lexical-semantic equivalence, non-equivalent vocabulary, realia, domestication, foreignization.*

Zamonaviy adabiyotning yorqin vakili Xolid Husayniyning “A Thousand Splendid Suns” (“Ming quyosh shu’lasi”) romani o‘zining lingvo-uslubiy xususiyatlari bilan ajralib turadi. Asar ingliz tilida yozilgan bo‘lishiga qaramay, uning konseptual, semantik va madaniy zamini to‘liq Afg‘oniston xalqining islomiy va sharqona qadriyatlariga tayanadi. Ushbu turdagi gibrid va guruhlararo madaniy matnlarni o‘zbek tiliga tarjima qilish muammosini o‘rganish ikki xil lisoniy va madaniy kod o‘rtasida semantik hamda pragmatik ekvivalentlikni ta’minlashning nazariy asoslarini belgilab berish nuqtai nazaridan g‘oyat dolzarbdir.

Tarjimada ekvivalentlik tushunchasi statik hodisa emas. Roman Jakobson o‘zining tarjimashunoslikka bag‘ishlangan fundamental ishlarida tillararo tarjimada to‘liq va mutlaq o‘xshashlik bo‘lishi mumkin emasligini ta’kidlab, “tafovutlar ichidagi ekvivalentlik” (equivalence in difference) konsepsiyasini ilgari suradi[2]. J. C. Catford lingvistik yondashuvga tayanib, ekvivalentlikni formal moslik (formal correspondence) hamda matnli ekvivalentlik (textual equivalence) tushunchalariga ajratadi[1]. Catford nazariyasiga ko‘ra, Xolid Husayniy matnidagi inglizcha grammatik tuzilmalar va sharqona semantik boylik o‘rtasidagi nomutanosiblikni bartaraf etishda matnli ekvivalentlik yetakchi hisoblanadi.

Eugene Nida kitobxonga ta’sir qilish mexanizmini birinchi o‘ringa qo‘ygan holda ekvivalentlikning ikki turini qarama-qarshi qo‘yadi: formal ekvivalentlik – asliyat matnining shakli va leksik tarkibiga qat’iy rioya etish; dinamik ekvivalentlik – tarjima tili o‘quvchisida asliyat o‘quvchisi olgan emotsional va pragmatik taassurotni hosil qilish[6]. Husayniy romanidagi chuqur fojiaiy va ruhiy kechinmalarni o‘zbek tilida qayta yaratishda dinamik ekvivalentlik tamoyillari asosiy o‘rin tutadi.

Peter Newmark badiiy va uslubiy matnlar uchun semantik tarjimani (muallif uslubini imkon qadar aniq saqlash), axborot beruvchi matnlar uchun esa kommunikativ tarjimani taklif etadi[5]. Husayniy nasri badiiy-uslubiy xarakterga ega bo‘lgani sababli, uning tarjimasida semantik va kommunikativ yondashuvlarning sintezi talab etiladi. Mona Baker “In Other Words” asarida ekvivalentlikni ko‘p bosqichli modelda tahlil qiladi (word level, textual, pragmatic) hamda so‘z semantikasini to‘rt guruhga bo‘ladi: propositional (denotativ), expressive (emotsional-bo‘yoqdor), presuppositional (taqazo etiladigan) hamda evoked (uslubiy-kontekstual)[1]. Werner Koller esa ekvivalentlikning 5 qatlamli modelini (denotativ, konnotativ, matn-normativ, pragmatik va formal-estetik) beradi[4].

Tadqiqot materialini Xolid Husayniyning “A Thousand Splendid Suns” romanidagi noekvivalent leksika, realiyalar va madaniy-konnotativ birliklar tashkil etadi. Metodologik jihatdan qiyosiy-tipologik, lingvokulturologik, deskriptiv va tarjima transformatsiyalarini tahlil qilish usullaridan foydalanildi. Realialarni klassifikatsiya qilishda S. Vlahov va S. Florinning ta’rifiga tayanildi: “Realialar — bu muayyan xalqning moddiy va ma’naviy madaniyati, tarixi, ijtimoiy va maishiy turmush tarziga xos bo‘lgan, boshqa xalqlar tajribasida uchramaydigan, o‘zga tillarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri leksik muqobili bo‘lmagan so‘z va iboralardir”[8].

Xolid Husayniy romanidagi noekvivalent leksika va realialarni tarjima tilida aks ettirishda tarjimashunoslikdagi ikki fundamental strategiya yetakchilik qiladi: domestikatsiya (o‘zlashtirish) va forenizatsiya (begonalashtirish). Lourens Venuti ta’kidlaganidek, domestikatsiya matnni tarjima tili madaniyatiga moslashtirsa, forenizatsiya asliyatdagi milliy-madaniy va uslubiy o‘ziga xoslikni saqlaydi.

Aynan ushbu asar tarjimasining nazariy modelida ushbu strategiyalar doirasida quyidagi leksik-uslubiy transformatsiyalarning qo‘llanilishi belgilab olinadi:

Transkripsiya va transliteratsiya: realiyaning fonetik yoki grafik shaklini tarjima tili vositalari bilan qayta tiklash (forenizatsiya). Husayniy inglizcha matnda afgʻoniy koloritni saqlash uchun kiritgan soʻzlarni tarjimada ushbu usulda berish milliy ruhni saqlaydi.

Kalkalash (nusxalash): murakkab frazeologik yoki madaniy birikmalarning morfemik va semantik strukturasi boʻyicha soʻzma-soʻz oʻgʻirilishi.

Tavsifiy tarjima (eksplikatsiya): Mona Baker taʼkidlaganidek, tarjima tilida toʻgʻridan-toʻgʻri leksik muqobil boʻlmagan taqdirda, noekvivalent birlikning semantik maʼnosini ibora yoki taʼrif orqali ochib berish.

Kontekstual almashtirish (generalizatsiya / konkretizatsiya): asliyatdagi xususiy birlikni umumiy birlik bilan almashtirish yoki aksincha. Bu usul matn idrokini osonlashtiradi.

Pragmatik va madaniy moslashtirish (domestikatsiya): Husayniy asaridagi islomiy va sharqona realiyalar oʻzbek madaniyati uchun yaqin boʻlgani sababli, ularni tarjimada oʻzbek tilidagi tayyor leksik-semantik muqobillar bilan berish pragmatik ekvivalentlikni taʼminlaydi.

1-jadval.

Romandagi ayrim realiyalarning tarjima strategiyasi boʻyicha tahlili

Realiya (SL)	Realiya turi	Qoʻllanilgan strategiya	Tarjima tilidagi natija (namuna)
<i>burqa</i>	etnografik-maishiy	transkripsiya (forenizatsiya)	“burqa” — oʻzbek tilida allaqachon oʻzlashgan forma saqlanadi
<i>nikoh, mahr</i>	ijtimoiy-ruhiy-maʼnaviy	pragmatik-madaniy moslashtirish (domestikatsiya)	tayyor oʻzbek-islomiy muqobil bilan beriladi, izohga ehtiyoj qolmaydi
<i>harami</i>	ijtimoiy-ruhiy-maʼnaviy (kamsituvchi)	tavsifiy tarjima (eksplikatsiya)	“nikohsiz tugʻilgan” kabi izohli birikma orqali pragmatik-emotsional zaryad saqlanadi
<i>Jihad</i>	ijtimoiy-siyosiy-tarixiy	transkripsiya + kontekstual kompensatsiya	“jihod” saqlanadi, kontekst orqali maʼno aniqlashtiriladi
<i>Kolba</i>	etnografik-maishiy	kalkalash / tavsifiy tarjima	“loy kulba” — shakl va maʼno birgalikda qayta tiklanadi

Yuqorida tizimlashtirilgan nazariy modelni amaliy jihatdan asoslash maqsadida, romanning leksik-madaniy qatlamidan olingan bir necha xarakterli birlik namunaviy tarzda tahlil qilindi (1-jadval). Ushbu misollar tanlangan strategiyaning qanday amal qilishini koʻrsatish uchun keltirilgan boʻlib, ularning yakuniy tarjima varianti Rustam Jabborov tarjimasining tegishli sahifalariga tayangan holda aniqlashtirilishi lozim.

1-jadvalda keltirilgan besh namuna shuni koʻrsatadiki, Husayniy romanidagi realiyalarning katta qismi (nikoh, mahr kabi islomiy-huquqiy tushunchalar) oʻzbek madaniyatida tayyor muqobilga ega boʻlgani uchun domestikatsiyaga moyil boʻlsa, oʻziga xos madaniy-tarixiy yuk tashuvchi birliklar (burqa, jihad) forenizatsiya orqali saqlanishi maqsadga muvofiqdir. Bu kuzatuv M. Bakerning pragmatik ekvivalentlik va L. Venutining forenizatsiya-domestikatsiya nazariyalarining oʻzaro qanday muvozanatlashishi mumkinligini koʻrsatuvchi amaliy dalildir[7].

Xolid Husayniy prozasi ingliz tili strukturasi va Sharq madaniyati semantikasining sintezidan iborat boʻlgani sababli, tarjimada semantik hamda kommunikativ yondashuvlarning mutanosibligi talab etiladi. Ushbu nazariy-metodologik xulosalar ingliz tilida yaratilgan Sharq va afgʻon madaniyatiga oid badiiy asarlarning oʻzbekcha tarjimalarini lingvokulturologik va leksik-semantik jihatdan tadqiq etuvchi ilmiy-tadqiqot ishlari uchun mustahkam nazariy baza boʻlib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation / M. Baker. – 3rd ed. – London; New York: Routledge, 2018. – 370 p.
2. Catford, J. C. A Linguistic Theory of Translation / J. C. Catford. – London: Oxford University Press, 1965. – 103 p.
3. Jakobson, R. On Linguistic Aspects of Translation / R. Jakobson // On Translation / ed. by R. A. Brower. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959. – 239 p.
4. Koller, W., Henjum, K. B. Einführung in die Übersetzungswissenschaft / W. Koller, K. B. Henjum. – 9. Aufl. – Tübingen: A. Francke Verlag, 2020. – 409 p.
5. Newmark, P. A Textbook of Translation / P. Newmark. – New York: Prentice Hall, 1988. – 292 p.
6. Nida, E. A. Toward a Science of Translating / E. A. Nida. – Leiden: E. J. Brill, 1964. – 331 p.

7. Venuti, L. The Translator's Invisibility: A History of Translation / L. Venuti. – 2nd ed. – London: Routledge, 2008. – 353 p.
8. Влахов, С., Флорин, С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. – Москва: Международные отношения, 1980. – 343 с.
9. Комиссаров, В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) / В. Н. Комиссаров. – Москва: Высшая школа, 1990. – 253 с.
10. G'ofurov, I., Mo'minov, O., Qambarov, N. Tarjima nazariyasi / I. G'ofurov, O. Mo'minov, N. Qambarov. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2012. – 216 b.
11. Hosseini, Khaled. A Thousand Splendid Suns / Khaled Hosseini. – New York: Riverhead Books, 2007. – 384 p.
12. Husayniy, Xolid. Ming quyosh shu'lası / Xolid Husayniy; ingliz tilidan R. Jabborov tarjimasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. – 288 b.

UDC: 81'36:398.9

OPTATIVE MODALITY AND PAREMIOLOGICAL UNITS: A COMPARATIVE ANALYSIS OF ENGLISH AND UZBEK

S.K. Xidirova, tayanch doktorant, o'qituvchi, Termiz davlat universiteti, Termiz davlat pedagogika instituti, Termiz

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi paremiologik birliklar – xalq maqollari va turg'un formulali ifodalar tarkibida optativ modallikning ifodalanish usullari qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot optativ ma'noning to'rt qismli pragmatik-semantik tasnifiga asoslanadi: benedikativ, malediktiv, desidyerativ-refleksiv va shartli-optativ. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida optativ ma'no asosan analitik-perifrastik vositalar orqali ifodalansa, o'zbek tilida analitik vositalar bilan bir qatorda sintetik-agglutinativ usullar ham faol qo'llanadi. Xususan, turkiy tillar oilasidagi turk tilining -esi qo'shimchasi bilan tipologik jihatdan qiyoslanishi mumkin bo'lgan -gur/-g'ur maxsus malediktiv qo'shimchasi bunga yaqqol misol bo'la oladi. Mazkur asimmetriya ingliz tilining analitik va o'zbek tilining agglutinativ tuzilishga ega ekanligi bilan bog'liq kengroq tipologik farqni aks ettiradi.*

Kalit so'zlar: optativ modallik, paremiologiya, benedikativ, malediksiya, desidyerativ-refleksiv, shartli-optativ, ingliz tili, o'zbek tili, qiyosiy-tipologik tahlil, maqol.

Аннотация. В данной статье представлен сравнительно-типологический анализ способов выражения оптативной модальности в паремиологических единицах -народных пословицах и устойчивых формульных выражениях - в английском и узбекском языках. Исследование опирается на четырёхчастную прагма-семантическую типологию оптативного значения: бенедиктив, мaledиктив, дезиративно-рефлексивный тип и условно-оптативный тип. Результаты показывают, что английский язык выражает оптативное значение преимущественно аналитико-перифрастическими средствами, тогда как узбекский язык использует как аналитические, так и синтетико-агглютинативные стратегии, в частности специализированный мaledиктивный суффикс -gur/-g'ur, типологически сопоставимый с турецким суффиксом -esi в рамках более широкой тюркской языковой семьи. Данная асимметрия отражает более широкий типологический контраст между аналитическим строем английского языка и агглютинативным строем узбекского языка.

Ключевые слова: оптативная модальность, паремиология, бенедиктив, мaledикция, дезиративно-рефлексивный тип, условно-оптативный тип, английский язык, узбекский язык, сравнительно-типологический анализ, пословица.

Abstract. This article presents a comparative-typological analysis of how optative modality is expressed within paremiological units - folk proverbs and fixed formulaic expressions - in English and Uzbek. The study is grounded in a four-part pragma-semantic typology of optative meaning: benedictive, maledictive, desiderative-reflexive, and conditional-optative. The findings show that English encodes optative meaning predominantly through analytic-periphrastic means, whereas Uzbek draws on both analytic and synthetic-agglutinative strategies, most notably the dedicated maledictive suffix -gur/-g'ur, which is typologically comparable to the Turkish suffix -esi within the wider Turkic family. This asymmetry reflects the broader typological contrast between the analytic structure of English and the agglutinative structure of Uzbek.

Key words: *optative modality, paremiology, benedictive, malediction, desiderative-reflexive, conditional-optative, English, Uzbek, comparative-typological analysis, proverb.*

Folk proverbs are not merely figurative statements of communal wisdom; from a linguistic standpoint, they are ready-made speech units that crystallize a people's characteristic strategies for expressing modal relations. Optative modality - the modal meaning by which a speaker expresses a subjective-emotional attitude toward reality in the form of a wish, blessing, or curse - is particularly densely and stably represented in paremiological texts, precisely because blessing and cursing formulas perform a recognized ritual-pragmatic function in social life and are therefore preserved as fixed units refined over centuries of oral transmission.

English and Uzbek -genetically unrelated and typologically distinct -encode optative meaning through markedly different grammatical and lexical means. Identifying the resulting similarities and differences on the basis of paremiological material is the central aim of this study. Preliminary investigation confirmed that no dedicated study comparing English and Uzbek proverbs specifically through the lens of the optative component currently exists, which establishes the scientific novelty of the topic[1].

The general theory of modality was developed in the foundational work of F. Palmer, who divides modal meanings into epistemic and deontic/dynamic types; optative-desiderative meaning falls within the latter group, which expresses the subject's volitional-emotional stance. O. Jespersen, in his philosophy of grammar, argues that a "wish-mood" deserves recognition as a distinct category within the broader system of grammatical mood. J. Lyons, in his semantic theory, treats modality as the mechanism by which a speaker's subjective attitude is incorporated into propositional content, providing an important basis for understanding the pragmatic nature of optative units. The typological-diachronic research of J. Bybee and her co-authors demonstrates that desiderative-optative markers across most of the world's languages arise through the grammaticalization of volitional verbs - a universal tendency that helps explain the origin of the corresponding devices in both English and Uzbek.

In the field of paremiology, G. Permyakov's general theory, which treats proverbs as "clichéd" units embodying social and cultural experience, serves as a methodological foundation. According to this theory, the fact that blessing and cursing formulas become fixed specifically in proverbial form is closely tied to their social-ritual function[2].

The study relies on comparative-typological and componential analysis methods. The material consists of optative-component units selected from the general English paremiological stock (including the Oxford Dictionary of Proverbs) and from the Uzbek folk proverb collection compiled by T. Mirzayev. The analysis applies a four-part working typology developed within the author's broader dissertation research: benedictive (well-wishing); maledictive (cursing); desiderative-reflexive (self-directed inner wish); conditional-optative (wish contingent on circumstance).

In English, benedictive meaning is commonly expressed through fixed formulas such as "*God bless...*", "*Long live...*", "*Many happy returns*", and "*More power to you.*" These units are largely periphrastic in structure and frequently invoke a divine agency. The corresponding Uzbek units – "*Xudo baraka bersin*" (God grant blessing), "*Ko'zi yorisin*" (may his eyes brighten, said on good news), "*Uyingdan baraka ketmasin*" (may blessing never leave your house), The benedictive type therefore shows considerable structural and pragmatic parallelism between the two languages. Maledictive meaning has no dedicated grammatical marker in English - it is a linguistically documented fact that English lacks a formal imprecative mood. Consequently, cursing meaning in English is expressed mostly through idiomatic-phraseological means, such as the relatively rare fixed expression "*The devil take the hindmost.*" In Uzbek, by contrast, maledictive meaning is grammatically entrenched through the dedicated suffix -gur/-g'ur, illustrated by forms such as "*o'lgur*" (may [he/it] die), "*qurigur*" (may [it] wither), and "*ko'r bo'lgur*" (may [his] eyes go blind). This type expresses a speaker's inner wish directed at themselves. The English proverb "If wishes were horses, beggars would ride" is a clear example, embedding a self-directed wish within a

counterfactual conditional construction. Folk formulas such as “I wish I may, I wish I might” belong to the same type[3].

In Uzbek, desiderative-reflexive meaning is typically expressed through the conditional-optative suffix “-sa/-saydi” and introductory phrases such as “qani endi...” (if only...), directed at the first person. In both languages, this type is distinguished by the fact that the wish is often set against a counterfactual (irreal) background - a shared feature pointing to cognitive-pragmatic proximity between the two languages.

The English proverb “Man proposes, God disposes” and the American idiom “God willing and the creek don’t rise” show near-complete semantic-pragmatic parallelism with the Uzbek expressions “*Xudo xohlasa*” (*God willing*) and “*Omon bo‘lsak*” (*if we remain safe*). Both languages reflect a broadly universal folk philosophy in which human will is ultimately subordinate to a divine or external force -making this the most stable and universal point of similarity between the two languages[4].

The analysis above shows that English and Uzbek display both similar and divergent strategies for expressing optative modality at the paremiological level. In the benedictive and conditional-optative types, the two languages operate on an almost identical cognitive-pragmatic model centered on appeal to divine will. In the maledictive type, however, a fundamental typological difference emerges: Uzbek has grammaticalized this meaning through a dedicated suffix (-gur/-g‘ur), while English retains it only at the lexical-phraseological level. This difference stems from the broader typological nature of the two languages - the agglutinative structure of Uzbek versus the analytic structure of English[5].

The comparative-typological analysis conducted in this article has illuminated how optative modality is expressed in English and Uzbek paremiological units across four types. The findings show that optative meaning is universal in nature, yet is realized in ways adapted to each language’s specific grammatical-typological structure.

REFERENCES:

1. Palmer F.R. Mood and Modality. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
2. Bybee J., Perkins R., Pagliuca W. The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World. – Chicago: The University of Chicago Press, 1994.
3. Jespersen O. The Philosophy of Grammar. – London: George Allen & Unwin, 1924.
4. Lyons J. Semantics. Vol. 1–2. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
5. Permyakov G.L. From Proverb to Folk-Tale: Notes on the General Theory of Cliché. – Moscow: Nauka, 1979.
6. Speake J. (ed.) The Oxford Dictionary of Proverbs. 5th ed. – Oxford: Oxford University Press, 2015.
7. Mirzayev T. (compiler). O‘zbek xalq maqollari [Uzbek Folk Proverbs]. – Tashkent: Sharq, 2005.
8. Xidirova S. A Linguistic and cultural analysis of paremiological units // International Conference in Termez. 2026. №1.

UO‘K: 811.411.21’373.7:811.111’373.7

ARAB VA INGLIZ TILLARIDA MEHR TUSHUNCHASINING SOMATIK IFODASI:

JIGAR VA YURAK OPPOZITSIYASI

G.H. Xoldorova, PhD, katta o‘qituvchi, Namangan davlat universiteti, Namangan

N.I. Jo‘raboieva, talaba, O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada arab va ingliz tillaridagi somatik frazeologizmlar — tarkibida tana a’zosi nomi bo‘lgan barqaror birikmalar — qiyoslanadi. Diqqat markazida ota-ona mehri va chuqur kechinma ma’nosini ifodalovchi birliklar turadi. Tahlil arab tilida bunday tuyg‘ularning markazi jigar (كبد), ingliz tilida esa yurak ekanini ko‘rsatadi. Material sifatida zamonaviy adabiy arab tili va ingliz tilining izohli lug‘atlaridan olingan 24 ta frazeologik birlik tahlil qilingan. Muallif farqning sababi fiziologiyada emas, madaniy an’anada ekanini asoslaydi: arabcha obraz Qur’on va mumtoz she’riyat matnlari bilan mustahkamlangan, ingliz tilida esa jigar faqat eskirgan lily-livered “qo‘rqqoq” birikmasida saqlanib qolgan. Alohida e’tibor o‘zbek tiliga qaratiladi: jigarim va jigargo’sha so‘zlari arabchasi bilan bir xil obrazli modelni namoyon etadi. Natijalardan tarjima amaliyoti va ikki tilli lug‘atchilikda foydalanish mumkin.

Kalit soʻzlar: somatik frazeologiya; arab tili; ingliz tili; oʻzbek tili; jigar; yurak; konseptual metafora; madaniy motivatsiya; tarjima.

Аннотация. В статье сравниваются соматические фразеологизмы арабского и английского языков — устойчивые сочетания, в составе которых есть название части тела. В центре внимания находятся единицы со значением родительской любви и глубокого переживания. Анализ показывает, что в арабском языке центром таких чувств выступает печень (كبد), а в английском — сердце. Материалом послужили 24 фразеологические единицы, отобранные по толковым словарям современного литературного арабского и английского языков. Автор обосновывает, что различие объясняется не физиологией, а культурной традицией: арабский образ закреплён кораническими и классическими поэтическими текстами, тогда как в английском языке печень сохранилась только в устаревшем выражении *lily-livered* «трусливый». Особое внимание уделяется узбекскому языку, где слова *jigarim* и *jigargo'sha* обнаруживают ту же образную модель, что и арабский оригинал. Результаты могут быть использованы в практике перевода и в двуязычной лексикографии.

Ключевые слова: соматическая фразеология; арабский язык; английский язык; узбекский язык; печень; сердце; концептуальная метафора; культурная мотивация; перевод.

Abstract. The article compares somatic idioms — fixed expressions containing a body-part term — in Arabic and English, focusing on units that express parental love and deep emotional experience. The analysis shows that Arabic locates such feelings in the liver (كبد), whereas English locates them in the heart. The material consists of 24 idiomatic units selected from explanatory dictionaries of Modern Standard Arabic and English. The author argues that the difference is cultural rather than physiological: the Arabic image is reinforced by Qur'anic and classical poetic texts, while in English the liver survives only in the archaic *lily-livered* "cowardly". Particular attention is paid to Uzbek, where *jigarim* and *jigargo'sha* display the same figurative model as the Arabic original. The findings may be applied in translation practice and in bilingual lexicography.

Key words: somatic phraseology; Arabic; English; Uzbek; liver; heart; conceptual metaphor; cultural motivation; translation.

Kirish. Har bir tilda tana aʼzolari nomi asosida koʻplab barqaror birikmalar yasaladi. Buning sababi oddiy: tana — insonga eng yaqin va eng tanish narsa, shu bois u koʻrinmaydigan tuygʻular haqida gapirishda tabiiy tayanch boʻlib xizmat qiladi.

J. Lakoff va M. Jonson (1980) bu hodisani embodiment, yaʼni tana tajribasiga asoslanish nazariyasi orqali izohlagan edi. Nazariyaga koʻra, mavhum tushunchalar jismoniy tajriba orqali anglanadi. Agar shunday boʻlsa, turli tillardagi somatik birikmalar ham bir-biriga oʻxshash boʻlishi kerak edi.

Amalda esa bunday emas. Tillar tananing bir xil aʼzosiga turli vazifa yuklaydi. Ayniqsa ichki aʼzolar boʻyicha farq katta, chunki ularning ishini hech kim koʻrmaydi — yurak yoki jigar nima "his qilishini" madaniyat belgilaydi. Shuning uchun ichki aʼzolar nomi bilan bogʻliq frazeologizmlar tillararo qiyos uchun eng qiziqarli material hisoblanadi. Mazkur maqolada ana shunday bitta aniq holat — ota-ona mehri va chuqur kechinma qayerga bogʻlanishi masalasi koʻrib chiqiladi. Arab tilida bu tuygʻularning markazi jigar, ingliz tilida esa yurakdir. Maqolaning maqsadi shu farqni tavsiflash va uning sabablarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot materiali va usuli. Arab tili deganda faqat zamonaviy adabiy arab tili (Modern Standard Arabic) tushuniladi. Bu chegara zarur, chunki arab tilida adabiy meʼyor bilan shevalar yonma-yon yashaydi va ularning frazeologiyasi ancha farq qiladi. Masalan, ثقيل الدم *thaqīl ad-dam* ("qoni ogʻir", yaʼni yoqimsiz) birikmasi Misr va Shom shevalarida faol, lekin yozma meʼyorga kirmaydi. Shu bois shevaga oid birliklar tahlildan chiqarildi. Arabcha birliklar *al-Muʼjam al-Wasīf* lugʻati va Ibn Manzurning *Lisān al-ʿArab* asari boʻyicha, inglizcha birliklar *The Oxford Dictionary of Idioms* boʻyicha tekshirildi. Jami 24 ta birlik tahlilga tortildi. Har bir birlik uchun soʻzma-soʻz tarjima, obrazli maʼno va uning zamiridagi konseptual metafora aniqlandi.

Arab tilida jigar: Arab tilida كبد *kabid* "jigar" soʻzi kuchli hissiyot markazi sifatida qaraladi. Eng mashhur birlik — فطنة الكبد *fildhat al-kabid*, soʻzma-soʻz "jigarning bir boʻlagi", maʼnosi esa "farzand".

Ota-ona bolasini o'z jigarining ajralgan qismi deb ataydi.

1-jadval.

Arab tilida jigar bilan bog'liq frazeologizmlar.

Arabcha birlik	So'zma-so'z tarjimasi	Ma'nosi
فِلْدَهَاتُ الْكَبِدِ <i>fildhat al-kabid</i>	jigarining bir bo'laki	farzand, suyukli bola
أَفْلَاحُ الْأَكْبَادِ <i>aflādh al-akbād</i>	jigarlarning bo'laklari	farzandlar (ko'plikda)
تَفَاتَّتْ أَكْبَادُنَا <i>tafaṭṭarat akbāduna</i>	jigarlarmiz yorildi	qattiq g'amga botdik
ذُو كَبِدٍ حَرَّى <i>dhū kabid ḥarrā</i>	jigari qizigan kishi	chanqagan yoki qayg'urgan
يُبْرِدُ الْكَبِدَ <i>yubrid al-kabid</i>	jigarni salqin qiladi	tasalli beradi
قِطْعَةٌ مِنْ كَبِدِي <i>qiṭ'a min kabidī</i>	jigarning bir parchasi	eng yaqin kishi

Jadvaldan ko'rinadiki, jigar arab tilida ikki qarama-qarshi holatni birdek ifodalaydi: mehr va g'am. Bu tasodif emas — ikkalasi ham kishini ichidan "bo'laklaydigan" kuchli kechinma sifatida tasavvur qilinadi. Obrazning asosi shu: jigar butun, sog'lom a'zo; undan bo'lak ajralishi esa eng og'riqli hodisa.

2-jadval.

Ingliz tilida yurak va jigar bilan bog'liq frazeologizmlar.

Inglizcha birlik	So'zma-so'z tarjimasi	Ma'nosi
from the bottom of one's heart	yurak tubidan	chin dildan
to break someone's heart	yuragini sindirmoq	qattiq ranjitmoq
a heart of gold	oltin yurak	mehribon inson
to take something to heart	yuragiga olmoq	og'ir qabul qilmoq
heart and soul	yurak va ruh	butun vujudi bilan
flesh and blood	go'sht va qon	o'z farzandi, qarindoshi
lily-livered	nilufar jigarli	qo'rqoq

Arab tilida yurak (قلب *qalb*) ham mavjud va u ham his-tuyg'u bilan bog'lanadi. Lekin vazifalar taqsimlangan: yurak ko'proq umumiy hissiyot, e'tiqod va xotira markazi sanaladi (عن ظهر قلب "yoddan"), jigar esa aynan otalik-onalik mehri va o'tkir iztirobga xoslangan. Shuning uchun arab onasi bolasini يا فِلْدَةَ كَبِدِي deb chaqiradi, يا قَلْبِي esa boshqa, kengroq mazmun beradi. Obrazning barqarorligini uning matniy asosi ta'minlaydi. Jigar mumtoz arab she'riyatida va hadis matnlarida doimiy uchraydigan obraz bo'lib, "لكل ذي كبد رطبة أجر" ("har bir tirik jonga qilingan yaxshilik uchun ajr bor") kabi mashhur iboralar uni jonli mavjudot ramziga aylantirgan. Kanonik matnda qayd etilgan obraz vaqt o'tishi bilan ma'nosini yo'qotmaydi.

Ingliz tilida yurak: Ingliz tilida ayni shu tuyg'ular yurakka bog'lanadi. Jigar esa hissiyot ifodasida deyarli qatnashmaydi.

Jadvaldagi oxirgi birlik alohida qiziqish uyg'otadi. *Lily-livered* — "jigari nilufar gulidek oqargan", ya'ni qo'rqoq. Demak, ingliz tili jigarni butunlay unutmagan; u jigarni saqlab qolgan, ammo boshqa ma'noga — mehrga emas, jasoratga bog'lagan. Bu tasavvur o'rta asr gumoral tibbiyotidan qolgan: jasorat qonning issiqligi bilan, qon esa jigar bilan bog'langan deb hisoblangan.

Bugungi ingliz tilida bu birikma eskirgan va uning obrazi oddiy so'zlovchi uchun tushunarsiz. Ota-ona mehrini ifodalash uchun esa ingliz tili yurakka yoki flesh and blood ("go'sht va qon") birikmasiga murojaat qiladi. Ko'rinadiki, ikki til ayni bir a'zoni turli tuyg'uga, ayni bir tuyg'uni esa turli a'zoga biriktirgan.

O'zbek tili va areal manzara: Jigarning mehr markazi sifatida qaralishi faqat arab tiliga xos emas. Ayni model fors tilida (*jigar*), urdu tilida, malay-indonez tilida (*hati*) va turkiy tillarda ham uchraydi. F. Sharifian va hammualliflar (2008) buni ichki a'zolari konseptuallashtirishning yaxlit areal modeli sifatida tavsiflaydi.

O'zbek tili bu qatorning yaqqol a'zosi. *Jigarim* so'zi suyukli farzandga yoki juda yaqin kishiga nisbatan murojaat shakli sifatida keng qo'llanadi. *Jigargo'sha* (fors. *jigar* "jigar" + *go'sha* "burchak, bo'lak") esa arabcha فِلْدَةُ الْكَبِدِ birikmasining aynan to'g'ridan-to'g'ri muqobilidir: ikkalasi ham "jigarning bir bo'laki" tuzilishiga ega va ikkalasi ham "farzand" ma'nosini beradi. Shuningdek *jigarband*, *bag'ri qon*, *jigar-bag'ri ezilmoq* kabi birliklar ham shu modelga kiradi. O'zbek tilidagi *bag'ir* so'zi ham diqqatga sazovor: u anatomik jihatdan jigarni bildiradi va ayni paytda mehr, quchoq, ich-ichdagi kechinma ma'nolarini o'z ichiga oladi. Bu esa turkiy tilning o'z ichki resursi bo'lib, arab-fors ta'siridan oldin ham shu model mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Demak, o'zbek tilida jigar obrazi ikki manbadan — o'z turkiy zaminidan va arab-fors leksik qatlamidan — quvvat olgan.

Tarjimadagi ahamiyati. Bu farq tarjimonga bevosita ta'sir qiladi. *فلذة كبدي* birikmasini ingliz tiliga so'zma-so'z *a piece of my liver* deb o'girish mumkin emas — ingliz o'quvchisi buni tibbiy matn yoki g'alati obraz deb qabul qiladi. Shu bois tarjimada *my dear child* yoki *my own flesh and blood* muqobillari qo'llanadi.

Lekin bu yerda yo'qotish bor: arabcha obrazning kuchi aynan tanadan bo'lak ajralishi tasvirida. Agar matnda obrazning o'zi ma'noli bo'lsa — masalan, muallif jigar bilan bog'liq so'z o'yini qilsa — muqobil bilan almashtirish o'rniga obrazni saqlab, izoh berish ma'qul. O'zbek tiliga tarjima qilganda esa vaziyat butunlay boshqacha: *فلذة كبدي* uchun *jigargo'sham* yoki *jigarbandim* tayyor va to'liq mos muqobil mavjud. Bu arab-o'zbek tarjimasining ingliz tiliga nisbatan qulayroq jihatlaridan biridir.

Ikki tilli lug'atlar uchun ham xulosa bor. Hozirgi arabcha-inglizcha lug'atlar *فلذة كبدي* birligini odatda *my darling* deb izohlash bilan cheklanadi. So'zma-so'z obrazni ham ko'rsatish foydalanuvchiga tanlov imkonini berardi.

Xulosa. Arab tilida ota-ona mehri va chuqur izzitirob jigarga, ingliz tilida esa yurakka bog'lanadi. Bu farq tasodifiy emas: ichki a'zoning vazifasi ko'rinmaydi, shuning uchun uni madaniyat belgilaydi. Arabcha obraz Qur'on va mumtoz matnlar bilan mustahkamlangani uchun barqaror saqlangan; ingliz tilida jigar bilan bog'liq obraz esa o'rta asr tibbiyoti bilan birga eskirib, faqat bitta birikmada qolgan. O'zbek tili bu masalada arab va fors tillari bilan bir qatorda turadi. Shu sababli arab tilidan o'zbek tiliga tarjima qilishda mazkur obraz saqlanadi, ingliz tiliga tarjimada esa yo'qoladi. Umuman olganda, tana tajribasi nazariyasi tillar qanday metafora qura olishini belgilaydi, lekin ular aynan qaysi metaforani tanlashini belgilamaydi. Bu tanlovni madaniyat va matn an'anasi hal qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
2. Kövecses Z. *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 314 p.
3. Kövecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 375 p.
4. Dobrovolskij D., Piirainen E. *Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives*. – Amsterdam: Elsevier, 2005. – 419 p.
5. Sharifian F., Dirven R., Yu N., Niemeier S. (eds.). *Culture, Body, and Language: Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages*. – Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2008. – 442 p.
6. Maalej Z., Yu N. (eds.). *Embodiment via Body Parts: Studies from Various Languages and Cultures*. – Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2011. – 283 p.
7. Yu N. *The Chinese HEART in a Cognitive Perspective: Culture, Body, and Language*. – Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2009. – 409 p.
8. Baker M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. 3rd ed. – London – New York: Routledge, 2018. – 390 p.
9. Awwad M. *Equivalence and translatability of English and Arabic idioms // Papers and Studies in Contrastive Linguistics*. – 1990. – Vol. 26. – P. 57–67.
10. Siefring J. (ed.). *The Oxford Dictionary of Idioms*. 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 340 p.
11. Wehr H. *A Dictionary of Modern Written Arabic / ed. by J. M. Cowan*. 4th ed. – Wiesbaden: Harrassowitz, 1979. – 1301 p.
12. Ibn Manzūr. *Lisān al-ʿArab*. – Bayrut: Dār Šādir. [arab tilida]
13. Majmaʼ al-Lugha al-ʿArabiyya. *Al-Muʿjam al-Wasīf*. 4-nashr. – Qohira. [arab tilida]
14. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

UO'K 81'373.46:551.5

METEOROLOGIYAGA OID LEKSIK BIRLIKLAR VA ULARNING TILSHUNOSLIKDAGI XUSUSIYATLARI

N.Q. Xolmatova, o'qituvchi, Termiz davlat pedagogika instituti, Termiz

Annotatsiya. Mazkur maqolada meteorologik leksikaning lingvistik xususiyatlari, uning shakllanishi, semantik tarkibi va til lug'at tizimidagi o'rni tadqiq etiladi. Meteorologik hodisalarni ifodalovchi leksik birliklarning xalqning tabiat haqidagi tasavvurlari, hayotiy tajribasi va kuzatuvlari bilan uzviy bog'liqligi yoritiladi. Shuningdek, “meteorologiya”, “meteor” va “meteonim” atamalarining etimologik xususiyatlari hamda meteorologik leksika va meteorologik terminologiya tushunchalarining o'zaro farqli jihatlarini tahlil qilinadi. Maqolada meteorologik leksikaning

umumxalq so'zlari, dialektal birliklar, xalqona nomlar, obrazli ifodalar va maxsus terminlardan tashkil topishi qayd etiladi.

Kalit so'zlar: meteorologik leksika, meteonim, meteorologik terminologiya, meteorologiya, semantika, leksik birlik, atmosfera hodisalari, yog'in, shamol, harorat, namlik, atmosfera bosimi.

Аннотация. В данной статье исследуются лингвистические особенности метеорологической лексики, её формирование, семантическая структура и место в лексической системе языка. Раскрывается тесная связь лексических единиц, обозначающих метеорологические явления, с представлениями народа о природе, его жизненным опытом и наблюдениями. Кроме того, анализируются этимологические особенности терминов «метеорология», «метеор» и «метеоним», а также различия между понятиями метеорологической лексики и метеорологической терминологии. В статье отмечается, что метеорологическая лексика включает общеупотребительные слова, диалектные единицы, народные названия, образные выражения и специальные термины.

Ключевые слова: метеорологическая лексика, метеоним, метеорологическая терминология, метеорология, семантика, лексическая единица, атмосферные явления, осадки, ветер, температура, влажность, атмосферное давление.

Abstract. This article examines the linguistic characteristics, formation, semantic structure, and position of meteorological vocabulary within the lexical system of a language. Particular attention is paid to lexical units denoting meteorological phenomena and their connection with people's perceptions of nature, practical experience, and observations. The study also considers the etymological features of the terms "meteorology," "meteor," and "meteonim," as well as the distinction between meteorological vocabulary and meteorological terminology. It is emphasized that meteorological vocabulary encompasses not only specialized scientific terms but also common lexical units, dialectal words, folk names, figurative expressions, and other language-specific forms.

Keywords: meteorological vocabulary, meteonim, meteorological terminology, meteorology, semantics, lexical unit, atmospheric phenomena, precipitation, wind, temperature, humidity, atmospheric pressure.

Tabiatni va unda sodir bo'layotgan jarayon va hodisalarni kuzatish, va ularni nomlash jarayoni tilning lug'at tarkibida o'ziga xos qatlamlarning shakllanishiga sabab bo'lgan. Shunday leksik qatlamlardan biri meteorologik hodisalarni ifodalovchi birliklarni tashkil etadi. Meteorologiyaga oid leksik birliklarlar atmosferaning holati, ob-havo o'zgarishlari, yog'in-sochin, shamol, harorat, bosim, namlik va boshqa tabiiy jarayon hamda hodisalarni ifodalovchi leksikalarni qamrab oladi. Mazkur leksikalar nafaqat tabiiy hodisalarning nomlanishini, balki xalqning tabiat haqidagi tasavvuri, tajribasi va kuzatuvlarini ham aks ettirishi bilan tilshunoslik uchun muhim tadqiqot obektlaridan biri hisoblanadi. Lingvistikada meteorologiyani o'rganish – semantika, leksikologiya, terminologiya, kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik va qiyosiy -tipologik tadqiqotlar kesishmasida malga oshirilmoqda[1]. Xususan, meteorologik hodisalarning turli tillarda qanday nomlanishi va grammatik jihatdan qanday ifodalanishi, ularning semantik guruhlari hamda konseptual xususiyatlari zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biriga aylanmoqda. Meteorologiya atamasi yunoncha μετέωρος- yerdan ko'tarilgan, osilib turgan, baland hamda μετά – o'rtasida, orasida, oralig'ida va αέριω – ko'tarilish, yuqoriga ko'tarish, yuksaltirish so'zlarining birikishidan hosil bo'lgan. So'zma-so'z ma'noda esa bu – meteorlar haqidagi fan bo'lib, u gidrometeorlar (yomg'ir, qor, do'l), havo meteorlari (shamol, chang bo'ronlari), litometeorlar (chang, gul changi), yorug'lik meteorlari (kamalak, saroblar), olovli meteorlar (chaqmoq) va boshqa atmosferadagi hodisalarni o'rganadi. Bu atamaning lug'aviy ma'nosini The barnhart concise Dictionary of etymology lug'at kitobida – meteorologiya so'zi fransuz tilidagi météorologie shakli orqali o'zlashtirilgan bo'lib, u bevosita yunon tilidagi meteorología so'ziga borib taqaladi deb berilgan. Miloddan avvalgi IV asrdayoq meteorologik sharoitlarning o'zgarishi inson salomatligiga ta'sir qilishi ma'lum bo'lganligi, Gippokrat inson kasalliklari bilan ob-havo o'rtasida o'zaro bog'liqlik borligini takidlab o'tgani bu sohani chuqur tahlil qilish va tadqiqotlar olib borilishiga zamin yaratib bergan "Meteonim" deganda, atmosferaning holati va tuzulishini, atmosfera va yer yuzasidagi issiqlik va namlik aylanishi, issiqlik

rejimini , atmosferaning qismlari harakatini, shuningdek elektr ,akustik va optic hodisalarni ifodalovchi soʻzlar tushuniladi va ularning “meteronimlar deb atalishi ham maʼlum[2].

Meteor soʻzi aslida yunon tilidagi “samoviy va havo hodisasi” maʼnosini anglatuvchi “wttewpov” soʻzidan olingan. Bu atama XVII asrda nemis tilida ishlatilgan, shuningdek XVII-XVIII asrlarda rus tilida ham keng qoʻllanilgan. Bu atamaning maʼnosi XIX asrda ham oʻz maʼnosini saqlab qoldi. Stixiyali tarzda boshlangan meteorologik jarayonlar bora-bora ilmiy mohiyat kasb eta boshlagan.

Meteorologik leksikaning qamrovi faqat ilmiy terminlar bilangina chegaralanmaydi. Uning tarkibidagi umumxalq tiliga mansub soʻzlar, dialektal birliklar, xalqona nomlar, obrazli ifodalar va maxsus meteorologic terminlar ham mavjud boʻlishi mumkin. Meteorologik leksika tushunchasi meteorologik terminologiya tushunchasiga qaraganda kengroq mazmun anglatadi. Meteorologik leksika terminologik tizimning mustaqil va muayyan sohaga xos mikrotizimi sifatida namoyon boʻladi. Va biz bu meteorologik leksikalarni semantik jihatdan bir nechta guruhga ajratish mumkin. Meteorologik leksik birliklarni quyidagi guruhlariga ajratishimiz mumkin. Yogʻin va atmosfera hodisalarini bildiruvchi birliklar, shamol va havo harakatiga oid leksik birliklar, haroratni bildiruvchi birliklar, namlik bilan bogʻliq leksik birliklar, atmosfera bosimiga oid birliklar, atmosfera jarayonlarini bildiruvchi birliklar va meteorologik kuzatuv va prognozga oid leksik birliklar[3].

D. A. Cruse leksik maʼnoni komponentlar va ularning oʻzaro munosabatlari orqali tahlil qilish zarurligini taʼkidlaydi. Meteorologik leksika semantik jihatdan ingliz tilida murakkab va koʻp qatlamli tizimni tashkil etadi. Mazkur birliklarning semantik xususiyatlarini hisobga olgan holda Ingliz tilida meteorologik leksikani yetti asosiy guruhga ajratish mumkin. Yogʻin va atmosfera hodisalarini bildiruvchi birliklar, shamol va havo harakatiga oid leksik birliklar, haroratni bildiruvchi birliklar, namlik bilan bogʻliq leksik birliklar, atmosfera bosimiga oid birliklar, atmosfera jarayonlarini bildiruvchi birliklar meteorologic kuzatuv va prognozga oid leksik birliklar[2].

Jadval 1.

Ingliz va oʻzbek tilidagi meteorologik leksik birliklarning guruhlanishi

Guruh	Ingliz tili	Oʻzbek tili
Yogʻin va atmosfera leksikalar	Rain Drizzle Snow Hail Sleet Fog Mist Thunder Lightning Frost Dew	Yomgʻir Mayda yomgʻir, shivalama yomgʻir Qor Doʻl Qor-yomgʻir, hoʻl yomgʻir Tuman Yengil tuman, xira tuman Momaqaldiraq Chaqmoq Qirov Shudring Mayin shamol, shabada
Haroratni bildiruvchi leksikalar	Heat Frost Heatwave Cold snap Chilly Scorching Temperature Freezing	Issiqlik, jazirama Qirov, ayoq Jazirama issiq qoʻlqini Qisqa muddatli keskin sovuq Salqin, sovuqroq Jazirama issiq, Muzdek sovuq
Namlik bilan bogʻliq leksikalar	Humidity Moisture Muggy Damp Drought Dew point Relative humidity Water vapour	Namlik Dim, sernam Nam zax Qurgʻoqchilik Shudring nuqtasi Nisbiy namlik Suv bugʻi

Atmosfera bosimiga oid leksikalar	High pressure Low pressure Anticyclone Depression Isobar Pressure system Atmospheric pressure	Yuqori bosim Past bosim Antisiklon Depressiya, past bosim hududi Izobar Bosim tizimi Atmosphere bosimi
Atmosfera jarayonlarini bildiruvchi leksikalar	Cold front Warm front Air mass Convection Inversion Clear up Condensation Evaporation	Sovuq front Iliq front Havo massasi Konveksiya Inversiya Havo ochilishi Kondensatsiya
Meteorologik kuzatuv va prognozga oid leksikalar	Forecast Barometer Anemometer Warning Sunny spells Weather map Weather observation Weather roader	Ob-havo prognozi Barometr Anemometr Ogohlantirish Qisqa muddatli quyoshli davr Ob – havo xaritasi Meteorologik kuzatuv Meteorologic radar

Yuqoridagi jadvalda ingliz va o'zbek tilidagi meteorologik leksik birliklarning guruhlanishi hamda mazkur guruhga kiruvchi leksik birliklar berilgan. Shuningdek, ingliz va o'zbek tillaridagi meteorologik leksik birliklarni qiyosiy o'rganish ularning nominatsiya usullari, semantik tarkibi va ekvivalentlik darajasida o'xshashliklar bilan bir qatorda, muayyan farqlar ham mavjudligini ko'rsatadi. Ayrim inglizcha meteorologik birliklar o'zbek tilida bitta leksik birlik orqali ifodalansa, ayrimlari so'z birikmasi yoki tavsifiy ifoda yordamida beriladi. Bu holat meteorologik leksikaning milliy til xususiyatlari bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Barnhart R. K. The Barnhart Concise Dictionary of Etymology. – New York: HarperCollins Publishers, 1995. – 916 p.
2. Cruse, D. A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
3. Meullemann M., Paykin K. Linguistics of Weather: Neglected Phenomena, Neglected Languages, Neglected Constructions // 56th Annual Meeting of the Societas Linguistica Europaea. – Athens, 2023.
4. Xamidova M.H Fransuz va o'zbek tillarida meteorologic leksika tizimi va tarkibi: Avtoref.diss....filol.fan, doktori diss. – Buxoro, 2024.

UO'K 808.3

GERMANIYA TURKOLOGIYASIDA O'ZBEK TILINING O'RGANILISHI: TARIXIY-LINGVISTIK JARAYON VA ILMIY MAKTABLAR

B. F.Xolmuxamedov, prof., Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Maqolada Germaniyada turkiy tillar, xususan, o'zbek tilining o'rganilishi tarixi tarixiy-lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Shuningdek, A. von Gabainning 1945-yilda nashr etilgan “Özbekische Grammatik” asari o'zbek tilining nemis turkologiyasida bevosita grammatik tadqiqot obyekti sifatida qaror topganligini ko'rsatuvchi muhim ilmiy manba sifatida tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: turkologiya, o'zbek tili, nemis turkologiyasi, Annemarie von Gabain, Wilhelm Radloff, Berlin universiteti, o'zbek tili grammatikasi.

Аннотация. В статье с историко-лингвистической точки зрения анализируется история изучения тюркских языков, в частности узбекского языка, в Германии. Кроме того, труд А. фон Габайн *Özbekische Grammatik*, опубликованный в 1945 году, рассматривается как

важный научный источник, свидетельствующий о становлении узбекского языка в немецкой тюркологии в качестве непосредственного объекта грамматического исследования.

Ключевые слова: тюркология, узбекский язык, немецкая тюркология, Аннемари фон Габайн, Вильгельм Радлов, Берлинский университет, грамматика узбекского языка.

Abstract. This article examines the history of the study of Turkic languages, particularly Uzbek, in Germany from a historical and linguistic perspective. In addition, A. von Gabain's *Özbekische Grammatik*, published in 1945, is examined as an important scholarly source demonstrating the establishment of the Uzbek language as a direct object of grammatical research within German Turkology.

Keywords: Turkology, Uzbek language, German Turkology, Annemarie von Gabain, Wilhelm Radloff, University of Berlin, Uzbek grammar.

Kirish. Turkiy tillarning jahon tilshunosligida o'rganilishi uzoq tarixiy jarayon bilan bog'liq bo'lib, mazkur jarayonda Yevropa, xususan, Germaniya turkologiya maktabining o'ziga xos o'rnini mavjud. Germaniyada turkiy xalqlar, ularning tillari, yozma yodgorliklari, adabiyoti va madaniyatiga qiziqish dastlab tarixiy-siyosiy hamda madaniy aloqalar asosida yuzaga kelgan bo'lsa, keyinchalik mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllandi.

Germaniyada turkiy tillarni ilmiy o'rganishning dastlabki bosqichi asosan umumturkologik xarakterga ega bo'lgan. Biroq turkiy tillarning grammatik, leksik va fonetik xususiyatlarini tadqiq etish jarayonida Markaziy Osiyo turkiy tillari, jumladan, eski o'zbek adabiy tili bilan bog'liq materiallar ham ilmiy muomalaga kiritila boshlagan.

Hieronymus Megiser Germaniyadagi dastlabki turkolog sifatida alohida ahamiyatga ega. Uning 1612-yilda Leypsigda nashr etilgan "Institutionum linguae turcicae libri quatuor" asari Germaniyada yaratilgan ilk turkiy til grammatikasi sifatida qayd etiladi [1]. Asarda grammatik ma'lumotlar bilan bir qatorda 2500 ga yaqin turkiy so'zning izohi, ularning grammatik va nutqiy qo'llanish xususiyatlari berilgan. Shunday qilib, Megiser faoliyatida turkiy tilni shunchaki ekzotik yoki sharqona til sifatida emas, balki grammatik tizimga ega bo'lgan ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o'rganish tamoyili namoyon bo'ladi.

XIX asrga kelib Germaniya turkologiyasida ilmiy-tadqiqotning professional bosqichi shakllandi. Heinrich Julius von Klaproth Sibir va Kavkaz xalqlari hamda tillarini tadqiq etib, turkiy tillarning geografik va genealogik munosabatlarini o'rganishga katta e'tibor qaratdi. Uning "Asia Polyglotta" asarida boshqird, qozoq, qirg'iz, yoqut va chuvash tillariga oid kuzatishlar berilgan [2]. Xususan, chuvash tilining turkiy tillar oilasiga mansubligi haqidagi fikrning ilgari surilishi turkologiya uchun muhim ilmiy natijalardan biri bo'lgan.

Wilhelm Schott faoliyati esa turkiy tillarni qiyosiy o'rganish tamoyillarining rivojlanishi bilan xarakterlanadi. Uning turkiy va chuvash tillari o'rtasidagi tovush munosabatlariga oid kuzatishlari keyinchalik Oltoy tillari doirasidagi qiyosiy tadqiqotlar uchun muhim metodologik asoslardan biriga aylandi. Shuningdek, uning "Über die jakutische Sprache" asari yoqut tilining ilmiy grammatik tavsifiga bag'ishlangan muhim tadqiqot sifatida qayd etiladi [3; 4].

Germaniya va Rossiya turkologiyasi o'rtasidagi ilmiy aloqalarni kuchaytirgan olimlardan biri Wilhelm Radloffdir. Uning faoliyati Germaniya turkologiyasining ilmiy an'alarini Rossiya hududidagi turkiy xalqlar tillarini o'rganish tajribasi bilan bog'lash imkonini berdi.

Radloff Sibir va Markaziy Osiyoning ko'plab turkiy tillari, xalqlarning folklori, madaniyati va adabiyoti bo'yicha keng ko'lamli tadqiqotlar olib bordi. Uning tadqiqotlari qatorida janubiy Sibir turkiy xalqlari og'zaki ijodi namunalari, turkiy tillarning qiyosiy grammatikasi, turkiy lahjalar lug'ati, qadimgi turkiy yozuvlar hamda etnografik materiallarga bag'ishlangan asarlar mavjud [5].

Radloffning ilmiy merosida qadimgi turkiy yozma yodgorliklarni o'rganish alohida o'rin egallaydi. Uning O'rxun-Enasoy yodgorliklarini o'qish, nashr etish va tarjima qilishga qo'shgan hissasi, shuningdek, qadimgi uyg'ur yodnomalaridan "Oltin yoruq"ni o'qib, tarjima qilgani turkiy yozma merosni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi [6]. Mazkur faoliyat turkiy tillarning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini belgilash, leksik birliklar va affikslarning etimologiyasini aniqlashtirish, qiyosiy-tarixiy fonetika va grammatik tadqiqotlarni yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qilgan.

Radloffning faoliyatini Germaniya turkologiyasining o'zbekshunoslikka bilvosita ta'sir ko'rsatgan muhim bosqichi sifatida ko'rish mumkin. Chunki qadimgi va o'rta turkiy tillarning yozma yodgorliklari, ularning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari haqidagi ilmiy bilimlarning kengayishi keyinchalik o'zbek tilining tarixiy ildizlarini chuqurroq tadqiq qilish uchun metodologik asos yaratgan.

Sharqiy Turkiston ekspeditsiyalari Germaniya turkologiyasining manbashunoslik bazasini sezilarli darajada kengaytirgan. Bu jarayon bevosita o'zbek tiliga bag'ishlanmagan bo'lsa-da, qadimgi turkiy tillarning tarixiy taraqqiyotini o'rganish orqali keyingi o'zbekshunoslik tadqiqotlari uchun muhim ilmiy zamin yaratgan. Biroq Germaniyada o'zbek tilining bevosita grammatik tadqiqot obyekti sifatida shakllanishida Annemarie von Gabain faoliyati alohida bosqichni tashkil etadi.

Annemarie von Gabain dastlab qadimgi uyg'ur yozma yodgorliklarini o'rgangan, W. Bang bilan hamkorlikda Turfon matnlarini tadqiq etgan. Ikkinchi jahon urushi yillarida esa o'zbek tili bilan shug'ullanib, asirlikdagi o'zbek askarlaridan til materiali to'plagan va uni tahlil qilgan. Ushbu izlanishlar natijasida 1945-yilda "Özbekische Grammatik" asari nashr etilgan, 1954-yilda esa uning to'ldirilgan nashri chop etilgan [7]. Mazkur asarning ahamiyati shundaki, u o'zbek tilini nemis turkologiyasi doirasida maxsus grammatik tadqiqot obyekti sifatida tizimli tavsiflashga qaratilgan. Shu ma'noda, von Gabain faoliyati Germaniya turkologiyasidan o'zbekshunoslikka o'tishning muhim ilmiy bosqichini ifodalaydi. Ayniqsa, "Özbekische Grammatik"ning fonetika bag'ishlangan qismi diqqatga sazovordir. Manbada von Gabain o'zbek adabiy tilida to'qqiz unli tovush mavjudligini ko'rsatgani va undagi singarmonizm – lab hamda tanglay garmoniyasi haqidagi xulosalarni ilgari surgani qayd etiladi [7].

Bu holat von Gabain tadqiqotining faqat tavsifiy grammatik xususiyat bilan cheklanmaganligini ko'rsatadi. U o'zbek tilining fonetik tizimini uning ichki xususiyatlari asosida anglashga harakat qilgan. Manbada olimaning o'zbek tiliga oid ilmiy qarashlarida Abdurauf Fitratning "O'zbek tili qoidalari. Sarf" asari hamda 1928–1934-yillarda lotin-o'zbek yozuvida nashr etilgan ilmiy va badiiy asarlar muhim manba bo'lgani qayd etiladi [7].

Demak, von Gabainning tadqiqoti Germaniya o'zbekshunosligi tarixida ikki jihatdan ahamiyatlidir: birinchidan, o'zbek tili maxsus grammatik tadqiqot obyekti sifatida tizimlashtirilgan; ikkinchidan, tadqiqotda o'zbek tilining fonetik va grammatik xususiyatlariga ichki til materiali asosida yondashilgan.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, Germaniyada o'zbek tilini o'rganish va o'qitish jarayonlarida yangi bosqich yuzaga keldi. Bu davrning asosiy xususiyati o'zbek tilining faqat ilmiy tadqiqot obyekti sifatida emas, balki amaliy o'qitiladigan va mustaqil o'rganiladigan til sifatida ham rivojlanishidir.

Sigrid Kleinmichel tomonidan A. Shumaniyazov bilan hammualliflikda 1995-yilda "Übungsbuch Usbekisch: Lexik und Grammatik" nomli amaliy qo'llanmaning nashr etilishi ushbu yo'nalishdagi muhim qadamlardan biri bo'lgan [8]. Manbada ushbu kitob bir muddat Germaniya universitetlarida o'zbek tilini o'rgatishning asosiy darsliklaridan biri vazifasini bajargani qayd etiladi.

2016-yilda Humboldt universitetining Markaziy Osiyo seminari doirasida "Uzbekisch für Anfänger. Online-Audiokurs" onlayn audiokursining yaratilishi esa o'zbek tilini o'qitishda raqamli ta'lim imkoniyatlaridan foydalanish boshlanganini ko'rsatadi [9]. Mazkur resurs boshlang'ich bosqichda o'zbek tilini o'rganayotgan talabalar va mustaqil o'rganuvchilarga yozuv hamda talaffuz ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qilishi ko'rsatilgan. Bu jarayonni Germaniya o'zbekshunosligining amaliy-lingvodidaktik bosqichga o'tishi sifatida tavsiflash mumkin. Ya'ni, avvalgi davrda asosiy e'tibor tarixiy, qiyosiy va grammatik tadqiqotlarga qaratilgan bo'lsa, keyingi davrda o'zbek tilini o'rgatish metodikasi va o'quv resurslarini yaratish ham muhim yo'nalishga aylandi.

Germaniyada o'zbek tilining o'rganilishi tarixini umumlashtirganda, uning taraqqiyotini bir necha o'zaro bog'liq bosqichga ajratish mumkin.

Birinci bosqich – turkiy tillarga dastlabki qiziqish va tavsifiy tadqiqotlar bosqichi. Bu davr Hieronymus Megiser va Johann Christian Clodius kabi olimlar faoliyati bilan bog'liq bo'lib, turkiy tilga oid dastlabki grammatika va lug'atlarning yaratilishi bilan xarakterlanadi.

Ikkinchi bosqich – professional va qiyosiy-tarixiy turkologiyaning shakllanish bosqichi. Heinrich Julius von Klaproth, Wilhelm Schott, Julius Theodor Zenker, Otto von Böhtlingk va Wilhelm Radloff tadqiqotlari ushbu bosqichning asosiy ilmiy yo‘nalishlarini belgilab berdi [3; 4; 5; 10]. Bu davrda turkiy tillarning fonetik, grammatik, leksik va genealogik munosabatlari chuqurroq o‘rganila boshladi.

Uchinchi bosqich – qadimgi turkiy va uyg‘ur yozma yodgorliklarini keng ko‘lamda o‘rganish bosqichi. Sharqiy Turkiston ekspeditsiyalari natijasida juda katta hajmdagi yozma materiallar Germaniya ilmiy muhitiga olib kirildi va keyinchalik ular turli yo‘nalishlarda tadqiq qilindi.

To‘rtinchi bosqich – o‘zbek tilining bevosita lingvistik tadqiqot obyekti sifatida shakllanish bosqichi. Karl Brockelmann tadqiqotlari bilan boshlangan ushbu yo‘nalish Annemarie von Gabainning “Özbekische Grammatik” asarida o‘zining muhim ilmiy natijasini topdi [7].

Beshinchi bosqich – amaliy o‘zbekshunoslik va institutsional-ta’limiy rivojlanish bosqichi. Mustaqillikdan keyingi davrda Sigrid Kleinmichel, Ingeborg Baldauf va boshqa olimlar faoliyati orqali o‘zbek tilini o‘qitish, o‘quv qo‘llanmalari va raqamli resurslar yaratish, Markaziy Osiyo tadqiqotlari doirasida o‘zbek tili va madaniyatini o‘rganish imkoniyatlari kengaydi [8].

Germaniyada o‘zbek tilining o‘rganilishi tarixini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ushbu yo‘nalish bir necha asr davomida shakllangan umumturkologik ilmiy an‘analar zaminida yuzaga kelgan. Dastlab turkiy tillarga oid grammatika va lug‘atlarning yaratilishi, keyinchalik qiyosiy-tarixiy tadqiqotlarning rivojlanishi o‘zbek tilining ham Germaniya turkologiyasi doirasida tadqiq etilishi uchun zarur ilmiy asosni yaratgan.

Sharqiy Turkistonga uyushtirilgan nemis ekspeditsiyalari esa Germaniya turkologiyasining manbashunoslik bazasini yanada boyitdi. Qadimgi uyg‘ur va boshqa turkiy yozma yodgorliklarning topilishi, nashr qilinishi va tadqiq etilishi keyingi turkologik izlanishlar uchun muhim materiallar berdi.

Germaniyada o‘zbek tilini o‘rganishning alohida yo‘nalish sifatida shakllanishida Karl Brockelmann va, ayniqsa, Annemarie von Gabain faoliyati muhim bosqichni tashkil etadi. Von Gabainning “Özbekische Grammatik” asari o‘zbek tilining fonetik va grammatik tizimini nemis tilidagi ilmiy tadqiqot doirasida maxsus tavsiflashga qaratilganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi [7].

Mustaqillikdan keyingi davrda esa Germaniyada o‘zbek tilini o‘rganish mazmuni kengaydi: o‘zbek tilini amaliy o‘rganish va o‘qitish, o‘quv qo‘llanmalari yaratish, onlayn audiokurslar tashkil etish, Markaziy Osiyo tadqiqotlari doirasida o‘zbek tili, adabiyoti va madaniyatini kompleks o‘rganish yo‘nalishlari rivojlandi. Sigrid Kleinmichel va Ingeborg Baldauf faoliyati ushbu jarayonning muhim ko‘rinishlaridan biridir [8].

Germaniya o‘zbekshunosligi tarixiy jihatdan umumturkologik izlanish → qiyosiy-tarixiy tadqiqot → qadimgi turkiy yozma manbalarni o‘rganish → o‘zbek tilining maxsus grammatik tavsifi → amaliy va institutsional o‘zbekshunoslik yo‘nalishida rivojlanganini ko‘rish mumkin. Mazkur evolyutsiya Germaniyada o‘zbek tiliga bo‘lgan ilmiy qiziqishning izchil va ko‘p yo‘nalishli xarakterga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Megiser, H. Institutionum linguae turcae libri quatuor. Quorum. Leipzig, 1612.
2. Klaproth, H. J. Asia Polyglotta. 1823.
3. Schott, W. Über die jakutische Sprache. 1843.
4. Schott, W. Versuch über die tatarischen Sprachen. 1836.
5. Radloff, W. Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens. St. Petersburg, 1866–1896.
6. Radloff, W. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. St. Petersburg, 1894–1899.
7. Gabain, A. von. Özbekische Grammatik. Leipzig–Wien, 1945; Leiden, 1954.
8. Kleinmichel, S., Shumaniyazov, A. Übungsbuch Usbekisch: Lexik und Grammatik. Wiesbaden, 1995.
9. Uzbekisch für Anfänger. Online-Audiokurs. Berlin, 2016.
10. Radloff, W. Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. I–IV. St. Petersburg, 1888–1911.

BOLALAR ADABIYOTIDA RASM VA MATN UYG'UNLIGINING PRAGMATIK MAQSADNI SHAKLLANTIRISHDAGI O'RNI

S.I. Xudoyberganova, mustaqil izlanuvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada bolalar adabiyotida rasm va matn uyg'unligi pragmatik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Rasm kitobdagi bezak emas, balki muallif maqsadini bolaga yetkazuvchi faol kommunikativ vosita sifatida qaraladi. Tahlilda rasm va matnning e'tiborni boshqarish, hissiy munosabat uyg'otish, axloqiy xulosa chiqarishga undash va yashirin ma'noni ochishdagi vazifalari yoritiladi. Misollar "Zumrad va Qimmat", "Sholg'om", "Bo'g'irsoq" kabi bolalarga tanish matnlar asosida izohlanadi.

Kalit so'zlar: bolalar adabiyoti, rasm, matn, pragmatik maqsad, vizual birlik, verbal birlik, multimodal tahlil.

Аннотация. В статье на основе прагматического подхода анализируется взаимодействие изображения и текста в детской литературе. Иллюстрация рассматривается не как декоративный элемент, а как активное коммуникативное средство передачи авторского замысла ребенку. Особое внимание уделяется функциям изображения и текста в управлении вниманием, формировании эмоционального отношения, побуждении к нравственному выводу и раскрытии скрытого смысла. Примеры объясняются на основе знакомых детям произведений, таких как «Зумрад и Киммат», «Репка», «Колобок».

Ключевые слова: детская литература, изображение, текст, прагматическая цель, визуальная единица, вербальная единица, мультимодальный анализ.

Abstract. The article analyzes the interaction of image and text in children's literature from a pragmatic perspective. Illustration is viewed not as decoration, but as an active communicative means of conveying the author's intention to the child reader. The study focuses on how image and text guide attention, create emotional response, encourage moral interpretation and reveal implicit meaning. The examples are explained through familiar children's texts such as "Zumrad and Kimmat", "The Turnip" and "Bugirsoq".

Keywords: children's literature, image, text, pragmatic intention, visual unit, verbal unit, multimodal analysis.

Kirish. Bolalar adabiyotida ma'no faqat so'z bilan yaratilmaydi. Ayniqsa maktabgacha va kichik maktab yoshidagi o'quvchi uchun rasm ham matn kabi faol ishlaydi: bola qahramonning kiyimi, yuz ifodasi, qo'lidagi buyum, sahifadagi rang va masofadan voqeaga munosabat hosil qiladi. Shu sababli rasmlar bolalar kitobida matn va tasvirni alohida-alohida ko'rish yetarli emas. Ular birga kelganda muallifning pragmatik maqsadi, ya'ni bolaga nimani sezdirish, nimaga ishontirish yoki qanday xulosa chiqarishga undash istagi aniqroq namoyon bo'ladi. Rasm va matn munosabati haqidagi tadqiqotlarda picturebook kommunikatsiyasi ko'p qatlamli hodisa sifatida talqin qilinadi. Nikolajeva va Scott rasmlar kitobida verbal hamda vizual qatlamlar bir-birini takrorlashi, to'ldirishi, kengaytirishi yoki hatto nozik qarama-qarshilik hosil qilishi mumkinligini ko'rsatadi [1, 225-239-b.]. Bu qarash bolalar adabiyoti tahlili uchun muhim: rasm matndagi gapni bezab turmaydi, balki o'sha gapning bola ongida qanday qabul qilinishiga ta'sir qiladi. Pragmatik nuqtayi nazardan qaralganda, bolalar adabiyotidagi rasm va matn muallif bilan o'quvchi o'rtasidagi bilvosita muloqotni tashkil etadi. Masalan, matnda "bola yolg'iz qoldi" deyilsa, rasmda katta xona, xira ranglar va chetda turgan kichik qahramon berilishi mumkin. Bu holatda bola yolg'izlikni faqat bilmaydi, balki ko'radi va his qiladi. Demak, pragmatik ta'sir matn va tasvirning qo'shma harakati orqali yuzaga keladi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, bolalar adabiyotini o'rganishda matnning tili, obrazlari va tarbiyaviy mazmuni ko'proq tahlil qilinadi, rasm esa ko'pincha yordamchi unsur sifatida qolib ketadi. Aslida rasm bolaga yo'naltirilgan ta'sirni tezlashtiradi, qahramonga munosabatni shakllantiradi va ayrim hollarda matnda ochiq aytilmagan xulosani ko'rsatadi. Moebius rasmlar kitob kodlarini tahlil qilgan ekan, sahifadagi masofa, chiziq, rang, ramka va kompozitsiya kabi belgilar ham o'quvchi

idrokgiga ta'sir ko'rsatishini alohida ta'kidlaydi [3, 141-158-b.].

Metodologiya. Tadqiqot nazariy-pragmalingvistik tahlil xarakteriga ega. Asosiy obyekt sifatida bolalar adabiyotidagi rasm va matn o'rtasidagi ma'no munosabatlari tanlandi. Tahlilda verbal birliklar - sarlavha, muallif nutqi, dialog, izoh va qisqa baholovchi gaplar; vizual birliklar esa qahramon holati, yuz ifodasi, rang, kompozitsiya, predmetlar joylashuvi va harakat yo'nalishi sifatida ko'rib chiqildi.

Maqolada multimodal tahlil unsurlaridan foydalanildi. Bu yondashuv bolalar kitobida bir nechta belgilar tizimi bir vaqtda ishlashini hisobga oladi. So'z voqeani nomlaydi, rasm esa shu voqeani ko'rsatadi; ayrim hollarda rasm matnda aytilmagan ma'noni ham ochadi. Shuning uchun tahlilda rasm va matn alohida emas, bir butun kommunikativ tizim sifatida baholandi [2, 97-108-b.; 4].

Tahlil mezonlari quyidagicha belgilandi: rasm va matnning bir-birini to'ldirishi; matndagi ma'noni vizual jihatdan kuchaytirishi; qahramonga nisbatan o'quvchi munosabatini boshqarishi; yashirin ma'noni aniqlashtirishi; axloqiy yoki tarbiyaviy xulosani shakllantirishi. Bu mezonlar yordamida bolalar adabiyotidagi pragmatik maqsadning qanday yuzaga kelishi ko'rsatildi.

Misollar ikki turda berildi. Birinchi turda shartli badiiy vaziyatlar keltirildi, chunki ular rasm va matnning umumiy ishlash mexanizmini aniq ko'rsatadi. Ikkinchi turda "Zumrad va Qimmat", "Sholg'om", "Bo'g'irsoq" kabi bolalar auditoriyasiga tanish matnlar eslatildi. Bu tanlov mavzuni faqat nazariy darajada emas, bolalar kitobi tajribasi bilan bog'lab tushuntirishga xizmat qiladi.

Natijalar. Tahlil rasm va matn uyg'unligi bolalar adabiyotida bir nechta pragmatik vazifani bajarishini ko'rsatadi. Avvalo, rasm o'quvchi e'tiborini muhim detalga yo'naltiradi. Matn voqeani bayon qilsa, rasm qahramonning holati, yuz ifodasi, ranglar va predmetlar orqali voqeaning baholovchi tomonini ochadi. Masalan, qahramonning qo'lidagi singan o'yinchoq yoki chetda turishi bolaning diqqatini oddiy hodisaga emas, uning axloqiy oqibatiga qaratadi. Rasm va matn uyg'unligi hissiy munosabatni ham shakllantiradi. Bolalar adabiyotida qahramonning ichki kechinmasi doim ham uzun tasvir bilan berilmaydi. Bunday vaziyatda rasm bo'shliqni to'ldiradi: qahramonning tortinishi, qo'rquvi, xursandchiligi yoki xijolati tasvir orqali tezroq anglashiladi. Natijada bola matndagi voqeani faqat tushunib qolmay, unga munosabat ham bildiradi [5, 2982-2991-b.]. "Zumrad va Qimmat" ertagi misolida rasm va matnning baholovchi vazifasi aniq ko'rinadi. Matn Zumradning mehnatkashligi va Qimmatning injiqligini bayon qilsa, rasm bu qarama-qarshilikni bola ko'zi uchun yaqqol ko'rsatadi. Tartib, yuz ifodasi, kiyim-kechak va harakatlar qahramonlarga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatni shakllantiradi. Shu orqali bola "yaxshi" va "yomon" obrazni bevosita nasihat orqali emas, badiiy-vizual qiyos orqali anglaydi.

"Sholg'om" ertagida esa rasm hamkorlik g'oyasini kuchaytiradi. Matnda qahramonlarning ketma-ket yordamga kelishi bayon qilinadi, rasmda esa ular bir zanjir bo'lib tasvirlanadi. Bu zanjir shakli kichik bola ham umumiy ishda muhim bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Demak, rasm matndagi takroriy harakatni jonlantiradi va "birgalikda uddalash" g'oyasini bolaga yaqinlashtiradi.

"Bo'g'irsoq" ertagida rasm qahramonning chaqqonligi bilan birga ortiqcha ishonch oqibatini ham sezdiradi. Matnda uning turli hayvonlardan qochib ketishi bayon qilinsa, rasmda masofa, harakat yo'nalishi va yuz ifodasi voqeaga qo'shimcha baho beradi. Bola qahramonning topqirligini ko'radi, lekin uning ehtiyotsizligi ham oqibatga olib kelishini anglaydi.

Muhokama. Olingan natijalar bolalar adabiyotida rasmni ikkinchi darajali bezak sifatida ko'rish yetarli emasligini ko'rsatadi. Ko'p hollarda bola matndan oldin rasmni ko'radi yoki kattalar o'qib berayotgan matnni aynan rasm orqali kuzatib boradi. Shuning uchun rasm o'quv jarayonining boshlang'ich nuqtasi bo'lishi ham mumkin. Bu holatda tasvir matnning qabul qilinishini oldindan tayyorlaydi. Rasm va matn uyg'unligi uch asosiy mexanizm orqali ishlaydi. Birinchisi — aniqlashtirish: rasm voqeaning joyi, qahramon holati va kayfiyatini ravshanlashtiradi. Ikkinchisi — kuchaytirish: rasm matnda mavjud bo'lgan ma'noni emotsional jihatdan kuchliroq qiladi. Uchinchisi — kengaytirish: rasm matnda ochiq aytilmagan ma'noni qo'shadi yoki bolani mustaqil xulosa chiqarishga undaydi. Bu mexanizmlar bolalar adabiyotining tarbiyaviy imkoniyatini yumshoq shaklda namoyon qiladi. Bolaga bevosita "bunday qil" yoki "bunday qilma" deyish ba'zan didaktik ohangni kuchaytirib yuboradi. Rasm va matn uyg'unligi esa xulosani voqea ichiga joylashtiradi. Bola

qahramonning xatosi, qo'rquvi, quvonchi yoki mehribonligini ko'rib, muallif aytmoqchi bo'lgan fikrga tabiiy ravishda yaqinlashadi. Shu jihatdan, bolalar adabiyotidagi pragmatik maqsad har doim ochiq nasihat shaklida bo'lmaydi. U sahifa kompozitsiyasi, qahramon nigohi, rang tanlovi, predmetlar joylashuvi va matn ohangi orqali ham seziladi. Bu jarayonda rasm va matn o'zaro taqsimlangan vazifani bajaradi: matn voqeani nomlaydi, rasm esa voqeaning qanday his qilinishini belgilaydi. O'zbek bolalar adabiyoti tahlilida bu masala ayniqsa muhim. Chunki ertak va hikoyalarning ko'p rasmi nashrlarida obrazlar bolaga avvalo ko'rinish orqali yaqinlashadi. Zumradning mehnatkashligi, Qimmatning inijligi, "Sholg'om"dagi hamkorlik yoki "Bo'g'irsoq"dagi ortiqcha ishonch rasm bilan berilganda bola uchun yanada tushunarli bo'ladi. Demak, bolalar kitobini baholashda faqat matnning tili emas, rasmning kommunikativ va pragmatik vazifasi ham hisobga olinishi kerak. Bu yerda muhim ehtiyot nuqtasi bor: rasm har doim matndan ustun qo'yilmaydi. Ba'zan matn rasmni izohlaydi, ba'zan esa rasm matndagi ma'noni ochadi. Ilmiy tahlilda ana shu vakolat taqsimotini ko'ra olish zarur. Agar rasm faqat matnni takrorlasa, uning pragmatik vazifasi torroq bo'ladi; agar rasm matnga qo'shimcha hissiy yoki baholovchi ma'no bersa, uning kommunikativ kuchi ortadi. Shu sababli bolalar adabiyotidagi rasm va matn uyg'unligini tahlil qilish pedagogik jihatdan ham foydali. O'qituvchi yoki ota-ona bolaga kitob o'qib berayotganda rasmga e'tibor qaratishi, "qahramon nega xafa?", "bu ranglar nimani bildiradi?" kabi savollar berishi mumkin. Bunday savollar bola nutqi, kuzatuvchanligi va mantiqiy xulosa chiqarish ko'nikmasini rivojlantiradi.

Xulosa. Bolalar adabiyotida rasm va matn uyg'unligi pragmatik maqsadni shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. Rasm matndagi voqeani shunchaki takrorlamaydi; u o'quvchi e'tiborini boshqaradi, hissiy munosabat uyg'otadi, qahramon harakatiga baho berishga yordam beradi va yashirin ma'noni ko'rinadigan qiladi. Matn esa rasmga mazmuniy yo'nalish berib, vizual axborotni badiiy voqea bilan bog'laydi.

Tadqiqot asosida bir necha xulosaga kelish mumkin. Birinchidan, bolalar adabiyotida rasm va matn bir butun kommunikativ tizim sifatida ishlaydi. Ikkinchidan, ularning uyg'unligi bolaga yo'naltirilgan pragmatik ta'sirni kuchaytiradi. Uchinchidan, rasm kichik yoshdagi o'quvchi idrokiga yaqin bo'lgani uchun muallif niyatini tezroq anglatadi. To'rtinchidan, matn va rasm o'rtasidagi moslik yoki yumshoq qarama-qarshilik bola tafakkurini faollashtiradi. Beshinchidan, bolalar adabiyotini pragmatik tahlil qilishda vizual qatlamni e'tibordan chetda qoldirish asarning kommunikativ imkoniyatlarini to'liq ochishga xalaqit beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Nikolajeva M., Scott C. The Dynamics of Picturebook Communication // Children's Literature in Education. – 2000. – Vol. 31. – No. 4. – P. 225–239. – DOI: 10.1023/A:1026426902123.
2. Sipe L. R. How Picture Books Work: A Semiotically Framed Theory of Text-Picture Relationships // Children's Literature in Education. – 1998. – Vol. 29. – P. 97–108. – DOI: 10.1023/A:1022459009182.
3. Moebius W. Introduction to Picturebook Codes // Word & Image. – 1986. – Vol. 2. – No. 2. – P. 141–158. – DOI: 10.1080/02666286.1986.10435598.
4. Kress G., van Leeuwen T. Reading Images: The Grammar of Visual Design. – 2nd ed. – London; New York: Routledge, 2006.
5. Moya A. J. Engaging Readers through Language and Pictures: A Case Study // Journal of Pragmatics. – 2011. – Vol. 43. – No. 12. – P. 2982–2991.

UO'K: 81'373.46:616.1

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA KARDIOLOGIK TERMINLARNING SHAKLLANISH MANBALARI

N.U. Yunusova, o'qituvchi, Termiz Iqtisodiyot va Servis Universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida kardiologiyaga oid terminlarning yuzaga kelish manbalari, shakllanish xususiyatlari va tibbiy kommunikatsiyadagi o'rni yoritilgan. Kardiologik terminologiyaning shakllanishida qadimgi yunon va lotin tillarining muhim manba bo'lib xizmat qilgani, bugungi kunda esa ingliz tilining xalqaro ilmiy va tibbiy aloqa vositasi sifatida rivojlanishi natijasida ko'plab inglizcha terminlarning o'zbek tiliga kirib kelayotgani tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida terminlarning negiz, prefiks va suffikslar asosida hosil bo'lishi, ularning ma'no

ifodalash xususiyatlari hamda o'zbek tiliga fonetik, morfologik va leksik jihatdan moslashuvi ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, BP va EKG kabi qisqartmalarning tibbiy hujjatlarni yuritish hamda shifokorlar va boshqa tibbiyot xodimlari o'rtasida tezkor va aniq axborot almashishdagi ahamiyatiga e'tibor qaratiladi. Maqolada yangi kardiologik terminlarni shakllantirish va ularni yagona me'yor asosida standartlashtirishda tilshunoslar, tarjimonlar va tibbiyot mutaxassislarining o'zaro hamkorligi muhimligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: prefiks, elektrokardiogramma, termin, yunon, tibbiy, kardiologiya, shifokor.

Аннотация. В данной статье освещаются источники возникновения, особенности формирования и роль терминов, относящихся к кардиологии, в английском и узбекском языках в медицинской коммуникации. Анализируется важная роль древнегреческого и латинского языков как основных источников формирования кардиологической терминологии, а также процесс проникновения значительного количества английских терминов в узбекский язык в связи с развитием английского языка как международного средства научной и медицинской коммуникации. В ходе исследования рассматриваются особенности образования терминов на основе корней, префиксов и суффиксов, их семантические характеристики, а также фонетическая, морфологическая и лексическая адаптация к узбекскому языку. Кроме того, особое внимание уделяется значению таких аббревиатур, как ВР и ЭКГ, в ведении медицинской документации, а также в обеспечении оперативного и точного обмена информацией между врачами и другими медицинскими работниками. В статье подчеркивается важность взаимодействия лингвистов, переводчиков и специалистов в области медицины в процессе формирования новых кардиологических терминов и их стандартизации на основе единых норм.

Ключевые слова: префикс, электрокардиограмма, термин, греческий язык, медицинский. Кардиология, врач.

Abstract. This article examines the sources of origin, formation patterns, and role of cardiology-related terms in the English and Uzbek languages within medical communication. It analyzes the significant role of Ancient Greek and Latin as major sources in the development of cardiological terminology, as well as the increasing incorporation of numerous English medical terms into the Uzbek language as a result of the development of English as an international language of scientific and medical communication. The study explores the formation of terms based on roots, prefixes, and suffixes, their semantic features, and their phonetic, morphological, and lexical adaptation to the Uzbek language. In addition, particular attention is given to abbreviations such as BP and ECG and their importance in maintaining medical documentation and facilitating rapid and accurate information exchange among physicians and other healthcare professionals. The article emphasizes the importance of cooperation among linguists, translators, and medical specialists in developing new cardiological terms and standardizing them according to unified linguistic norms.

Keywords: prefix, electrocardiogram, term, Greek, medical. cardiologia, doctor.

Ingliz tilidan kirib kelgan ilmiy va texnik atamalar, ayniqsa, zamonaviy tibbiyot va kardiologiya sohasida keng qo'llaniladi. Ingliz tilining butun dunyoda ilm-fan va texnika tili sifatida keng tarqalishi natijasida bu sohada ko'plab yangi atamalar paydo bo'ldi va rivojlandi. Shuningdek, ingliz tilidan o'zlashgan terminlar zamonaviy tibbiy tushunchalarni aniq va tushunarli ifodalashga yordam beradi. Kardiologiyada tibbiy atamalarni tushunish uchun ularning tarkibidagi negiz, prefiks va qo'shimchalarni bilish juda muhim. Tibbiyotda ishlatiladigan ko'plab so'zlar yunon va lotin tillaridan kelib chiqqan bo'lib. Ular shifokorlar va boshqa tibbiyot xodimlari o'rtasida tushunarli va aniq muloqot qilishga yordam beradi. Masalan, "kardi-" negizi yurak bilan bog'liq ma'noni anglatadi. "Tachy-" prefiksi tezlikni, "brady-" esa sekinlikni bildiradi. "-itis" qo'shimchasi yallig'lanishni, "-ektomiya" biror a'zoni yoki to'qimani olib tashlashni, "-pathy" esa kasallik yoki patologik holatni anglatadi. Negizlar odatda tananing ma'lum bir qismi yoki uning faoliyatini bildiradi. Prefikslar esa so'zning ma'nosini o'zgartirib, holat, joylashuv yoki tezlik haqida ma'lumot beradi[1].

Qo'shimchalar esa kasallik, yallig'lanish yoki tibbiy muolajani ifodalashi mumkin. Ushbu qismlarni yaxshi o'zlashtirish orqali talabalar va tibbiyot xodimlari ilgari uchramagan murakkab atamalarning ma'nosini ham tushunishlari osonlashadi. Bu esa kardiologiyani o'rganish, bemorlar bilan ishlash, tibbiy hujjatlarni to'g'ri yuritish va mutaxassislar o'rtasida aniq muloqot qilishda katta yordam beradi. Shuningdek, Kardiologiyada turli qisqartmalardan keng foydalaniladi. Ular shifokorlar va boshqa tibbiyot xodimlariga ma'lumotni tez va tushunarli yetkazish, hujjatlarni qisqa va qulay tarzda yuritishga yordam beradi. Masalan, BP – qon bosimi, EKG esa elektrokardiogrammani anglatadi.

Qisqartmalarning barcha tibbiyot xodimlari tomonidan bir xil tushunilishi juda muhim. Standartlashtirilgan qisqartmalar noto'g'ri tushunish va xatolarning oldini olib, bemor haqidagi ma'lumotlarni aniq qayd etishga yordam beradi. Ayniqsa, shoshilinch holatlarda va turli mutaxassislar birgalikda ishlaganda ularni to'g'ri bilish muhim ahamiyatga ega[2].

Shu sababli, kardiologiyada ishlatiladigan asosiy qisqartmalarni bilish tibbiyot xodimlari uchun zarur ko'nikmalardan biridir. Ularni to'g'ri va bir xil qo'llash tibbiy muloqotni yaxshilaydi, chalkashliklarni kamaytiradi va bemor xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Tibbiy muloqotda standartlashtirilgan tilning ahamiyatini, ayniqsa, aniqlik juda muhim bo'lgan kardiologiya sohasida ortiqcha baholab bo'lmaydi. Tuzilgan va tizimli atamalar, tushunchalar turli mintaqalar va mutaxassisliklar bo'yicha tibbiyot xodimlarining samarali muloqot qilishlarini ta'minlaydi [1]. Kardiologiyada ishlatiladigan negiz, prefiks va suffiks qo'shimchalarni bilish tibbiy atamalarning ma'nosini tushunishni osonlashtiradi. Bu atamalarning ko'pchiligi lotin va yunon tillaridan kelib chiqqan bo'lib, butun dunyo shifokorlari va tibbiyot xodimlari o'rtasida tushunarli va aniq muloqot qilishga yordam beradi.

Atamalar ko'pincha «a-» (siz yoki yo'q) kabi prefikslarni va «angio» (tomir) yoki «aritmia» (tartibsizlik) kabi ta'sirlangan tuzilmalar yoki funktsiyalarni aniqlaydigan ildizlarni o'z ichiga oladi. Terminologiya nafaqat aniq tashxis qo'yish va davolashni osonlashtiradi, balki tibbiyot fanlari uchun universal tilni ta'minlovchi lotin tilida asosini hisobga olgan holda butun dunyo bo'ylab sog'liqni saqlash mutaxassislari o'rtasida aniq muloqotni ta'minlaydi [2].

Kardiologiyaga oid yangi terminlarni yaratishda tilshunoslar va tibbiyot mutaxassislarining birgalikda ishlashi juda muhim. Chunki yangi atamalar o'zbek tiliga mos, mazmunan aniq va odamlar uchun tushunarli bo'lishi kerak. Ayniqsa, tibbiy terminlarni tarjima qilish yoki o'zbek tilida yangi atamalar yaratishda ikki soha mutaxassislarining hamkorligi yaxshi natija beradi.

Kardiologiyada patofiziologik kontsepsiyalarning dolzarbligi kasallik mexanizmlarini tavsiflash uchun ishlatiladigan maxsus terminologiyada aks ettirilgan. Qon oqimining kamayishi tufayli ko'krak qafasidagi noqulaylik bilan tavsiflangan angio va tartibsizlik yurak urishini o'z ichiga olgan aritmia kabi holatlar patofiziologik holatlarning tibbiy tilda qanday singdirilganligini ko'rsatadi [3].

Terminlarning mantiqiy va o'zbek tiliga mos keladigan shakllanishi, ularning aniq va tushunarli bo'lishida muhim ahamiyatga ega. Buning uchun, yangi terminlar yaratishda, o'zbek tilining grammatik qoidalari va leksik xususiyatlari hisobga olinadi. Masalan, tibbiyotda keng qo'llaniladigan kompleks atamalar, o'zbek tiliga mos ravishda, ularning asosiy komponentlariga ajratilib, tushunarli bo'lishi uchun mantiqiy tarzda qayta shakllantiriladi. Bu esa, tibbiyot xodimlari va bemorlar uchun, terminlarning ma'nosini tez va aniq tushunishga yordam beradi. Bundan tashqari, mantiqiy shakllanish, o'zbek tilidagi terminlarning standartlashtirilishiga olib keladi, bu esa, tibbiyotda terminologik birlik va izchilni ta'minlashda muhimdir[4].

Ingliz tilidan o'zbek tiliga kirib kelgan terminlarning moslashtirilishi jarayonida, bu so'zlar odatda fonetik, morfologik va stilistik jihatdan o'zbek tiliga moslashtiriladi [5].

Manbalarning o'zaro aloqasi va integratsiyasi, ayniqsa, tarjimonlar va terminologiya komissiyalarining faoliyati orqali yuzaga keladi. Tarjimonlar, tibbiy va lingvistik mutaxassislar bilan hamkorlikda, ingliz va o'zbek tillarida kardiologiya terminlarini to'g'ri va aniq shakllantirish uchun muhim rol o'ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Cabré M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications. – Amsterdam: John Benjamins, 1999. – 248 p.
2. Crystal D. English as a Global Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 212 p.

3. Felber H. Terminology Manual. – Paris: UNESCO, 1984. – 426 p.
4. Health Data Standards and Terminologies: A Tutorial [Elektron resurs] / National Library of Medicine. – 2026.
5. Hojiyeva N. H., Siradjidinova X. Tibbiy terminlarning xalq tili va hayotiga olib kirish va ularning amaliy ahamiyati // Inter Study. – 2026. – T. 2, № 3. – B. 167–172.
6. Muxammedova F. R. Lotin tili va tibbiy terminologiy fanini o'rganishda o'zbek tilining o'xshash va farqli tomonlari // Models and Methods in Modern Science. – 2025. – B. 153–156.
7. Pearson J. Terms in Context. – Amsterdam: John Benjamins, 1998. – 240 p.
8. Soha lingvistikasi: tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasining muammolari, yechimlari hamda istiqbollari: Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Buxoro: Tadqiqot.uz, 2021. – 255 b.
9. Даниленко В.П. Русская терминология: опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 246 с.

UDC 81'373.613:81'25

PROBLEMS OF PRESERVING THE NATIONAL-CULTURAL CHARACTERISTICS OF LEXICAL DOUBLETS IN TRANSLATION

O.Yusupov, PhD, Associate professor, Vice-Rector, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi leksik dubletlarning milliy-madaniy konnotatsiyalarini tarjimada saqlash masalasi ko'rib chiqiladi. Besh strategiya ajratildi: farqlangan muqobil, neytrallashtirish, kompensatsiya, tasviriy tarjima va kalka. Madaniy yo'qotishning asosiy sababi neytrallashtirishdir, ya'ni dubletning ikki a'zosini bitta so'z bilan berish.

Kalit so'zlar: leksik dublet, madaniy konnotatsiya, tarjima strategiyasi, neytrallashtirish, kompensatsiya.

Аннотация. В статье рассматривается сохранение национально-культурных коннотаций английских и узбекских лексических дублетов при переводе. Выделены пять стратегий: дифференцированный эквивалент, нейтрализация, компенсация, описательный перевод и калькирование. Основной причиной культурных потерь является нейтрализация, то есть передача двух членов дублета одним словом.

Ключевые слова: лексический дублет, культурная коннотация, стратегия перевода, нейтрализация, компенсация.

Abstract. The article examines how the national-cultural connotations of English and Uzbek lexical doublets are preserved in translation. Doublet pairs from both languages were analysed with componential, contextual and comparative methods. Five strategies are identified: differentiated equivalent, neutralisation, compensation, descriptive translation and calque. Neutralisation is the main source of cultural loss. It occurs when two members of a doublet are rendered by one target word.

Keywords: lexical doublet, cultural connotation, translation strategy, neutralisation, compensation, English, Uzbek.

Introduction. Lexical doublets are pairs or groups of words that share a source or a meaning but differ in form, register or connotation. In English they arose mainly through contact with French and Latin. In Uzbek they arose through contact with Persian and Arabic. As a result, the members of a doublet are linked to different cultural layers. English «freedom» and «liberty», or Uzbek «yurak», «dil» and «qalb» («heart»), name the same thing, but they evoke different associations [1]–[3].

For a translator, this creates a specific problem. A dictionary usually gives one equivalent for both members of a pair. If the translator follows the dictionary, the denotative meaning is kept but the cultural layer is lost. The aim of this article is to identify the strategies used to render doublets between English and Uzbek and to evaluate how far each strategy preserves their national-cultural characteristics.

Research methods. The study builds on three lines of research. The first is the theory of connotation. G.Leech separates connotative and stylistic meaning from conceptual meaning [4]. V.N.Teliya defines cultural connotation as the interpretation of meaning through the cultural categories of a people [5]. The second is the study of culture-specific vocabulary in translation. S.Vlakhov and S.Florin describe the rendering of realia [6]. P.Newmark proposes procedures for

cultural words, including transference, functional equivalent and descriptive equivalent [7]. M.Baker discusses non-equivalence at word level and the strategies that address it [8]. The third line is the description of doublets in Uzbek by E.Begmatov, A.Hojiyev and N.N.Rajabov [3], [9], [10]. Uzbek translation theory also stresses that the translator must keep the stylistic colouring of the original [11], [12]. However, doublets have not yet been studied as a specific translation problem in the English–Uzbek pair.

The material consists of 16 English and Uzbek doublet pairs and groups. They were selected from lexicological descriptions [1]–[3] and from A.Hojiyev's dictionary of Uzbek synonyms [9]. The pairs carry four types of cultural connotation identified in earlier work: social-class, religious-educational, poetic-traditional and ideological-political.

Componential analysis was used to identify the shared and distinctive features of each pair. Contextual analysis was used to define the typical collocations of each member. Comparative translation analysis was used to test possible Uzbek and English renderings. The translations given below are the author's model translations, not quotations from published works. The study is qualitative and reports no frequency data.

Results and discussion. The analysis identified five strategies for rendering doublets. They differ in how much of the cultural layer they preserve. Table I summarises them.

Table I.

Strategies for Rendering Doublets and Preservation of Cultural Connotation

Strategy	Example (source → target)	What is preserved	What is lost
Differentiated equivalent	freedom / liberty → erkinlik / ozodlik	meaning and register contrast	minimal loss
Neutralisation	ox / beef → ho'kiz / mol go'shti; yurak / dil / qalb → heart	denotation	social or poetic layer
Compensation	qalb pokligi → purity of the soul; regal → shohona	stylistic level	etymological layer
Descriptive translation	diybor → a long-awaited reunion	meaning and emotion	compactness, poetic form
Calque / transference	el-yurt → the people and the land	structure of the pair	naturalness of the target text

Differentiated Equivalent. The best result is achieved when the target language also has a doublet whose members are distributed in a similar way. English «freedom» and «liberty» can be rendered by Uzbek «erkinlik» and «ozodlik». «Freedom of speech» becomes «so'z erkinligi», while «the Statue of Liberty» is known as «Ozodlik haykali». In the opposite direction, Uzbek «Vatan» and «yurt» correspond to English «Motherland» and «homeland»: «Vatan himoyasi» means «the defence of the Motherland», and «ona yurt» means «native land». Here the official and the intimate members of each pair keep their roles.

Neutralisation. Neutralisation occurs when two members of a doublet are rendered by one target word. This is the most frequent source of cultural loss. English «ox» and «beef» become Uzbek «ho'kiz» and «mol go'shti». The denotation is kept, but the social contrast between the Anglo-Saxon farmer and the Norman lord disappears, because Uzbek has no parallel layer. Similarly, Uzbek «yurak», «dil» and «qalb» are all often rendered as «heart». In a phrase such as «dilim sening ishqingda» («my heart is in your love»), the Persian «dil» brings the tradition of classical poetry. The English «heart» does not carry this association.

Compensation. When no doublet is available, the translator can restore the lost layer elsewhere in the sentence. The Uzbek «qalb» in a religious or moral context may be rendered as «soul» or «inner heart»: «qalb pokligi» becomes «purity of the soul». English «regal» can be rendered by the elevated Uzbek «shohona» rather than the neutral «qirolik» to keep its solemn tone: «regal bearing» becomes «shohona qad-qomat». In both cases a stylistic marker in the target text compensates for the lost etymological layer.

Calque and Transference. Calque is used mainly for fixed terms and names. The Uzbek «el-yurt» is sometimes rendered literally as «the people and the land». Such a calque keeps the structure of the pair, but it sounds unusual in English and may need a note. Transference, that is borrowing the

word itself, is rare for doublets. It is used only when the word functions as a cultural key word, for example in academic texts on Sufi poetry, where «dil» may be kept with an explanation.

Asymmetry Between the Two Directions. The two translation directions do not present the same difficulties. In English–Uzbek translation, the main risk lies in the social and political connotations of the French and Latin layers. These connotations are linked to the history of English society and have no direct parallel in Uzbek. In Uzbek–English translation, the main risk lies in the poetic and religious connotations of the Persian and Arabic layers. Words such as «dil», «qalb», «ilm» and «diydor» are closely tied to classical literature and Islamic culture, and English often has only a neutral equivalent for them. Therefore Uzbek–English translation requires compensation and descriptive translation more often, while English–Uzbek translation more often allows a differentiated equivalent.

The results confirm M.Baker's observation that non-equivalence often lies not in the denotation but in the expressive and stylistic meaning of a word [8]. With doublets, the problem is systemic. English and Uzbek both have layered vocabularies, but the layers carry different cultural values. In English, the French and Latin layers are associated with formality and power, and the native layer with intimacy. In Uzbek, the Persian layer is associated with poetry and emotion, and the Arabic layer with religion and learning [2], [3]. Therefore a translator cannot simply match «borrowed» with «borrowed» and «native» with «native».

Neutralisation cannot always be avoided, but its effect can be reduced. Following P.Newmark [7], the choice of strategy should depend on the function of the word in the text. In legal and official texts, a neutral equivalent is acceptable. In literary texts, where the doublet carries a cultural image, compensation or descriptive translation is preferable. This agrees with L.Venuti's view that domesticating translation erases the cultural difference of the source text, while foreignising translation keeps it visible [13].

The findings have practical uses. Bilingual dictionaries should mark the register and cultural layer of each member of a doublet, for example «poetic», «religious» or «official». Translator training should include exercises on doublet pairs, because the choice between them is often more difficult than the translation of rare words. The study is limited by its qualitative design and model translations. An analysis of published English–Uzbek translations would show which strategies translators actually prefer.

Conclusion. Lexical doublets in English and Uzbek carry national-cultural connotations that are linked to the history of each language. Five strategies are used to render them: differentiated equivalent, neutralisation, compensation, descriptive translation, and calque or transference. The differentiated equivalent preserves the cultural layer best but is available only for some pairs. Neutralisation is the main source of loss. Compensation and descriptive translation are the most effective ways to restore it in literary texts. The choice of strategy should therefore take into account the text type and the cultural weight of the doublet.

REFERENCES:

1. Ph.Durkin, *Borrowed Words: A History of Loanwords in English*. Oxford, U.K.: Oxford Univ. Press, 2014.
2. A.C.Baugh and T.Cable, *A History of the English Language*, 6th ed. London, U.K.: Routledge, 2013.
3. E.Begmatov, *Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari* [Lexical Layers of the Modern Uzbek Literary Language]. Tashkent, Uzbekistan: Fan, 1985.
4. G.Leech, *Semantics: The Study of Meaning*, 2nd ed. Harmondsworth, U.K.: Penguin Books, 1981.
5. V.N.Teliya, *Russkaya frazeologiya: semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokul'turologicheskii aspekty* [Russian Phraseology: Semantic, Pragmatic and Linguocultural Aspects]. Moscow, Russia: Yazyki russkoi kul'tury, 1996.
6. S.Vlakhov and S.Florin, *Neperevodimoe v perevode* [The Untranslatable in Translation]. Moscow, USSR: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1980.
7. P.Newmark, *A Textbook of Translation*. New York, NY, USA: Prentice Hall, 1988.
8. M.Baker, *In Other Words: A Coursebook on Translation*, 3rd ed. London, U.K.: Routledge, 2018.
9. A.Hojiyev, *O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati* [Explanatory Dictionary of Uzbek Synonyms]. Tashkent, Uzbekistan: O'qituvchi, 1974.
10. N.N.Rajabov, "O'zbek tilidagi variantlilik va dublet hodisalarining lingvistik ahamiyati" [The linguistic significance of variation and doublets in Uzbek], *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*, vol. 3, no. 10, pp. 29–36, 2023.

11. G'.Salomov, Tarjima nazariyasi asoslari [Fundamentals of Translation Theory]. Tashkent, Uzbekistan: O'qituvchi, 1983.
12. Sh.Sirojiddinov and G.Odilova, Badiiy tarjima asoslari [Fundamentals of Literary Translation]. Tashkent, Uzbekistan, 2011.
13. L.Venuti, The Translator's Invisibility: A History of Translation, 2nd ed. London, U.K.: Routledge, 2008.

UO'K 821.111-312.4:316.3

AGATA KRISTI ASARLARIDA INSON VA JAMIYAT MUNOSABATLARINING BADIY TALQINI

Sh. Yusupova, o'qituvchi, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqolada Agata Kristi asarlarida inson va jamiyat munosabatlari ijtimoiy tabaqalanish, axloqiy mas'uliyat, jinoyat, oilaviy munosabatlar va jamiyatdagi mavqe masalalari orqali tahlil qilinadi. Yozuvchining "The Mysterious Affair at Styles", "The Murder of Roger Ackroyd" va "The Mirror Crack'd from Side to Side" asarlari misolida shaxsning jamiyatdagi o'rnini, tashqi hurmat bilan ichki ziddiyat o'rtasidagi tafovut hamda ijtimoiy muhitning inson xatti-harakatlariga ta'siri ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Agata Kristi, detektiv adabiyot, inson va jamiyat, ijtimoiy tabaqalanish, axloq, jinoyat, personaj, psixologizm.

Аннотация. В данной статье анализируются взаимоотношения человека и общества в произведениях Агаты Кристи через призму социальной стратификации, нравственной ответственности, преступления, семейных отношений и социального статуса. На материале произведений писательницы «Таинственное происшествие в Стайлзе», «Убийство Роджера Экройда», и «Треснувшее зеркало» раскрываются положение личности в обществе, различие между внешним уважением и внутренними противоречиями, а также влияние социальной среды на поведение человека.

Ключевые слова: Агата Кристи, детективная литература, человек и общество, социальная стратификация, нравственность, преступление, персонаж, психологизм.

Abstract. This article analyzes the relationship between the individual and society in Agatha Christie's works through the issues of social stratification, moral responsibility, crime, family relations, and social status. Drawing on such works as *The Mysterious Affair at Styles*, *The Murder of Roger Ackroyd*, and *The Mirror Crack'd from Side to Side*, the article examines the individual's position in society, the contrast between outward respectability and inner conflicts, and the influence of the social environment on human behavior.

Keywords: Agatha Christie, detective fiction, individual and society, social stratification, morality, crime, character, psychology.

Kirish. Agata Kristi ijodini faqat jinoyatni kim sodir etganini aniqlashga asoslangan detektiv syujet doirasida o'rganish yozuvchining badiiy imkoniyatlarini toraytirib qo'yadi. Uning asarlarida jinoyat ko'pincha jamiyatdagi mavjud munosabatlarning ichki tomonini ochib beruvchi vosita vazifasini bajaradi. Tashqaridan qaraganda osoyishta, tartibli va farovon ko'ringan muhit ichida manfaat, hasad, qo'rquv, yolg'on, ijtimoiy mavqe va yashirin ziddiyatlar mavjud bo'ladi. Shu ma'noda jinoyat Kristi romanlarida voqeaning yakuni emas, balki inson xarakterini ochishga xizmat qiladigan boshlang'ich nuqtalardan biridir.

Yozuvchining ijodi XX asr ingliz jamiyatidagi o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liq. Ayniqsa, ikki jahon urushi oraliqidagi davr, eski ijtimoiy tartiblarning yemirilishi, xizmatkorlar institutining o'zgarishi, ayollarning jamiyatdagi mavqeining kengayishi va sinfiy munosabatlarning yangicha shaklga kirishi uning asarlarida turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Susan Rowland detektiv adabiyotda jinoyatchining aniqlanishi odatda axloqiy va ijtimoiy tartibning tiklanishiga olib kelishini ta'kidlar ekan, Kristi ijodida bu tartib oddiy tarzda qayta tiklanib qolmasligini, balki uning o'zi ham savol ostiga qo'yilishini ko'rsatadi [1, 39–61-b.].

Alison Light esa Kristi asarlarining muhim jihatlardan biri sifatida "hurmatli" va "munosib" deb qaraladigan ijtimoiy qatlamning o'zini shubha ostiga qo'yishini qayd etadi. Uning fikricha,

yozuvchi aynan hurmatli ko'rinadigan muhit ichidagi yashirin jinoyat va axloqiy buzilishlarni ko'rsatishda o'ziga xos jasorat namoyon etadi [2, 94-b.]. Demak, Kristi badiiy olamida inson va jamiyat munosabati ikki yo'nalishda namoyon bo'ladi: bir tomondan, inson jamiyat tomonidan yaratilgan axloqiy va ijtimoiy qoidalarga bo'ysunadi; ikkinchi tomondan esa, shaxsiy manfaat, ehtiros yoki qo'rquv ana shu qoidalarni buzishga olib keladi. Yozuvchining badiiy mahorati ham aynan shu qarama-qarshilikni oddiy hukm bilan emas, personajlarning xatti-harakatlari orqali ko'rsatishda ko'rinadi.

Asosiy qism. Kristi romanlaridagi personajlar odatda jamiyatdagi muayyan mavqega ega kishilar sifatida tasvirlanadi. Ular shunchaki "*gumondorlar*" emas, balki shifokor, sudya, harbiy, xizmatkor, badavlat merosxo'r, kotiba, uy bekasi yoki keksa ayol kabi ijtimoiy rollarga ega insonlardir. Shu sababli jinoyatning sabablarini tushunish uchun personajning jamiyatdagi o'rnini ham hisobga olish zarur. Bu xususiyatni yozuvchining ilk romani "*The Mysterious Affair at Styles*"da ham ko'rish mumkin. Styles Court muhiti tashqi tomondan tartibli aristokratik uy sifatida ko'rinadi. Uyda har kimning o'z vazifasi bor. Xizmatkor Dorcas ham ana shu ijtimoiy tartibning bir qismi sifatida tasvirlanadi. U o'z xo'jayinlariga sodiq, o'z vazifasini yaxshi biladigan eski maktab xizmatkori sifatida gavdalanadi.

Tadqiqotchilar ham bu detalga alohida e'tibor qaratgan. "*Bad Business*": Capitalism and Criminality in Agatha Christie's Novels" maqolasida Dorcas obrazi orqali Kristi eski ijtimoiy ierarxiyaga xos munosabatlarning yo'qolib borishini qayd etgani ko'rsatiladi. Tadqiqot mualliflari bu jarayonni keyingi romanlarda xizmatkor va xo'jayin o'rtasidagi munosabatlarning o'zgarishi bilan qiyoslaydi. [3, 114-b.]

Bu o'zgarish "*The Mirror Crack'd from Side to Side*" romanida yanada aniq ko'rinadi. Miss Marpl bilan birga ishlaydigan Cherry Baker avvalgi romanlardagi xizmatkorlardan farq qiladi. U xo'jayin bilan masofa saqlaydigan, faqat topshiriq bajaruvchi xizmatkor emas. Cherry Miss Marpl bilan bemalol suhbatlashadi, o'zining oilaviy hayoti haqida gapiradi va hayot sharoitini o'zi uchun qulay tarzda tashkil etishga intiladi. Tadqiqotchilar bu munosabatni urushdan keyingi Angliyada eski sinfiy chegaralarning yumshashi bilan bog'laydilar. Shunday qilib, Kristi ijodida xizmatkor obrazi ham jamiyatdagi o'zgarishlarni ko'rsatadigan badiiy vositaga aylanadi. Birinchi romanlardagi qat'iy ierarxiya keyingi asarlarda asta-sekin o'zgaradi. Bu o'zgarish yozuvchi tomonidan katta ijtimoiy bayonot shaklida emas, kundalik hayot tafsilotlari orqali beriladi. Aynan shu jihat Kristi tasvirining tabiiyligini ta'minlaydi. Kristi asarlarining eng qiziq tomonlaridan biri jinoyatchining odatda jamiyattan tashqaridagi shaxs emas, balki jamiyat ichida hurmat qozongan odam bo'lishidir.

"*The Murder of Roger Ackroyd*" romanida bu holat ayniqsa keskin namoyon bo'ladi. Voqealar tinch ingliz qishlog'ida kechadi. Bir qarashda bu yerda jinoyat uchun zarur bo'ladigan shafqatsiz muhit mavjud emasdek ko'rinadi. Ammo aynan shu osoyishta muhit ichida yolg'on, shantaj, yashirin munosabatlar va manfaat to'qnashuvlari mavjud.

Martin Priestman roman muhitining nisbatan farovon va yopiq qishloq jamoasi detektiv janri uchun qulay "*yopiq makon*" yaratishini qayd etadi. Shu bilan birga, u Kristi asarlarida urushdan keyingi davrning murakkab ijtimoiy muammolari yetarlicha chuqur yoritilmagan, degan tanqidiy qarashni ham bildiradi [4]. Biroq roman ichidagi insoniy munosabatlarga e'tibor berilsa, qishloq jamiyatining tashqi osoyishtaligi bilan ichki hayoti o'rtasidagi farq yaqqol ko'rinadi. Puaro personajlarning "*sir*"larini aniqlash jarayonida aslida faqat qotilni izlamaydi. U odamlarning bir-biridan yashirgan hayotini ochadi. Asarda uning jinoyat psixologiyasiga e'tibor qaratishi ham shundan dalolat beradi: jinoyatni tushunish uchun hodisaning o'zidan tashqari, uni sodir etgan insonning ruhiy holatini anglash zarur. Bu jihatdan Kristining detektiv usuli insonni faqat "*jinoyatchi*" yoki "*jabrlanuvchi*" sifatida emas, muayyan munosabatlar tizimining ichida ko'rishga imkon beradi. Jinoyatning ildizi ko'pincha pul, meros, sevgi, rashk yoki obro' masalalariga borib taqaladi.

Inson va jamiyat munosabati "*And Then There Were None*" romanida yanada murakkab tus oladi. Bu asarda turli ijtimoiy qatlamlarga mansub o'n kishi bitta makonga yig'iladi. Ular orasida sudya, shifokor, harbiy, badavlat yosh yigit, o'qituvchi, kotiba va xizmatkorlar mavjud.

Roman boshidayoq personajlar o'zlarining ijtimoiy mavqelari orqali tanishtiriladi. Masalan, Wargrave - sudya, Armstrong - shifokor, Lombard - harbiy tajribaga ega kishi, Rojerslar esa xizmatkorlar sifatida ko'rsatiladi. Ularning jamiyatdagi mavqei dastlab o'zaro munosabatlarning asosiy mezonidir. Odamlar hayot-mamot holatiga tushgan sari ularning haqiqiy xarakterlari ochiladi.

M. Y. Muştak mazkur roman haqida so'z yuritir ekan, unda sinfiy tafovut, irqiy qarashlar, ayb, adolat, qutulish va ruhiy jarohat kabi masalalar bir-biri bilan bog'langanini ko'rsatadi. Tadqiqotchi romanni jamiyatning axloqiy holatini aks ettiruvchi badiiy maydon sifatida baholaydi.

M. A. Vurmay esa roman markazida *“aqbdor”* va *“jabrlanuvchi”*, *“qonun yaratuvchi”* va *“qonun buzuvchi”* kabi qarama-qarshiliklar turganini ta'kidlaydi. Uning fikricha, roman an'anaviy detektivdagi *“jinoyatchini topish”* modelini o'zgartirib, haqiqatning o'zini shubha ostiga qo'yadi.

Roman boshlanishidagi muhit ham shu nuqtai nazardan muhim. Har bir qahramon o'zining odatdagi ijtimoiy rolini saqlab qolishga intiladi. Biroq xavf kuchaygani sari bu rollar ma'nosini yo'qota boshlaydi. Xizmatkor Rojers xotini vafot etganidan keyin ham odatdagi xizmat vazifalarini bajarishda davom etadi. Bu holat shaxsiy fojia bilan ijtimoiy majburiyat o'rtasidagi ziddiyatni ko'rsatadi. Demak, yozuvchi insonning jamiyatdagi roli bilan uning ichki dunyosi har doim ham bir xil emasligini ko'rsatadi. Sudya - adolat ramzi bo'lishi mumkin, lekin uning shaxsiy qarashlari adolat tushunchasiga zid kelishi ehtimoli bor. Shifokor - inson hayotini saqlashi kerak bo'lgan kasb egasi, biroq u ham xatoga yo'l qo'yishi mumkin. Xizmatkor esa jamiyatda pastroq mavqega ega bo'lsa-da, uning axloqiy fazilatlarini yuqori tabaqadagi odamnikidan kam emas. Shu ma'noda roman insonni uning lavozimi bilan emas, tanlovi va xatti-harakati bilan baholash zarurligini badiiy ravishda ko'rsatadi. Kristi ijodida ayolning jamiyatdagi o'rni ham muhim masalalardan biridir.

D. Prideaux Kristi ijodidagi ayol obrazlarini tarixiy sharoit bilan bog'lab, yozuvchining ayollarning nikoh, mehnat, urush va jamiyatdagi mavqei bilan bog'liq masalalarga murojaat qilganini ko'rsatadi. Uning tadqiqotida ayollarning urush davridagi faoliyati va urushdan keyingi *“ortiqcha ayol”* stereotipi ham Kristi badiiy olamining muhim ijtimoiy fonlaridan biri sifatida qoraladi [5, 13–32-b.].

S.R. Bauckekova esa Kristi asarlaridagi ayollik masalasini bir yoqlama *“konservativ”* yoki *“feministik”* nuqtai nazardan baholash yetarli emasligini ta'kidlaydi. U Alison Light, Susan Rowland va Merja Makinen kabi tadqiqotchilar Kristi ijodidagi gender masalasining murakkab va ikki ma'noli tabiatiga e'tibor qaratganini ko'rsatadi. [6, 7–22-b.] Bu fikr Miss Marpl obrazida ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Uning kuchi jismoniy imkoniyatda emas, balki hayot tajribasi va inson tabiatini kuzatish qobiliyatidir. U odamlarning *“katta”* gaplaridan ko'ra, kundalik xatti-harakatlariga e'tibor beradi.

Xulosa. Agata Kristi asarlarida inson va jamiyat munosabati detektiv voqeaning ortida qolib ketadigan ikkilamchi masala emas. Aksincha, jinoyat, tergov va sir orqali jamiyatning ichki tuzilishi ochib beriladi. Yozuvchi o'z asarlarida ijtimoiy tabaqalanish, xizmatkor va xo'jayin munosabati, ayolning jamiyatdagi o'rni, oilaviy ziddiyatlar, boylik va manfaat, obro' va axloq kabi masalalarni badiiy syujet bilan bog'laydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rowland S. From Agatha Christie to Ruth Rendell: British Women Writers in Detective and Crime Fiction. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001. – 222 p.
2. Light A. Forever England: Femininity, Literature and Conservatism between the Wars. – London: Routledge, 2013. – 288 p.
3. Bolton K. *“Bad Business”*: Capitalism and Criminality in Agatha Christie's Novels. – Entertainment and Sports Law Journal, 2019.
4. Priestman M. Crime Fiction: From Poe to the Present. – Plymouth: Northcote House, 1998.
5. Prideaux D. Sleuthing Miss Marple: Gender, Genre, and Agency in Agatha Christie's Crime Fiction. – Liverpool: Liverpool University Press, 2022. – 224 p.
6. Bauckekova S.R. The Salt of the Earth or the Murderess? The Problem of Femininity in the Novels of Agatha Christie. // Prague Journal of English Studies. – 2021. – Vol. 10, No. 1. – P. 7–22.

СПОСОБЫ РАСКРЫТИЯ ЖЕНСКОЙ ПСИХОЛОГИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ М. А. ШОЛОХОВА: ПОРТРЕТ, ДЕТАЛЬ, ВНУТРЕННИЙ МОНОЛОГ**Ш.М. Аманкосова, преподаватель, Университет Маъмун, Ургенч**

Annotatsiya. Maqolada M. A. Sholoxovning "Tinch Don" epopeya-romanidagi ayol obrazlar psixologiyasini tasvirlashda qo'llanilgan asosiy usullar tahlil qilinadi. Tadqiqot asosan Aksinya Astaxova, Natalya Melexova va Ilinichna obrazlariga qaratilgan. Qahramon ayollarning ichki dunyosini ochib berishning o'zaro bog'liq uch shakliga - psixologik tusdagi portret, badiiy detal va ichki nutqqa alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: M. A. Sholoxov, "Tinch Don", ayol obrazlar, ayol psixologiyasi, psixologik tasvir, Aksinya, Natalya, Ilinichna, portret, badiiy detal, ichki monolog, erkin vositali nutq.

Аннотация. В статье рассматриваются основные способы психологического изображения женских персонажей в романе-эпопее М. А. Шолохова «Тихий Дон». Материалом исследования служат прежде всего образы Аксиньи Астаховой, Натальи Мелеховой и Ильиничны. Особое внимание уделяется трем взаимосвязанным формам раскрытия внутреннего мира героинь - психологизированному портрету, художественной детали и внутренней речи.

Ключевые слова: М. А. Шолохов, «Тихий Дон», женские образы, женская психология, психологизм, Аксинья, Наталья, Ильинична, портрет, художественная деталь, внутренний монолог, несобственно-прямая речь.

Abstract. The article examines the primary methods used to portray the psychology of female characters in M. A. Sholokhov's epic novel *And Quiet Flows the Don*. The study focuses primarily on the characters of Aksinya Astakhova, Natalya Melekhova, and Ilyinichna. Particular attention is paid to three interconnected forms of revealing the heroines' inner worlds: the psychologized portrait, the artistic detail, and inner speech.

Key words: M. A. Sholokhov, *And Quiet Flows the Don*, female characters, female psychology, psychological depiction, Aksinya, Natalya, Ilyinichna, portrait, artistic detail, inner monologue, free indirect discourse.

Женские образы занимают существенное место в художественной системе романа-эпопеи М. А. Шолохова «Тихий Дон». Семейная жизнь, любовь, материнство, сохранение нравственных норм и переживание исторических потрясений раскрываются в произведении в значительной мере через судьбы Аксиньи, Натальи, Ильиничны, Дарьи и Дуняшки. Современные исследования также подтверждают структурную значимость женских персонажей в поэтике романа. И. Д. Ягодина рассматривает образ женщины как один из компонентов художественной картины мира Шолохова и показывает, что его этнокультурная специфика проявляется в особенностях внешнего облика, поведения и речевой личности героинь [2, 41–43]. Е. С. Макарова характеризует художественную репрезентацию казачек как одну из существенных особенностей индивидуально-авторского стиля Шолохова [10, 134–135].

Важное значение для понимания женских образов имеет семейная проблематика. И. И. Цыценко определяет семью как главный ценностный центр романа, занимающий центральное место в пространственной, сюжетной и смысловой организации произведения [5, 29]. Поэтому внутренний мир Аксиньи, Натальи и Ильиничны раскрывается не изолированно от окружающей среды, а в постоянном взаимодействии с семейными нормами, традиционным укладом и личным нравственным выбором.

Проблема способов психологического изображения в «Тихом Доне» исследуется в нескольких взаимосвязанных направлениях. Т. А. Жандарова рассматривает функции портретной характеристики в контексте поэтики и психологизма романа [3, 338]. П. В. Трофимова связывает шолоховский портрет с традицией динамического психологизированного изображения и обращает особое внимание на портретную,

психологическую и мимико-жестовую деталь [4, 6–9]. П. И. Приходченко исследует соотношение авторского и персонажного сознания, в том числе использование несобственно-прямой речи и несобственно-авторского повествования [6, 7].

В настоящей статье под женской психологией понимается не совокупность универсальных свойств, якобы присущих женщине как таковой, а художественно представленная внутренняя жизнь конкретных женских персонажей: их эмоциональные состояния, мотивы, реакции, решения и формы рефлексии. Цель исследования состоит в выявлении функций трех тесно связанных способов раскрытия внутреннего мира героинь – портрета, художественной детали и внутренней речи.

Портрет в «Тихом Доне» не сводится к первоначальному описанию внешности персонажа. Как показывает П. В. Трофимова, для Шолохова характерна модель динамического психологизированного портрета, при которой отдельные черты внешнего облика изменяются вместе с душевным состоянием героя и включаются в развитие характера [4, 6–9]. Такое понимание портрета позволяет рассматривать лицо, глаза, губы, позу и мимику не только как признаки физической внешности, но и как средства психологического анализа.

Особенно ярко этот принцип проявляется в образе Аксиньи. В одном из ранних эпизодов после опасной рыбалки Шолохов фиксирует состояние героини через контраст двух внешних признаков: «Лицо ее мелово-бледно, но красные, чуть вывернутые губы уже смеются» [1, 21]. Бледность сохраняет след только что пережитого испуга, тогда как смеющиеся губы свидетельствуют о быстром возвращении жизненной энергии. Писатель не дает отдельного объяснения эмоционального состояния Аксиньи: внутренний переход от страха к облегчению становится видимым непосредственно в ее лице.

Внешность Аксиньи одновременно обладает и этнокультурной семантикой. И. Д. Ягодина показывает, что в изображении казачки у Шолохова существенную роль играют физическая сила, статность, выразительность лица, глаз и губ; такие черты включают индивидуальный портрет в систему представлений о внешнем облике донской женщины [2, 41]. Однако по мере развития сюжета портрет героини перестает быть только характеристикой молодости и красоты и начинает сохранять следы прожитой жизни.

Особенно показательна встреча Аксиньи с Натальей в Ягодном. Разглядывая соперницу, Аксинья замечает ее прежнюю свежесть и одновременно мысленно обращается к собственной внешности: у нее раньше времени «сплелась под глазами паутинка морщин» [1, 208]. Деталь имеет двойную функцию. С одной стороны, она обозначает физическое изменение лица, с другой – становится зримым следом жизненного опыта. Морщины получают психологическую мотивировку внутри сознания самой героини: Аксинья связывает их с прожитыми годами, любовной драмой и противостоянием с Натальей. Поэтому портрет здесь формируется уже не только извне – повествователь приближает изображение к внутренней точке зрения персонажа.

Иная модель психологического портрета характерна для Натальи. Ее эмоциональность чаще раскрывается через попытку скрыть переживание и через непроизвольную физиологическую реакцию. В сцене разговора хуторских женщин о Григории Наталья чувствует, как «горячая до слез кровь плеснулась ей в лицо» [1, 118]. Внешнее изменение передает сразу несколько состояний – стыд, боль, ощущение собственной уязвимости перед чужими взглядами. Существенно, что реакция возникает помимо воли героини: сознательное стремление сохранить самообладание сталкивается с неконтролируемым телесным проявлением чувства.

Не менее выразительна сцена ожидания письма с фронта. Наталья надеется найти в нем хотя бы упоминание о себе, и на ее губах «трепетно, солнечным зайчиком дрожала улыбка» [1, 200]. Динамика портрета сведена здесь к едва заметному движению губ. Эпитет «трепетно» и образ солнечного зайчика передают не устойчивое качество характера, а мгновенную эмоциональную ситуацию: надежда еще сохраняется, но она неуверенна и внутренне напряжена. Через несколько мгновений известие о предполагаемой смерти Григория разрушит это состояние. Тем самым портрет оказывается включенным непосредственно в развитие психологической коллизии.

Показательно, что граница между собственно портретом и формами поведения у Шолохова остается подвижной. Т. А. Жандарова связывает это с самой природой портретной характеристики, поскольку внешний облик персонажа взаимодействует с мимикой, жестом, интонацией и другими проявлениями поведения [3, 338]. Именно поэтому психологический портрет в романе следует рассматривать не как статическое описание, а как развивающуюся систему внешних признаков, фиксирующих движение внутренней жизни.

Если динамический портрет позволяет проследить изменение эмоционального состояния, то художественная деталь концентрирует это состояние в одном жесте, движении или предметном признаке. П. В. Трофимова определяет деталь как концептуально значимый микрообраз, участвующий в создании художественного смысла произведения [4, 7]. В применении к психологизму «Тихого Дона» особенно существенны портретные, мимико-жестовые и телесно-чувственные детали.

Характерный пример возникает в сцене, когда Акси́нья узнает о намерении семьи Мелеховых женить Григория на Наталье. Внешне она сначала пытается отвечать спокойно, однако эта речевая сдержанность почти сразу разрушается. Акси́нья хватает руки Григория и «жмет их к груди, к холодным, помертвевшим щекам» [1, 36–37]. Душевное потрясение передано через температуру тела, прикосновение и движение. Слово «помертвевшим» обозначает не только внешний вид лица, но и степень эмоционального шока.

Психологический смысл усиливается непосредственным контекстом сцены. Еще до этого движения рука Акси́ньи сначала слабеет, затем вновь напрягается; вслед за жестом происходит прорыв сдерживаемого чувства. В результате Шолохов выстраивает последовательность: физиологическая реакция – жест – речевой взрыв. Внутреннее переживание не разъясняется отвлеченно, а раскрывается через наблюдаемую динамику тела.

Сходный принцип используется в эпизоде с Натальей среди хуторских женщин. Стараясь скрыть смущение после вопроса о муже, она, «сознавая, что краски стыда не скрыть от них», намеренно роняет с колен клубок [1, 118]. Здесь психологическую функцию получает уже предметная деталь. Клубок сам по себе бытовой и нейтральный предмет, однако движение с ним становится способом защитного поведения: необходимость наклониться позволяет Наталье на мгновение спрятать лицо.

Особенно существенно, что повествователь подчеркивает не только намеренность, но и неловкость жеста. Попытка героини скрыть свое состояние оказывается слишком заметной, то есть предметная деталь одновременно обнаруживает именно то чувство, которое Наталья пытается утаить. Благодаря этому психологическая характеристика возникает без прямого авторского объяснения.

Другой способ детализации представлен в изображении эмоциональной боли Акси́ньи. После размышлений о Григории повествование фиксирует ощущение, «похожее на оставленное жало пчелы» [1, 58]. Метафорическая деталь переводит чувство в область физического ощущения. Эмоциональная боль приобретает телесную локализацию, интенсивность и почти осязаемую форму.

Такое соотношение внутреннего и телесного характерно для психологической манеры Шолохова. Г. Ермолаев, сопоставляя «Тихий Дон» с прозой Л. Н. Толстого, отмечает относительную сжатость психологического анализа у Шолохова и его повышенное внимание к физическим и внешним проявлениям эмоций [9, 91]. Это наблюдение помогает объяснить особую роль жеста и детали в изображении женских персонажей: психологическое состояние нередко раскрывается не путем продолжительного аналитического комментария, а через тело, движение и предметный мир.

Следовательно, граница между портретной и психологической деталью у Шолохова условна. Изменение цвета лица Натальи одновременно принадлежит портрету и выражает стыд; морщины Акси́ньи характеризуют внешность и становятся знаком прожитого; движение рук представляет собой жест и одновременно раскрывает страх утраты. Подобные детали создают телесно-чувственную форму психологизма, при которой внутреннее состояние становится доступным читателю через наблюдаемое внешнее проявление.

Наряду с внешними проявлениями чувства Шолохов использует формы непосредственного или опосредованного проникновения в сознание персонажа. Однако внутреннюю речь в «Тихом Доне» необходимо отличать от авторского повествования, лишь окрашенного точкой зрения героя.

П. И. Приходченко обращает внимание на присутствие в романе несобственно-прямой речи и несобственно-авторского повествования. Исследователь связывает эти формы со стремлением достоверно передать внутреннее состояние персонажа и определяет их как способы сближения повествовательной интонации с голосом героя [6, 7]. При этом несобственно-прямая речь передает уже словесно оформленные мысли и чувства, тогда как несобственно-авторское повествование способно фиксировать еще не вполне артикулированные ощущения и образы [6, 7].

Именно поэтому не всякий фрагмент, посвященный мыслям героини, следует автоматически называть внутренним монологом. Более точным является анализ постепенного перехода от повествовательной речи к внутренней точке зрения персонажа.

Так построен эпизод ночных размышлений Аксины перед женитьбой Григория. Сначала повествователь сообщает о процессе ее размышлений: «Думала Аксинья. Примеряла. Передумывала» [1, 57]. Предельная синтаксическая дробность передает не результат, а сам ход внутренней работы. Три коротких глагольных предложения создают ритм колебания и повторного мысленного возвращения к одному и тому же вопросу.

Затем возникает уже более определенно сформулированное решение - «Гришку отнять у всех, залить любовью, владеть им, как раньше» [1, 57–58]. Здесь повествовательная дистанция сокращается: словесная организация фразы передает направление мысли самой Аксины. Поэтому эпизод целесообразнее характеризовать не как единый развернутый внутренний монолог, а как последовательное сближение авторского повествования с внутренней речью героини.

Особенно важно, что непосредственно вслед за решением вновь появляется телесно-чувственная деталь - боль, уподобленная оставленному жалу пчелы [1, 58]. Таким образом, внутреннее решение и физическое ощущение образуют единую психологическую конструкцию. Мысль не отменяет телесного способа психологизации, а взаимодействует с ним.

У Натальи внутренняя речь появляется в ситуации предельного потрясения. После ложного известия о смерти Григория в повествование непосредственно вторгается мысль героини: «Руки наложу! Все теперь мне! Скорей!» [1, 201]. Синтаксис резко отличается от размеренной повествовательной речи. Короткие восклицательные конструкции передают не анализ положения, а мгновенную реакцию сознания, охваченного горем.

Шолохов тут же дополняет эту речь телесно-динамической метафорой: мысль «огнем хлестала» Наталью [1, 201]. Психическое воздействие снова получает физическое выражение. Поэтому даже в эпизоде непосредственного доступа к сознанию героини писатель сохраняет характерный для него принцип соединения внутреннего и телесного.

Г. Ермолаев указывает, что отдельные случаи анализа персонажами собственных противоречивых мыслей и чувств у Шолохова напоминают внутренние монологи героев Толстого, однако психологическое изображение в «Тихом Доне» в целом значительно лаконичнее [9, 91]. Наблюдение исследователя особенно применимо к женским образам: внутренний монолог здесь не становится постоянным способом изображения. Его функция возрастает именно потому, что он появляется в наиболее напряженные моменты - при выборе, утрате, страхе или отчаянии.

Следовательно, психологическая глубина женских образов создается не объемом внутренней речи, а точностью ее включения в повествование. Несколько коротких фраз способны обозначить перелом в сознании героини, тогда как предшествующие и последующие портретные и жестовые детали раскрывают эмоциональный процесс с внешней стороны.

Портрет, деталь и внутренняя речь не существуют в «Тихом Доне» независимо друг от друга. Их взаимодействие особенно отчетливо проявляется при сопоставлении Аксиньи и Натальи.

Психологический облик Аксиньи строится преимущественно на динамике активного чувства. Ее эмоциональное состояние быстро переходит во внешнее действие: меняется лицо, усиливается взгляд, возникает резкий жест, а в кульминационные моменты мысль приобретает форму внутреннего решения. Ранний портрет с «мелово-бледным» лицом [1, 21], руки, прижатые к «помертвевшим щекам» [1, 36–37], мысленное решение вернуть Григория [1, 57–58] и появившаяся со временем «паутинка морщин» [1, 208] относятся к разным периодам судьбы Аксиньи, но образуют единую психологическую линию. Внешность героини постепенно превращается в своеобразную летопись пережитого.

В образе Натальи значительную роль играет противоположный психологический механизм - сдерживание чувства. Ее внутреннее состояние часто обнаруживается именно в момент, когда попытка сохранить самообладание оказывается неудачной. Она краснеет перед хуторскими женщинами, намеренно роняет клубок [1, 118], напряженно ждет известия от Григория [1, 200], а в ситуации предполагаемой смерти мужа ее сознание прорывается короткой импульсивной внутренней репликой [1, 201]. Таким образом, психологическая характеристика Натальи строится на напряжении между внешней сдержанностью и силой внутреннего переживания.

Это различие, однако, не следует превращать в жесткую оппозицию. Аксинья способна к продолжительному внутреннему страданию, а Наталья - к решительным действиям. Шолохов избегает сведения героинь к одной устойчивой черте. В этом отношении важны данные Е. А. Вишняковой о критическом восприятии романа: уже в 1930-е гг. женские образы начали рассматриваться значительно глубже, а отношения главных героев трактовались как конфликт с традиционным укладом [8, 16]. Позднее внимание критиков особенно привлекали сила переживаний женских персонажей и социальная обусловленность конфликта Аксиньи [8, 19].

Особое положение в системе женских образов занимает Ильинична. Ее психология значительно реже раскрывается через самостоятельную развернутую внутреннюю речь. Основными способами характеристики становятся поступок, отношение к членам семьи, нравственная оценка и способность сохранять семейное единство. И. И. Цыценко рассматривает Ильиничну как воплощение основных ролей женщины-казачки - жены, матери, хозяйки и хранительницы нравственного закона, подчеркивая также силу и трагизм этого образа [5, 15].

Такой способ изображения соответствует положению Ильиничны в художественном мире романа. Ее внутреннее содержание раскрывается прежде всего через связь с другими людьми. Если психология Аксиньи во многом организована любовной страстью, а Натальи - конфликтом между семейной верностью и страданием, то образ Ильиничны связан с сохранением самой возможности родственной близости. Именно поэтому семейная проблематика становится важной частью психологического анализа женских персонажей.

Дополнительным средством усиления психологизма выступает природный фон. Хотя пейзаж не относится непосредственно к трем основным приемам, заявленным в настоящей статье, он нередко включается в их систему. Н. В. Тибушкина отмечает глубокую связь природных образов «Тихого Дона» с внутренним миром персонажей и использование психологического и эпического параллелизма [7, 3]. Природная образность расширяет личное переживание, соотнося его с более общим движением жизни. При этом собственно психологическое содержание сохраняется в портрете, детали, жесте и речи персонажа.

Таким образом, индивидуализация женских образов происходит внутри общего этнокультурного пространства. И. Д. Ягодина показывает, что внешность и речевое поведение героинь сохраняют признаки донской казачьей среды [2, 41–43]. Однако принадлежность к определенной культуре не устраняет психологического различия между персонажами. Напротив, на фоне общих норм особенно отчетливо проявляется своеобразие каждой судьбы.

Проведенный анализ позволяет сделать вывод, что раскрытие женской психологии в романе-эпопее М. А. Шолохова «Тихий Дон» строится на постоянном взаимодействии внешних и внутренних форм психологического изображения.

Портрет в произведении имеет динамический характер. Он не только фиксирует внешность персонажа, но и отражает изменение его внутреннего состояния. Бледность лица Аксиньи, появляющиеся со временем морщины, прилив крови к лицу Натальи, едва заметное дрожание ее улыбки становятся визуальными знаками переживания. Через изменение внешнего облика раскрывается временная и эмоциональная динамика характера.

Художественная деталь концентрирует психологическое содержание в отдельном жесте, физиологической реакции или предмете. Прижатые к лицу руки, намеренно уроненный клубок, ощущение боли как оставленного жала позволяют писателю не объяснять чувство непосредственно, а показать его внешнее или телесное проявление. Психическое состояние приобретает материально-чувственную форму.

Внутренняя речь выполняет иную, но связанную с этими приемами функцию. Ее наиболее выразительные включения приходятся на кризисные моменты. Сближение повествовательного голоса с сознанием Аксиньи передает процесс формирования решения, тогда как краткая внутренняя реплика Натальи после известия о смерти Григория фиксирует мгновение крайнего эмоционального потрясения. Шолохов не стремится к постоянному развернутому самоанализу героинь: внутренняя речь особенно значима именно благодаря своей композиционной точности и лаконичности.

В результате психологизм «Тихого Дона» основывается на переходе внутреннего во внешнее и внешнего во внутреннее. Лицо, взгляд, жест и предмет способны становиться знаками душевного процесса, а повествовательная речь – приближаться к сознанию персонажа. Благодаря этому Аксинья, Наталья и Ильинична, оставаясь героинями определенной национально-культурной и семейной среды, приобретают индивидуальную психологическую глубину. Портрет, художественная деталь и внутренняя речь образуют взаимосвязанную систему, посредством которой Шолохов раскрывает женский характер не как статичный тип, а как развивающийся внутренний мир.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Шолохов М. А. Тихий Дон. - СПб.: Азбука-Аттикус, 2014. - ISBN 978-5-389-09940-1.
2. Ягодина И. Д. Этнокультурный компонент репрезентации образа женщины в романе М. А. Шолохова «Тихий Дон» // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Филология, педагогика, психология. - 2022. - № 4. - С. 36–45. - DOI: 10.5922/pikbfu-2022-4-4.
3. Жандарова Т. А. Функции портрета в романе М. А. Шолохова «Тихий Дон» // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. - 2013. - № 4 (1). - С. 338–344.
4. Трофимова П. В. Своеобразие художественной детали в романе М. А. Шолохова «Тихий Дон»: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01. - М., 2009. - 27 с.
5. Цыценко И. И. Концепция семьи в романе-эпопее М. А. Шолохова «Тихий Дон»: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01. - М., 2005.
6. Приходченко П. И. Формы выражения авторского сознания в романе М. А. Шолохова «Тихий Дон»: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01. - Арзамас, 2008.
7. Тибушкина Н. В. Природа в художественном целом и образной системе романа-эпопеи М. А. Шолохова «Тихий Дон»: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 5.9.1. - Саратов, 2026.
8. Вишнякова Е. А. Роман М. А. Шолохова «Тихий Дон» в литературной критике конца 1920-х - начала 1940-х годов XX века: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01. - М., 2018.
9. Ermolaev N. Mikhail Sholokhov and His Art. - Princeton: Princeton University Press, 1982. - 400 p.
10. Макарова Е. С. Роль женских образов в романе М. А. Шолохова «Тихий Дон» (на материале глав, посвященных Вёшенскому восстанию) // Известия Южного федерального университета. Филологические науки. - 2023. - Т. 27, № 3. - С. 134–145. - DOI: 10.18522/1995-0640-2023-3-134-145.

ҚОРАҚАЛПОҚ ВА ЎЗБЕК ХАЛҚ ЙЎҚЛОВЛАРИНИНГ МОТИВ ТИПОЛОГИЯСИ

А.У. Бекбергенова, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус

Аннотация. Ушбу мақолада қорақалпоқ ва ўзбек халқлари йўқловларидаги савол, мақташ, хайрлашув мотивларининг хусусиятлари қиёсий тарзда кўриб чиқилади. Икки халқ йўқловларидаги мотивларининг семантик мазмуни, умумий белгилари аниқланиб, уларнинг маънавий маданияти ва дунёқарашини акс эттиришидаги аҳамияти кўрсатиб берилди.

Калит сўзлар: йўқлов, мотив, фольклор, эмоция, маросим, жанр, сюжет.

Аннотация. В данной статье в сравнительном аспекте рассматриваются особенности мотивов вопроса, похвалы и прощание в причитаниях каракалпакского и узбекского народов. Определяется семантическое содержание, общие черты мотивов в похождениях двух народов, показывается их значение в отражении духовной культуры и мировоззрения.

Ключевые слова: причитание, мотив, фольклор, эмоция, обряд, жанр, сюжет.

Abstract. This article comparatively examines the features of question, praise, and farewell motifs in the mourning of the Karakalpak and Uzbek peoples. The semantic content, common features of motifs in the adventures of two peoples are determined, and their significance in reflecting spiritual culture and worldview is shown.

Key words: mourning, motif, folklore, emotion, ritual, genre, plot.

Мотив тушунчаси фольклоршунослик илмида энг кўп ўрганилган назарий масалалардан бири бўлиб, унга турли даврларда ҳар хил таърифлар берилган. Мотивнинг сюжетдаги ўрни, функцияси, семантик мазмуни, анъанавийлиги ва вариантчилиги масалалари олимларнинг тадқиқотларида турли жиҳатлардан кўриб чиқилган. А.Н.Веселовский: мотивни сюжетнинг энг оддий элементларидан бири деб қарайди[1; 500-6.]. Олимнинг мотивни сюжетнинг энг оддий элементларидан бири деб қараган нуқтаи назари йўқловлардаги мотивларнинг сюжетлик вазифасини аниқлашга имкон яратади. Чунки, мотамларда ўлим, айрилиқ, марҳум билан хайрлашиш, сафарга кузатиш, уни хотирлаш каби мотивлар мотам мазмунининг сюжет асосини ташкил этади. В. Я. Проппнинг[2; 72-76] функционал принциpidан келиб чиқилганда, йўқлов мотивларини уларнинг матндаги бажарадиган вазифаси орқали қараш мумкин. Масалан, марҳумни хотирлаш мотиви йўқловчининг қайғусини ифодаласа, видолашув мотиви айрилиқ ҳолатини кучайтиради, хабар бериш мотиви эса қайғули воқеани баён қилиш вазифасини бажаради. Б.Н. Путилов: «мотивни сюжетни ташкил этувчи унсур сифатида қарайди» [3; 141-155]. Бу нуқтаи назар йўқловлардаги мотивларнинг ҳам сюжет яратувчи хизматини аниқлашга имкон беради. Айрилиқ, хабар, ушалмаган армон, хотира ва соғинч мотивлари йўқловнинг мазмунини бир-бири билан боғлаб туради. С.Ю.Неклюдов: «мотив матн билан боғлиқ эканини ва фольклор ва адабиётда умумий категория эканини таъкидлайди» [4; 235-247]. Бундаги мотивни матн билан боғлиқликда кўриб чиқиши йўқлов мотивларининг семантик мазмунини аниқлашда муҳим. Чунки, йўқловдаги ҳар қандай мотивлар фақат сюжетнинг қисми эмас, балки матннинг умумий маъносини очадиган семантик бирликлар ҳисобланади. Шунингдек, ушбу масалада қозоқ фольклорида А.Ф.Талипова, Н.Қ.Жусиповнинг [5: 298-311] илмий мақоласи эътиборга лойиқ. Ўзбек маросим фольклоридаги йўқловларни эса Д.Ураева [6; 165-183] ўзининг илмий тадқиқотида мотивларга бўлиб ўрганганини кўришимиз мумкин. Қорақалпоқ маросим фольклори тадқиқотларида йўқлов кўшиқларидаги мотивлар тизими ҳозиргача яхлит ва махсус тадқиқот объекти сифатида етарли даражада ўрганилмаган. Муаллифнинг аввалги тадқиқотларида эса йўқлов кўшиқларида учрайдиган айрим мотивлар таснифланиб, уларнинг мазмуний хусусиятлари таҳлил қилинган [7: 168-171]. Бироқ, мазкур мотивларнинг тизимли хусусиятлари, ўзаро муносабати ва бадиий-функционал вазифалари алоҳида тадқиқот доирасида кенгрок ўрганишни талаб этади.

Савол мотиви. Бунда отасининг кетиб бораётганига ачиниш, болаларининг киймаслик туйғулари саволлар орқали таъсирли баён этилади. Масалан:

Жаслай таслап кеткенше,

Биз камалга келгенше,

Тоқтап турсаң болмай ма,

Ақыл қалтам, акем-аў [8; 413]. – деб тўсатдан ёшликдан бу дунёни тарк этаётган отасини кўролмаслиги, савол орқали таъсирли берилгани кўринади. Ўзбек йўқлов дастурида эса бу савол мотивига боғлиқ йўқловларнинг бундай қаторлар билан уйғунлашиб келганлигини кўрамыз.

Минган отинг кўкмиди,

Кўк бедаси йўқмиди,

Болаларнинг муңгайтириб,

Ҳеч армонинг йўқмиди? [9; 149].

Бу қорақалпоқ ва ўзбек халқларининг анъанавий мотамида вафот этган одам билан тўғридан-тўғри суҳбатлашиш, «нима учун?», «қандай?» деган риторик саволлар орқали афсус ва қайғуни ифодалаш учун ишлатилгани яққол кўринади. Аммо ҳар бир халқнинг поэтик анъанасига мос унинг кўриниши ўзгача берилгани кўринади.

Қорақалпоқ йўқловида сўроқ отанинг эрта кетганига норозилик ва унинг панд-насихатига муҳтожликни билдирса, ўзбек йўқловида эса сўроқ занжири орқали марҳумнинг орқада қолган фарзандларига бўлган афсус ва оилавий қайғу кучайтирилган. Шунинг учун, икки халқдаги савол мотивини бирлаштирувчи асосий формула — «марҳум нега кетди?», ва миллий ўзига хослик ўша «кетишнинг» инсон ҳаётидаги қандай ўрнини йўқотганини кўрсатишдан иборат бўлиб, қорақалпоқларда — ақл-идрок, ўзбек халқида оила ва бола тақдири билан берилади. Шу билан бирга, саволнинг мазмуни ва бадиий фаолиятида ҳам, ўзига хос хусусиятларни билиш мумкин. Масалан, қорақалпоқ йўқловидаги савол мотивида асосий савол, «тўхтаб турсанг бўлмайдими?», бу савол орқали йўқловчи отасининг ўлимини қабул қила олмай, унинг эрта кетишига ачинади. «Биз вояга етгунча» деган сатрларда айниқса фарзанднинг отага муҳтожлиги кўринади. «Ақл хазинам» метафораси эса, отани фақат оила аъзоси эмас, балки маслаҳат берувчи, оиланинг таянчи сифатида ифодалайди. Шунинг учун сўроқ мотиви бунда нафақат марҳумга, балки оила таянчидан айрилиш ҳиссига асосланган. Ўзбек йўқловидаги савол мотивида саволлар сони кўпроқ бўлиб, кетма-кет келадиган саволлар орқали йўқловчининг афсусланиши ва айблаши оҳанги кучайиши кўринади. Айниқса, кейинги «ҳеч армони йўқмиди?» деган савол алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, бунда марҳумга бўлган ачиниш билан бирга, унинг ортида қолган фарзандлари тақдири учун хавотир бор. Яъни савол мотиви шахсий соғинчдан ижтимоий-оилавий афсусга айланади. Шу билан бирга икки халқ йўқловида ўхшашликларни ҳам кўришимиз мумкин. Бунда икки намунанинг энг асосий ўхшашлиги — саволларнинг аниқ жавоб олиш учун эмас, қайғунинг эмоциональ шаклини кучайтириш учун қўлланилишида кўринади. Шу асосда икки халқда марҳумнинг ортида қолган авлоди, фарзандлари ва уларнинг қайғуси муҳим ўрин тутди. Таъзиядаги савол мотивининг асосий омили ўлимга қаршилик, марҳумни аямаслик ва ортда қолганларнинг қайғуси билан берилади.

Марҳумни мақташ мотиви. Бу усул йўқловнинг энг катта қисми ҳисобланади. Марҳумнинг инсоний фазилатлари, мардлиги, қилган меҳнатлари, феъл-атвори барчаси таърифланади. Ушбу эпизодлар қорақалпоқ йўқловларида қуйидагича баён этилади. Масалан:

Кең көшеде кеңеслим,

Тар көшеде тарыслым,

Узын бир мылтық турпатлым,

Сырты бир сулыў сымбатлым,

Ишке бир питкен таңлайлым,

Батырға питкен маңлайлым,

Туўыслы сойдың бири еди [8; 422], – деган сатрларда одамнинг барча фазилатлари таъсирли баён этилади. Ўзбек халқ йўқловида ҳам марҳумни макташ мотивининг борлиги кўринади ва бундай матн сатрлари билан учрайди. Масалан:

*Ховлимда бозор юргизди,
Дашт парчаси ёмон деб,
Бухор парча кийгизди,
Тўримда ойна қаратди,
Тол тароғим ёмон деб,
Шамшод тароқ таратди* [9; 149].

Бу икки матндаги асосий муштарак белги — йўқловчи марҳумнинг ташқи қиёфасини, инсоний фазилатини, жасоратини ёки ижтимоий обрўсини эсга олиб, унинг кадр-қимматини улуғлаб тасвирлайди. Лекин ҳар бир матн марҳумнинг бошқа томонини кўрсатади. Қорақалпоқ йўқловида марҳумнинг ташқи кўриниши ва қаҳрамонлик фазилатлари биргаликда макталади. Бунда эркакнинг гавда тузилиши узун милтиққа тенглаштирилиб, унинг келишган, чиройли бўлгани кўрсатилади. «Ботирга битган пешонам» деган сатр марҳумнинг ботирлик табиатини аниқлайди. «Пешона» образи бунда одамнинг ўзлигини ва тақдирини билдирувчи рамзий маънога эга эканлиги билан берилади. «Қариндош сойларнинг бири эди» деган сатр марҳумнинг қариндошлари орасидаги ўрни ва қадрини кўрсатади. Ўзбек қайғу қўшиғида марҳумни унинг қилган ҳаракатлари ва берган нарсалари орқали макташ бўлиб, бунда бухор парча, шамшод тароқ, унинг тўрида, бозор каби маиший-маданий образлар қўлланилади. Марҳумнинг бағрикенглиги, саховати, оиласи учун шароит яратгани қимматбаҳо мато, тароқ, ҳашаматли буюмлар орқали акс эттирилади. Бу матнда айниқса «ёмонини эмас, яхшисини танлаши» каби зиддият кўзга ташланади, яъни оддий нарсани хоҳламай, яхшисини танлаши марҳумнинг диди, сахийлиги, яқинларига бўлган ғамхўрлигидан далолат беради. Икки матннинг структураси ҳар хил бўлгани билан ўхшашликлари кўринади. Икки халқда марҳумнинг яхши хислатларигина олдинга сурилади. Бу икки матндаги марҳумни макташ мотивининг умумий асоси — ўлган одамнинг қадрини кўтариш ва унинг ортида қолганларга қандай инсонни йўқотганини кўрсатишдир. Таъзия орқали марҳумнинг образи эсда қоладиган идеал шахсга айланади.

Хайрлашув мотиви. Марҳум билан хайрлашаётганда қорақалпоқ йўқловида қуйидаги қўшиқ сатрлар билан баён этилади. Масалан:

*Келгенимде кел деген,
Керегиңди ал деген,
Асқар таўым, тирегим,
Хош болагөр, жан әкем* [8; 413].

Ўзбек йўқлов анъанасида марҳум билан видолашиш у дунёвий бўлганини тан олиш қуйидаги сатрлар билан берилади.

*Чарласам, келмас меҳмоним отам,
Меҳрибоним, отам,
Энди қайдин, топарман отам,
Жойингиз жсонаттан бўлсин отам* [9; 147].

Хайрлашув йўқловнинг якуний босқичларидан бири бўлиб, йўқловчи марҳумнинг энди қайтиб келмаслигини эътироф этиб, унга сўнгги бор сўз айтади, унинг қадрини эътироф этиб, руҳига эзгу тилаклар изҳор этади. Иккала матнда ҳам шу умумий асос бор, лекин хайрлашувнинг эмоциональ ва дунёқараш ранглари ҳар хил. Қорақалпоқ йиғисидаги хайрлашув ота ва бола ўртасидаги аввалги муносабатларни эслашдан бошланади. Отанинг болага ғамхўр бўлганини, келган одамни қувонч билан кутиб олиб, керагини беришини англатади. Яъни, видолашиш олдидан марҳумнинг меҳрибон, саховатли ота сиймоси қайта тикланади. «Асқар тоғим, тирагим» — жуда муҳим метафора бўлиб, Асқар тоғ баландлик ва мустаҳкамликни, таянч қўрғон ва суянччи англатади. Ота — оиланинг қўрғони, боланинг таянчи. «Хайр бўлғур, жон отам» деган сўз хайрлашувнинг бевосита шакли ҳисобланади.

Бунда хайрлашув жуда яқин, мазмунли, чунки «жон отам» деган мурожаат сўз боланинг отасига бўлган муҳаббатини яққол кўрсатади.

Ўзбек матнида хайрлашувнинг асосий хусусияти — мархумнинг энди чақирган билан келмаслигини тушуниш ва шунга боғлиқ чорасизлик айтилади. Бу ўлимнинг қайтмаслигини жуда оддий, аммо таъсирчан тарзда англатади. «Энди қаердан топарман ота» деган сатрда «энди отамни қаердан топаман?» деган чорасиз савол қўйилади. Бу ўринда видолашув фақат сўнгги «видолашув» эмас, балки мархумни энди ҳеч қаердан топа олмаслигини англашдан иборат. «Жойингиз жаннатда бўлсин, отам» мархумга яхши тилаклар билдиради. Яъни хайрлашув жаннат тилаклари билан якунланади. Икки халқ матнидаги йўқловларнинг тузилиши ҳар хил бўлгани билан, хайрлашув тилаги тўғридан-тўғри эмоционалликни кучайтириб «жон отам», «отам» ундалма сўз орқали берилади. Бу эса, эҳтиром ва охират умидларини бирлаштирувчи композицион нуктасидир.

Хулоса қилиб айтганда, қорақалпоқ, ўзбек халқ йўқлов анъанасидаги савол, мақтов, хайрлашув мотивлари эмоционалликни кучайтириш учун хизмат қилиши аниқланди. Шунингдек, икки халқнинг мотам анъаналаридаги матнларни киёсий-типология жихатдан таҳлил қилиш улар ўртасида мазмун, мотив ва бадий жихатдан сезиларли уйғунликлар мавжудлигини кўрсатди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Веселовский А. Н. Историческая поэтика – Л., 1940. – 646 с.
2. Пропп В. Я. Морфология сказки. – М.: Наука, 1969. – 168 с.
3. Путилов Б. Н. Мотив как сюжетобразующий элемент // Типологические исследования по фольклору. – М., 1975. 141-155-стр.
4. Неклюдов С. Ю. Мотив и текст // *Язык культуры: семантика и грамматика*. – М.: Индрик, 2004. 236-247-стр.
5. Талипова А.Ф., Жусипов Н.Қ. Отражение фольклорной традиции в авторских поминальных произведениях (жоктау) Машхур Жусуп Копеева // Ш.Уалиханов атындағы ҚУ Хабаршысы, Филология сериясы, № 3, 2025, ISSN 2788-79-79 DOI: 10.59102/kufil/2025/iss3pp298-311.
6. Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби генезиси ва бадийи (филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация) – Тошкент: 2005. – Б. 303.
7. Бекбергенова А. Қарақалпақ жоклаў дәстүриндеги мотивлер // *Zamanagóy drammaturgiyada jańa jónelisler hám rawajlanıw tendenciýaları xalıq-aralıq ilimiy ámeliy konferenciya materiallar toplamı*. – Nókis: *Ozbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali*. 2026. 24-25-июнь. 168-171-betler.
8. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 106-том. – Нөкис: Илим, 2024. – 479 б.
9. Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Т.: Фан, 1974. – 222 б.

УДК 81:82

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДЖОРДЖА ОРУЭЛЛА И АБДУЛЛЫ КАДЫРИ

К.Гафурова, независимый исследователь, Самаркандский государственный институт иностранных языков, Самарканд

Annotatsiya. Maqolada Jorj Oruellning «1984» va «Animal Farm», Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» va «Mehrobdan chayon» asarlarida mafkuraviy mazmunning ifodalanishi o'rganiladi. Ayrim parchalarning kontekstual tahlili ma'noning torayishi, baholovchi qo'shma so'zlar, evfemizatsiya, guruhiy nomlash va metaforik qayta baholashni aniqlashga imkon beradi. Bahoning manbaiga — rasmiy lug'at, qahramon nutqi yoki bayon kontekstiga — alohida e'tibor qaratiladi. Qiyoslash ijobiy ma'nolarning hukmronlikni oqlashga xizmat qilishini va turli nutqiy pozitsiyalar orqali ushbu ma'no almashinuvi ochib berilishini ko'rsatadi. Xulosalar tahlil qilingan kontekstlar doirasi bilan chegaralanadi.

Kalit so'zlar: Jorj Oruell, Abdulla Qodiriy, leksik semantika, mafkura, evfemizm, baho, badiiy diskurs.

Аннотация. Рассматривается идеологическая репрезентация в произведениях «1984» и «Скотный двор» Дж. Оруэлла, «Минувшие дни» и «Скорпион из алтаря» А. Кадыри. Контекстуальный анализ отдельных фрагментов выявляет сужение значения, оценочное

словосложение, эвфемизацию, групповую номинацию и метафорическую переоценку. Особое внимание уделяется источнику оценки: институциональному словарю, речи персонажа и повествовательному обрамлению. Сопоставление показывает, как положительная семантика используется для оправдания господства и каким образом конкурирующие голоса раскрывают такую подмену. Выводы относятся к рассмотренным контекстам, а не ко всему словарному составу произведений.

Ключевые слова: Джордж Оруэлл, Абдулла Кадыри, лексическая семантика, идеология, эвфемизм, оценка, художественный дискурс.

Abstract. *The article examines ideological representation in Orwell's Nineteen Eighty-Four and Animal Farm and Qodiriy's O'tkan kunlar and Mehrobdan chayon. Contextual analysis of selected passages identifies semantic restriction, evaluative word formation, euphemism, group labelling and metaphorical revaluation. Particular attention is paid to the source of evaluation: institutional vocabulary, a character's speech or narrative framing. The comparison shows how familiar positive meanings can legitimise domination and how competing voices expose this transformation. The conclusions concern the selected passages rather than the complete vocabularies of the authors.*

Keywords: George Orwell, Abdulla Qodiriy, lexical semantics, ideology, euphemism, evaluation, literary discourse.

Введение. Идеологическое содержание художественного произведения обнаруживается не только в его тематике, но и в выборе слов, которыми герои называют общественные отношения. Одно обозначение способно оправдывать действие, другое — раскрывать его нравственную неприемлемость. Для сопоставления Оруэлла и Кадыри существенен вопрос о том, как языковая оценка становится частью изображённого конфликта и каким образом текст позволяет читателю различать официальную формулу и её последствия.

Материалом статьи выступают четыре произведения: «Nineteen Eighty-Four», «Animal Farm», «O'tkan kunlar» и «Mehrobdan chayon» [1–4]. Их сравнение не предполагает тождества исторических условий. Антиутопия, сатирическая аллегория и исторический роман сопоставляются по функциям лексических средств: нормированию мысли, оправданию неравенства, противопоставлению групп и выражению нравственного сопротивления. Основное внимание сосредоточено на текстовых эпизодах и взаимодействии значений.

Обзор литературы и методология исследования. Р. Фаулер рассматривает язык Оруэлла через стиль и повествовательную перспективу [5]. П. Симпсон связывает идеологию с точкой зрения [6], а Т. А. ван Дейк — с социально разделяемыми убеждениями и их дискурсивным выражением [7]. В изучении Кадыри важны работы У. Норматова и Б. Карима, обращённые к литературной рецепции и текстуальным версиям произведений [8; 9]. Их наблюдения требуют учитывать источник текста и не смешивать оценку исследователя с позицией персонажа.

Используется качественный контекстуально-семантический анализ. Для каждого примера устанавливаются буквальное значение, изменение оценки, говорящий и функция употребления. Фрагменты отобраны целенаправленно по наличию противопоставления между положительной номинацией и отрицательным действием либо между конкурирующими оценками. Английские и узбекские единицы приводятся по электронным текстам; русские пояснения являются рабочими переводами. Ссылки указывают главы или эпизоды, поскольку электронные публикации не имеют единой пагинации. Частотные обобщения не производятся.

Результаты и обсуждение. Семантическое ограничение в «1984». В приложении «The Principles of Newspeak» лексема free сохраняется для обозначения отсутствия нежелательного предмета или состояния, тогда как значения политической и интеллектуальной свободы исключаются [1]. Здесь меняется не форма слова, а его семантическая структура. В предлагаемой интерпретации такая операция особенно показательна: сохранение привычной оболочки создаёт видимость непрерывности языка при устранении общественно значимого

смысла. Читатель распознаёт потерю благодаря сопоставлению обычного английского и описанного новояза.

Другой механизм представлен образованиями *goodthink* и *crimethink* [1]. Их оценочные компоненты заранее распределяют мыслительные действия между одобрением и преступностью. Семантическая классификация предшествует обсуждению содержания мысли. Положительная характеристика становится признаком соответствия установленной норме, отрицательная — способом исключить альтернативу. Художественная функция этих слов состоит в демонстрации того, как суждение о допустимости встраивается в само название.

Эвфемизм и переопределение равенства в «Скотном дворе». В главе IX Сквилер называет сокращение пайков *readjustment*, избегая *reduction* [2, гл. IX]. Первое слово представляет изменение как техническое упорядочение, второе непосредственно обозначает уменьшение. Рассказчик специально выделяет этот выбор, поэтому читателю доступно расхождение между официальным объяснением и материальным положением животных. Эвфемизм снимает отрицательную оценку с действия, сохраняя его практические последствия.

В главе X формула *more equal* включается в итоговую заповедь [2, гл. X]. Равенство в значении равноправия получает сравнительную степень, допускающую преимущество одних участников над другими. Противоречие возникает внутри самой нормативной лексики. В данном контексте положительное слово продолжает обозначать идеал, но одновременно обслуживает исключение из него. Это позволяет интерпретировать выражение как семантическую подмену: привилегия получает имя ценности, которую фактически нарушает.

Групповая номинация в «Минувших днях». В эпизоде письма Юсуфбека-хаджи Отабеку передаётся выступление Азизбека. Обозначения *qora chorop* и *qirchoq* организуют противопоставление своей аудитории и её предполагаемого противника; казнённые характеризуются выражением *ikki to'ng'iz* — «две свиньи» [3, электронный раздел 06]. Социальное именование соединяется с зооморфным унижением. В пределах этой речи отрицательная характеристика подготавливает принятие насилия как защиты сообщества.

Лексема *adolat* — «справедливость» — закрепляет оправдывающую оценку, которую поддерживает толпа. Однако письмо называет Азизбека *qonxo'g* — «кровожадным», а Отабек реагирует словом *tulki* — «лиса» [3, раздел 06]. Одна ситуация получает несовместимые характеристики. Важно, что речь правителя вложена в критически организованное письмо, которое затем читает и оценивает сын. Поэтому слово «справедливость» не выражает единую позицию романа: его смысл оспаривается другими голосами.

Метафорическая переоценка службы в «Скорпионе из алтаря». В разговоре с Раёно Анвар характеризует возможную придворную деятельность как *iflos ish* — «грязное дело» и употребляет выражение *zulm pichog'ini qayrab berish* — «точить нож угнетения» [4, разговор о назначении мирзабаши]. Престиж должности переоценивается через последствия участия в насилии. Образ орудия связывает служебное содействие с действием, которое оно делает возможным; нравственная ответственность распространяется и на исполнителя административной функции.

В том же высказывании формула *soyaboni marhamat* — «сень милости» — приобретает ироническое звучание [4, тот же эпизод]. Положительная семантика покровительства сталкивается с оценкой поведения носителя власти. Слово *manfaat* — «выгода» — относится к тому, как Анвар описывает мотивы Солиха-махдума; это речевая характеристика персонажа, а не нейтральная авторская дефиниция. Конфликт раскрывается через различие критериев: доход и положение сопоставляются с совестью и ответственностью.

Предлагаемое сопоставление позволяет различить два направления смыслового преобразования. Первое делает неблагоприятное действие приемлемым благодаря положительной или технически нейтральной номинации. Второе возвращает действию отрицательную оценку через раскрытие последствий, метафору или противопоставленную речевую позицию. Эти направления встречаются в разных жанрах, но организованы

неодинаково: словарная норма, публичное убеждение и частный нравственный спор представляют различные условия употребления.

Сходство механизмов не означает равнозначности отдельных слов. Эвфемизация скрывает нежелательный признак, оценочное словосложение закрепляет его, а ироническая переоценка выявляет расхождение между названием и действием. Следовательно, классифицировать материал только по положительной или отрицательной окраске недостаточно. Необходимо определить, кем введена оценка, кому адресована и подтверждается ли она повествовательным окружением.

Существенно также различие между идеологией персонажа и художественной репрезентацией идеологии. Герой может убеждать аудиторию в правомерности действия, тогда как текст предоставляет читателю основания отвергнуть это объяснение. В таком случае одно употребление выполняет две функции на разных уровнях: внутри изображённого общения поддерживает авторитет, а в структуре произведения обнаруживает способ его конструирования. Это различие позволяет избежать приписывания писателю всех оценок, произнесённых его героями.

Заключение. Анализ произведений выявляет сужение значения, оценочное словосложение, эвфемизацию, групповое противопоставление и метафорическую переоценку как способы идеологической репрезентации. В рассмотренных фрагментах Оруэлла значима перестройка допустимых значений и нормативных формул; у Кадыри — столкновение социальных и нравственных оценок в речах персонажей и их повествовательном обрамлении.

Общий принцип заключается в контекстуальной зависимости идеологической функции. Положительная лексика способна оправдывать неравенство, а критическая метафора — разоблачать его. Поэтому интерпретация должна учитывать не только значение слова, но и источник оценки, адресата и место высказывания в произведении. Именно такой подход сохраняет языковую конкретность анализа и не сводит художественный текст к набору идеологических тезисов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Orwell G. Nineteen Eighty-Four. Appendix: The Principles of Newspeak. Электронный текст. URL: https://www.orwell.ru/library/novels/1984/english/en_app
2. Orwell G. Animal Farm: A Fairy Story. Chapters IX–X. Электронный текст. URL: https://orwell.ru/library/novels/Animal_Farm/english/eaf_go
3. Qodiriy A. O'tkan kunlar. Электронный раздел 06: письмо Юсуфбека-хаджи Отабеку. Wikisource. URL: https://wikisource.org/wiki/O%27tkan_kunlar/06
4. Qodiriy A. Mehrobdan chayon. Эпизод разговора Анвара и Раъно о назначении мирзабаши. Яндекс Книги. URL: <https://books.yandex.ru/books/QcYxXNwY/read-online>
5. Fowler R. The Language of George Orwell. London: Macmillan, 1995. DOI: 10.1007/978-1-349-24210-8.
6. Simpson P. Language, Ideology and Point of View. London; New York: Routledge, 1993. DOI: 10.4324/9780203136867.
7. van Dijk T. A. Ideology and Discourse // The Oxford Handbook of Political Ideologies / ed. by M. Freeden, L. T. Sargent, M. Stears. Oxford: Oxford University Press, 2013. P. 175–196.
8. Normatov U. Qodiriy haqida qaydlar // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 2004. № 21. URL: <https://ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/umarali-normatov-qodiriy-haqida-qaydlar>
9. Karim B. «O'tkan kunlar»ga qaytib... // Ziyouz. 14.04.2016. URL: <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/bahodir-karim-o-tkan-kunlar-ga-qaytib>

УДК: 81'33

РАЗВИТИЕ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ БАЗ ДАННЫХ: ОТ НОРМАТИВНЫХ СПИСКОВ К ЦИФРОВЫМ ЛЕКСИЧЕСКИМ РЕСУРСАМ ДЛЯ СОПОСТАВИТЕЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЯЗЫКОВ

У.Р. Махмудов, к.ф.н., и.о. доц., Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни, Ургенч

Annotatsiya. Maqolada psixolingvistik ma'lumotlar bazalarining shakllanishi va rivojlanishining asosiy bosqichlari – leksik birliklarni subyektiv baholashga asoslangan dastlabki

me'yoriy ro'yxatlardan tortib, lingvistik, korpus va eksperimental-xulq-atvor ko'rsatkichlarini o'zida birlashtirgan keng ko'lamlı raqamli resurslargacha ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: *psixolingvistik ma'lumotlar bazasi, me'yoriy ma'lumotlar, mental leksikon, leksik me'yorlar, subyektiv tanishlik, so'z chastotasi, konkretlik, obrazlilik, raqamli leksik resurslar, qiyosiy tahlil.*

Аннотация. *В статье рассматриваются основные этапы становления и развития психолингвистических баз данных – от первых нормативных списков, основанных на субъективных оценках лексических единиц, до масштабных цифровых ресурсов, объединяющих лингвистические, корпусные и экспериментально-поведенческие показатели.*

Ключевые слова: *психолингвистическая база данных, нормативные данные, ментальный лексикон, лексические нормы, субъективная знакомость, частотность слова, конкретность, образность, цифровые лексические ресурсы, сопоставительный анализ.*

Abstract. *The article examines the main stages of the formation and development of psycholinguistic databases – from the first normative lists based on subjective assessments of lexical units to large-scale digital resources that combine linguistic, corpus, and experimental-behavioral indicators.*

Keywords: *psycholinguistic database, normative data, mental lexicon, lexical norms, subjective familiarity, word frequency, concreteness, imageability, digital lexical resources, comparative analysis.*

Введение. Современная лингвистика характеризуется активным развитием эмпирически ориентированных методов исследования, предполагающих обращение к значительным объемам систематизированного языкового материала. Особую значимость такой подход приобретает в сопоставительных исследованиях, где достоверность получаемых результатов во многом определяется не только объемом анализируемых данных, но и единообразием принципов их отбора, описания и обработки. В связи с этим все более востребованным методологическим инструментом лингвистического анализа становятся специализированные языковые базы данных.

Актуальность темы исследования. Базы данных позволяют объединять и структурировать сведения о языковых единицах и их характеристиках, обеспечивая возможность их последовательного сопоставления по заранее заданным параметрам. В отличие от работы с отдельными примерами или ограниченными выборками, использование систематизированных массивов данных создает условия для выявления устойчивых закономерностей, количественной проверки исследовательских предположений и установления сходств и различий между сопоставляемыми языками. При этом базы данных могут включать не только собственно языковые характеристики единиц, но и результаты экспериментальных, психолингвистических, семантических и других видов исследований. Далее мы представим анализ существующей литературы.

Обзор литературы. Для этой цели мы привлекли следующие базы данных, непосредственно связанные с тематикой нашего исследования: 1) статья К. Х. Хаагена на тему «Synonymity, vividness, familiarity, and association value ratings of 400 pairs of common adjectives» 1949 г. [5, с. 453-463]; 2) работа А. Пайвио, Дж. Юлла и С. Мэдигана «Concreteness, imagery, and meaningfulness values for 925 nouns» 1968 г. [7, с. 1]; 3) работа М. Колтхарта «The MRC Psycholinguistic Database» 1981 г. [4, с. 497-505]; 4) исследование Х. К. Нусбаума, Д. Б. Пизони и К. К. Дэвиса «Sizing up the Hoosier Mental Lexicon: Measuring the Familiarity of 20,000 Words» 1984 г. [6, с. 357-376]; 5) исследование Д. Балоты, М. Пилотти и М. Кортезе «Subjective frequency estimates for 2,938 monosyllabic words» 2001 г. [2, с. 639-647]; 6) ресурс, созданный Р. Байеном, Р. Пипенброком и Л. Гуликерс «The CELEX Lexical Database» [1] и 7) проект Д. Балоты и соавторов «The English Lexicon Project» 2007 года [3, с. 445-459].

Методы исследования. Для проведения исследования были использованы сравнительно-сопоставительный и описательный методы.

Сравнение баз данных представлено в таблице 1 по таким параметрам, как языковой материал, объем, источники данных, назначение и отличительные характеристики (особенности).

Обобщение. Сопоставление показывает постепенное усложнение психолингвистических ресурсов. Ранние исследования были направлены преимущественно на получение субъективных норм по отдельным семантическим и ассоциативным параметрам. В дальнейшем нормативные показатели начали объединяться с корпусными, орфографическими, фонологическими, морфологическими и синтаксическими сведениями. Современный этап, представленный English Lexicon Project, характеризуется интеграцией описательных характеристик слов с массовыми поведенческими данными.

Результаты. Дифференциация рассматриваемых ресурсов определяется прежде всего их объемом, структурой, способом получения данных и исследовательским назначением. В совокупности они демонстрируют переход от статических нормативных списков к многоуровневым цифровым базам, которые выступают одновременно хранилищем информации, инструментом отбора материала и самостоятельной эмпирической основой для психолингвистических исследований.

Таблица 1.

Сравнительная таблица существующих баз данных

Авторы, год	Название	Языковой материал	Объем	Основные параметры	Источники данных	Основное назначение	Характеристика
С. Н. Хааген, 1949	Нормы синонимичности, яркости, знакомости и ассоциативной ценности	Английские прилагательные, представленные парами	400 пар слов	Синонимичность; яркость; знакомость; ассоциативная ценность	Субъективные оценки носителей языка	Подбор и контроль словесного материала в исследованиях памяти, ассоциаций и вербального научения	Один из ранних многопараметрических нормативных ресурсов; единицей анализа выступает не отдельное слово, а пара прилагательных
A. Paivio, J. C. Yuille, S. A. Madigan, 1968	Нормы конкретности, образности и осмысленности	Английские существительные	925 слов	Конкретность; образность; осмысленность	Субъективные шкалирование и ассоциативные показатели	Изучение памяти, семантической обработки и вербального научения; подбор экспериментальных стимулов	Разграничение взаимосвязанных, но не тождественных параметров конкретности и образности; теоретическая связь с концепцией двойного кодирования
M. Coltheart, 1981	MRC Psycholinguistic Database	Английская лексика разных частей речи	В последующей версии — 150 837 слов; до 26 характеристик	Орфографические, фонологические, грамматические, частотные и психолингвистические показатели	Интеграция словарей, частотных списков, ассоциативных норм и результатов нормативных исследований	Автоматизированный отбор и контроль стимулов; формирование лексических выборок с заданными свойствами	Одна из первых интегрированных машинно-читаемых психолингвистических баз; объединяет разнородные показатели из нескольких источников
H. C. Nusbaum, D. B. Pisoni, C. K. Davis, 1984	Hoosier Mental Lexicon	Английские слова из карманного словаря Merriam-Webster	Около 20 000 слов	Субъективная знакомость; время оценивания	Оценки участников эксперимента	Изучение субъективной знакомости и оценка объема ментального лексикона	Показано, что субъективная знакомость и корпусная частотность связаны, но не эквивалентны; знакомость рассматривается как психологический коррелят частотности
R. H. Baayen, R. Piepenbro	CELEX Lexical Database	Английский, нидерландский и	Крупные массивы лемм и словоформ	Орфография; фонология; морфология;	Толковые словари и национальные	Лексикографические, корпусные, психолингвистические и	Единственный многоязычный ресурс среди рассматриваемых;

ck, L. Gulikers, 1995/1996		немецкий языки	; объём различается по языкам	синтаксис; частотность	текстовые корпуса	сопоставительные исследования	подробно описывает леммы и словоформы; не содержит массовых субъективных оценок
D. A. Balota, M. Pilotti, M. J. Cortese, 2001	Нормы субъективной частотности	Английские односложные слова	2 938 слов	Субъективная частотность; связь с объективной частотой и осмысленностью	Субъективные оценки участников с учётом разных форм языкового опыта	Контроль частотности стимулов; изучение лексического доступа и распознавания слов	Специализированный ресурс для односложной лексики; разграничивает воспринимаемую частоту слова и частоту, установленную по корпусу
D. A. Balota et al., 2007	English Lexicon Project	Английские слова и псевдослова	40 481 слово и 40 481 псевдослов	Время реакции и точность в задачах лексического решения и названия; частотные, орфографические, фонологические и морфологические характеристики	Массовые поведенческие эксперименты и существующие лексические ресурсы	Изучение распознавания слов, чтения и лексического доступа; проверка когнитивных и вычислительных моделей	Объединяет описательные характеристики с экспериментальными показателями обработки слов; включает данные на уровне отдельных проб и результаты двух стандартизированных задач

Закключение. Таким образом, развитие психолингвистических баз данных происходило от небольших списков субъективных оценок к крупным цифровым системам, объединяющим нормативные, словарные, корпусные и экспериментальные показатели. В методологическом отношении эти ресурсы выполняют несколько взаимосвязанных функций: обеспечивают стандартизацию материала, позволяют контролировать лексические переменные, создают условия для воспроизводимости исследований и предоставляют эмпирическую основу для проверки моделей ментального лексикона.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Baayen R. H., Piepenbrock R., Gulikers L. The CELEX lexical database (cd-rom). 1996.
2. Balota D. A., Pilotti M., Cortese M. J. Subjective frequency estimates for 2,938 monosyllabic words // Mem. Cognit. 2001. Vol. 29, № 4. P. 639–647.
3. Balota D. A. et al. The English lexicon project // Behavior research methods. 2007. Vol. 39. P. 445–459.
4. Coltheart M. The MRC psycholinguistic database // The Quarterly Journal of Experimental Psychology Section A. 1981. Vol. 33, № 4. P. 497–505.
5. Haagen C. H. Synonymity, vividness, familiarity, and association value ratings of 400 pairs of common adjectives // The Journal of Psychology. 1949. Vol. 27, № 2. P. 453–463.
6. Nusbaum H. C., Pisoni D. B., Davis C. K. Sizing up the Hoosier mental lexicon // Research on spoken language processing report. 1984. Vol. 10, № 3. P. 357–376.
7. Paivio A., Yuille J. C., Madigan S. A. Concreteness, imagery, and meaningfulness values for 925 nouns // Journal of experimental psychology. 1968. Vol. 76, № 1p2. P. 1.

УДК 81'42:004.8

АВТОРСКИЙ ГОЛОС И СМЫСЛОВОЕ ДЕЛЕГИРОВАНИЕ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ГЕНЕРАТИВНОГО ИИ

**Ф.К. Рахматова, ассистент-преподаватель, Университет экономики и педагогики,
Кариши**

Annotatsiya. *Generativ sun'iy intellektning tilga oid yordami va unga mazmuniy qarorlarni topshirish farqlanadi. Adabiyotlarning konseptual tahlili va to'rtta maxsus tuzilgan vaziyatning qiyosiy tahlili qo'llanildi. Tezis, modallik, manbaga berilgan baho va umumlashtirish chegaralaridagi o'zgarishlar ko'rib chiqildi. Qabul qilingan ifodani muallif niyati va dalillari bilan bog'lovchi mazmuniy izohlanuvchanlik mezonini taklif etildi. Tahrir tarixini o'rganish zarurati asoslandi. Mezonning o'zbek-rus bilingvlari akademik yozuviga tatbiqi empirik tekshiruvni talab qiladi.*

Kalit soʻzlar: muallif ovozi; mazmuniy qarorlarni topshirish; generativ sun'iy intellekt; akademik yozuv; muallif nazorati.

Аннотация. Разграничиваются языковая помощь генеративного ИИ и передача ему содержательных решений. Используются концептуальный анализ литературы и сопоставление четырёх сконструированных ситуаций. Рассмотрены изменения тезиса, модальности, оценки источника и границ обобщения. Предложен критерий содержательной объяснимости, связывающий принятую формулировку с замыслом и доказательствами автора. Обоснована необходимость анализа истории правок. Применимость критерия к академическому письму узбекско-русских билингвов требует эмпирической проверки.

Ключевые слова: авторский голос; смысловое делегирование; генеративный ИИ; академическое письмо; авторский контроль.

Abstract. The article distinguishes linguistic assistance from the delegation of substantive decisions to generative AI in academic writing. It combines a conceptual literature analysis with a comparison of four constructed editing scenarios. Changes in the claim, modality, evaluation of other scholars' positions, and scope of generalization are examined. A criterion of substantive explainability is proposed: writers relate an accepted formulation to their intentions and evidence. Text analysis is complemented by examining revision histories. The criterion's limitations and the need for empirical testing in Uzbek–Russian bilingual academic writing are outlined.

Keywords: authorial voice; delegation of substantive decisions; generative AI; academic writing; authorial control.

Введение. Генеративный искусственный интеллект (ИИ) не только исправляет языковые ошибки, но и предлагает изменения аргументации. Грамматическая правильность итогового текста не показывает, кто выбрал тезис и установил границы вывода. Поэтому необходимо разграничить помощь в выражении мысли и передачу системе содержательных решений.

Авторский голос понимается как выраженная в тексте исследовательская позиция. Его трактовка опирается на концепцию дискурсивной идентичности Р. Иванич [1] и модель позиции и вовлечения К. Хайленда [2]. П. К. Мацуда раскрывает значимость языковых ресурсов для выражения голоса при письме на втором языке [3]. Языковая помощь, следовательно, не доказывает утраты самостоятельности.

Цель исследования — определить признаки смыслового делегирования и процедуру проверки авторского контроля. Вклад работы — объединение четырёх компонентов позиции в схеме анализа правок.

Материалы и методы. Используются концептуальный анализ исследований академического письма [1–3], сопоставление работ о взаимодействии с языковыми моделями [4–6] и обращение к рекомендациям ЮНЕСКО [7]. Обзор целевой, а не систематический. Материал — четыре сконструированные пары формулировок, а не реальные студенческие тексты или ответы модели. Для каждой пары устанавливаются изменение позиции и основания для принятия правки. Частотность изменений не измеряется.

Смысловое делегирование — передача системе задачи предложить или выбрать объяснение, оценку, аргумент либо вывод. Предложение модели и его принятие человеком различаются: автор может самостоятельно обосновать чужую формулировку. Риск утраты контроля возникает при принятии содержательной правки без проверки оснований. Сопоставление текстов само по себе не устанавливает осознанность решения.

Результаты анализа

1. Изменение тезиса. Фраза «Рассмотрим условия, при которых цифровые сервисы облегчают доступ к банковским услугам» задаёт вопрос об условиях зависимости. Редакция «Покажем преимущества цифровизации банковских услуг» заранее ориентирует рассуждение на положительную оценку. Композиционная на первый взгляд правка меняет задачу: анализ условий заменяется обоснованием преимуществ.

Проверяется соответствие редакции исследовательскому вопросу. Переход к описанию преимуществ допустим при осознанном пересмотре задачи и проверке аргументации; языковая гладкость не обосновывает смену тезиса.

2. Изменение эпистемической модальности. В паре «Различия могут быть связаны с опытом участников» — «Различия обусловлены опытом участников» возможное объяснение превращается в утверждение причинной зависимости. Для этого нужны основания, которых редакторская операция не создаёт. Выражение «могут быть связаны» ограничивает силу вывода; его нельзя автоматически считать стилистической слабостью.

Случай соотносится с описанием хеджирования у К. Хайленда [2]. Проверяется сохранность альтернативных объяснений. Автор должен восстановить ограничение либо предъявить данные, позволяющие усилить вывод.

3. Изменение отношения к чужой позиции. Фраза «Подход объясняет выбор терминов, однако не учитывает жанровые различия» сочетает признание возможности с указанием ограничения. Редакция «Подход недостаточен для анализа терминологии» превращает частное замечание в общую отрицательную оценку. Вариант «Подход успешно объясняет терминологический выбор» устраняет критику. Обе правки меняют позицию автора.

Проверяются объект и масштаб оценки: отдельное положение, область применимости или подход в целом. Даже точная ссылка не гарантирует корректной передачи чужой позиции. Требуется обращение к источнику, обосновывающее принятую оценку.

4. Изменение границ обобщения. Фраза «В проанализированных учебных эссе преобладает описательное изложение» характеризует конкретный материал. В редакции «Студенты предпочитают описательное изложение» признак выборки переносится на группу людей, а особенность текста объясняется предпочтением. Расширение вывода и интерпретация мотивации требуют самостоятельных доказательств.

В многоязычном контексте учитываются жанр задания, языковая подготовка участников и условия создания текста. Сохранять необходимо сведения, ограничивающие вывод. При этом любой смысловой сдвиг после ИИ-редактирования нельзя автоматически считать языковой интерференцией.

Критерий авторского контроля и обсуждение. Предлагается критерий содержательной объяснимости: автор может пояснить, что утверждает принятая фраза, какими данными подтверждается и почему предпочтительна. Это рабочий критерий, а не валидированная шкала; объяснение делает решение проверяемым, но не гарантирует истинности.

Процедура включает сопоставление вариантов, определение изменения, проверку доказательств и решение: принять, изменить или отклонить. Основание фиксируется кратко: «Сохраняю “могут быть связаны”, поскольку данные не исключают другие объяснения». Ссылка только на рекомендацию ИИ не обосновывает вывод. Числовой порог оценки без эмпирической проверки не устанавливается.

CoAuthor позволяет изучать историю переработки предложений модели [4]. М. Якеш и соавторы выявили влияние помощника на взгляды участников относительно социальных сетей [5]. Прямой перенос этого результата на научное письмо неправомерен. Случай, описанный Ш. Джейкоб и соавторами, показывает возможность сохранения авторского голоса при работе с ChatGPT [6]. Утрата контроля, следовательно, не является неизбежной.

В преподавании академического письма следует обсуждать основания правок и оценивать языковую нормативность отдельно от содержательной самостоятельности. Это согласуется с ориентацией ЮНЕСКО на человеческую субъектность [7]. В текстах узбекско-русских билингов исправление ошибки и изменение позиции необходимо размечать раздельно.

Ограничение работы — отсутствие эмпирического корпуса и проверки согласованности оценок. Необходимы цепочки «черновик — ответ ИИ — авторская редакция», комментарии авторов и независимая разметка. Сопоставление с самостоятельной правкой и работой редактора-человека позволит уточнить роль модели.

Заключение. Авторский контроль предполагает обоснование содержательных решений.

Правка может менять тезис, уверенность, оценку источника и границы обобщения. Предложенная процедура связывает изменения с объяснениями автора и историей редактирования. Её надёжность и применимость к узбекско-русскому письму требуют эмпирической проверки.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ivanič R. Writing and Identity: The Discoursal Construction of Identity in Academic Writing. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1998. XIII, 373 p. DOI: 10.1075/swll.5.
2. Hyland K. Stance and engagement: A model of interaction in academic discourse // Discourse Studies. 2005. Vol. 7, № 2. P. 173–192. DOI: 10.1177/1461445605050365.
3. Matsuda P. K. Voice in Japanese written discourse: Implications for second language writing // Journal of Second Language Writing. 2001. Vol. 10, № 1–2. P. 35–53. DOI: 10.1016/S1060-3743(00)00036-9.
4. Lee M., Liang P., Yang Q. CoAuthor: Designing a Human-AI Collaborative Writing Dataset for Exploring Language Model Capabilities // Proceedings of CHI 2022. New York: ACM, 2022. DOI: 10.1145/3491102.3502030.
5. Jakesch M., Bhat A., Buschek D., Zalmanson L., Naaman M. Co-Writing with Opinionated Language Models Affects Users' Views // Proceedings of CHI 2023. New York: ACM, 2023. DOI: 10.1145/3544548.3581196.
6. Jacob S., Tate T., Warschauer M. Emergent AI-Assisted Discourse: Case Study of a Second Language Writer Authoring with ChatGPT. Препринт. 2023. arXiv:2310.10903. DOI: 10.48550/arXiv.2310.10903.
7. Miao F., Holmes W. Guidance for Generative AI in Education and Research. Paris: UNESCO, 2023. DOI: 10.54675/EWZM9535.

УДК 811.512:398.8

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ КОНЦЕПТ «WATAN» (РОДИНА) В ТВОРЧЕСТВЕ МАХТУМКУЛИ ФРАГИ: ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА РЕПРЕЗЕНТАЦИИ

*М. Сабиров, старший преподаватель, Чувашский государственный университет имени
И.Н.Ульянова, Чебоксары*

Annotatsiya. *Ushbu maqola turkman mumtoz shoiri Maxtumquli Fragining she'riy merosida "Vatan" lingvomadaniy kontseptini (Vatan) o'rganishga bag'ishlangan. Shoirning asl she'rlari asosida kontseptning lingvistik ifodalanish usullari, uning qadriyatli tuzilishi va milliy o'zlikni anglashda tutgan o'rni tahlil qilinadi. Kontseptni so'z bilan ifodalashning asosiy vositalari sifatida "Vatan" leksemasi (Watan), tabiat tasvirlari va etnonimlarga alohida e'tibor qaratiladi. Maxtumquli she'riyati turkman tilidagi dunyoqarashda vatanni lingvomadaniy kontseptualizatsiya qilishning asoslarini yaratgan, degan xulosaga kelinadi.*

Kalit so'zlar: *lingvomadaniyat, kontsept, vatan, Maxtumquli Firog'iy, vatanparvarlik, turkman she'riyati, milliy o'ziga xoslik, til vakilligi, etnonimlar.*

Аннотация. *Данная статья посвящена исследованию лингвокультурологического концепта (Watan) «Родина» в поэтическом наследии туркменского классика Махтумкули Фраги. На материале оригинальных стихотворений поэта анализируются способы языковой репрезентации концепта, его ценностная структура и роль в формировании национального самосознания. Особое внимание уделяется лексеме (Watan) «Родина», природным образам и этнонимам как ключевым средствам вербализации концепта. Делается вывод о том, что поэзия Махтумкули заложила основы лингвокультурной концептуализации родины в туркменской языковой картине мира.*

Ключевые слова: *лингвокультурология, концепт, родина, Махтумкули Фраги, патриотизм, туркменская поэзия, национальная идентичность, языковая репрезентация, этнонимы.*

Abstract. *This article is devoted to the study of the linguoculturological concept (Watan) "Homeland" in the poetic legacy of the Turkmen classic Magtymguly Pyragy. Based on the poet's original poems, the article analyses the ways in which the concept is linguistically represented, its value structure, and its role in shaping national identity. Special attention is paid to the lexeme (Watan) "Homeland", natural images, and ethnonyms as key means of verbalizing the concept. It is concluded that the poetry of Magtymguly laid the foundations for the linguocultural conceptualization of the homeland in the Turkmen linguistic worldview.*

Key words: *linguoculturology, concept, homeland, Magtymguly Fragi, patriotism, Turkmen poetry, national identity, linguistic representation, ethnonyms.*

Введение. Творчество Махтумкули Фраги (1724–1783) — основоположника туркменской классической литературы — представляет собой уникальный феномен не только в истории литературы, но и в формировании национального самосознания туркменского народа. Выдающийся поэт и мыслитель занимает особое место в истории литературы и культуры не только тюркских государств, но и всего мира [11]. Как отмечал выдающийся русский писатель М.Е. Салтыков-Щедрин ещё в 1861 году: «Кажется, этот талантливый, именно талантливый, Фраги – восточный Шиллер. Я не побоюсь поставить его рядом с Александром Сергеевичем Пушкиным...» [1]. Чингиз Айтматов, в свою очередь, подчёркивал: [12] «То, что слово Махтумкули достигло наших дней, это подвиг туркменского народа. Махтумкули сохранялся в сердцах туркмен. На устах странствующих бахши-дервишей, на больших и малых дорогах, на базарах и караван-сараях, в юртах и у чабанских костров. Со стихами на устах шли в бой и на плаху. Стихи Махтумкули встречали рождение человека и оплакивали его кончину. Стихи Махтумкули превратились в вечный гимн любящих сердец» [2].

Примечательно, что юбилей Махтумкули Фраги — 300-летие со дня рождения — был отмечен в 2024 году на международном уровне при поддержке ЮНЕСКО. В Туркменистане этот год был провозглашён годом «Кладезь разума Махтумкули Фраги», а ТЮРКСОЙ объявил его Годом великого мыслителя и поэта тюркского мира. Рукописное собрание произведений поэта внесено в реестр ЮНЕСКО «Память мира», а сама юбилейная дата включена в перечень памятных событий организации на 2024–2025 годы. Данные факты служат убедительным доказательством того, что творческое наследие Махтумкули является неотъемлемой частью мирового культурного фонда [13]. Национальный Лидер туркменского народа, Председатель Халк Маслахаты Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедов отмечал: «Наследие великого мастера слова Махтумкули заняло достойное место в золотой сокровищнице мировой цивилизации» [3].

В связи с празднованием 300-летия Махтумкули Фраги Президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев 19 февраля 2024 года подписал постановление, в котором, в частности, говорится: «Произведения неповторимого мастера слова, пронизанные глубоким гуманизмом, воспевают благородные ценности и качества мужественного, стойкого и трудолюбивого туркменского народа, их смысл и содержание, призывающие всегда жить заботами людей, укреплять узы дружбы и согласия между разными нациями и народностями, являются нравственным ориентиром для всех нас, особенно для нашей молодежи» [14]. Приведённое положение полностью раскрывает духовную суть наследия поэта, в котором нашли отражение такие ценности, как гуманизм, добродетель и патриотизм.

Актуальность лингвокультурологического исследования концепта «Родина» в поэзии Махтумкули обусловлена несколькими факторами. Во-первых, данный концепт занимает центральное место в идейно-художественной системе поэта, пронизывая большинство его произведений. Во-вторых, исторический контекст второй половины XVIII века — время междоусобных распрей и иноземных вторжений — придал концепту исключительную ценностную насыщенность. В-третьих, поэзия Махтумкули заложила основы лингвокультурной концептуализации родины в туркменской языковой картине мира, что делает её актуальным источником для современных исследований национальной идентичности. В-четвертых, как справедливо отмечается в современной науке, «живая связь с народом, с его думами и стремлениями, чаяниями и надеждами» стала той благодатной основой, которая определила место поэта в истории туркменской литературы.

В 1940–1950-х годах начался новый этап изучения творчества Махтумкули, благодаря которому его произведения стали известны за пределами национальной традиции — мастера «советской школы» занялись переводом туркменской поэзии на русский язык [4]. Однако лингвокультурологический аспект, предполагающий анализ ключевых концептов,

репрезентирующих национальную картину мира, остаётся недостаточно разработанным. Настоящая работа восполняет этот пробел.

Цель настоящей работы — выявить и описать структуру и содержание лингвокультурологического концепта (Watan) «Родина» в поэтическом наследии Махтумкули Фраги, а также проанализировать языковые средства его репрезентации. В соответствии с поставленной целью в работе решаются следующие задачи: 1) определить ценностные, образные и понятийные характеристики концепта; 2) выявить ключевые лексические единицы, вербализующие концепт; 3) проанализировать смысловую роль ключевых слов и образов в создании целостного образа отчизны.

Литература и метод. Теоретической базой исследования послужили работы в области лингвокультурологии, рассматривающие концепт как многомерное смысловое образование, включающее ценностный, понятийный и образный компоненты. Концепт (Watan) «Родина» относится к числу базовых культурных концептов, отражающих морально-нравственные ценности этноса и формирующих национальную идентичность.

В ходе исследования подверглись анализу оригинальные стихотворения Махтумкули Фраги на туркменском языке, а также их художественные и подстрочные переводы на русский язык. В работе использованы отдельные поэтические тексты и сборники избранных произведений поэта. Важным источником стали научные статьи и монографии, посвящённые творчеству Махтумкули, в которых рассматриваются его патриотические взгляды и роль в формировании национального самосознания. В рамках данного исследования применялись методы, общепринятые в современной лингвокультурологии и литературоведении:

Лингвокультурологический анализ — позволяет рассмотреть концепт в единстве его языкового выражения и культурного содержания, выявить национальную специфику туркменской картины мира через языковые средства. Данный метод активно используется в работах, изучающих творчество Махтумкули в контексте туркменской национальной культуры.

Контекстуальный анализ — даёт возможность исследовать употребление ключевых лексем в различных поэтических контекстах и выявлять смысловые трансформации. Как отмечается в исследованиях, «в работе использовались такие методы, как количественный, контекстуальный, семантический и концептуальный анализ».

Семантический анализ — направлен на выявление значений и смысловых оттенков слов, репрезентирующих концепт. В современных работах о Махтумкули проводится «семантический и стилистический анализ лексем в сопоставительном аспекте».

Компаративный (сравнительный) анализ — применяется для сопоставления различных стихотворений и выявления инвариантных признаков концепта. В научных статьях «проведен перекрестный и сравнительный анализ влияния различных факторов на развитие литературы Востока», рассматривается «художественный образ исторических личностей» с применением сравнительного анализа. Использование указанных методов позволяет провести комплексное исследование концепта (Watan) «Родина» в поэзии Махтумкули на всех уровнях — от лексического до культурологического.

Обсуждение. Исторический контекст формирования концепта для адекватного понимания содержания концепта (Watan) «Родина» в поэзии Махтумкули необходимо учитывать исторический контекст, что в XVIII веке, как известно из исторических документов, туркменские племена испытывали постоянное давление извне. Данное обстоятельство нашло отражение в творчестве Махтумкули: поэт пламенно призывал к сплочению племён и борьбе за независимость. Именно трагические обстоятельства эпохи определили главный лейтмотив творчества поэта — идею объединения разрозненных туркменских племён для защиты родной земли. Махтумкули «не мог и не хотел отделить свою личную судьбу от судьбы своего народа», и «страдания простого люда отзывались болью в его сердце» [4].

Структура концепта (Watan) «Родина» в поэзии Махтумкули ценностный компонент. В мировоззрении Махтумкули родина предстаёт как высшая и непреходящая ценность, которая не может быть заменена никакими материальными благами. Как отмечается в исследовании

патриотических взглядов поэта, «родная земля последовательно изображается как самое драгоценное, фундаментальное и незаменимое сокровище, которым может обладать народ». Эта ценность неизмеримо превосходит любые формы материального богатства или временного комфорта, которые можно обрести на чужбине. Поэт страстно напоминал своим современникам, что «нет места дорожке родной отчизны» [4].

Родина, в лексиконе Махтумкули, — это не просто место рождения, но «источник всей чести, личного достоинства, моральной целостности и коллективной жизни» [4]. Ценностный компонент эксплицируется через сопоставление родной природы с самым сокровенным — «*gara gözüüm garasy*» (чернотой очей), что возводит родину в ранг онтологической ценности, без которой существование человека теряет смысл.

Образное наполнение концепта (Watan) «Родина» в поэзии Махтумкули отличается глубиной и многослойностью. Поэт воспекает красоту родной земли через конкретные природные образы, создавая целостную картину родного ландшафта. При этом он использует нарицательные обозначения природных реалий, которые становятся символами отчизны: (*çöl*) пустыня, (*dag*) горы, (*ýel*) ветер, (*ýurt*) страна, *toprak* (земля). Описание природы («вершины горные», «бескрайние пустыни», «степи») создаёт целостную картину родной земли.

Особую смысловую нагрузку несёт образ ветра, проходящий через многие произведения поэта. Ветер — это не просто природное явление, но символ свободы, жизни и связи с родной землёй. В стихотворении «*Türkmeniň*» «*çöl üstünden öwser ýeli türkmeniň*» (ветер веет над пустыней), соединяя пространство родины в единое целое. Образы бутона цветка, чёрных гор и мутных потоков создают эмоционально насыщенную панораму отчизны.

Приведём оригинальный текст стихотворения «*Türkmeniň*» (Будущее Туркмении) на туркменском языке и его перевод:

«*Jeyhun bilen bahry-Hazar arasy,
Çöl üstünden öser ýeli türkmeniň.
Gül-günçasy — gara gözüüm garasy,
Gara dagdan iner sili türkmeniň*» [4].

* * *

«Овеяна ширь от хазарских зыбей
До глади Джейхуна ветрами Туркмении.
Блаженство очей моих — роза полей,
Поток, порожденный горами Туркмении» [4].

Здесь концепт «Родина» репрезентируется через пространственные ориентиры (река, море, пустыня) и природные образы. Бутон цветка уподобляется «черноте очей» — тому, что составляет суть личности, её душу и зрение. Такое уподобление возводит родину в ранг онтологической ценности. Чёрные горы и сходящий с них поток создают образ суровой, но прекрасной и животворной земли.

На понятийном уровне концепт «Родина» в творчестве Махтумкули включает несколько ключевых смыслов: **Родина как земля предков** — связана с исторической памятью и героическим прошлым народа. Поэт обращается к туркменской истории и мифологии, чтобы создать героический идеал для подражания. **Родина как условие свободы** — идея независимости и суверенитета проходит через всё творчество поэта. Без родины нет свободы, без свободы нет родины — эта диалектика пронизывает многие стихотворения. **Родина как основа единства** — призыв к объединению разрозненных племён для защиты общей земли является центральной идеей поэзии Махтумкули. Как отмечается в исследованиях, поэт «систематически стремился привить глубокое, всеобъемлющее национальное сознание, которое намеренно преодолеvalo и заменяло узкие племенные лояльности».

Перечисление названий туркменских племён «*teke, ýomut, ýazyr, gökleň, älili*», (теке, йомуд, гоклен, языр, алили) в стихотворных строках поэта выполняет не просто номинативную функцию, но становится **ключевым средством репрезентации концепта «Родина» как единства**:

«Teke, ýomut, ýazyr, gökleň, Älili bir bolup,
Kylsa bir jaýa ýöriş, açylar gül lälesi» [4].

* * *

«Теке, Йомуд, Языр, Гоклен Алили встанут в один ряд,
Пойдут в поход – В садах цветы восторженно горят!» [4].

Сакрализация родины и долг защиты. Одной из важнейших характеристик концепта «Родина» в поэзии Махтумкули является его **сакрализация**. Защита родины возводится в ранг «высшего морального, этического и почти религиозного долга каждого туркмена» [4]. Поэт создаёт образ идеального джигита — бесстрашного защитника отчизны, которому противопоставляется трус и предатель. «Создание яркого поэтического образа истинного джигита, носителя высоких нравственных качеств, Махтумкули считал одним из своим первейшим долгом».

В стихотворении «Neýleý, indi biçäreýem», «Изгнанник» Махтумкули использует приём контраста, чтобы подчеркнуть неразрывную связь человека с родиной. Приведём **оригинальный текст на туркменском языке** (фрагмент):

«Watanymda han idim,
Hanlara perman idim,
Dertlere derman idim,
Misgine dükan idim,
Jansyza men jan idim,
Neýleý, indi biçäreýem» [5].

* * *

«Я на родине ханом был,
Для султанов султаном был,
Для несчастных Лукманом был.
Одеянием рдяным был,
Жизнью был, океаном был —
Жалким странником ныне стал» [5]

Здесь эксплицитно выражена мысль о том, что только на родине человек обретает полноту бытия — он может быть «ханом», «султаном», «зреньем для слепого». На чужбине же он превращается в «жалкого странника» и «нищего». Таким образом, родина предстаёт как **условие личностной самореализации** и человеческого достоинства. Особенно показательно, что в этом стихотворении сама лексема Watan (Родина) появляется в первой же строке, задавая смысловую доминанту всего текста.

Еще в стихотворение «Aýrylma» (Не покидай) Махтумкули использует приём императивного наставления (повелительного обращения) в сочетании с контрастом, чтобы подчеркнуть неразрывную связь человека с родиной.

«Mestana ýöriňäň gaýry ýurdunda,
Önüp-ösen öz ýurduňdan aýrylma».

* * *

«Пока бродишь опьянённым на чужбине,
Не отрывайся от земли, где ты вырос и возмужал».

М.Сабиров

Здесь эксплицитно выражена мысль о том, что родина является онтологической основой человеческого существования, а чужбина — всего лишь временное, иллюзорное пространство, лишённое подлинной жизненной силы.

Та же тема — неразрывной связи человека с родиной — раскрывается в стихотворении «Ýel bile» (С ветром), где Махтумкули использует иной художественный приём: вместо императивного наставления он обращается к персонифицированному образу ветра как посредника между человеком и родной землёй.

«Göz, köňül, dil, akyl – galdy bu dördi,

*Jan watan arzuwlap, turdy ýel bile.
Terhosym bar, gel, terk etme bu ýurdy» [7].*

* * *

*«Лишь глаз, душа, язык и разум — четыре со мной,
Душа, тоскуя о родине, встала в путь с ветерком.
Тревога гложет: приди же, не покидай край родной»*

М.Сабилов

В оригинальных текстах Махтумкули концепт «Watan» (Родина) вербализуется через следующие группы лексики:

Таблица №1

Группа лексики	Примеры (туркм.)	Семантическая роль
Прямые номинации	Watan (Родина), ýurt (страна), Il (народ), mekan (местность)	Непосредственное обозначение родины, отчизны, земли
Пространственные маркеры	çöl (пустыня), dag (гора), ýel (ветер), toprak (земля)	Создание географического образа родной земли
Природные образы	gül (цветок), gunça (бутоны),	Эстетизация и сакрализация родины
Этнонимы	teke, ýomut, gökleň, ýazyg, alili	Обозначение единства народа как неотъемлемой части родины

Ключевым словом является «Watan» (Родина), которое в поэзии Махтумкули несёт сакральный смысл. Как отмечает исследователь, для поэта «Watan» (Родина) — это «ось мира туркменского мира, точка, из которой исходят все смыслы, идентичность и честь». Лексема «Watan» (Родина) выступает смысловым центром, организующим весь концептуальный комплекс.

Особую роль в репрезентации концепта играют этнонимы. Перечисление названий туркменских племён в стихотворных строках поэта — это не просто этнонимы, а ключевые слова, репрезентирующие концепт родины как единства народа. Поэт «систематически стремился привить глубокое, всеобъемлющее национальное сознание, которое намеренно преодолеvalo и заменяло узкие племенные лояльности».

В диалоге культур важную роль играет личность переводчика. Переводы стихотворений Махтумкули на русский язык (А. Тарковский, Г. Шенгели и др.) стали мостом, через который русскоязычный читатель смог прикоснуться к туркменской поэзии и осознать родство эпических традиций человечества [6]. Труд переводчиков считается образцом высокой поэтической культуры, где точность передачи содержания сочетается с глубоким уважением к национальным реалиям.

Результаты В ходе исследования лингвокультурологического концепта «Родина» в творчестве Махтумкули Фраги были получены следующие результаты. Структура концепта «Родина» включает три основных компонента: ценностный компонент — представляет родину как высшую, непреходящую ценность, превосходящую любые материальные блага и сопоставимую с жизнью и достоинством человека. Образный компонент — создаёт картину родной земли через конкретные природные образы (пустыня, горы, ветер, цветы, потоки), которые становятся символами отчизны. Понятийный компонент — включает представления о родине как земле предков, как условию свободы и как основе единства народа. Ключевые языковые средства репрезентации. В поэтическом языке Махтумкули концепт «Watan» (Родина) репрезентируется через:

- лексему «Watan» (Родина), несущую сакральный смысл и выступающую смысловым центром;
- пространственные и природные образы «çöl» (пустыня), «dag» (гора), «ýel» (ветер), создающие целостную картину родной земли;
- этнонимы, обозначающие единство туркменских племён;
- контрастные пары «родина — чужбина» для подчёркивания ценности отчизны.

Семантическая роль ключевых слов. Лексема «Watan» (Родина) и сопутствующие ей слова «ýurt» (страна), «toprak» (земля), «mekan» (местность) являются смысловыми центрами, организующими весь концептуальный комплекс. Природные образы выполняют

функцию эстетизации и сакрализации родины, а этнонимы подчёркивают неразрывную связь родины с единством народа.

Сакрализация родины. Родина в поэзии Махтумкули наделяется сакральными чертами. Защита родины осмысливается как высший нравственный и религиозный долг, а её утрата — как духовная смерть (что наглядно демонстрирует стихотворение «Изгнанник»).

Роль в формировании национальной идентичности. Творчество Махтумкули заложило основы туркменского национального самосознания. Писать на туркменском языке в то время, когда господствовал персидский язык, было «актом глубокого патриотизма, обеспечившим народу единую лингвистическую основу и литературное наследие».

Заключение Лингвокультурологический анализ концепта «Родина» в поэтическом наследии Махтумкули Фраги позволяет сделать вывод о его фундаментальном значении для туркменской языковой картины мира. Данный концепт, представленный в первую очередь лексемой «Watan» (Родина), включает ценностный, образный и понятийный компоненты, каждый из которых находит богатое языковое выражение в произведениях поэта. Ключевыми средствами репрезентации концепта выступают:

- прямые номинации (*Watan (Родина), ýurt (страна), Il (народ), mekan (местность)*);
- пространственные и природные образы (*çöl* — пустыня, *dag* — гора, *ýel* — ветер);
- этнонимы, обозначающие единство туркменских племён;
- лексика достоинства и чести, связывающая родину с личностной самореализацией.

Стихотворения «Türkmeniň» (Будущее Туркмении), «Neýleý, indi biçäreýem» «Изгнанник», «Ýel bile» (С ветром) и другие демонстрируют, как через конкретные образы природы и пространства создаётся целостный и эмоционально насыщенный образ отчизны. Особую роль играет сакрализация родины, которая осмысливается как высшая ценность, источник чести и достоинства, а её защита — как нравственный и почти религиозный долг.

Поэзия Махтумкули не просто отражает существовавшие представления о родине, но и активно формирует их, задавая эталонные образцы патриотического сознания. Его творческое наследие продолжает оставаться актуальным источником для понимания глубинных основ туркменской национальной идентичности. Как справедливо отмечает один из исследователей, «поэт, всем сердцем любивший свою землю, свой народ, в своих произведениях постоянно подчеркивает, что вся сила человека — в служении своему народу».

В настоящее время творчество Махтумкули выступает основанием для исследований в области лингвокультурологии, сравнительного литературоведения и переводоведения. Перспективы дальнейшего исследования связаны с анализом других ключевых концептов поэтической картины мира Махтумкули — чести, справедливости, дружбы, любви, что позволит составить целостное представление о лингвокультурной личности великого поэта-просветителя.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Чаша Джемшида [Электронный ресурс] // Туркменистан : интернет-газета. – 2014. – 18 янв. – Режим доступа: <https://www.turkmenistan.gov.tm/index.php/ru/post/21237/chasha-dzhemshida> (дата обращения: 10.08.2026).
2. Бессмертный Махтумкули [Электронный ресурс] // Туркменистан : интернет-журнал. – 2008. – 16 мая. – Режим доступа: <https://www.turkmenistan.ru/ru/node/24305> (дата обращения: 02.08.2026).
3. Саидов А. Трехсотлетие автора вечного гимна любящих сердец [Электронный ресурс] / А. Саидов // Правда Востока. – 2024. – 25 июня. – № 124 (30433). – Режим доступа: <http://nhrc.uz/ru/news/m13465> (дата обращения: 30.07.2026).
4. Сабиров М.Х., Овезова А. Социокультурные основания патриотической лирики Махтумкули Фраги. Традиции гостеприимства как элемент национальной идентичности // Язык и слово : сборник статей Всероссийской научно-практической конференции, Чебоксары, 21 ноября 2025 года. – Чебоксары : Чувашский государственный университет им. И.Н. Ульянова, 2025. – С. 168-174. – EDN VPRVEW.
5. Махтумкули (Фраги). Изгнанник [Электронный ресурс] / пер. А. Тарковского // Поэзия народов СССР IV–XVIII веков. – М. : Художественная литература, 1972. – (Библиотека всемирной литературы. Серия первая ; т. 55). – Режим доступа: <https://lib.liim.ru/creations/m-104/m-104-10.html> (дата обращения: 02.09.2026).
6. Сабиров М. «Прощай, науки дом, прекрасный Ширгазы!»: лингвопоэтика расставания в лирике Махтумкули Фраги / М. Сабиров // Studia Humanitatis. – 2026. – № 2. – EDN EPTLLI.

7. Magtymguly eserler ýygyny [Электронный ресурс] // [Kitaphana.net](https://www.kitaphana.net). – Режим доступа: <https://www.kitaphana.net/book/1131/read> (дата обращения: 02.09.2026).
8. Гельдыев Г. Поэтический мир Махтумкули Фраги. — Ашхабад : Туркменская государственная издательская служба, 2012. — 412 с.
9. Махтумкули. Избранное [Электронный ресурс] // RuLit. – Режим доступа: <https://www.rulit.me/author/mahtumkuli-izbrannoe-download-free-415591.html> (дата обращения: 25.07.2026).
10. Оразов К. Поэтика патриотизма в творчестве Махтумкули // Восточная литература. — 2020. — № 4. — С. 78–89.
- Сборник научных статей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://os-russia.com/SBORNIKI/SN-2024-10-1-1.pdf> (дата обращения: 03.09.2026).
11. Айтматов Ч. То, что слово Махтумкули достигло наших дней... [Электронный ресурс] // Культурный центр «Мосты». — 2021. — 28 мая. – Режим доступа: <https://mosturkmenkult.ru/2021/05/28/%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D0%B8%D0%B7-%D0%B0%D0%B9%D1%82%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2-%D1%82%D0%BE-%D1%87%D1%82%D0%BE-%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D0%BC%D0%B0%D1%85%D1%82%D1%83%D0%BC/> (дата обращения: 03.09.2026).
12. Президенты стран СНГ выступили на Международном форуме, посвящённом 300-летию Махтумкули Фраги [Электронный ресурс] // ECCIS. – Режим доступа: https://eccis.org/news/28309/prezidenty_stran_sng_vystupili_na_mezhdunarodnom_forume_%C2%ABvzai_mosvjaz_vremjon_i_civilizacij_%E2%80%93_93_osnova_mira_i_razvitija%C2%BB_posvjaschenom_300-letiju_so_dnja_rozhdenija_mahtumkuli_fragi (дата обращения: 03.09.2026).
13. Посольство Узбекистана в Туркменистане [Электронный ресурс] : официальный сайт. – Режим доступа: <https://turkmenistan.mfa.uz/news/26669> (дата обращения: 03.09.2026).

УЎК 821.512.133.09:7.01

ЗУЛФИЯ ИБРАГИМОВА ИЖОДИДА АЁЛ РАССОМ ТАФАККУРИ ВА НООДАТИЙ МАТЕРИАЛЛАР ЭСТЕТИКАСИ

С. Собиров, кич.и.х., ўқитувчи, Хоразм Маъмун академияси, ХВПММ, Хива

Аннотация. Мақолада Хоразм тасвирий санъатининг ўзига хос вакилларида бири, рассом ва ижодкор Зулфия Ибрагимованинг ҳаёти, касбий шаклланиши ва бадиий фаолияти таҳлил қилинади. Рассомнинг тасвирий санъатга қизиқиши болалик давридан бошлангани, тиббий таълим олганига қарамай, санъатга бўлган меҳрини сақлаб қолгани ва кейинчалик профессионал ижодий муҳитда фаолият олиб боргани ёритилади. Мақолада Зулфия Ибрагимова ижодининг асосий хусусияти — анъанавий рангтасвир материалларидан ташқари рангли бўр, сомон, табиий гуллар ва капалаклар каби табиий ҳамда ноанъанавий материаллардан фойдаланиши санъатишунослик нуқтаи назаридан тадқиқ этилади. Рассомнинг табиат элементларини бадиий композицияга киритиши экологик эстетика, декоративлик, фактура ва материаллар синтези нуқтаи назаридан баҳоланади. Шунингдек, аёл рассом ижодининг ўзига хос эмоционал-эстетик хусусиятлари, табиат образининг бадиий-рамзий аҳамияти ва унинг Хоразм тасвирий санъатидаги ўрни ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Зулфия Ибрагимова, Хоразм санъати, аёл рассом, тасвирий санъат, декоратив санъат, ноанъанавий материал, сомон, рангли бўр, табиий гуллар, капалак, композиция, фактура, колорит, экологик эстетика, ижодий эксперимент.

Аннотация. В статье рассматривается творчество одного из ярких представителей Хорезмского изобразительного искусства, художника и творца Зулфии Ибрагимовой. Задавая вопрос изображение показывает, что Санат начал свое детство, сохранил привязанность к Санат, несмотря на медицинское образование, а затем занялся профессиональной творческой деятельностью. В статье была исследована главная особенность творчества Зулфии Ибрагимовой-использование как традиционных, так и нетрадиционных материалов, таких как цветная бумага, солома, живые цветы и бабочки. Включение художником элементов природы в художественную композицию оценивается с

точки зрения экологической эстетики, декоративности, фактуры и синтеза материалов. Также всесторонне рассматриваются характерные эмоционально-эстетические особенности творчества А. А. художника, художественно-символическое значение образа природы и его значение в Хорезмском изображении.

Ключевые слова: Зулфия Ибрагимова, Хорезмское искусство, ael russom, изобразительное искусство, декоративное искусство, нетрадиционный материал, солома, колористика, живые цветы, композиция, текстура, цвет, экологическая эстетика, творческий опыт.

Abstract. The article describes the life, professional formation, and artistic activity of Zulfiya Ibrahimov, a unique representative of Khorezm fine arts. The question is explained by the fact that the artist began his career in art at an early age, despite having received medical education, and later pursued a professional career in art. The main feature of the work of Zulfiya Ibragimova in the article is the use of traditional painting materials from the point of view of art critic nurtai, as well as natural and non-traditional materials such as Stone coloring, straw, natural flowers and butterflies. The artist's inclusion of natural elements in an artistic composition is evaluated from the perspective of ecological aesthetics, synthesis of decorative, texture, and materials. Also, the special emotional and aesthetic peculiarities of the work of ael russom, the art of the image of nature-symbolism, and its humoristic image art reflect it in every possible way.

Keys word: Zulfiya Ibrahimova, Khorezm art, AEL russom, image art, decorative art, unconventional material, straw, colored, natural floral, composition, texture, color, environmentalist aesthetics, creative experience.

Кириш. Замонавий тасвирий санъатда ижодкорнинг индивидуал услуги нафақат қалам ва бўёқ билан ишлаш маҳорати, балки материални ҳис қилиш, янги бадий имкониятларни излаш ва анъанавий тасвирий воситалар доирасини кенгайтириш қобилияти билан ҳам белгиланади.

Айниқса, бугунги санъат жараёнида рассомлар турли табиий ва саноат материалларини бадий асар таркибига киритиб, тасвирий санъат билан декоратив-амалий санъат ўртасида янги муносабатларни вужудга келтирмоқдалар.

Хива ва Урганч каби маданий марказларда қадимий ҳунармандчилик анъаналари билан замонавий ижодий тафаккурнинг уйғунлашуви ёш ва ўрта авлод рассомларининг ижодида турли шаклларда намоён бўлмоқда.

Ана шундай ижодий изланишлар билан ажралиб турадиган рассомлардан бири — Зулфия Ибрагимова. Унинг ижодини қизиқарли қиладиган асосий жиҳат — оддий тасвирий материаллар билан чекланмасдан, табиатнинг ўзида мавжуд бўлган гул, капалак ва сомон каби материалларни бадий композициянинг ажралмас қисмига айлантиришидир.

Бу эса рассом ижодини оддий рангтасвирдан ташқари, тасвирий ва декоратив санъат кесишмасидаги экспериментал йўналиш сифатида тадқиқ қилиш имконини беради.

Зулфия Ибрагимова 1986 йил 25 январда зиёлилар оиласида туғилган. Унинг тасвирий санъатга бўлган қизиқиши жуда эрта — болалик даврида пайдо бўлган. Болаликда расм чизишга бўлган оддий қизиқиш кейинчалик унинг ҳаётида муҳим маънавий эҳтиёжга айланади. У мактаб йилларида тасвирий санъат тўғарагига қатнашиб, рассомликнинг дастлабки билимларини эгаллайди.

1993–2004 йилларда Урганч шаҳридаги 12-сон умумтаълим мактабида таҳсил олганидан кейин 2004–2007 йилларда тиббиёт коллежида ўқийди. Бир қарашда тиббиёт ва тасвирий санъат икки хил, бир-биридан узоқ соҳалардек кўринади. Бироқ инсон танаси, табиат, ранг, шакл ва кузатувчанликка асосланган тиббий таълим ҳам маълум маънода визуал тафаккурни ривожлантириши мумкин. Энг муҳими, Зулфиянинг санъатга бўлган қизиқиши таълим

йўналишининг ўзгариши билан сўнмаган. Аксинча, у бўш вақтларида расм чизишда давом этган ва ўзининг индивидуал ижодий йўлини излаган.

2007–2008 йилларда Зулфия Ибрагимова мактабда рассомчилик тўғарагида ўқувчиларга тасвирий санъатдан сабоқ берган. Бу давр унинг ижодий фаолиятида муҳим аҳамиятга эга. Чунки педагогик фаолият рассомнинг фақат ўз ижодий қобилиятини эмас, балки санъатни бошқаларга тушунтириш, унинг асосий қонуниятларини англаш ва бадиий тафаккурни шакллантириш қобилиятини ҳам ривожлантиради. Шу билан бирга, у ёшлар ўртасида вилоят ва республика миқёсида ўтказилган кўрик-танловлар ва маданий тадбирларда фаол иштирок этган.

2013 йилда “Тасвирий санъат ҳафталиги” доирасида ўтказилган ёшлар ижодий кўргазмасида қатнашиб, кумуш медаль билан тақдирланган. Бу мукофот унинг ижодий фаолиятига берилган муҳим эътирофлардан бири бўлиб, кейинги изланишлари учун рағбат вазифасини бажарган.

2014 йилдан бошлаб Ўзбекистон замонавий санъати музейида фаолият юритиб келаётгани эса унинг профессионал санъат муҳити билан доимий алоқада бўлишини таъминламоқда.

Зулфия Ибрагимова ижодини ўрганишда унинг аёл рассом сифатидаги бадиий дунёқарашига ҳам эътибор бериш мумкин. Албатта, санъат асарининг қийматини уни яратган инсоннинг жинси билан белгилаш тўғри эмас.

Бироқ рассомнинг ҳаётий тажрибаси, эстетик қизиқишлари, табиатни ҳис қилиш даражаси ва воқеликка эмоционал муносабати унинг бадиий тилига таъсир қилиши мумкин.

Зулфия Ибрагимова ижодида табиатнинг нозик элементлари — гуллар, капалаклар, ўсимликлар катта аҳамият касб этиши ана шу эстетик муносабат нуқтаи назаридан қизиқарлидир. Бу образларда нафосат, нозиклик, ҳаёт давомийлиги ва табиат билан уйғунлик ғоялари намоён бўлади.

Зулфия Ибрагимова ижодининг энг муҳим хусусияти — материалга ижодий муносабат. Рассом рангли бўр ва сомондан фойдаланиб, тасвирий композициялар яратади. Анъанавий рангтасвирда мато, қоғоз, мойбўёқ, акварель, гуашь каби материаллар асосий ўрин тутса, ноанъанавий материаллардан фойдаланиш асарнинг фактуравий имкониятларини кенгайтиради. Сомоннинг табиий ранги, толали тузилиши ва ёруғликни турлича қабул қилиши композицияга ўзгача пластик хусусият беради.

Шунинг учун сомонни асарга оддий безак сифатида эмас, балки мустақил бадиий материал сифатида қараш мумкин. Рангли бўр эса юмшоқ, матовий фактураси билан тасвирга графиклик ва декоративлик олиб киради.

Демак, рассомнинг ижодида материалнинг ўзи бадиий образни шакллантиришда иштирок этади. Зулфия Ибрагимова ижодида табиий гуллар ва капалаклардан фойдаланиш алоҳида эътиборга лойиқ. Гул тасвирий санъат тарихида қадимдан гўзаллик, ҳаёт, муҳаббат, нозиклик ва ўткинчи умр рамзи сифатида талқин қилиб келинган. Капалак эса ўзгариш, янгиланиш ва эркинлик билан боғлиқ рамзий маъноларни ифодалаши мумкин. Рассом бу икки образни бир композицияда бирлаштирганда, улар ўртасида визуал ва семантик муносабат вужудга келади.

Гул — ерга боғлиқ ҳаёт.

Капалак — ҳаракат ва парвоз.

Шундай қилиб, композицияда ҳаракат ва сокинлик, ер ва осмон, моддийлик ва енгиллик каби қарама-қарши тушунчалар бирлашиши мумкин.

Бу ҳолат рассомнинг табиатни шунчаки тасвирлаш эмас, унинг ички эстетик моҳиятини очишга интилишидан далолат беради.

Рассомнинг ноанъанавий материаллардан фойдаланиши тасодифий эксперимент эмас. Материал асарнинг мазмунига мос келгандагина бадий аҳамият касб этади. Масалан, табиий гуллардан фойдаланиш табиат мавзусини кучайтиради. Сомондан фойдаланиш эса ер, меҳнат, қишлоқ ҳаёти, табиийлик ва миллий ҳунармандчилик тушунчалари билан ассоциатив алоқа ҳосил қилиши мумкин. Капалак эса табиатнинг енгил ва ҳаракатчан элементи сифатида композицияга динамика олиб киради. Шу нуқтаи назардан Зулфия Ибрагимова ижодида материалнинг семантикаси муҳим ўрин эгаллайди.

Рассом ижодини қизиқарли қиладиган яна бир жиҳат — унда тасвирий ва декоратив санъат принципларининг уйғунлашувидир. Классик рангтасвирда асосий эътибор иллюзор макон, перспектива, ҳажм ва ёруғлик-соя муносабатларига қаратилса, декоратив санъатда шаклнинг умумлаштирилиши, нақшдорлик, ритм ва фактура устувор аҳамият касб этади.

Зулфия Ибрагимованинг табиий материаллар билан ишлаши эса ана шу икки тизимни бир-бирига яқинлаштиради.

Табиий гуллар ва капалаклардан композиция яратиш рассомдан нафақат эстетик дид, балки мустаҳкам композицион тафаккурни ҳам талаб қилади.

Чунки табиий материаллар шакли ва ўлчами бир хил эмас. Гулнинг табиий эгилиши, баргнинг йўналиши, капалак қанотларининг шакли каби элементлар композицияда маълум ритм ҳосил қилади. Агар бу элементлар ўзаро мувозанатли жойлаштирилса, томошабин нигоҳини композиция бўйлаб бошқарадиган визуал йўналиш пайдо бўлади. Шу жиҳатдан рассомнинг табиий материалларни танлаши билан бир қаторда уларни композицион ташкил этиш маҳорати ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Зулфия Ибрагимова ижодида ранг ва фактура бир-бирини тўлдирувчи икки муҳим бадий восита сифатида намоён бўлади.

Ранг томошабинда эмоционал таъсир уйғотса, фактура асарнинг моддийлигини кучайтиради. Айниқса, табиий материаллар билан ишланган асарларда фактура томошабиннинг визуал идрокини фаоллаштиради. Гулнинг табиий юзаси, сомоннинг толали тузилиши, капалак қанотларининг нозиклиги ва бўрнинг матовий хусусияти бир композицияда турли визуал таассуротларни ҳосил қилади. Бу эса асарни фақат кўриш эмас, унинг материални тасаввур қилиш имконини ҳам беради.

Зулфия Ибрагимова ижодини замонавий экологик эстетика билан боғлаб ўрганиш ҳам мумкин. Экологик санъатда табиат оддий тасвир объекти эмас, балки асарнинг мазмуний ва материал асосига айланади. Рассом табиий гуллар, сомон ва бошқа табиат элементларидан фойдаланиш орқали инсон ва табиат муносабати ҳақида визуал тасаввур ҳосил қилади. Бу асарларни тўғридан-тўғри экологик санъат намунаси деб баҳолаш учун ҳар бир асарнинг ғоявий мазмунини алоҳида ўрганиш зарур. Бироқ уларда табиатни эстетик қадрлаш ғояси борлиги шубҳасиз.

Зулфия Ибрагимованинг 2014 йилдан Ўзбекистон замонавий санъати музейида фаолият юритиши унинг ижодий шаклланишида муҳим аҳамиятга эга. Галерея фақат асарлар намойиш этиладиган жой эмас. У рассом, томошабин, санъатшунос ва бошқа ижодкорлар ўртасида мулоқотни таъминлайдиган маданий макондир. Бундай муҳит рассомга ўз асарларини баҳолаш, томошабин муносабатини кузатиш ва янги ижодий ғояларни шакллантириш имконини беради. Шу маънода Зулфиянинг галереядаги фаолияти унинг ижодий тажрибасини бойитувчи муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Зулфия Ибрагимова ижодини Хоразм маданий муҳитидан ажратиб ўрганиш қийин. Хоразмда тасвирий санъат билан амалий санъат ўртасида тарихий яқинлик мавжуд. Зулфия Ибрагимованинг табиий материалларга мурожаати ана шу маданий муҳит билан маълум

даражада уйғунлашади. Бироқ унинг ижодида анъана тайёр шаклда такрорланмайди. Аксинча, у табиий материалларни замонавий композицион ечимлар билан бирлаштиришга интилади.

Хоразм тасвирий санъати тарихида аёл ижодкорларнинг ўрнини алоҳида ўрганиш бугунги санъатшуносликнинг долзарб йўналишларидан бири бўлиши мумкин.

Аёл рассомлар ижодида оила, табиат, инсон, гўзаллик, миллий муҳит, хотира ва кундалик ҳаёт каби мавзулар турлича бадий талқин этилади.

Зулфия Ибрагимованинг табиат элементларига қизиқиши ва нозик материаллар билан ишлаши унинг индивидуал ижодий тафаккурини белгилаб берувчи хусусиятлардан биридир. Шунинг учун унинг ижодини Хоразм аёл рассомлари феномени доирасида алоҳида тадқиқ қилиш истиқболли илмий йўналиш ҳисобланади.

Ҳақиқий ижодкор учун услуб тайёр ҳолда берилмайди. У йиллар давомидаги кузатув, тажриба, хатолар, изланиш ва янги материалларни синаб кўриш натижасида шаклланади.

Зулфия Ибрагимованинг рангли бўр, сомон, табиий гул ва капалаклардан фойдаланиши унинг ижодий экспериментга очик эканини кўрсатади.

Бу тажрибалар келажакда янада кенгайиб: коллаж; аппликация; mixed-media; декоратив панно; табиий материаллар инсталляцияси каби йўналишларга олиб бориши мумкин. Албатта, бу — рассомнинг кейинги ижодий ривож учун илмий-назарий истиқбол сифатида келтирилмоқда.

Зулфия Ибрагимованинг ижодий фаолиятини баҳолашда унинг асарларини фақат “ноодатий материалдан ишланган картиналар” сифатида кўриш етарли эмас. Гул ва капалак каби табиий образлар композициянинг эстетик ва маъновий марказига айланади. Рассом анъанавий йўл билан чекланмасдан, ўз услубини топишга ҳаракат қилади.

Хулоса. Зулфия Ибрагимова — Хоразм замонавий тасвирий санъатида ўзига хос ижодий йўналишга эга бўлиб бораётган рассомлардан биридир. Унинг ижодий йўли болаликдаги расм чизишга бўлган қизиқишдан бошланиб, педагогик фаолият, ижодий танлов ва кўргазмалардаги иштирок, Урганч Суратлар галереясидаги касбий фаолият орқали шаклланиб келмоқда. Рассом ижодининг асосий хусусияти — тасвирий санъатнинг анъанавий воситалари билан чекланмасдан, сомон, рангли бўр, табиий гуллар ва капалаклар каби материалларни бадий композицияга киритишдир. Бу хусусият унинг ижодида тасвирий ва декоратив санъат ўртасида ўзига хос синтез пайдо бўлишига олиб келади.

Табиий материаллар рассом учун оддий безак эмас, балки асарнинг фактураси, ранги ва мазмунини белгилайдиган бадий восита вазифасини бажаради. Гул ва капалак образларининг уйғунлиги эса табиат, гўзаллик, ҳаёт ва янгиланиш каби тушунчаларни эстетик нуқтаи назардан ифодалаш имконини беради. Зулфия Ибрагимова ижодида энг муҳим жиҳатлардан бири — янгиликка интилиш. Унинг ижодий изланишлари ҳали давом этмоқда. Шу сабабли рассомнинг келгуси фаолиятида ноанъанавий материаллар доирасини янада кенгайтириши, декоратив санъат, коллаж, аппликация ва аралаш техникада янги экспериментлар олиб бориши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Зулфия Ибрагимова ижоди Хоразмда шаклланаётган замонавий аёл рассомларининг индивидуал изланишларини ўрганиш учун қизиқарли материал беради. Унинг ижодий тажрибаси бир муҳим ҳақиқатни кўрсатади: санъатнинг имкониятлари материалнинг қиммати билан эмас, рассомнинг уни қандай бадий маънога айлантира олиши билан белгиланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ҳақимов А. Ўзбекистон санъати тарихи. — Тошкент.
2. Пугаченкова Г.А. Искусство Узбекистана. — Ташкент.
3. Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана. — Ташкент
4. Ўзбекистон Бадий академияси материаллари.
5. Ўзбекистон замонавий санъати музейи архив материаллари.
6. Урганч шаҳрида ўтказилган “Тасвирий санъат ҳафталиги” кўргазмалари материаллари.
7. Хоразм тасвирий ва амалий санъатига оид кўргазма каталоглари.
8. Зулфия Ибрагимованинг шахсий ижодий архиви ва биографик маълумотлари.

9. Хоразм миллий хунармандчилиги ва декоратив-амалий санъатига оид тадқиқотлар.

10. Замоновий Ўзбекистон тасвирий санъатида аёл рассомлар ижодига бағишланган материаллар.

УДК 81'373.7:81'44

СОПОСТАВИТЕЛЬНО-КОГНИТИВНЫЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, РЕПРЕЗЕНТИРУЮЩИХ БЫТОВОЙ СКРИПТ ГОСТЕПРИИМСТВА И ЗАСТОЛЬЯ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

*С. Усманиева, независимый исследователь, Самаркандский государственный
институт иностранных языков, Самарканд*

Annotatsiya. *Ingliz va o'zbek tillarida mehmondorchilik va dasturxon bosqichlarini ifodalovchi frazeologizmlar qiyoslanadi. Kognitiv konsepsiyalar asosida ikki lug'atdagi sakkizta birlik tahlil qilindi. Qabul, ovqatlanish, xarajat va axloqiy bahoni ifodalashdagi o'xshashlik hamda farqlar aniqlandi. "eat humble pie" chegaraviy misol sifatida olindi; xulosalar tasdiqlangan material doirasi bilan cheklangan.*

Kalit so'zlar: *kognitiv lingvistika, freym semantikasi, maishiy skript, frazeologik birlik, mehmondorchilik, dasturxon, leksikografik verifikatsiya, qiyosiy tahlil.*

Аннотация. *Сопоставляются английские и узбекские фразеологизмы, выражающие этапы гостеприимства и застолья. На основе когнитивных концепций проанализированы восемь единиц из двух словарей. Выявлены сходства и различия в выражении приёма, трапезы, расходов и моральной оценки. "eat humble pie" рассматривается как пограничный пример; выводы ограничены подтверждённым материалом.*

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, фреймовая семантика, бытовой скрипт, фразеологическая единица, гостеприимство, застолье, лексикографическая верификация, сопоставительный анализ.*

Abstract. *English and Uzbek phraseological units representing hospitality and shared meals are compared. Drawing on cognitive theories, the study analyses eight units from two dictionaries and identifies similarities and differences in encoding reception, meals, expenses, and moral evaluation. "eat humble pie" is a boundary example; the conclusions are limited to verified material.*

Keywords: *cognitive linguistics, frame semantics, everyday script, phraseological unit, hospitality, shared meal, lexicographic verification, comparative analysis.*

Введение. В когнитивной лингвистике значение языковой единицы рассматривается в связи с более широкой структурой знаний. В рамках фреймовой семантики Ч. Филлмора интерпретация значения соотносится с концептуальной сценой, которую актуализирует языковая форма [2]. Для описания повторяющихся последовательностей событий используется понятие скрипта. Р. Шенк и Р. Абельсон показывают, что сходные эпизоды могут обобщаться в стандартизированный эпизод, то есть скрипт. Это позволяет восстанавливать ожидаемые звенья знакомой ситуации даже при неполном описании [6, с. 19].

Ш. Сафаров связывает когнитивные модели с социокультурными условиями их формирования и языковой объективации. Он также указывает на необходимость осторожного подхода к соотношению языка и культуры [5, с. 60–63]. Для фразеологии это особенно важно. Устойчивый образ может быть культурно мотивирован, но сам по себе он не доказывает существование единого правила поведения. Идея Дж. Лакоффа и М. Джонсона о метафоричности концептуальной системы позволяет рассматривать образную основу фразеологизма как способ организации опыта [3, с. 3]. Цель статьи состоит в выявлении функционально-семантических особенностей английских и узбекских фразеологических единиц, актуализирующих отдельные этапы бытового скрипта гостеприимства и застолья.

Материал и методы. Основной материал включает восемь единиц. Они отбирались не по наличию пищевого образа, а по связи словарного значения с конкретным участком скрипта: приёмом гостя, подготовкой и совместной трапезой, распределением расходов или моральной оценкой поведения. Узбекские единицы проверялись по "O'zbek tili frazeologik lug'ati" (2022), английские — по Oxford Dictionary of Idioms (2004). Идиома "eat humble pie" привлечена

отдельно как пограничный пример и в основной материал не включалась. Структурно-типологическая несходность английского и узбекского языков учитывалась как общий фон сопоставления [1]. В данной работе она не рассматривалась как самостоятельное основание для выводов о культурной специфике.

Применялись описательный, семантический, сопоставительный и фреймово-скриптовый методы. Для каждой единицы фиксировались словарное значение, элемент ситуации и функция в сценарии, что позволяет разграничить эквивалентность, функциональную близость и тематическое сходство.

Анализ и обсуждение. На этапе приёма гостя узбекская единица “ochiq chehra bilan” обозначает хорошее настроение и приветливую манеру общения [4, с. 382]. В ситуации гостеприимства она характеризует поведение принимающей стороны. Выражение “bosh ustiga” имеет более широкую сферу употребления и означает готовность с удовольствием принять что-либо. Словарь фиксирует варианты “boshim ustiga”, “boshimizning ustiga” и синоним “ko‘zim ustiga” [4, с. 97]. Поэтому в данном анализе “bosh ustiga” рассматривается как маркер положительного принятия, но не как специальная формула гостеприимства вне контекста.

Наиболее прямую связь с застольем имеет “dasturxon tuzamoq”. В словаре единица определяется как подготовка дастархана при приёме гостя [4, с. 131]. Она выделяет действие хозяина, предшествующее совместной трапезе. Поэтому эта единица служит более надёжным маркером бытового скрипта, чем выражения, связанные с пищей только образно.

Морально-оценочная периферия сценария связана с нормой взаимности. “tuzini ichib, tuzlug‘iga tuflamoq” означает неблагодарность, то есть ответ злом на полученное добро [4, с. 515]. Образ пищи и соли здесь отсылает к предшествующей социальной связи, а не описывает само застолье. Поэтому единица относится к периферии скрипта и выражает нарушение нормы благодарности.

В английском материале положительный приём выражает идиома “with open arms”. Она обозначает принятие с большой теплотой или энтузиазмом [7, с. 9]. По функции она близка узбекскому “ochiq chehra bilan”, но языковой фокус различается. Английская идиома профилирует акт радушного принятия, а узбекская единица характеризует настроение и манеру поведения.

Для совместной еды Oxford Dictionary of Idioms фиксирует “break bread with” в значении “разделить с кем-либо трапезу” и снабжает её пометой dated [7, с. 37]. Идиома “wine and dine someone” обозначает приём и угощение человека напитками или едой [7, с. 314]. Обе единицы связаны с застольем, но выделяют разные фазы. Первая профилирует совместность трапезы, вторая — действие принимающей стороны. Узбекское “dasturxon tuzamoq” также ориентировано на хозяина, но относится к более раннему этапу подготовки стола.

Отдельный английский слот связан с распределением расходов. “go Dutch” означает разделить стоимость чего-либо поровну. Словарный комментарий связывает выражение и с оплатой совместной еды [7, с. 89]. В отобранном узбекском словарном материале прямой устойчивый эквивалент для этого слота не установлен. Это лексикографическая асимметрия внутри выбранного материала, а не доказательство различий между культурами.

Отдельно рассматривается “eat humble pie”. Идиома означает принести смиренное извинение и принять унижение [7, с. 151]. Несмотря на пищевой образ, она не описывает гостеприимство или совместную трапезу. Поэтому единица не включается в основной материал и используется только как пограничный пример. Она показывает, что общий образный домен “еда” может обслуживать иной морально-оценочный фрейм.

Сопоставляются места единиц в событийной структуре.

Фразеологические маркеры этапов бытового скрипта гостеприимства и застолья

Этап скрипта	Узбекский материал	Английский материал	Характер сопоставления
1. Положительный приём	“ochiq chehra bilan”, “bosh ustiga”	“with open arms”	Частичная функциональная близость. Узбекские единицы выражают приветливость и положительное принятие. Английская единица обозначает радушный приём.
2. Подготовка и совместная трапеза	“dasturxon tuzamoq”	“break bread with”, “wine and dine someone”	Общий событийный сценарий. Различаются роли и фазы: подготовка стола, совместная еда и угощение.
3. Распределение расходов	Прямой фразеологический эквивалент в проверенном словаре не установлен	“go Dutch”	Лексикографическая асимметрия. Английская единица кодирует равное разделение затрат.
4. Морально-оценочная периферия	“tuzini ichib, tuzlug‘iga tuflamoq”	Прямой фразеологический эквивалент в проверенном словаре не установлен	Лексикографическая асимметрия. Узбекская единица выражает нарушение нормы благодарности.

Источник: формы и значения единиц проверены по O‘zbek tili frazeologik lug‘ati (2022) и Oxford Dictionary of Idioms (2004). Указатели страниц сохранены во внутритекстовых ссылках.

Таблица разграничивает переводную эквивалентность, функциональную близость и разные фазы общего сценария.

Прямые пары для “go Dutch” и “tuzini ichib, tuzlug‘iga tuflamoq” не установлены; “eat humble pie” выражает иную моральную ситуацию.

Заключение. Симметричных соответствий не выявлено. Узбекские единицы маркируют принятие, подготовку дастархана и нарушение нормы благодарности; английские — приём, трапезу, угощение и разделение расходов. Единицы сопоставимы по функции или этапу сценария.

Сам по себе пищевой образ не позволяет отнести идиому к ядру скрипта гостеприимства, что показывает пример “eat humble pie”. Анализ контекстов позволит уточнить частотность и условия актуализации единиц.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1983. – 267 с.
2. Fillmore C. J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm / ed. by The Linguistic Society of Korea. – Seoul: Hanshin Publishing Co., 1982. – P. 111–137.
3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
4. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O‘razova I., Rixsiyeva K. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 636 b.
5. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 92 б.
6. Schank R. C., Abelson R. P. Scripts, Plans, Goals, and Understanding: An Inquiry into Human Knowledge Structures. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1977. – 248 p.
7. Siefiring J. (ed.). Oxford Dictionary of Idioms. – 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 352 p.

УДК: 81'373.43:004.738.5

ИНТЕРНЕТ-НЕОЛОГИЗМ КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ОПИСАНИЯ: ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЕ ПРИЗНАКИ, КЛАССИФИКАЦИЯ И ТЕОРИИ ЗАИМСТВОВАНИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ НЕМЕЦКОГО, РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ)

Г.М. Усманова, исследователь, Термезский государственный университет, Термез

Annotatsiya. Maqolada internet-neologizm tushunchasi aniqlanadi va uning kompyuter vositali kommunikatsiya muhitida yuzaga kelgan sifat jihatidan o‘ziga xos leksik innovatsiya turi

sifatidagi maqomi asoslanadi. Nemis, rus va o'zbek tillari materialida internet-neologizmlarning yetti differensial belgisi (tarqalish tezligi, globallik, funksional-tematik cheklanganlik va keyingi semantik kengayish, morfologik gibridlik, ijtimoiy-yosh tabaqalanishi, polisemantik salohiyat, grafik variativlik) ajratilib, genetik, semantik, funksional va derivatsion mezonlarni birlashtiruvchi ko'p o'lchovli tasnif taklif etiladi.

Kalit so'zlar: *internet-neologizm, differensial belgilar, ko'p o'lchovli tasnif, o'zlashtirish nazariyasi, importatsiya, substitutsiya, interferensiya, morfologik gibridlik, kompyuter vositali kommunikatsiya, nemis tili, rus tili, o'zbek tili.*

Аннотация. *В статье уточняется понятие интернет-неологизма и обосновывается его статус как качественно специфического типа лексической инновации, возникшей в среде компьютерно-опосредованной коммуникации. На материале немецкого, русского и узбекского языков выделены семь дифференциальных признаков интернет-неологизмов (скорость распространения, глобальность, функционально-тематическая ограниченность с последующей семантической экспансией, морфологическая гибридность, социовозрастная стратификация, полисемантический потенциал, графическая вариативность) и предложена многомерная классификация, интегрирующая генетический, семантический, функциональный и деривационный критерии.*

Ключевые слова: *интернет-неологизм, дифференциальные признаки, многомерная классификация, теория заимствования, импортация, субституция, интерференция, морфологическая гибридность, компьютерно-опосредованная коммуникация, немецкий язык, русский язык, узбекский язык.*

Abstract. *The article clarifies the notion of the Internet neologism and substantiates its status as a qualitatively specific type of lexical innovation arising in computer-mediated communication. Drawing on German, Russian and Uzbek material, seven differential features of Internet neologisms are identified (speed of dissemination, globality, functional-thematic restriction with subsequent semantic expansion, morphological hybridity, age stratification, polysemic potential and graphic variability), and a multidimensional classification integrating genetic, semantic, functional and derivational criteria is proposed.*

Key words: *Internet neologism, differential features, multidimensional classification, borrowing theory, importation, substitution, interference, morphological hybridity, computer-mediated communication, German, Russian, Uzbek.*

Лексический уровень языка, в силу максимальной экстралингвистической обусловленности и открытости к внешним воздействиям, выступает наиболее чувствительным индикатором социокультурных изменений: значимые трансформации в жизни общества незамедлительно отражаются в появлении новых лексических единиц. Одним из наиболее заметных процессов последних десятилетий стало формирование интернет-неологизмов – лексических инноваций, порождённых цифровой революцией и информационным обществом. Под интернет-неологизмами в настоящем исследовании понимаются лексические единицы (лексемы, фразеологические сочетания, аббревиатуры), которые либо впервые появились в среде компьютерно-опосредованной коммуникации (СМС – Computer-Mediated Communication), либо претерпели семантическую деривацию в цифровом контексте.

Несмотря на очевидную актуальность, интернет-неологизмы до настоящего времени не получили систематического сопоставительного описания на материале типологически различных языков. Цель настоящей статьи – уточнить понятие интернет-неологизма, определить его дифференциальные признаки, предложить многомерную классификацию и рассмотреть теории лексического заимствования применительно к освоению цифровой лексики в немецком, русском и узбекском языках – трёх генетически и типологически различных языках (западногерманском, восточнославянском и карлукско-тюркском соответственно). Такой ракурс позволяет разграничить универсальные и языково-специфические закономерности формирования интернет-неологизмов.

Теоретическую базу исследования составляют труды по неологии и теории заимствования трёх лингвистических традиций. В германистике фундаментальное значение имеет трёхчастная типология неологизмов Д. Херберга (Neuwörter, Neubedeutungen, Neuprägungen) [1], разграничение неологизма и окказионализма у Т. Шиппана [2], операциональное (корпусное) определение неологизма у В. Тойберта [3] и словообразовательные исследования И. Барц [4].

Методологическую основу составили описательный, структурно-семантический и сопоставительно-типологический методы, а также метод классификационного (таксономического) анализа и элементы корпусного анализа. Эмпирической иллюстрацией служат интернет-неологизмы англоязычного происхождения, извлечённые из текстов социальных сетей и онлайн-СМИ на трёх языках.

Проблема определения интернет-неологизмов связана с более широкой проблематикой изучения языка интернета. Д. Кристал квалифицирует сетевую коммуникацию как гибридный регистр, синкретически объединяющий признаки устной речи (спонтанность, диалогичность) и письменной (визуальная фиксация, пространственная отделённость коммуникантов) [10]. На основе критического анализа литературы и эмпирического материала выделяются семь дифференциальных признаков (*differentia specifica*), отличающих интернет-неологизмы от традиционных типов неологизмов.

Первый – экстраординарная скорость распространения: если традиционные неологизмы закрепляются в узусе годами и десятилетиями, то интернет-неологизмы распространяются через цифровые каналы за часы или дни по механизму вирусности (репликация в каждом акте *share/repost/retweet*); так, лексема *selfie*, впервые зафиксированная в 2002 г., к 2013 г. стала «словом года» Oxford Dictionaries. Второй – глобальный и транснациональный характер: подавляющее большинство единиц имеет англоязычный этимон и распространяется по модели 'центр → периферия' одновременно в десятки языков (*like, post, share, stream, blog, hashtag, meme*), образуя ядро глобального цифрового лексикона ('цифровая лингвистическая глобализация'). Третий – функционально-тематическая ограниченность с последующей семантической экспансией: первоначально узкое цифровое значение (*downloaden* 'скачивать файл', *liken* 'нажимать кнопку') нередко расширяется метафорически (*viral, hype, trolling* выходят за пределы цифровой сферы).

Четвёртый – морфологическая гибридность: единицы, функционирующие в неанглоязычных языках, часто представляют собой гибриды из англоязычного этимона и деривационно-флексивных морфем принимающего языка, причём модели гибридизации типологически обусловлены (нем. циркумфиксация *ge-googel-t*, суффиксация *download-en*; рус. суффиксация *гугл-и-ть* и префиксация *за-гуглить*; узб. аналитическая конструкция *лайк босмоқ, репост қилмоқ*). Пятый – социовозрастная стратификация: максимальная частотность наблюдается в речи 'цифровых аборигенов' (15–35 лет), с 3–5-кратным превышением над старшим поколением, что порождает 'межпоколенческий лингвистический разрыв' (*кринж, вайб, флексить, зумер*). Шестой – полисемантический потенциал: значения подвержены сужению (*cloud* → 'облачное хранилище'), расширению (*viral* → 'быстро набирающий популярность') и метафорическому переносу (*wall* → 'страница пользователя'). Седьмой – графическая вариативность: одна лексема сосуществует в оригинальной, кириллической и латинской графике (*like / лайк / layk*), что в узбекском языке в условиях двоеграфия создаёт тройную вариативность и осложняет кодификацию.

Совокупность выделенных признаков обуславливает необходимость специализированной классификации. В работе предложена многомерная (многокритериальная) классификация, интегрирующая четыре взаимодополняющих критерия: генетический (источник происхождения: прямое заимствование, калька, гибридная форма, внутренняя деривация), семантический (абсолютный, семантический, фразеологический неологизм), функциональный (общий, платформенно-специфический, технический) и деривационный (степень морфологической адаптации: неадаптированный, частично адаптированный, полностью адаптированный). Классификация носит

интегративный характер: каждая единица квалифицируется одновременно по четырём параметрам, образующим её многомерный 'лингвистический паспорт'. Так, *downloaden* квалифицируется как гибридная форма (генетически), абсолютный неологизм (семантически), общий (функционально) и частично адаптированный (деривационно).

Научное описание освоения интернет-неологизмов в языках-реципиентах опирается на теорию лексического заимствования – одну из наиболее разработанных проблем контактной лингвистики. Модель Э. Хаугена [8] основана на дихотомии 'импортация – субституция': импортация есть перенос формы языка-источника с минимальными модификациями (*Blog, Chat, Spam* – во всех трёх языках), субституция – замена формы средствами языка-реципиента при сохранении содержания (нем. *herunterladen*, рус. *скачать*, узб. *юклаб олмоқ* вместо *download*). Между полюсами располагается континуум гибридных форм: *downloaden* = импортация корня + субституция грамматической оформленности. Теория У. Вайнрайха [9] вводит понятие интерференции на трёх уровнях (фонологическом, грамматическом, лексическом); в случае интернет-неологизмов наблюдается преимущественно лексическая интерференция с частичной фонологической адаптацией (*like* → [лайк], *google* → [гугл]), тогда как грамматическая интерференция минимальна.

Проведённое исследование позволяет сформулировать следующие выводы. Во-первых, интернет-неологизмы представляют собой качественно специфический тип современной неологии, характеризуемый семью дифференциальными признаками: высокой скоростью распространения, глобальным и транснациональным характером, функционально-тематической ограниченностью с последующей семантической экспансией, морфологической гибридностью, социовозрастной стратификацией, полисемантическим потенциалом и графической вариативностью.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Herberg D., Kinne M., Steffens D. Neuer Wortschatz: Neologismen der 90er Jahre im Deutschen. – Berlin: de Gruyter, 2004. – 393 S.
2. Schippan Th. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. – Tübingen: Niemeyer, 2002. – 306 S.
3. Teubert W. Neologismus und Korpus. – Tübingen: Narr, 2003. – 148 S.
4. Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. – Berlin: de Gruyter, 2016. – 484 S.
5. Котелова Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1978. – С. 5–26.
6. Лопатин В.В. Рождение слова: неологизмы и окказиональные образования. – М.: Наука, 1973. – 152 с.
7. Крысин Л.П. Русское слово, своё и чужое: Исследования по современному русскому языку и социолингвистике. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 888 с.
8. Haugen E. The Analysis of Linguistic Borrowing // *Language*. – 1950. – Vol. 26, No. 2. – P. 210–231.
9. Weinreich U. Languages in Contact: Findings and Problems. – The Hague: Mouton, 1968. – 148 p.
10. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

УДК: 81'373.43:81'23

КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ОСВОЕНИЯ ИНТЕРНЕТ-НЕОЛОГИЗМОВ И ИХ ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ ДЕТЕРМИНАЦИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ НЕМЕЦКОГО, РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ)

Г.М. Усманова, исследователь, Термезский государственный университет, Термез

Annotatsiya. Maqolada uch tipologik jihatdan farqli tilda – nemis, rus va o'zbekda ingliz tilidan o'zlashgan internet-neologizmlarni o'zlashtirishning kognitiv-semantik mexanizmlari va ularning lingvokultur shartlanganligi tahlil qilinadi. Ijtimoiy tarmoq va onlayn-OAV matnlaridan iborat uch tilli korpus (300 dan ortiq birlik) materialida internet-neologizmlar manba tildan retsipient tilga o'tishda to'rt turdagi semantik o'zgarishlarga – ma'no kengayishi va torayishi, metaforik va metonimik ko'chishga – uchrashi, bu jarayon esa asosan universal konseptual metafora modellari orqali amalga oshishi aniqlangan.

Kalit so'zlar: internet-neologizm, semantik o'zgarish, ma'no kengayishi, ma'no torayishi, konseptual metafora, metonimiya, lingvokultur determinatsiya, til purizmi, globallashuv, nemis tili, rus tili, o'zbek tili.

Аннотация. В статье рассматриваются когнитивно-семантические механизмы освоения интернет-неологизмов англоязычного происхождения и их лингвокультурная обусловленность в трёх типологически различных языках – немецком, русском и узбекском. На материале трёхязычного корпуса текстов социальных сетей и онлайн-СМИ (более 300 единиц с конкордансами) установлено, что при переходе из языка-источника в языки-реципиенты интернет-неологизмы подвергаются четырём типам семантических трансформаций – расширению и сужению значения, метафорическому и метонимическому переносу, – реализующимся преимущественно через универсальные концептуальные метафорические модели (интернет – пространство, информация – поток, общение – война, интернет – экосистема).

Ключевые слова: интернет-неологизм, семантическая трансформация, расширение значения, сужение значения, концептуальная метафора, метонимия, лингвокультурная детерминация, языковой пуризм, глобализация, немецкий язык, русский язык, узбекский язык.

Abstract. The article examines the cognitive-semantic mechanisms of the acquisition of English-based Internet neologisms and their linguocultural conditioning in three typologically distinct languages: German, Russian and Uzbek. Drawing on a trilingual corpus of social-media and online-media texts (over 300 items with concordances), the study shows that when passing from the source language into the recipient languages, Internet neologisms undergo four types of semantic shifts – broadening, narrowing, metaphorical and metonymic transfer – realised largely through universal conceptual metaphors (the internet is space, information is a flow, communication is war, the internet is an ecosystem).

Key words: Internet neologism, semantic shift, broadening, narrowing, conceptual metaphor, metonymy, linguocultural determination, linguistic purism, globalization, German, Russian, Uzbek.

Интеграция интернет-неологизмов в естественные языки представляет собой процесс, имеющий не только формальную (морфологическую), но и содержательную сторону. Если морфологическая адаптация описывает, как заимствованная лексема встраивается в деривационные и словоизменительные парадигмы языка-реципиента, то семантическая сторона процесса связана с теми изменениями значения, которые лексема претерпевает при переходе из языка-источника (английского) в принимающий язык, а также с лингвокультурными факторами, регулирующими масштаб и траекторию заимствования. Именно этот – когнитивно-семантический и лингвокультурный – аспект освоения интернет-неологизмов составляет предмет настоящей статьи.

Материалом исследования послужили интернет-неологизмы англоязычного происхождения в немецком, русском и узбекском языках – трёх генетически и типологически различных языках (западногерманский, восточнославянский и карлукско-тюркский соответственно). Такой выбор позволяет разграничить универсальные (межъязыковые) и языково-специфические закономерности семантического и лингвокультурного освоения цифровой лексики.

Теоретико-методологической базой исследования выступают положения классической и когнитивной семантики. Типология семантических трансформаций (расширение, сужение, метафора, метонимия) восходит к трудам М. Бреалю [4] и С. Ульмана [3], разрабатывавших основы семасиологии, и получила развитие в теории лексического изменения значения А. Бланка [5].

Эмпирической базой послужил трёхязычный корпус текстов социальных сетей и онлайн-СМИ объёмом свыше 300 интернет-неологизмов с контекстуальными иллюстрациями (конкордансами). Источниками послужили Telegram-каналы, публикации Instagram, комментарии YouTube, контент TikTok и онлайн-издания за 2020–2025 гг. Отбор осуществлялся методом сплошной выборки. В работе применялись методы компонентного (семного) анализа, позволяющего декомпозировать значение на дискретные семы и выявить семантические сдвиги; концептуального анализа для установления когнитивных оснований метафор; функционально-прагматического анализа коммуникативных функций неологизмов;

корпусного и сопоставительно-типологического методов, а также социолингвистического анкетирования для получения данных о языковых установках носителей[3].

Применительно к интернет-неологизмам семантические трансформации реализуются на двух уровнях: межъязыковом (при заимствовании лексемы) и внутриязыковом (при дальнейшем развитии её значения в языке-реципиенте). В корпусе трёх языков обнаруживаются все четыре классических типа трансформаций.

Расширение значения (*semantic broadening*, *Bedeutungserweiterung*) – генерализация референции, при которой объём понятия увеличивается, а содержание уменьшается. Модельным примером служит лексема *viral* (нем. *viral*, рус. *вирусный*, узб. *вирусли*): исходное медицинское значение ‘вызванный вирусом’ (семы [биологический], [патогенный]) сменяется цифровым ‘стремительно распространяющийся в сети’ и далее расширенным ‘любое явление, быстро набирающее популярность’ (с утратой сем [биологический], [сетевой]). Аналогично лексема *hype* (‘агрессивная реклама’ → ‘искусственный ажиотаж вокруг интернет-продукта’ → ‘любой повышенный интерес’) в русском сленге образует деривационное гнездо *хайп* → *хайпить* → *хайповый* → *хайпануть* → *хайпожор*, что свидетельствует о глубокой семантической ассимиляции[4].

Сужение значения (*semantic narrowing*, *Bedeutungsverengung*) – специализация референции, при которой объём понятия уменьшается, а содержание возрастает. Классический пример – *cloud* (нем. *Cloud/Wolke*, рус. *облако*, узб. *булут*): общеязыковое ‘скопление водяных капель в атмосфере’ сужается до технического ‘система удалённых серверов для хранения данных’. В немецком языке при этом возникает стилистическая дублетность: заимствованное *Cloud* (в IT-контексте) и калька *Wolke* (в общеязыковом). Ту же траекторию демонстрируют *stream* (‘поток’ → ‘онлайн-трансляция’), *feed* (‘корм’ → ‘лента новостей’), *follower* (‘последователь’ → ‘подписчик’), *story* (‘рассказ’ → ‘исчезающая публикация’), *wall* (‘стена’ → ‘страница пользователя’). Компонентный анализ показывает, что при переходе *wall* → ‘стена Facebook’ утрачиваются семы [материальный], [архитектурный] и приобретаются семы [цифровой], [коммуникативный].

Метафорический перенос основан на когнитивном механизме аналогии между доменом-источником и доменом-целью, метонимический – на смежности элементов внутри одного домена. Метонимия реализуется по моделям действие → результат (*post* ‘публиковать’ → ‘публикация’; *like* ‘одобрять’ → ‘отметка’), инструмент → действие (деонимизация: *google* ‘поисковая система’ → ‘искать в сети’; *skype* → ‘совершать видеозвонок’) и часть → целое (усечение проприального имени: *инста* ← *Instagram*, *телега* ← *Telegram*). Метафорический механизм, как наиболее продуктивный, реализуется через ряд устойчивых концептуальных моделей, рассматриваемых далее[2].

Анализ корпуса позволил выделить четыре продуктивные концептуальные метафорические модели, посредством которых носители трёх языков когнитивно осваивают цифровое пространство. Модель интернет – пространство (*the internet is space*) концептуализирует сеть как трёхмерную среду, в которой пользователь ‘перемещается’: *сайт* (‘место’), *портал* (‘ворота’), *серфинг* (‘катание на волнах’ → ‘навигация’), нем. *wandern*, рус. *блуждать просторы интернета*, узб. *тармоқда юрмоқ* (‘ходить по сети’). Модель информация – жидкость/поток (*information is liquid*) представляет информацию как текучую субстанцию: *stream* (‘поток’ → ‘трансляция’), *feed* (‘подача’ → ‘лента’), *channel* (‘канал’), *overflow* (‘переполнение’ → ‘информационная перегрузка’). Модель общение – война (*communication is war*) отражает агонистическую природу сетевой коммуникации: *trolling*, *flaming*, *bashing*, *ban* (‘изгнание’), нем. *Shitstorm*, рус. *хейтить*. Модель интернет – экосистема (*the internet is an ecosystem*) представляет сеть как живую саморегулирующуюся систему: *viral*, *seed* (‘семя’ → ‘раздача’ в торрентах), *phishing* (← *fishing*), *worm* (‘червь’), *bug* (‘жук’ → ‘ошибка’), *spider* (‘паук’ → ‘поисковый робот’)[7].

Существенно, что все четыре модели носят межъязыковой характер и функционируют в немецком, русском и узбекском языках, различаясь лишь конкретной лексической и графической реализацией. Это подтверждает исходное положение об универсальности

когнитивных механизмов концептуализации цифрового пространства и согласуется с теорией концептуальной метафоры Дж. Лакоффа и М. Джонсона [1].

Проведённое исследование позволяет сформулировать следующие выводы. Во-первых, при переходе из английского языка в немецкий, русский и узбекский интернет-неологизмы подвергаются четырём основным типам семантических трансформаций – расширению значения (*viral, hype*), сужению значения (*cloud, stream, wall*), метафорическому (*surfing, phishing, spider*) и метонимическому переносу (*google, skype, инста*), – обнаруживающим как универсальные, так и языково-специфические закономерности. Во-вторых, метафорическое освоение цифровой реальности осуществляется через четыре продуктивные концептуальные модели – интернет – пространство, информация – поток, общение – война, интернет – экосистема, – носящие межъязыковой характер, что подтверждает универсальность когнитивных механизмов концептуализации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
2. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём. – М.: УРСС, 2004. – 256 с.
3. Ullmann S. *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*. – Oxford: Blackwell, 1962. – 278 p.
4. Bréal M. *Essai de sémantique: science des significations*. – Paris: Hachette, 1897. – 349 p.
5. Blank A. *Prinzipien des lexikalischen Bedeutungswandels am Beispiel der romanischen Sprachen*. – Tübingen: Niemeyer, 1997. – 533 S.
6. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
7. Складневская Г.Н. Метафора в системе языка. – СПб.: Наука, 1993. – 152 с.
8. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2007. – 819 с.
9. Крысин Л.П. Русское слово, своё и чужое: Исследования по современному русскому языку и социолингвистике. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 888 с.
10. Маринова Е.В. Иноязычная лексика современного русского языка. – М.: Флинта: Наука, 2012. – 288 с.

УДК: 81'23:159.9

СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ ЛИНГВОБИХЕВИОРОЛОГИИ КАК ОДНОЙ ИЗ АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКИХ ПАРАДИГМ

Г.М. Хошимов, д.ф.н., проф., Андижанский государственный институт иностранных языков, Андижан

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tilshunoslikning antroposentrik paradigmasi doirasida tilshunoslik va bixeviorizm kesishmasida paydo bo'layotgan ilmiy soha bo'lgan lingvobexaviorologiyaning hozirgi holati tahlil qilinadi. Unda atamaning kelib chiqishi, sohaning nazariy va metodologik asoslari, uning obyekti, predmeti va tahlil birliklari, shuningdek, uning tegishli antroposentrik fanlar - madaniy tilshunoslik, etnolingvistika va psixolingvistika orasidagi o'rni o'rganiladi. Unda lingvobexaviorologiya institutsionalizatsiyaning dastlabki bosqichida ekanligi va keyingi nazariy va empirik rivojlanishni talab qilishi haqida xulosa chiqariladi.*

Kalit so'zlar: *lingvobexaviorologiya, antroposentrik paradigma, madaniy tilshunoslik, dunyoqarash, xulq-atvor semantikasi, lingvobexavioremlar, paralingvistika.*

Аннотация. *Статья посвящена анализу современного состояния лингвобихевиорологии — научного направления, формирующегося на пересечении лингвистики и бихевиоризма в рамках антропоцентрической парадигмы языкознания. Рассматриваются генезис термина, теоретико-методологические основания направления, его объект, предмет и единицы анализа, а также место среди смежных антропоцентрических дисциплин — лингвокультурологии, этнолингвистики, психоллингвистики. Делается вывод о том, что лингвобихевиорология находится на начальном этапе институционализации и нуждается в дальнейшей теоретической и эмпирической разработке.*

Ключевые слова: *лингвобихевиорология, антропоцентрическая парадигма, лингвокультурология, картина мира, поведенческая семантика, лингвобихевиоремы, паралингвистика.*

Abstract. *This article analyzes the current state of linguobehaviorology—a scientific field emerging at the intersection of linguistics and behaviorism within the anthropocentric paradigm of*

linguistics. It examines the genesis of the term, the field's theoretical and methodological foundations, its object, subject matter, and units of analysis, as well as its position among related anthropocentric disciplines such as linguoculturology, ethnolinguistics, and psycholinguistics. The article concludes that linguobehaviorology is in the initial stage of institutionalization and requires further theoretical and empirical development.

Keywords: *linguobehaviorology, anthropocentric paradigm, linguoculturology, worldview, behavioral semantics, linguobehavioremes, paralinguistics.*

Введение. Современное языкознание на протяжении последних десятилетий устойчиво движется в направлении, которое принято обозначать как антропоцентрическую парадигму: от языка, рассматриваемого «в себе и для себя», — к языку, изучаемому в неразрывной связи с человеком, его сознанием, деятельностью и поведением. В рамках этой общей тенденции за последние тридцать–сорок лет успели оформиться и институционализироваться такие направления, как лингвокультурология, этнолингвистика, психолингвистика, когнитивная лингвистика. Однако один из аспектов человеческого фактора в языке — коммуникативное поведение говорящего и его языковая объективация — до недавнего времени не получал самостоятельного дисциплинарного оформления. Именно эту нишу призвана заполнить лингвобихевиорология — направление, предложенное в работах А.Г. Хошимова и Г.М. Хошимова [1; 2] как «продукт антропоцентрической парадигмы» в языкознании.

Цель настоящей статьи — оценить состояние развития лингвобихевиорологии на сегодняшний день: проследить генезис термина, охарактеризовать её теоретико-методологический аппарат, определить степень разработанности объекта, предмета и понятийного инструментария, а также обозначить место направления среди родственных антропоцентрических дисциплин.

1. Антропоцентрическая парадигма как методологическая база лингвобихевиорологии

Понятие научной парадигмы применительно к языкознанию восходит к работе Т. Куна «Структура научных революций» и трактуется как совокупность признанных научным сообществом установок, знаний и исследовательских образцов. В истории языкознания принято выделять сравнительно-историческую, системно-структурную и антропоцентрическую парадигмы, сменявшие друг друга по мере смещения фокуса лингвистического анализа — от родства языков, через структуру знака, к человеку говорящему.

Легитимация антропоцентризма как принципа лингвистического исследования связывается с работой Ю.С. Степанова середины 1970-х годов, а окончательное оформление парадигмы происходит на рубеже 1980–1990-х годов в трудах Б.А. Серебренникова, В.И. Постоваловой, Е.С. Кубряковой, Г.В. Колшанского [3; 4; 5]. Ключевой методологический сдвиг здесь состоит в переходе от «имманентной» лингвистики, замкнутой на языке как автономной знаковой системе, к лингвистике антропологической, изучающей язык в тесной связи с сознанием, культурой, социальным статусом и поведением говорящего [3].

Именно в рамках антропоцентрической парадигмы В.И. Постовалова выделила ряд направлений, объединённых единой методологической базой: лингвоэпистемологию, лингвосоциологию, лингвопсихологию, лингвобихевиорологию (лингвопраксеологию), лингвокультурологию, лингвоэтнологию и лингвопалеонтологию [3]. Показательно, что лингвобихевиорология была заявлена как возможное направление уже на этапе первичной систематизации антропоцентрических дисциплин в конце 1980-х годов — однако вплоть до 2020-х годов она оставалась скорее пунктом в классификации, чем разработанной научной областью.

2. Генезис термина и становление направления

Как самостоятельный предмет теоретической разработки лингвобихевиорология оформляется лишь в последнее десятилетие — в работах А.Г. Хошимова и Г.М. Хошимова, впервые поставивших вопрос о её статусе как научной парадигмы в 2023 году [1] и развивших

эту постановку в статье 2025 года [2], которая на сегодняшний день представляет собой наиболее полное программное изложение направления.

Важно подчеркнуть узость источниковой базы направления на данном этапе: корпус текстов, посвящённых лингвобихевиорологии как таковой, практически исчерпывается работами указанных авторов. Это типичная ситуация для дисциплины на стадии «постановки вопроса» (характеристика, которую сами авторы используют применительно к работе 2023 года), и её не следует расценивать как методологический недостаток — скорее как индикатор того, что направление ещё не прошло путь институционализации, который в своё время прошла, например, лингвокультурология: от единичных постановочных статей конца 1980-х — начала 1990-х годов (В.В. Воробьёв, В.Н. Телия, Ю.С. Степанов) до сложившейся дисциплины с собственными учебниками, словарями и диссертационными школами к началу 2000-х [6; 7; 8].

3. Объект, предмет и понятийный аппарат лингвобихевиорологии

Согласно предложенной концепции, целью лингвобихевиорологии является изучение лингвоповеденческих явлений во всей совокупности их взаимосвязей в рамках определённой национальной культуры (или культур) и поведения [2]. Объектом направления выступают вербальные (лингвоповеденческие) и невербальные (паралингвистические) средства, объективирующие «лингвоповеденческую семантику» — специфическую и общую (интра- и интернациональную) по своей природе. Предметом же являются приёмы, способы и средства репрезентации этой семантики языковыми единицами разных уровней иерархии.

Для описания единиц анализа авторами вводится термин «лингвобихевиоремы» (по аналогии с уже устоявшимся в лингвокультурологии термином «лингвокультурема» В.В. Воробьёва [6]), которые классифицируются по уровням языковой иерархии: фонобихевиоремы, морфобихевиоремы, лексобихевиоремы, синтаксобихевиоремы, фразеобихевиоремы, текстобихевиоремы и паралингвобихевиоремы, так как при произношении или написании этих вербальных и невербальных единиц носитель языка находится в постоянном неповторимом лингвобихевиорологическом состоянии, что можно заметить в выражении его лица, позы, взгляде, жестах, движениях тела и его частей, то есть в проявлениях психолингвистической эмоциональности [2]. Материалом для иллюстрации служат преимущественно узбекские, русские и — в меньшей степени — английские языковые данные (устойчивые сочетания, соматическая фразеология, тексты художественной литературы), что соответствует кросс-лингвистической направленности заявленной парадигмы.

Формулируются и первичные исследовательские вопросы направления: каким образом поведение человека участвует в формировании языковых концептов; какая часть значения языкового знака несёт «поведенческое» содержание; осознаются ли эти содержания говорящим и слушающим и как они влияют на речевые стратегии; существует ли реально «лингвоповеденческая компетенция» языковой личности [2]. Эти вопросы носят программный характер и пока не получили развёрнутой эмпирической проверки в опубликованных исследованиях.

4. Место лингвобихевиорологии среди смежных антропоцентрических дисциплин

Сопоставление лингвобихевиорологии с уже институционализированными антропоцентрическими направлениями позволяет точнее определить её нишу. От лингвокультурологии, изучающей закреплённые в языке проявления культуры народа [7], лингвобихевиорология отличается фокусом не на культурном содержании как таковом, а на коммуникативном поведении языковой личности в его вербальных и невербальных проявлениях. От психолингвистики её отличает не индивидуально-психологическая, а прежде всего семиотическая и лингвокультурная трактовка поведения. От паралингвистики в узком смысле — стремление системно объединить вербальные и невербальные средства в единую иерархию «поведенческих» единиц, а не рассматривать невербальный компонент как вспомогательный по отношению к вербальному.

При этом само направление признаёт свою тесную корреляцию с лингвопрагматикой, лингвокультурологией, этнолингвокультурологией, этносоциологией и этнолингвopsихологией [2], что говорит скорее об интегративном, чем о строго автономном характере складывающейся парадигмы.

5. Проблемы и перспективы развития

Анализ состояния лингвобихевиорологии позволяет обозначить ряд задач, стоящих перед направлением на современном этапе:

1. Расширение источниковой и авторской базы. Пока направление разрабатывается фактически одной научной школой; для приобретения статуса самостоятельной парадигмы необходима апробация и развитие концепции другими исследовательскими коллективами.

2. Разграничение с классическим (психологическим) бихевиоризмом. Заимствуя терминологический корень у бихевиоризма Дж. Уотсона и Б. Скиннера, направление по существу ближе к семиотике коммуникативного поведения, чем к схеме «стимул — реакция»; это соотношение нуждается в отдельном методологическом прояснении, тем более на фоне известной критики бихевиористских трактовок языка со стороны Н. Хомского.

3. Эмпирическая верификация понятийного аппарата. Предложенная система единиц (лингвобихевиоремы и их подтипы) пока носит преимущественно иллюстративный, а не системно апробированный характер и нуждается в проверке на более широком и разнородном языковом материале.

4. Разработка метаязыка исследования — задача, которую сами основоположники направления называют одной из первоочередных [2], со ссылкой на положения Р.М. Фрумкиной о необходимости выработки нового описательного инструментария при освоении наукой «новой реальности».

Заключение. Лингвобихевиорология представляет собой развивающееся направление современного антропоцентрического языкознания, теоретические предпосылки которого были заложены ещё в классических работах по антропоцентрической парадигме конца 1980-х годов (Б.А. Серебренников, В.И. Постовалова, Г.В. Колшанский), но собственно дисциплинарное оформление получившее лишь в 2020-е годы в трудах А.Г. и Г.М. Хошимовых. На данном этапе направление находится на стадии постановки проблемы: определены его цель, объект, предмет, задачи и первичный понятийный аппарат, однако корпус исследований остаётся узким, а эмпирическая база — ограниченной. Дальнейшее развитие лингвобихевиорологии как самостоятельной антропоцентрической парадигмы будет зависеть от расширения круга исследователей, уточнения соотношения с классическим бихевиоризмом и смежными лингвистическими дисциплинами, а также от накопления верифицируемого эмпирического материала на разноструктурных языках.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Хошимов А.Г., Хошимов Г.М. Лингвобихевиорология как научная парадигма в современной лингвистике (к постановке вопроса) // Actual problems of general and anthropocentric, digital linguistics, literary studies and methods of teaching. — Andijon, 2023. — С. 455–482.
2. Hoshimov G.M. Linguistic behaviorology as a new paradigm in linguistics: purpose, objectives, object, subject, units and metalanguage of research // American Journal of Education and Learning. — 2025. — Vol. 3, Iss. 6. — С. 394–405. DOI: 10.5281/zenodo.15637438.
3. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Отв. ред. Б.А. Серебренников. — М.: Наука, 1988. — С. 8–69.
4. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. — М.: Наука, 1988. — 242 с.
5. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. — М.: Наука, 1990. — 108 с.
6. Воробьёв В.В. Лингвокультурология: Теория и методы. — М.: Изд-во РУДН, 2008. — 336 с.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие. — М.: Академия, 2001. — 208 с.
8. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Языки славянской культуры, 1996. — 288 с.
9. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. 2-е изд. — М.: Академический проект, 2001. — 990 с.
10. Фрумкина Р.М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? // Язык и наука конца 20 века: сб. статей. — М.: РГГУ, 1995.

ИЗОМОРФНЫЕ И АЛЛОМОРФНЫЕ ЧЕРТЫ ДИМИНУТИВОВ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

О. Ш.Хужаназарова, преподаватель, Азиатский технологический университет, Кариши

Annotatsiya. Maqolada rus va o'zbek tillaridagi diminutivlarning izomorf (umumiy) va allomorf (farqli) belgilari qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Qiyoslash bir necha parametrlar bo'yicha olib boriladi: ko'rsatkichlarning tuzilishi, ularning asosga qo'shilish usuli, ma'no tarkibi, baho doirasi, ko'rsatkichlarning o'zaro birikishi, so'z turkumlari bo'yicha tarqalishi va nutqda qo'llanishi. Shakliylar farqlar ikki tilning flektiv va agglutinatativ qurilishi bilan, pragmatik farqlar esa nutq odobi an'analari bilan izohlanishi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: diminutiv, izomorfizm, allomorfizm, kichraytirish-erkalash shakllari, subyektiv baho, agglutinatsiya, fuziya, qiyosiy tipologiya.

Аннотация. В статье в сопоставительно-типологическом плане рассматриваются изоморфные и алломорфные черты диминутивов русского и узбекского языков. Сравнение проводится по ряду параметров: строение показателей, способ их соединения с основой, состав значения, оценочный диапазон, сочетаемость показателей, распределение по частям речи, употребление в речи. Показано, что формальные различия объясняются флективным и агглютинативным строем языков, а прагматические – традициями речевого этикета.

Ключевые слова: диминутив, изоморфизм, алломорфизм, формы субъективной оценки, уменьшительность, ласкательность, агглютинация, фузия, сопоставительная типология.

Abstract. The article offers a comparative-typological account of the isomorphic and allomorphic features of diminutives in Russian and Uzbek. The comparison covers the structure of the markers, the way they are joined to the stem, the composition of their meaning, the evaluative range, the combinability of markers, their distribution across parts of speech and their use in speech. Formal differences are shown to follow from the fusional and agglutinative structure of the two languages, while pragmatic differences reflect traditions of speech etiquette.

Keywords: diminutive, isomorphism, allomorphy, forms of subjective evaluation, endearment, agglutination, fusion, comparative typology.

Диминутивы есть и в русском, и в узбекском языке, и на первый взгляд устроены они одинаково: к слову добавляется суффикс, и дом превращается в домик, а уу – в ууша. Но стоит перейти от отдельных пар к системе, как сходство оказывается неполным. Русское доченька не передаётся по-узбекски одним аффиксом, а узбекское ораюн в обращении к старшей по возрасту женщине вообще не имеет русского уменьшительного соответствия. Поэтому задача сопоставительного описания состоит не в том, чтобы составить два списка показателей, а в том, чтобы выяснить, в чём именно две системы совпадают и в чём расходятся. Для обозначения сходств и различий в строении языков сравнительная типология пользуется понятиями изоморфизма и алломорфизма [7]. Изоморфными называют черты, общие для сопоставляемых языков, алломорфными – черты, которыми эти языки различаются. К диминутивам названные понятия применяются редко. Русские формы субъективной оценки подробно описаны в русистике [1; 2; 3], узбекские формы уменьшительности и ласкательности (kichraytirish-erkalash shakllari) – в узбекском языкознании [4; 5; 6], но эти два описания, как правило, существуют отдельно друг от друга.

Цель статьи – установить изоморфные и алломорфные черты диминутивов в русском и узбекском языках и объяснить их происхождение. Основанием сравнения служит значение: диминутивом мы считаем единицу, которая при сохранении предметной отнесённости исходного слова выражает малый размер и (или) эмоциональную оценку. Сопоставление ведётся по нескольким параметрам – от формы показателя до его употребления в речи. Материалом послужили данные грамматик и словарей двух языков, а также типовые примеры; выводы предназначены для дальнейшего анализа диминутивов в рассказах В. Распутина и У. Хошимова.

Начнём с формы. В обоих языках диминутив образуется суффиксальным способом: показатель стоит после корня и перед словоизменительными аффиксами (дом-ик-а; uy-cha-lar-ga), а часть речи исходного слова не меняется. При этом строение и распределение показателей различаются. Русский язык располагает обширным набором суффиксов, и выбор между ними несвободен: он зависит от рода существительного и от конечного согласного основы. Мужской род требует суффиксов -ик, -ок, -чик (столик, дружок, стульчик), женский – -к(а), -очк(а) (речка, звёздочка), средний – -ц(е), -ышк(о) (зеркальце, солнышко) [1; 2]. В узбекском языке грамматического рода нет, показателей немного, и один из продуктивных показателей, -cha, присоединяется к существительным почти без ограничений: uycha, kitobcha, qizcha, qushcha. Остальные аффиксы уменьшительности (-choq, -chak, -loq) закреплены за узким кругом слов, преимущественно за названиями детей и детёнышей: toychiq, qo'zichiq, kelinchak, qizaloq, bo'taloq [4; 5]. Различается и способ соединения показателя с основой. В русском слове граница между ними затемняется чередованиями: рука – ручка, книга – книжка, ухо – ушко, старик – старичок. Это обычное проявление фузии. Узбекская основа остаётся неизменной (qiz – qizcha, kitob – kitobcha), а немногие фонетические изменения регулярны и предсказуемы: аффикс -gina после k и q выступает в вариантах -kina, -qina, конечный глухой согласный озвончается перед аффиксом принадлежности (qizaloq – qizalog'im). Перед нами агглютинация. Следовательно, алломорфизм формы прямо вытекает из типологического различия двух языков.

Не совпадает и оценочный диапазон. В русском языке есть суффиксы, соединяющие уменьшительность с пренебрежением (домишко, городишко, лошаdёнка), и суффиксы увеличительные (домище, ручища), так что категория субъективной оценки включает противопоставления малого и большого, одобряемого и неодобряемого [1; 2]. В узбекском языке увеличительное значение аффиксами практически не выражается и передаётся словами katta, ulkan, а отрицательная оценка у форм на -cha возникает, как правило, лишь в контексте. Зато узбекские аффиксы ласкательности выполняют функцию выражения уважения в определённых контекстах. Формы oraon, akaon, domlaoon обычны в обращении к старшему [4; 6]. Русское уменьшительное имя часто выражает близость собеседников, однако его функция зависит от контекста. В нейтральном официальном обращении уважение обычно передаётся именем и отчеством.

Оба языка позволяют усилить значение, добавив ещё один показатель, но делают это по-разному. Русский язык наращивает суффиксы одного типа, образуя ступени: книга – книжка – книжечка, нож – ножик – ножичек. Вторая ступень может усиливать ласкательное значение. Узбекский язык соединяет показатели разного типа, и каждый вносит своё значение: в словоформах bolaoonim, qizalog'im, onaoinam аффикс субъективной оценки сочетается с аффиксом принадлежности первого лица, который и сам придаёт слову ласкательный оттенок (ср. bolam «дитя моё»).

В употреблении диминутивов также много общего: оба языка широко используют их в речи, обращённой к детям, в семейном общении, в фольклоре, в обращениях [7]. Общей является и функция смягчения просьбы, однако достигается она разными путями. В русской речи диминутивом обычно становится название предмета, о котором идёт речь: чайку, водички, минутку. В узбекской речи ласкательный аффикс получает преимущественно обращение к собеседнику: Oraon, bir piyola choi bering «Сестрица, дайте пиалу чая». Иначе говоря, русский язык «уменьшает» предмет просьбы, а узбекский «приближает» адресата. Это различие связано уже не со строем языка, а с традициями речевого этикета.

Наконец, в обоих языках часть образований утратила уменьшительное значение и превратилась в самостоятельные слова: рус. ручка (двери), ножка (стола), сетка; узб. bog'cha «детский сад», ko'gracha «узкое стёганое одеяло для сидения», qizilcha «краснуха». Кроме того, главный показатель в каждом из языков многозначен. Русский суффикс -к(а) образует также названия лиц женского пола и названия действий (студентка, стрижка), узбекский -cha – названия языков и наречия образа действия (o'zbekcha «по-узбекски», yangicha «по-новому»). Отсюда общий для обоих языков методический вывод: отбирать диминутивы из

текста по одному формальному признаку нельзя, каждую форму приходится проверять на наличие размерного или оценочного значения. Сопоставление позволяет сделать несколько выводов. Изоморфные черты сосредоточены в содержании категории. В обоих языках диминутив соединяет указание на малый размер с эмоциональной оценкой, тяготеет к названиям лиц, детей и детёнышей, допускает усиление, распространяется на прилагательные и наречия, служит средством смягчения речи и подвержен лексикализации. Эти сходства не зависят от родства и строя языков и отражают общие свойства самой категории.

Алломорфные черты сосредоточены в форме и в употреблении. Формальные различия – число показателей, зависимость от рода, чередования, способ усиления – объясняются тем, что русский язык является флективным, а узбекский агглютинативным. Различия в употреблении имеют иную природу: связь узбекских ласкательных форм с выражением уважения и их закреплённость за обращением определяются нормами речевого этикета, а не грамматикой.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Высшая школа, 1972.
2. Русская грамматика. Т. I / гл. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1980.
3. Плямоватая С. С. Размерно-оценочные имена существительные в современном русском языке. – М.: Учпедгиз, 1961.
4. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960.
5. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975.
6. Қўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1980.
7. Спиридонова Н. Ф. Русские диминутивы: проблемы образования и значения // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 1999. – Т. 58, № 2. – С. 13–22.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA‘MUN AKADEMIYASI

XORAZM MA‘MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI

№10/4 (143)
2026 y., oktabr

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi
Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-027

Terishga berildi: 07.10.2026
Bosishga ruxsat etildi: 14.10.2026.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 14.
Hajmi 14,8 b.t. Buyurtma: № 10-T

Xorazm Ma‘mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18